

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

ШЫМКЕНТ УНИВЕРСИТЕТІ

**«Қазіргі заман жағдайындағы ғылым мен білім» тақырыбындағы
Халықаралық
ғылыми-тәжірибелік конференцияның**

ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК ТРУДОВ

**Международной научно-практической конференции
на тему
«Наука и образование в современных реалиях»**

VII том

Шымкент, 2021

ӘОЖ 378 (075.8)
ББК 78.58
Қ 22

Ұйымдастыру алқасы
Организационная коллегия

Ұйымдастыру алқасының төрағасы: Ғ.С. Пралиев – э.ғ.д., Шымкент университетінің Басқарма Төрағасы

Председатель организационной коллегии: Ғ.С. Пралиев – д.э.н.,
Председатель Правления Шымкентского
университета

Қ 22 «Қазіргі заман жағдайындағы ғылым мен білім» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ. VII том.

-Шымкент: «Нұрлы Бейне» баспасы, 2021. -331 бет.

СБОРНИК ТРУДОВ Международной научно-практической конференции на тему «Наука и образование в современных реалиях» том VII. -Шымкент: Издательство «Нурлы Бейне», 2021. -331 стр.

ISBN 978-9965-554-38-2

Жинаққа «Қазіргі заман жағдайындағы ғылым мен білім» тақырыбындағы халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ғылыми еңбектері енді. Еңбектер жинағын республиканың ЖОО студенттері, магистранттары мен жас ғалымдардың баяндамалары құрайды.

Баяндамалардың мазмұны ғылымның педагогика және психология, жаратылыстану, филология, математика және информатика, әлеуметтік ғылымдар, дене шынықтыру және спорт салалары бойынша жан-жақты мәселелерді қамтиды.

ӘОЖ 378 (075.8)
ББК 78.58

ISBN 978-9965-554-38-2

© Шымкент университеті, 2021

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың 2021 жылы 5 қаңтарда жарық көрген «Тәуелсіздік бәрінен де қымбат» атты мақаласы негізінде болашаққа нық кадам басуға бағытталған, патриоттық рухы биік қазақстандық қоғам құру және 2021 жылы республика Тәуелсіздігінің 30 жылдығын мерекелеумен қатарлас, Президент мақаласындағы «Таным мен тағылым» бөлімінде атап өтілген «...Ел тарихын, ұлт шежіресі мен құндылықтарын сақтау мен дәріптеу» бағытын іске асыру үшін мерейлі іс-шаралардың ішінде халқымыздың батырларын ұлықтауда бар. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін Шымкент университеті **«Қазіргі заман жағдайындағы білім және ғылым»** атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясын ұйымдастырды.

Бүгін Шымкент университеті үшін дәстүрлі жыл сайынғы ғылыми-практикалық конференция екінші рет онлайн өтіп жатыр. Пандемия барлығымызды мәжбүрлеп оқшаулануымызға қарамастан, жас ғалымдар мен тәжірибелі мамандар арасында пікір және тәжірибе алмасуды тоқтатпады.

Конференцияның мақсаты: студенттер мен оқушылардың оқу-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін талқылау; жастарды ғылыми-зерттеу қызметіне белсенді тарту; тәжірибе алмасу және білім беру мекемелерінің ынтымақтастығын орнату.

Біздің конференция ғылымның қазіргі даму кезеңіндегі көптеген өзекті мәселелерін қозғайды, атап айтқанда:

- Жаратылыстану ғылымдары (биология, экология, география, физика, химия);
- Педагогика және психология;
- Филология (шет тілдері, қазақ және орыс тілдері және әдебиеті);
- Математика. Информатика. Бағдарламалау;
- Әлеуметтік ғылымдар (тарих, құқықтану, экономика, саясаттану);
- Дене тәрбиесі.

Конференция маңызды оқиға болып табылады және сөзсіз ғылыми зерттеу үдерісін жақсартуға ықпал етеді және одан әрі жемісті жұмыс істеуге ынталандырады.

Сіздерге зор денсаулық, ғылыми және практикалық қызметіңізде сәттілік тілеймін!

Сейтқұлов Н.А.
- Шымкент университетінің ректоры,
п.ғ.д., профессор

Секция 7. Жалпы білім беру секциясы

GENERAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF THE CONSONANT SOUNDS IN ENGLISH LANGUAGE

Abbasova Maya Mahmudovna

Abstract: *The article says about General similarities and differences of the consonant sounds in English Language.*

In articulatory phonetics, a consonant is a sound in spoken language that is characterized by a closure or stricture of the vocal tract sufficient to cause audible turbulence. The word consonant comes from Latin and means "sounding with" or "sounding together," the idea being that consonants don't sound on their own, but occur only with a nearby vowel, which is the case in Latin. This conception of consonants, however, does not reflect the modern linguistic understanding which defines consonants in terms of vocal tract constriction. The number of consonants in the world's languages is much greater than the number of consonant letters in any one alphabet, linguists have devised systems such as the International Phonetic Alphabet (IPA) to assign a unique symbol to each possible consonant. In fact, the Latin alphabet, which is used to write English, has fewer consonant letters than English has consonant sounds, so some letters represent more than one consonant, and digraphs like "sh" and "th" are used to represent some sounds. Many speakers aren't even aware that the "th" sound in "this" is a different sound from the "th" sound in "thing" (in the IPA they're [ð] and [θ], respectively). Consonant can be distinguished by several features:

- The manner of articulation is the method that the consonant is articulated, such as nasal (through the nose), stop (complete obstruction of air), or approximant (vowel like).

- The place of articulation is where in the vocal tract the obstruction of the consonant occurs, and which speech organs are involved. Places include bilabial (both lips), alveolar (tongue against the gum ridge), and velar (tongue against soft palate). Additionally, there may be a simultaneous narrowing at another place of articulation, such as palatalisation or pharyngealisation.

- The phonation of a consonant is how the vocal cords vibrate during the articulation. When the vocal cords vibrate fully, the consonant is called voiced; when they do not vibrate at all, it's voiceless.

- The voice onset time (VOT) indicates the timing of the phonation. Aspiration is a feature of VOT.

- The airstream mechanism is how the air moving through the vocal tract is powered. Most languages have exclusively pulmonic egressive consonants, which use the lungs and diaphragm, but ejectives, clicks, and implosives use different mechanisms.

- The length is how long the obstruction of a consonant lasts. This feature is borderline distinctive in English, as in "wholly" [houlli] vs. "holy"

[hoo-], but cases are limited to morpheme boundaries. Unrelated roots are differentiated in various languages such as Italian, Japanese and Finnish, with two length levels, "single" and "geminate". Estonian and some Sami languages have three phonemic lengths: short, geminate, and long geminate, although the distinction between the geminate and overlong geminate includes suprasegmental features.

□ The articulatory force is how much muscular energy is involved. This has been proposed many times, but no distinction relying exclusively on force has ever been demonstrated. English consonants can be classified by a combination of these features, such as "voiceless alveolar stop consonant" [t]. In this case the airstream mechanism is omitted. Linguistics (articulatory phonetics), manner of articulation describes how the tongue, lips, and other speech organs involved in making a sound make contact. Often the concept is only used for the production of consonants. For any place of articulation, there may be several manners, and therefore several homorganic consonants. Parameter of manner is stricture, that is, how closely the speech organs approach one another. Parameters other than stricture are those involved in the ar sounds (taps and trills), and the sibilancy of fricatives. Often nasality and laterality are included in manner, but phoneticians such as Peter Ladefoged consider them to be independent.

Structure

From greatest to least stricture, speech sounds may be classified along a cline as stop consonants (with occlusion, or blocked airflow), fricative consonants (with partially blocked and therefore strongly turbulent airflow), approximants (with only slight turbulence), and vowels (with full unimpeded airflow). Affricates often behave as if they were intermediate between stops and fricatives, but phonetically they are sequences of stop plus fricative., sounds may move along this cline toward less stricture in a process called lenition.

Other parameters

Sibilants are distinguished from other fricatives by the shape of the tongue and how the airflow is directed over the teeth. Fricatives at coronal places of articulation may be sibilant or non-sibilant, sibilants being the more common. and flaps are similar to very brief stops. However, their articulation and behavior is distinct enough to be considered a separate manner, rather than just length.^[specify] involve the vibration of one of the speech organs. Since trilling is a separate parameter from stricture, the two may be combined. Increasing the stricture of a typical trill results in a trilled fricative. Trilled affricates are also known. airflow may be added as an independent parameter to any speech sound. It is most commonly found in nasal stops and nasal vowels, but nasal fricatives, taps, and approximants are also found. When a sound is not nasal, it is called oral. An oral stop is often called a plosive, while a nasal stop is generally just called a nasal. is the release of airflow at the side of the tongue. This can also be combined with other manners, resulting in lateral approximants (the most common), lateral flaps, and lateral fricatives and affricates.

Individual manners

□ Plosive, or oral stop, where there is complete occlusion (blockage) of both the oral and nasal cavities of the vocal tract, and therefore no air flow. Examples include English /p t k/ (voiceless) and /b d g/ (voiced). If the consonant is voiced, the voicing is the only sound made during occlusion; if it is voiceless, a plosive is completely silent. What we hear as a /p/ or /k/ is the effect that the onset of the occlusion has on the preceding vowel, and well as the release burst and its effect on the following vowel. The shape and position of the tongue (the place of articulation) determine the resonant cavity that gives different plosives their characteristic sounds. All languages have plosives.

□ Nasal stop, usually shortened to nasal, where there is complete occlusion of the oral cavity, and the air passes instead through the nose. The shape and position of the tongue determine the resonant cavity that gives different nasal stops their characteristic sounds. Examples include English /m, n/. Nearly all languages have nasals, the only exceptions being in the area of Puget Sound and a single language on Bougainville Island.

□ Fricative, sometimes called spirant, where there is continuous friction (turbulent and noisy airflow) at the place of articulation. Examples include English /f, s/ (voiceless), /v, z/ (voiced), etc. Most languages have fricatives, though many have only an /s/. However, the Australian languages are almost completely devoid of fricatives of any kind.

□ Sibilants are a type of fricative where the airflow is guided by a groove in the tongue toward the teeth, creating a high-pitched and very distinctive sound. These are by far the most common fricatives. Fricatives at coronal (front of tongue) places of articulation are usually, though not always, sibilants. English sibilants include /s/ and /z/.

□ Lateral fricatives are a rare type of fricative, where the friction occurs on one or both sides of the edge of the tongue. The "ll" of the Welsh language and the "hl" of Zulu are lateral fricatives.

□ Affricate, which begins like a plosive, but this releases into a fricative rather than having a separate release of its own. The English letters "ch" and "j" represent affricates. Affricates are quite common around the world, though less common than fricatives.

□ Flap, often called a tap, is a momentary closure of the oral cavity. The "tt" of "utter" and the "dd" of "udder" are pronounced as a flap in North American English. Many linguists distinguish taps from flaps, but there is no consensus on what the difference might be. No language relies on such a difference. There are also lateral flaps.

□ Trill, in which the articulator (usually the tip of the tongue) is held in place, and the airstream causes it to vibrate. The double "r" of Spanish "perro" is a trill. Trills and flaps, where there are one or more brief occlusions, constitute a class of consonant called rhotics.

□ Approximant, where there is very little obstruction. Examples include English /w/ and /r/. In some languages, such as Spanish, there are sounds which seem to fall between fricative and approximant.

□ One use of the word semivowel is a type of approximant, pronounced like a vowel but with the tongue closer to the roof of the mouth, so that there is slight turbulence. In English, /w/ is the semivowel equivalent of the vowel /u/, and /j/ (spelled "y") is the semivowel equivalent of the vowel /i/ in this usage. Other descriptions use semivowel for vowel-like sounds that are not syllabic, but do not have the increased stricture of approximants. These are found as elements in diphthongs. The word may also be used to cover both concepts.

□ Lateral approximants, usually shortened to lateral, are a type of approximant pronounced with the side of the tongue. English /l/ is a lateral. Together with the rhotics, which have similar behavior in many languages, these form a class of consonant called liquids.

Broader classifications

Manners of articulation with substantial obstruction of the airflow (plosives, fricatives, affricates) are called obstruents. These are prototypically voiceless, but voiced obstruents are extremely common as well. Manners without such obstruction (nasals, liquids, approximants, and also vowels) are called sonorants because they are nearly always voiced. Voiceless sonorants are uncommon, but are found in Welsh and Classical Greek (the spelling "rh"), in Tibetan (the "lh" of Lhasa), and the "wh" in those dialects of English which distinguish "which" from "witch".may also be called resonants, and some linguists prefer that term, restricting the word 'sonorant' to non-vocoid resonants (that is, nasals and liquids, but not vowels or semi-vowels). Another common distinction is between stops (plosives and nasals) and continuants (all else); affricates are considered to be both, because they are sequences of stop plus fricative.

The particular quality of a consonant depends on the work of the vocal cords, the position of the soft palate and the kind of noise that results when the tongue or the lips obstruct the airflow.

Linguists distinguish two types of articulatory obstruction that are formed when pronouncing consonants: complete and incomplete.

A complete obstruction is formed when organs of speech come into contact with each other and the air-passage is blocked.

An incomplete obstruction is formed when articulating organs (articulators) are held so close to a point of articulation as to narrow, or constrict, the air-passage without blocking it.

Bibliography

1. Chițoran, Dumitru. 1978. English Phonetics and Phonology. București: Editura Didactică și Pedagogică.
2. Katzner, Kenneth (March 2018). Languages of the World, Third Edition. Routledge, an imprint of Taylor & Francis Books Ltd
3. Hooper Joan Bybee. 1976. An Introduction to Natural Generative Phonology.

CONSONANT SYSTEMS OF ENGLISH LANGUAGE

Abbasova Maya Mahmudovna

Abstract: *The article says about General characteristics of the consonant sounds in English Language.*

In articulatory phonetics, a consonant is a sound in spoken language that is characterized by a closure or stricture of the vocal tract sufficient to cause audible turbulence. The word consonant comes from Latin and means "sounding with" or "sounding together," the idea being that consonants don't sound on their own, but occur only with a nearby vowel, which is the case in Latin. This conception of consonants, however, does not reflect the modern linguistic understanding which defines consonants in terms of vocal tract constriction. The number of consonants in the world's languages is much greater than the number of consonant letters in any one alphabet, linguists have devised systems such as the International Phonetic Alphabet (IPA) to assign a unique symbol to each possible consonant. In fact, the Latin alphabet, which is used to write English, has fewer consonant letters than English has consonant sounds, so some letters represent more than one consonant, and digraphs like "sh" and "th" are used to represent some sounds. Many speakers aren't even aware that the "th" sound in "this" is a different sound from the "th" sound in "thing" (in the IPA they're [ð] and [θ], respectively). Consonant can be distinguished by several features:

- The manner of articulation is the method that the consonant is articulated, such as nasal (through the nose), stop (complete obstruction of air), or approximant (vowel like).

- The place of articulation is where in the vocal tract the obstruction of the consonant occurs, and which speech organs are involved. Places include bilabial (both lips), alveolar (tongue against the gum ridge), and velar (tongue against soft palate). Additionally, there may be a simultaneous narrowing at another place of articulation, such as palatalisation or pharyngealisation.

- The phonation of a consonant is how the vocal cords vibrate during the articulation. When the vocal cords vibrate fully, the consonant is called voiced; when they do not vibrate at all, it's voiceless.

- The voice onset time (VOT) indicates the timing of the phonation. Aspiration is a feature of VOT.

- The airstream mechanism is how the air moving through the vocal tract is powered. Most languages have exclusively pulmonic egressive consonants, which use the lungs and diaphragm, but ejectives, clicks, and implosives use different mechanisms.

- The length is how long the obstruction of a consonant lasts. This feature is borderline distinctive in English, as in "wholly" [hɔʊlli] vs. "holy" [hɔʊli], but cases are limited to morpheme boundaries. Unrelated roots are differentiated in various languages such as Italian, Japanese and Finnish, with two length levels, "single" and "geminate". Estonian and some Sami languages have

three phonemic lengths: short, geminate, and long geminate, although the distinction between the geminate and overlong geminate includes suprasegmental features.

□ The articulatory force is how much muscular energy is involved. This has been proposed many times, but no distinction relying exclusively on force has ever been demonstrated. English consonants can be classified by a combination of these features, such as "voiceless alveolar stop consonant" [t]. In this case the airstream mechanism is omitted. Linguistics (articulatory phonetics), manner of articulation describes how the tongue, lips, and other speech organs involved in making a sound make contact. Often the concept is only used for the production of consonants. For any place of articulation, there may be several manners, and therefore several homorganic consonants. Parameter of manner is stricture, that is, how closely the speech organs approach one another. Parameters other than stricture are those involved in the ar sounds (taps and trills), and the sibilancy of fricatives. Often nasality and laterality are included in manner, but phoneticians such as Peter Ladefoged consider them to be independent.

□ Nasal stop, usually shortened to nasal, where there is complete occlusion of the oral cavity, and the air passes instead through the nose. The shape and position of the tongue determine the resonant cavity that gives different nasal stops their characteristic sounds. Examples include English /m, n/. Nearly all languages have nasals, the only exceptions being in the area of Puget Sound and a single language on Bougainville Island.

□ Fricative, sometimes called spirant, where there is continuous friction (turbulent and noisy airflow) at the place of articulation. Examples include English /f, s/ (voiceless), /v, z/ (voiced), etc. Most languages have fricatives, though many have only an /s/. However, the Australian languages are almost completely devoid of fricatives of any kind.

□ Sibilants are a type of fricative where the airflow is guided by a groove in the tongue toward the teeth, creating a high-pitched and very distinctive sound. These are by far the most common fricatives. Fricatives at coronal (front of tongue) places of articulation are usually, though not always, sibilants. English sibilants include /s/ and /z/.

□ Lateral fricatives are a rare type of fricative, where the friction occurs on one or both sides of the edge of the tongue. The "ll" of the Welsh language and the "hl" of Zulu are lateral fricatives.

□ Affricate, which begins like a plosive, but this releases into a fricative rather than having a separate release of its own. The English letters "ch" and "j" represent affricates. Affricates are quite common around the world, though less common than fricatives.

□ Flap, often called a tap, is a momentary closure of the oral cavity. The "tt" of "utter" and the "dd" of "udder" are pronounced as a flap in North American English. Many linguists distinguish taps from flaps, but there is no consensus on what the difference might be. No language relies on such a difference. There are also lateral flaps.

□ Trill, in which the articulator (usually the tip of the tongue) is held in place, and the airstream causes it to vibrate. The double "r" of Spanish "perro" is a trill. Trills and flaps, where there are one or more brief occlusions, constitute a class of consonant called rhotics.

□ Approximant, where there is very little obstruction. Examples include English /w/ and /r/. In some languages, such as Spanish, there are sounds which seem to fall between fricative and approximant.

□ One use of the word semivowel is a type of approximant, pronounced like a vowel but with the tongue closer to the roof of the mouth, so that there is slight turbulence. In English, /w/ is the semivowel equivalent of the vowel /u/, and /j/ (spelled "y") is the semivowel equivalent of the vowel /i/ in this usage. Other descriptions use semivowel for vowel-like sounds that are not syllabic, but do not have the increased stricture of approximants. These are found as elements in diphthongs. The word may also be used to cover both concepts.

□ Lateral approximants, usually shortened to lateral, are a type of approximant pronounced with the side of the tongue. English /l/ is a lateral. Together with the rhotics, which have similar behavior in many languages, these form a class of consonant called liquids.

Broader classifications

Manners of articulation with substantial obstruction of the airflow (plosives, fricatives, affricates) are called obstruents. These are prototypically voiceless, but voiced obstruents are extremely common as well. Manners without such obstruction (nasals, liquids, approximants, and also vowels) are called sonorants because they are nearly always voiced. Voiceless sonorants are uncommon, but are found in Welsh and Classical Greek (the spelling "rh"), in Tibetan (the "lh" of Lhasa), and the "wh" in those dialects of English which distinguish "which" from "witch". may also be called resonants, and some linguists prefer that term, restricting the word 'sonorant' to non-vocoid resonants (that is, nasals and liquids, but not vowels or semi-vowels). Another common distinction is between stops (plosives and nasals) and continuants (all else); affricates are considered to be both, because they are sequences of stop plus fricative.

The particular quality of a consonant depends on the work of the vocal cords, the position of the soft palate and the kind of noise that results when the tongue or the lips obstruct the airflow.

Linguists distinguish two types of articulatory obstruction that are formed when pronouncing consonants: complete and incomplete.

A complete obstruction is formed when organs of speech come into contact with each other and the air-passage is blocked.

An incomplete obstruction is formed when articulating organs (articulators) are held so close to a point of articulation as to narrow, or constrict, the air-passage without blocking it.

There are all in all 24 consonants in the English language and they are usually classified according to the following four principles:

- I. According to the type of obstruction and the manner of noise production.
- II. According to the active organ of speech and the place of obstruction.
- III. According to the work of the vocal cords and the force of articulation.
- IV. According to the position of the soft palate.

1. According to the type of obstruction and the manner of noise production.

According to the type of obstruction, all English consonants are divided into occlusive and constrictive.

(A) Occlusive consonants are produced with a complete obstruction formed by the articulating organs, when the airflow is blocked in the mouth cavity.

(B) Constrictive consonants are produced with an incomplete or restricted obstruction, that is by a narrowing of the airflow.

Occlusive consonants may be: (1) noise and (2) sonorants.

the production of occlusive sonorants organs of speech form a complete obstruction in the mouth cavity, which is not released. The soft palate is lowered and the air escapes through the nasal cavity. In occlusive sonorants tone prevails over noise. Turkish occlusive sonorants are: [m], [n].

b) According to the manner of noise production, occlusive noise consonants are divided into plosive consonants (or stops) and affricates. the production of occlusive plosives (or stops) active organs of speech form a complete obstruction to the airflow, which is then released with a plosion. the English language voiceless occlusive plosives [p, t, k] are aspirated, with the exception of the case when they are preceded by [s], like in clusters [sp, st, sk]. Turkish occlusive plosives are: [p, b, t, d, k', k' g', g']. the production of occlusive affricates active organs of speech form a complete obstruction, which is then released so slowly that a considerable friction takes place at the point of articulation. Turkish occlusive affricates are: [C], [G] and [ts]. consonants may also be: (1) noise and (2) sonorants.

In the production of noise constrictives active organs of speech form an incomplete or restricted obstruction. Turkish noise constrictives are: [f, v, s, z, S, Z, h]. the production of constrictive sonorants the air-passage is fairly wide, so that the air passing through the mouth does not produce audible friction and tone prevails over noise.) According to the manner of noise production, constrictive sonorant consonants are divided into lateral consonants and median.

Bibliography

1. Chițoran, Dumitru. 1978. English Phonetics and Phonology. București: Editura Didactică și Pedagogică.
2. Katzner, Kenneth (March 2018). Languages of the World, Third Edition. Routledge, an imprint of Taylor & Francis Books Ltd
3. Hooper Joan Bybee. 1976. An Introduction to Natural Generative Phonology. New York: Academic Press.

THE IMPORTANCE OF DIFFERENT LEARNING STYLES IN THE EFL CLASSROOM

Абдеш Айжамал

Learning styles have been actively researched for around four decades, with recent years gaining a significant number of researches in the area. The research is conducted in many different domains outside psychology, from which most of the central concepts and theories originate, such as health care training management, industry, vocational training and various levels in the field of education. As a result of the vast range of research and the varied aims of the research, the research itself became fragmented. In his paper, Simon Cassidy (2004) attempts to provide an account of the central themes of learning styles [6; 419]. First, it is necessary to define the key terms in the area. The terms 'learning style' and 'cognitive style' are sometimes used interchangeably, while some researchers provide separate definitions. Allport (1937) describes cognitive style as 'an individual's typical or habitual mode of problem solving, thinking, perceiving and remembering', while Riding and Cheema (1991) describe learning style as a way to 'reflect a concern with the application of cognitive style in a learning situation' [6; 420-421]. Hartley (1998) separates cognitive style as a way in which an individual approaches different cognitive tasks and learning style as a way in which an individual approaches different learning tasks [6; 421]. Learning style can be viewed as a stable trait or as a changing state with each situation.

Below an overview of some of the most common learning style models is provided. There are many other models that have not been mentioned in this overview but can be found in Curry's (1987) and Coffield et al.'s (2004) works.

Witkin's Field-Dependence. Field-dependence/independence is an individual's ability to overcome perceptual tasks and is associated with the ability to disembed in solving non-perceptual tasks. As a style it is associated with a preference for isolated learning (field-independence) as opposed to integration (field-dependence). Field-independent learners operate with an internal frame of reference, are motivated with self-directed goals, structure their own learning, and define their own study strategies. Field-dependent learners rely on an external frame of reference with an external motivation, have a need for an instructor's guidance and structuring, and have a desire for interaction with other students. Field-dependence/independence is measured through the Embedded Figures Test (EFT) that might be adapted for group testing (GEFT), both of which involve the disembedding of a shape from its surrounding field. (p. 425). Witkin's theory is criticized as it is seen as an over-extension of the theory and field-independence is a measure of ability rather than style and therefore is unsuitable for the research of cognitive style.

Kagan's Impulsivity-Reflexivity. Impulsivity-reflexivity is measured with the Matching Familiar Figures Test (MFFT), in which line drawing of objects need to be matched against several options. Those who briefly scan the alternatives before making quick responses are labelled 'cognitive impulsives'.

Those who scrutinize each option before making a final decision are 'cognitive reflectives'. There is a significant correlation between impulsivity-reflexivity and field-dependence/independence, as reflectives are reported to be more field-independent and impulsives are more field-dependent [6; 426].

An and Carr note that the impulsive versus reflective dichotomy does not recognize the option that learners can be fast and accurate, fast and inaccurate, slow and accurate, slow and inaccurate or somewhere in between. [5; 413].

Pask's Holist-Serialist Style. Following on the findings of Pask Cassidy indicates that both groups achieve a similar level of understanding whilst using different approaches to learning [6; 427]. Serialists apply a step-by-step approach, preferring to deal with small amounts of information at one time before linking these steps and achieving understanding. Holists utilize significant amounts of information from the beginning, trying to achieve understanding through identifying major patterns in the data. Holists focus on the tasks as whole while serialists view the learning tasks as a series of independent issues and topics and create links between them (pp. 427-428). Riding and Cheema note that while being widely accepted, the dimension is based on a relatively small sample and does not have any empirical work examining its association with other learning styles [6; 428].

Gregorc's Style Delineator (GSD). Gregorc (1982) describes four observable behaviors: abstract, concrete, random, and sequential tendencies [6; 429]. These tendencies reflect innate predispositions but at the same time individuals should be able to function outside their natural style. Gregorc also denies that it is possible to change point arrangements during one's life [7; 16].

Four learning styles are identified:

- concrete sequential with orderly, step-by-step sensory based learning;
- concrete random with intuitive and independent approach to learning;
- abstract sequential with logical and analytic approaches to learning;
- abstract random with a preference for holistic and unstructured learning [6].

An and Carr mention that while Gregorc has created concrete/abstract and sequential/random learning style dimensions, there is no explanation for the development processes that are responsible for producing these differences nor the relationship between the two dimensions [5; 411]. Coffield et al. mention that Joniak and Isaksen (1988) were unable to support Gregorc's theoretical model in relation to the concrete-abstract dimension. O'Brien's (1990) factor analysis suggests that the random-sequential construct was problematic (2004, p. 16). Based on the available evidence, Coffield et al. conclude that GSD construction is flawed, although GSD's reliability has not been formally assessed. Coffield et al. deny Gregorc statement that teachers and learners should not be forced to change their natural styles as there is no published evidence supporting that claim [7; 17].

Allinson and Hayes' Intuition-Analysis Style. Allinson and Hayes (1996) developed the Cognitive Style Index in an effort to integrate cognitive style for use in the area of management. The main focus is on the dimension of intuition versus analysis. The dimension is underlaid by hemispheric asymmetry, with right

brain orientation featuring intuition with a tendency for rapid decision making and focus on a global perspective and left brain orientation focused on analysis with decisions made on logical reasoning focusing on detail [6; 430]. They claim that a left-brain oriented learner prefers structure and is most efficient at solving step-by-step problems, while a right-brain oriented learner prefers to deal with open-ended tasks and favors a holistic approach [2; 161]. Allinson and Hayes designed the CSI that consists of 38 items for use in adult organizational contexts [7;. 85]. Coffield et al. provide studies that show the CSI has a high level of internal consistency and therefore is reliable. The validity, however, has not been as proven [7; 86].

Bibliography

1. Albrechtová, M. (2014). *Styly učení žáků/studentů při učení se cizím jazykům na gymnáziu* (Unpublished master's thesis). Masaryk University, Brno. Retrieved from <https://is.muni.cz/auth/th/igfd6/DP.pdf>
2. An, D., & Carr, M. (2017). Learning styles theory fails to explain learning and achievement: Recommendations for alternative approaches. *Personality and Individual Differences*, 116, 410-416. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/316529423>
3. Pavlov, I. P. (2018). *Dvadcatiletnij opyt objektivnogo izuchenia vysšej dejatel'nosti (povedenia) zhivotnykh*. [Twenty years of experience in objective study of higher activity (behaviour) of animals]. Moscow, Russia: Multimedijnoe izdatel'stvo Strelbickogo. Accessed through Google Books.

THE AUDIOLINGUAL METHOD

Абдеш Айжамал

The Audiolingual Method is a reading-based approach that was recommended for American schools and colleges in the 1930s'. The main focus was put on rapid silent reading, but in practice teachers often discussed the content in English. Unlike the Situational Language Teaching, the language was not taught systematically. Grammar was introduced without any system; the vocabulary was not standardized. The grammar, vocabulary and sentence patterns were not specified for different levels of students as well. After the USA entered into World War II it was necessary to create a language training program for military personnel as there was a need for interpreters and translators [1; 50]. Linguists, such as Leonard Bloomfield, had developed the informant method used for studying languages for which they did not need to have textbooks. A native speaker - 'the informant' - provided phrases and vocabulary for imitation, and a linguist supervised the learning experience and elicited the basic structure of the language, while not necessarily knowing the language itself. The students and the linguist partook in the guided conversation with the informant and gradually learned how to speak the language. The course was two or three 6-week sessions in which students studied 10 hours a day, 6 days a week. The system was adopted

by the military and was later referred to as the "Army Method". Same as with the Direct Method, the Army Method was based on an intense contact with the target language rather than on any methodological basis. Many linguists were convinced in the value of an intensive, oral-based approach, and combined with the increased demand in teaching English as a foreign language that led to emergence of the Audiolingualism by the mid-1950s' [1; 51].

Since the speech was viewed as the primary medium of a language and the structure is what is important and unique in a language, the main focus was put on mastery of phonological and grammatical structures rather than on vocabulary [1; 56]. The main principles are:

Foreign language learning is basically a process of habit formation.

Language is learned more effectively if the structures are presented in spoken form before written.

The approach to teaching grammar is essentially inductive as learners form correct analogies through drills.

The meaning of the words can be learned only in a linguistic and cultural context; therefore, aspects of the cultural system are involved into teaching the language.

These principles were based on the theory of behaviorism [1; 57].

In the early stages of learning the main focus is put on oral skills, with gradual links to other skills in later stages. Listening comprehension, pronunciation, grammar, and vocabulary are related to the progression of oral fluency. Reading and writing may be taught but in dependence on oral skills [1; 58]. Audiolingualism is a structure-based approach. The language skills are taught in the order of listening, speaking, reading, and writing, in which listening serves as training of basic sound patterns. Written forms of the language are usually not presented to learners in early stages. When reading and writing are introduced, the possibilities of making mistakes are minimized by using a tightly structured approach to presenting new language items. The basis of most practices is dialogues and drills with focus on correct pronunciation, stress, rhythm and intonation (p.59). In Audiolingualism, teaching focuses on the external processes of learning rather than on the internal. Learners have little control over the content, pace, or style of learning as they play a reactive role of responding to stimuli. They are learning a new form of verbal behavior by listening to and imitating the teacher even without understanding the meaning of what they are repeating. Just like in Situational Language Teaching, the teacher plays the central role in teaching. The teacher models the target language and corrects the students' performance, keeping them attentive by varying drills and tasks [1; 62]. Learning is seen as a result of active verbal interaction between the student and the teacher, and failure is seen as a result of improper application of the method by the teacher. The materials are teacher-oriented; textbooks are introduced in the later stages of the learning and provide the text of dialogues and cues for drills [1; 63].

Communicative Language Teaching. Communicative Language Teaching originates from the changes in the British language teaching during the late 1960s.

Same as in the mid-1960s the linguistic theory of Audiolingualism was rejected in the United States, the theory underlying Situational Language Teaching started to be questioned. At the same time as Noam Chomsky emphasized that the current structural theories of language did not account for the creativity and uniqueness of individual sentences, British applied linguists pointed out that the functional and communicative potential of language were not adequately addressed in language teaching approaches. Christopher Candlin and Henry Widdowson, among other scholars, advocated that language teaching should be focused on communicative proficiency rather than on mastery of structures [3; 153]. Another reason for developing alternative methods of language teaching was the increasing independence of European countries and the increasing need to teach adults the major languages of the European Common Market. In 1972, a British linguist D. A. Wilkins proposed a functional or communicative definition of a language upon which communicative syllabuses for language teaching could be based. Wilkins' analysis consisted of the communicative meanings that a language learner was required to express and understand. Wilkins presented two types of meanings: notional categories (concepts of time, quantity, frequency, etc.) and categories of communicative function (requests, offers, denials, etc.). His revised book *Notional Syllabuses* (1976) had a significant impact on the development of Communicative Language Teaching, as well on the design of communicative language programs and textbooks in Europe [3; 154].

Main characteristics of the communicative view of language are:

1. Language is meant to express meaning.
2. Interaction and communication are the primary functions of language.
3. Language structure reflects its functional and communicative uses.
4. Categories of functional and communicative meaning are the primary units of language [4; 161].

Syllabus models and theory in Communicative Language Teaching have been extensively discussed as Wilkins's original notional syllabus model was soon criticized by British linguists that it specified products rather than communicative processes. The Malaysian communicational syllabus was one of the first attempts to organize CLT around a specification of communication tasks. Three communicative objectives are broken down into 24 more specific objectives that are organized into learning areas, for each of which there are a number of outcome goals and products (products being a piece of comprehensible information). The product results from task completion. For each product, there is a variety of situations, which consist of a set of specifications for students' interactions, the stimuli, participants, desired outcomes etc. These situations provide the means through which learner's skills are realized.

Classroom activities focus on completing tasks that require exchange of information or are mediated through language [6]). Some linguists distinguish social interaction activities and functional communication activities. Functional communication consists of activities such as learners comparing pictures and discussing similarities and differences, discussing the possible sequence of

depicted events, finding missing features in a picture, following directions, and solving problems through shared information; social interaction consists of activities such as conversations and discussions, simulations, roleplaying, improvisations, etc. In Communicative Language Teaching, it is implicated that the learner should contribute as much as they gain, and therefore learn in an interdependent way. Students are expected to interact with each other rather than with the teacher, so the error correction may be lacking as well as the presentation of grammar rules, which combined with the nonstandard classroom management, might be confusing for the students. The cooperative approach also might be unfamiliar for the learners [6; 166]. Task-based materials consist of games, role plays, and various task-based communication activities that support Communication Language Teaching classes. Materials are in the form of cue cards, activities cards, pair practice materials that usually contain two sets for a pair of students with different kinds of information for each set. Information might consist of parts of the 'jigsaw' that the students have to assemble together or provide different roles for the partners [6]. Authentic materials, such as signs, magazines, and newspapers can be used for creating communicative activities [6; 170]. In short, Communicative Language Teaching can be defined by a set of principles:

1. Learners learn a language by using it for communication
2. Meaningful communication should be the goal of the classroom activities
3. Fluency is important
4. Communication integrates different language skills
5. Learning is a process that involves trial and error

CLT appealed to those who were unsatisfied with Situational Language Teaching and Audiolingualism and sought a more humanistic teaching approach that favored communication [6; 172].

Total Physical Response. Total Physical Response. (TPR) is a teaching method incorporating action into learning as it attempts to teach language through physical activity. Its developer, James Asher, believes that due to insufficient time given for foreign language training, it is unrealistic to expect students to have fluency in all the basic skills, and therefore in the first stage of training the main focus should be put on listening fluency [7; 7]. TPR has a grammar-based view of language and the main linguistic focus, around which the use of language and language learning are organized, is put on the verb (Richards and Rodgers, 2001, p. 73). Asher sees TRP as directed to right-brain learning, while most of teaching methods are directed to left-brain learning, and as Asher believes that a child acquires language through motor movement, right-hemisphere activities must happen before the left hemisphere can process language for production. The general objective of TPR is to teach oral proficiency at a beginner level and to teach basic speaking skills. The set goals are attainable through the action-based drills in the imperative form [7; 75]. The procedure is to have the learner listen to a command in a foreign language and immediately respond with a physical action [7; 7]. TPR gained popularity in the 1970s and 1980s from those who emphasized

the role of comprehension in second language learning. Krashen (1981) sees performing physical actions as a means of minimizing stress and making input comprehensible (Richards and Rodgers, 2001, pp. 78-79). Asher stressed that TPR should be supported by other methods and techniques [7; 79].

Bibliography

1. Albrechtová, M. (2014). *Styly učení žáků/studentů při učení se cizím jazykům na gymnáziu* (Unpublished master's thesis). Masaryk University, Brno. Retrieved from <https://is.muni.cz/auth/th/igfd6/DP.pdf>
2. An, D., & Carr, M. (2017). Learning styles theory fails to explain learning and achievement: Recommendations for alternative approaches. *Personality and Individual Differences*, 116, 410-416. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/316529423>
3. Pavlov, I. P. (2018). *Dvadcatiletnij opyt objektivnogo izuchenia vysshej dejatel'nosti (povedeniya) zhivotnykh*. [Twenty years of experience in objective study of higher activity (behaviour) of animals]. Moscow, Russia: Multimedijnoe izdatel'stvo Strelbickogo. Accessed through Google Books.

Ж. АЙМАУЫТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ТАҚЫРЫБЫ МЕН ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ

Аметова Динара

Резюме. В статье рассматривается тема освобождения и идея независимости в произведениях Ж. Аймауытова.

Жүсіпбек Аймауытов — XX ғасыр басында алмасқан қоғамдық құрылыстар мен жіктелген екі дәуірдің шекарасында өмір сүріп, сол бір аласапыран заманның шындығын әдебиет тілінде үлкен суреткерлікпен бейнелеген қаламгердің бірі

Ол қазақ халқының отаршылдық пен ішкі ауқатты топтың екі жақты езгісіне қарсы тәуелсіздік үшін күрес идеясымен сусындап, әдеби шығармашылығын төңкеріс тұсында бастады да, оны 20-жылдары айрықша дамытып жетілдірді. Ақын, драматург, прозашы, публицист, сыншы, аудармашы Жүсіпбек бұл кезде әдебиеттің көптеген жанрларында өнімді жұмыс істей жүріп, осы жанрлардың ұлттық әдебиетімізде орнығуына, шеберлік жағынан жетілуіне аса зор еңбек сіңірді. Қоғамдық дамудың бағыт-бағдары мен заманның қайшылықты сипаты жайлы кең толғанып жазды. Сөйтіп, ол азаттық, бостандық ұраны астында туған жаңа әдебиеттің көш бастаушыларының легінде болды.

Жүсіпбектің өміріне қатысты деректер де көп сақталмаған. Қазіргі бізге белгілі мәліметтер жазушының 1928 жылы Смағұл Садуақасовтың сұрақтарына берген жауабынан алынып жүр. Смағұлдың кейбір

жазушылардың өмірі мен шығармашылығы жайлы жинаған анкетасы М.Әуезовтің архивінде сақталып, кейін Жүсіпбек ақталғаннан кейін ғана жарық көрді (Қазақ әдебиеті, 1988. — 23 декабрь). Одан кейінгі бір қатар мәлімет С.Мұқановтың «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» (1932) кітабында келтірілген. Жазушы өміріне қатысты бұлардан басқа арқа сүйер деректер жоқтың қасы. Кейінгі жылдары Жүсіпбек ақталғаннан кейінгі жиналған мәліметтер арасында да оның өмірбаянын толықтыратын деректер көп емес. Жазушыны білетін адамдар да, жақын туыстары да бүгін аз қалған. Жас қалған балаларының белгілі жайларға қосары шамалы.

Дегенмен бұрынғы мәліметтер, соңғы деректер, архив жаңалықтары, бірен-саран жазушыны білетін адамдардың естеліктері негізінде қазір Жүсіпбектің өмірі жайлы ұғым-түсініктің өрісі бірсыпыра кеңейіп қалды. Жүсіпбектің туып-өскен жері — қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданы. Жазушы өзі: «Қызылтаудың бауырындағы Қараның адыры деген жерде Дәндебай ауылында тусам керек. Руым — Сүйіндік, оның ішінде Күлік. Айдабол, Күлік бір туысады. Сұлтанмахмұт — Айдаболдан. Екеуіміз сегізінші атадан қосыламыз. Мәшһүр-Жүсіппен жетінші атадан қосыламыз» — дейді. Бұл жер бұрын Семей губерниясы, Павлодар уезі, Қызылтау болысының бірінші ауылы саналған. Қазір онда жазушы атында ауыл (бұрынғы «Қызылтау» совхозы) бар. Жүсіпбек осы жерде 1889 жылы (өз айтуы бойынша сиыр жылы) туған. Жүсіпбектің әкесі Аймауыт (жергілікті адамдардың айтуына қарағанда, шын аты — Оймауыт) бес ағайынды болған. Дәндебайдың бәйбішесінен Аймауыт пен Иса, тоқалынан Оспан, Абайылда, Әбдраман туған. Бәйбіше балалары кедей, тоқал балалары ауқатты болған. Оның үстіне Оспан орысша оқып, фельдшер мамандығын алған әуелде мал дәрігері, кейін тілмаш, болыс болған адам. «Исаның балалары Оспанның жылқысын бақты. Біз (Аймауыт балалары) тоқал тұқымының уақ балаларын оқытып, кебеже, шкафтарын істеп, апаларымыз алаша, бауларын тоқып, орамалда-рын, жастық тыстарын кестелеп, керегіне жарадық», — дейді Жүсіпбек.

Семинарияда Қ.Сәтпаевпен, М.Әуезовпен танысады, бірге оқиды. Кедей семьяда туып-өсіп, жоқшылық астында үзіп-жұлып оқыған Жүсіпбектің есейген шағында білім алуы да оңайға түспеген. «Үйінен келетін көмек жоқ, өз еңбегімен күн көретін, — дейді оның бірге оқыған бір замандасы. — Қалада тұратын ауқатты адамдардың малын күтетін, қорасын тазалайтын, суын әкеліп, отын жағатын. Оған ол намыстанбайтын да, ерінбейтін де. Қолынан келмейтін өнері жоқ оқушы болды. Ағаштан түйін түйетін шебер еді десе, бір өтірігі жоқ. Біз сияқты жаз елге бармайтын. Қалада қалып қазақтың екі аяқты ағаш арбасын, киіз сүйегін (уық, кереге, шаңырақ) жасайтын, ер шабатын, домбыра жасайтын, етік тігетін. Өзі домбыра тартып ән салатын, ойынан өлең шығаратын, ол өзі шығарған өлеңді әнге қосатын». Жоқшылық қолын байлап, есейіп барып, қиыншылықпен оқыған Қартқожаның бейнесінде де Жүсіпбектің өз өмірінің көп фактылары қамтылған. Жүсіпбектің шығармашылықпен әуестенуі

Семейде оқып жүрген кезінен басталады. Ол кезде жас қаламгер өлеңдер, газетке арнап шағын мақалалар, көркем өнер үйірмелеріне бір актылы пьесалар жазумен шұғылданады. Оның Алашордашылар ісіне тілектестік білдіруі, «Абай» атты журнал шығарысып, «Сарыарқа» газетімен қызметтес болуы да семинариядағы оқыған жылдарымен тұстас келеді.

Осы басылымдар бетінде ол алғашқы әдеби туындыларын жариялайды. Жүсіпбектің өз айтуынша, оның туып өскен ортасы өнерге жақын болған. Оның болашақ жазушыға әсері де мол болған түрі бар. «Ақат ағам екеуміз де әрі молда, әрі етікші, ағашшы, әрі шимайшы, әрі домбырашы, әнші болып өстік. Әкем домбыра тартушы еді. Ақатты бес жасынан алдына алып отырып, домбыра тартып үйреткен еді. Бізден үлкен домбыра тартушы еді, хат танушы еді. Бізге өлең, ән үйреткен екі апамыз еді. Қадыкеш деген үлкен апамыз өлең де шығарушы еді, ұзатылған қыз жолдастарына шығарған өлеңдерін ұрлап алып оқи беруші едік. Байы өлген қатындарға шешем (Батима) жыр шығарып, үйретіп отырғанын жас кезімде құлағым шалушы еді», — дейді ол С. Садуақасовтың сұрақтарына берген жауабында. Осындай ортада Жүсіпбектің әдебиетке құмарлығы ерте оянады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. — Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. — Алматы: Қазақ университеті, 1992. — 350 б.
3. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы
4. М. Әуезов дәстүрі. — Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. — 47 б.
5. Атымов М. Қазақ романдарының поэтикасы. — Алматы: Ғылым, 1975. 312 б.

«ҚАРТҚОЖА» РОМАНЫНДАҒЫ ДӘУІР ШЫНДЫҒЫ

Аметова Динара

Резюме. В статье рассматривается тема освобождения и идея независимости в произведениях Ж. Аймаутова.

Жазушы «Қартқожа» романында ХІХ ғасырдың соңында дүние келіп, ХХ ғара ғасыр басында еңбекке араласып, кеңестік дәуірдің алғашқы кезеңіндегі жаңа құрылысқа белсене атсалысқан қарапайым адамның бейнесін сомдайды. Мұндағы мақсат — қоғамдағы өзгерістерді қатардағы адамның көзқарасы, қабылдауы арқылы көрсету.

Сол арқылы оның еркін қоғам құруға деген ұмтылысының сырын ашу. Әдебиетші ғалым Д. Ысқақұлы бұл роман туралы: «Шығарманың

көркемдік-идеялық қыртыстары қалың» [1, 129 б.], – десе, соның бір астары азаттық идеясын көтеруде жатыр «Қартқожа» — реалистік шығарма. Оқиғаның дамуы өмір шындығынан бастау алып жатады. Бір кезде молда алдында отырғанбұйығы қара бала өсе келе, сол кездегі Қазақ қоғамында болған тарихи оқиғаларға араласып, ерекше көзге түспесе де, көрген-білгенінен өзінше ой түйеді. Бұл оның азамат ретінде қалыптасуына әсер етеді. Бала күндегі жетімдік, мәнсіз молда оқуы, 1916 жылғы көтеріліске қатысу, солдатқа алыну, жаңа оқудың есігін ашып ұстаз болу — міне, Қартқожа өткен өмір жолы осы. Оның әрбір кезеңінде ешбір ерекшелігімен көзге түспейтін кейіпкерін автор бір ғана жылт еткен іс-әрекет, мінез-құлық құбылысы арқылы даралап отырады. Сол арқылы оның өзіне ғана тән болмысы танылып қалады. Мәселен, молда алдынан сабақ алып жүрген көп балалар арасында Қартқожа еш ерекшеленбейді, қайта солардың көбінен төмен сияқты, бірақ оны сүйкімді ететін — момын баланың оқуға деген құштарлығы. Оқуға деген құштарлық еркіндікке деген ұмтылысқа жол ашады.

1916 жылғы, солдатқа алынуы, ондағы әскер өмірі балаң бозбаланы шынықтыра түседі. Ол енді ақ-қараны айырап дәрежеге жетеді. Елге келіп, сол баяғы күй тағы алдынан шыққанда, әділетсіздікке қарсы күресуге әрекет жасайды. Біз бұдан әділдік жолындағы күреске дайын азаматты көреміз. Оқу оқып, білім алған Қартқожа күрес жолына шығады, әлді мен әлсіздің, бай мен кедей күресінің тұсында екінші жақтың жақтасына айналады. Оның өмірден түйген, таныған шындығы осы. Бір кездегі момын Қартқожаны таптық күреске араластырған өмір тәжірибесі. Автордың өз кейіпкерін осынау жолға ұзақ дайындықпен әкелу нанымды да дәлелді шыққан.\

Қартқожаның оқуға деген құштарлығын арттыруда, азамат болып қалыптасуында оқыған жас Жүністің елеулі орны бар. Солдатта жүріп дос болған Андрейдің де оның саяси көзқарасының қалыптасуындағы еңбегі аз емес.

Жалпы, Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа» романы — революция тұсындағы Қазақ қоғамының шындығын бас кейіпкердің өмір жолы арқылы жан-жақты бейнелеген үлкен шығарма.

Аласапыран уақыт, қоғам бойындағы, әлеумет ойындағы өзгерістің Қартқожаға ықпалы сатылап суреттеліп, біртіндеп көрсетіліп отырады. Қартқожаның оянуы – қазақтың оянуы. Алайда, бұл тезисті жазушы кейбір замандастары секілді жалаулатпай, алаулатпай қазақтың қарапайым азаматы бойына, ойына сай келер табиғи ағынмен жеткізеді. Оқиға біртіндеп өріс алып, сюжет біртіндеп өріліп, суреттелер оқиғалар қалпымен қоюлана береді.

Сол міндетті «Қартқожа» романында жүзеге асырды. Алда Қартқожаны бақ құшағын жайып қарсы ала ма, әлде батпандаған сор күтіп тұр ма? Ол жағы беймәлім. Әйтеуір Қартқожа оянып, түлеп жаңа өмірмен бетпе-бет келіп тұр. Шығарма осылай аяқталады. Әлем әдебиетіндегі басты тенденция – адам өмірін жырлау, жырлағанда да кейіпкерді (адам) белгілі

бір қоғамдық ортада эволюциялық тұрғыдан өсіре, дүниетанымын дамыта тұлғалау. Осы талап әр жазушыда әртүрлі көрінеді. Айталық, Сәбит Мұқановтың «Жұмбақ жалау» романында бұл процес өте жылдам. Асқар, Амантайлар өте жедел өсіп, (орыс достарының ықпалы болатыныбар), қалыптасқан революционер өресінде қимылдап жүретіні болады. Күрес-көтеріліс заманының адамды еріктен тыс тез өсіретіні де шындық.

Кейіпкер табиғатына еніп, оны баспалап өсіріп, бүкіл фонымен көрсетуі жөнінен Жүсіпбек Аймауытұлының «Қартқожа» романы француз жазушысы О.Бальзактың «Отец Горио» романын еске түсіретіні бар. Кейіпкерін өскен ортасына қарай, уақыт-жағдайға сай «майдалап» өсіруі жөнінен әлгі аталған романдағы Растиньяк Қартқожа табиғатына ұқсайды. Француздың ұлы жазушысы туралы роман да жазған, портреттік сын мақала да жазған сыншы Андре Моруаның мынадай пікірін орайында еске алу артық емес: «Растиньяк, как он описан в романе «Отец Горио», - это персонаж, как говорится, в становлении. Он как бы воплощает переход от иллюзий отрочества к тяжкому опыту мужчины. Он еще очень молод, только недавно прибыл в Париж из провинции и весь пропитан добрыми побуждениями. Любимые мать и сестры внушили ему глубокое уважение к семейным узам и всякого рода добродетелям. Поэтому, что бы ни говорил Вотрен, Растиньяк знает, что мир все же не до конца плох. Однако, оказавшись, как и сам Бальзак, без единого су в Париже времен Реставрации, в Париже, где любовь и слава покупаются, где молодые люди делают карьеру с помощью женщин, а женщины – спомощью стариков, этот двадцатилетний юноша не выдерживает. Единственный его капитал – молодость и красота». . [2, 15]

А.Моруа «Литературные портреты., Из-во «Прогресс» М., 1970. С.156» Бальзак Растиньякты («Отец Горио»), Ги де Мопасан Жорж Дюруаны («Милый друг») шарықтау шегіне дейін көтереді. Ал Жүсіпбек Аймауытұлы Қартқожаның көзін ашып, қоғамда өтіп жатқан өзгерістерге ілестіруді ғана ойлайды. Алдына қойған шектеулі мақсатқа жазушы шынайы прозашы райында аса бір шеберлікпен жетеді. Роман финалында Қартқожа бұрынғы айналасына есесі кеткен сауатсыз, еріксіз, ессіз «нашар» емес, көзі ашық, оң-солын танитын, өз жағдайын ғана емес ел жағдайын ойлау дәрежесіне жеткен азамат. Елге келе жатып таныстарына ұшырасқанда сұрайтыны ел жайы: «Әнеки жаңбырлық киген, қазақ жігіттері де келді. Қартқожа жолдастарымен жиекке шықты. Шұрқыраса кетті.

– Қалай, аман ба? Жақсы тұрасыңдар ма?

– Жақсымыз.

– Кеңсе қалай? Қазақша ма?

– Екі жыл болды, қазақша жүргіземіз.

– Бұрынғы бейбастақтық жоқ па? Мелитсие құрық әкетпей ме?

– Жоқ. Заңға бағынатын болып келеді. Кейде жалғыз-жарым ауа

жайылатындар болады. Қазақ орысқа бағынып, ұлыққа жағынып жаман үйреніп қалған ел ғой. Қызметшіні елдің өзі бұзады. Әйткенмен елді тәртіпке үйретіп келеміз..

– Керекудің бұзылғандары қалай? Тыйылды ма?

– Олардың берекесі кеткен. Жабылды, айдалды, осы күні тыныш болса керек.

– Ел қалай? Күйлі ме?

– Шаруа күйлі. Жұт болған жоқ. Жалғыз-ақ, налог кезінде қысылды. Мал сутегін болды ғой. [3, 15]

Қартқожа сыртта жүріп дүниетанымы арқылы өссе, ел күнбе-күндік іспен бетпе-бет келіп өскен, жаны жаңарған. Әйтсе де, қазақтың санадағы сартап жаман әдеті әлі қалмаған. «Орысқа бағынып, ұлыққа жағынып...» жалтақтап жүріп жатыр жалтақтап. Тап бүгінгі күн секілді. Қартқожаның азамат кейіпкер ретіндегі тұлғалық өсуі осы диалог арқылы бір көрінсе, енді бірде ел адамдарының жапырлай жер бөлісіне қатысып жатқанын көріп тіпті жаны марқаяды. «Көп сөйлесуге болмады: «Қонаққа жүр» – деп еді, қала алмады, бір шелек қымыз әперді. Уыз қымыз. Жаз шыққалы қымыз көргендері сол еді, шәкірттер қырылысып қала жаздады. Бері келген соң, Ертістің сол қабағында аттылы танау болып, жер иемденіп: «Қала боламыз, мектеп ашамыз, коперация жүргіземіз» деседі. Қартқожа «Іске сәт!» дейді. Көңілі өседі». [4, 15]

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б.
3. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы
4. М. Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС КӨРІНІСТЕРІ

Амирбекова Гүльнар

Резюме: В статье рассматриваются проявления национальной идентичности в эпистолярных произведениях Бауыржана Момышулы.

Адамды алысқа да апаратын, аспанға да шығаратын қай кезде де ақиқат. Не айтса да қара қылды қақ жарар, ағынан төгіліп сөйлейтін суреткер тұлғасы, соғыс жылдарында майдан даласындағы жауынгерлердің халі мен қоғамдағы өзекті мәселелерді қамтитын сол кезеңдегі халық пен

майданды байланыстырушы хабар жеткізуші «үшбұрышты» хаттар арқылы айқындала түсті. Көп қырлы, түрлі әдебиеттің салаларында аянбай тер төккен, тек өзіне ғана тән жазушылық стилін қалыптастырған Б.Момышұлының көркемдік әлемін тану үшін – оның рухани дінгегінің негіздерін іздеу керек. Бауыржан мұрасын ұлттық ұғым аясында тану да енді ғана бір ізге түсе бастады.

Қазақ эпистолярлық жанрына зерттеу жүргізген К.Сейдеханов, С.Мұқанов, Р.Сыздықова, Қ.Ергөбек сынды ғалымдар. Олардың пайымдауынша еуропа халықтары бұл жанрды зерттегеніне біраз ғасырдың жүзі болған. Алғаш зерттеген ағылшын, француз одан кейін орыс ғалымдары.

Қазақ әдеби тілінің тарихын зерттеуші академик Р.Сыздықованың пікірінше «Түркі жазба әдеби дәстүрінде қалыптасқан хат жазу мәнері болған. Онда ең әуелі, өзге тілдердегі сияқты, хат иесінің адресатқа құрмет көрсете, сый білдірер қаратпа сөздерден келеді» [1, 231 б]. Ал біздің пайымдауымызша қазақ халқының түп бабалары сақ, ғұн, түркілер тарих қойнауында қытай, грек, румдықтар мен қатар хатты қатынас құралында пайдаланған. Олар жоғарыдағы халықтардың мұрағаттарынан там-тұмдап табылып, келешекте мол жемісін береді деген ойдамыз.

Қазақ халқы орта ғасырда хат жазысқан. Оған дәлел М.Х.Дулат пен атақты жаһангер Бабыр арасында жазысқан хаттар. Ол хаттар сақталмағанмен Бабырдың М.Х.Дулат туралы атақты еңбегі «Бабырнамасында» «Ол менен кешірім сурап хат жазыпты, сөз саптауы тәуір» [2, 25 б] деген сөйлемді оқуға болады. Осы сөйлемнен хатты орта ғасырда да бабаларымыз қатынас құралы ретінде пайдаланғанын көреміз. Хат туралы академик Н.Конрадтың «Мәдениет өскен жерде қарым-қатынас өркен жаюы табиғи заңдылық. Қарым-қатынас күшейген кезде хатты пайдаланады» [3, 87 б] деген осы сөзі ұлтымыздың хатты орта ғасырда да өз әжетіне пайдаланып, мәдениеті өркендеген ел болғандығының толық дәлелі.

«Әлеуметтік – саяси жағдайға байланысты қазақ халқын кезең-кезеңде билеген хан, сұлтан хаттары да, бұқара халық хаттары да бүгінге сақталып жете бермеген» [4, 91 б] – дейді проф.Қ.Ергөбек.

Ал эпистолярлық жанрдың әдебиет, тарихқа тигізер әсері туралы проф. Қ.Ергөбек «Еуропада хатқа ерекше көңіл аударған ағылшындар мен француздар. Мәдениет өркендеген бұл халықтың қарапайым бұқара хатынан мемлекетаралық саяси мәні бар хаттарына дейін сақталынатын әдет тапқан. Олар әсіресе әдебиет пен өнер қайраткерлері жазған хаттарға ерекше назар аударады. Әдебиетшілер, тіпті жазушы шығармашылығының сырын автор өмірбаяны төңірегінен іздейтін болды. Сондай жағдайда табан тірейтін деректің бірі – жазушы хаттары» – деп баға береді [5, 87 б].

Оның жазған хаттары мен хат-өлеңдерінің тақырыбы әр алуан. Хат-өлеңдері «Жазушыға», «Қалыбек ағаға», «Достыма» т.б. Батырдың 1942 жылдың 21 мамырында жазған «Жазушыға» атты хат-өлеңін қазақ жазушыларына арнаған. Мұнда Бауыржан

Жер күңіреніп, су тасып, қара бұлт көшкенде,

Ел күйзеліп, ер қажып, қара түн басқа түскенде, –

деп сұрапыл соғысты табиғи апат түрінде көрсетеді. Ел басына түскен ауыртпашылықты, ерлер қажыса да көтергенін қара түнге теңейді. Сол түнді серпуші қазақ жігіттерінің ерлігін

Ата тегі жер үшін, туысқан-туған ел үшін,

Ел ерлері майданда, белуардан қан кешкенде –

деп олардың не үшін соғысып жатқандығын оқырманға осылайша көрсетеді. Батыр қазақ жігіттері ата-баба намысын бермей, фашизммен соғыста өз міндеттерін адалдықпен атқарып жатқандығын айтады. Осыны айта келе Бауыржан сол майдандағы қазақ жігіттерінің көңілін серпілтетін көркем шығарманың жоқтығын және сол ерлердің ерлігін арқау етіп шығарма жазбай үнсіз қалған қазақ жазушыларына

«Соғыс жазушыға не берді?

Жазушы соғысқа не берді?

деп сұрақ қояды. Бұл сұрақты Бауыржан атын шығарайын деп, немесе дау қуып қоймағанын

Дау емес менің сұрауым – мыңның бірі болған соң,

Менің менім «мың» емес – мыңның «мені» болған соң [30, 17

б]

деп майдан даласындағы қазақ жігіттерінің атынан айтқандығын көрсетеді. Және де қазақ жазушыларын бұл хат-өлеңді дұрыс түсінуге шақырады. Бұл хат-өлеңнен кейін Бауыржан қазақ жазушыларына бірнеше хаттар жазып, аяғында өзі келіп ақын-жазушыларға соғыс психологиясы туралы бір апта лекция оқиды. Баукеңнің осындай еңбегінің арқасында қазақ әдебиетінде әскери әдебиетінің негізі қалана бастады.

«Қалыбек аға» атты хат-өлеңінде ағасымен амандасқан іні Баукең, Қалыбектің атына бірауыз мақтау өлеңге оның пейілінің кеңдігін, үлкен жүректілігін

Алейкүмассалауым Қалыбекке,

Ағасыз жан-жүрегің қиған көпке –

деп сидырған. Өзінің ағасының он алты жолдық хат-өлеңін алғанын айтады. Хатты алғанда жан-жүрегі тебіреніп қатты қуанғанын дұшпанмен алысып қан майданда жүрген азаматқа «бауырым» деген сөздің үлкен қайрат екендігін көрсетеді. Оны

Ежелден ер тілегі – ел тілегі,

Адал ұл ер боп туса, ел тірегі.

Қол жайып шын ниетпен берген бата,

Шаршаған жауынгерге – бел тірегі [7, 18 б]

деп үлкен философиялық оймен қорытындылайды.

Мемуарлық жазбаға оқушы қауым қатты қызығады. Сол жаһанды дүр сілкіндірген алапаттан тәні, жаны жараланбаған адам, бірде-бір аман шыққан шаңырақ жоқ десек қателеспейміз. Бүгінгі оқырман – кешегі қанды майданды көзімен көрген, от кешкен аталардың, ағалардың ұрпағы. Олар

өзге әдебиет үлгілері секілді деректі жазбалардан опат болған аталары, ағалары туралы хабар іздейтін болар, олардың ерлік істері мен өр рухын осы хаттардан көргісі келетін шығар. Осындай сәтте, оқырманның қажетін өтейтін жазбаның бірі – жауынгер хаттары болса керек. Ұлы Отан соғысының отты күндерінде фашизммен арпалыса жүріп жазылған жауынгер хаттарында қан майданның шындығы мен арпалысы суреттеледі.

Бауыржанның бұл өлеңінде бұрынғы ақындардың термелерінен ұқсастығы жанр жағынан болғанымен, соғыс жылдарындағы көтерген әлеуметтік жағынан анағұрлым пайымды және жоғары. «Ақындықтан не пайда» деген үзіндісінде

Кұр ұйқасқа құл болып,
Ақындық жөні осы деп
Айдалаға ыңыранып,
Бақсыдай бекер боздаса

деп ақындарға не боса соны жазбай, үлкен әлеуметтік мәні бар оқырманға ой салатын шығарма жазуға үндейді. «Жазушыдан не пайда» үзіндісінде Бауыржан саяси-әлеуметтік мәні бар мәселелерді көтереді. Жазушыларға жайшылықта жазғыш боп, майдан даласын көрмей үйде отырып қиялмен шығарма жазуға әуес болмауға шақырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Байжанов С. Б. Момышұлы мен Е. Ысмайловтың хаттары. Ертеңгі елдің ырысы да, иесі де өздерің // Қазақ әдебиеті. 23 көкек 1993.
- 2 Е. Ысмайловтың майдандағы Б. Момышұлына жазған хаты. 12 сәуір 1943 жыл. Б. Момышұлының әдеби мұрасы «XXI ғасыр көгінде» атты ғылыми-зерттеу орталығының архивінен.
- 3 Е. Ысмайловтың майдандағы Б. Момышұлына жазған хаты. 9 шілде

«ҰШҚАН ҰЯ» АҢЫЗ-МИФТЕР МЕН ЕРТЕГІЛЕРДІ ҚОЛДАНУ ШЕБЕРЛІГІ

Амирбекова Гүльнар

Резюме: В статье рассматриваются проявления национальной идентичности в эпистолярных произведениях Бауыржана Момышұлы.

Ұлттың рухшылдығы – күрделі ұғым. Қазақ философиясында ол ең алдымен халықтың мәдени субстанциясының дербестігін түсіндіру үшін және ұлттардың тарихи тағдырының рөлін айқындаушы ретінде пайдаланылды. Кеңестік теорияда ол аса көп қолданылмады және ұлттың санасын, өзін-өзі тану деңгейін сипаттайтын ұғымдар жүйесінде де, сол сияқты оның этнопсихологиялық болмысы аясында да өз орнын таба алған жоқ.

Адамзаттың рухани мәдениетіне жақын болудың әр адам үшін маңызы зор. Адам осы рухани қазынадан алыстаған сайын ол ой және сезім иесі ретінде неғұрлым төмен болмақ. Адамды бүкіл адамзатпен рухани байланыстыратын тін берік болған сайын ол адамзат қоғамының мүшесі ретінде биігірек тұрады.

Қазіргі заманғы адамның рухани байлығы барлық зияткерлік, әлеуметтік, тарихи, этникалық алуан түрлілікті қамтиды. Осы әр алуандық әр адамның өзінше жеке тұлға болуы арқылы одан сайын ұлғая түседі.

Рухани мәдениет, салт-дәстүр – топтастырылған және байытылған адамзат өркениетінің көп ғасырлық дамуымен, ата-бабаларымыздың бүкіл ұрпақтарының күш-жігерімен жинақталған энергия. Ұрпақтар арасындағы байланыс тәрбиемен қамтамасыз етіледі. Сондықтан да педагогикалық мәдениет осы топтастырылған және байытылған энергияны пайдаланушы адамзаттың ақыл-ойын қозғалысқа келтіруші өзіндік сипаты бар қозғаушы тетік болып табылады. Дәстүр сабақтастығы болмайынша, рухани мәдениетті сақтау және дамыту мүмкін емес.

Біздің дәуірімізге тән интеллектуалды тұрғыдағы былықтың салдарынан «дәстүр» сөзінің өзі әр қилы және қайсыбірде өте-мөте болмашы нәрселерге, мысалы, кей ретте мүлде жуырда туындаған қарапайым салттарға немесе жоралғыларға қолданылатыны бар. Басқа жерде біз «дін» сөзінің дәл солай мәніне сай емес қолданылуын көрсеткен едік. Белгілі бір терминдерді пайдалануда аса абай болу қажет, өйткені, кейбір тіл бұрмалаушылық белгілі бір идеялардың кері кеткендігін көрсетеді. Сондықтан, тек әлдекімнің өзін «дәстүршіл» атайтындығы әлі оның, сөздің шын мағынасындағы, «дәстүрдің» не екенін, ең болмаса, шамалап ұғынатындығын дәлелдемесе керек. Бұған дәл қазір, мәселен, «философиялық дәстүр» деген сияқты сөздік қолданыстар пайда бола бастаған уақытта, әсіресе, назар аударғанның маңызы зор. Философия, өз-өзі болып қала отырып, «дәстүр» саналуға ешқандай да қақысы жоқ, өйткені, ол бөле-жара рационалды адами деңгейге жатады және де, бұл, тіпті, егер ол сол деңгейден тыс шығатын шындықтарды тура терістемеген жағдайда да солай.

Жоғалған дәстүр тірі Дәстүрдің рухымен байланыс, жалғастық арқасында ғана қалпына келтіріліп, тіріле алмақ, ал бүгінде, біз атап өткендей, бұл рух, шындығында, Шығыста ғана тірі [1.].

Дүниеге келген сәттен бастап өнеге толы ұлағатты сөздерді құлағына сіңіріп өскен бала Бауыржан болашақта қайсар рухты батыр, ұлт жанды азамат, көркем шығарма тудырушы жазушы, ақын Бауыржан болып қалыптасты. Жазушының келешек тұлғасының негізін қалауда ізгі дән болып егілген ата-әжесі мен әкесінің, ұшқан ұясының әсері басымырақ болғанын Бауыржанның өзі де мойындайды.

Батыр дана Абайдың «Әуелі – білім-ғылым табылса, дүниенің бір қызықты нәрсесіне де керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-

ғылымның өзіне ғана құмар ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең һәм әр білмегенінді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил (тыныштық, рахатшылық) болады. Сол рахат білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады» деген сөзіне жүгінеді [2, 102 б].

Жазушының рухани нәр алған қайнар көздерінің бірі – халқымыздың сарқылмас бай фольклоры.

Қаламгердің «...Мен әдебиетті жақсы көремін. Көзімді ашқаннан халықтың ауыз әдебиетімен ауыздандым, рухани тұшындым» [3, 123 б] деген сөздерінен оның қазақ халқының ертеден келе жатқан ауыз әдебиетін сүйетіндігін, бала кезінен ауыз әдебиетінің озық үлгілері саналатын ертегі, аңыздар мен жырларды тыңдап, ұлттық рухтың уызына мейірі қанғанын анық аңғарамыз.

Прозадағы миф-аңыздардың көркемдік қызметін зерттеу мәселесі қазақ әдебиеттану ғылымында соңғы жылдары ғана қолға алына бастады. Проза жанры кенжелеп дамыған қазақ әдебиетінде ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде дүниеге келген әңгімелердің өзінде миф-аңыздардың қолданыла бастауы бүгінгі әдебиеттанушыларға көп ой салары сөзсіз. Белгілі бір тақырыпқа жазылған көркем шығармаларда өзгеше бітімді миф-аңыздардың бой көрсетуі жазушылар шығармашылығындағы ерекше бір құбылыс екенін жоққа шығара алмаймыз.

ХХ ғасырдың 50-жылдарының өзінде М.Әуезов прозадағы миф-аңыздар туралы: «Ұлттық көркем поэзияға ауызша поэзия қаншалық бөгетсіз, сапасыз көп қор құйған болса, бүгінгі көркем прозаға да халықтың ауызша әңгімесі сондайлық жатық жолмен көп араласып, қабысып жатыр» [4, 237 б], – деген болатын. Бұл пікірді «Ұшқан ұяның» идеялық-мазмұндық, көркемдік табиғаты айқын аңғартады. Халық прозасының осы жанрлары қаламгерді несімен қызықтырып баурап ала бастады? Аңыздар мен мифтердің «Ұшқан ұядағы» адамзаттық эстетикалық арман мұраттарын қанағаттандырудағы рөлі қандай? деген сұраудың қойылуы да заңды құбылыс.

Біз мынау жалған дүниені тек символдар арқылы ғана кескіндей аламыз, өйткені, шексіз ғаламның кескінін де, мөлшерін де, оның қандай материалдан және қандай жолмен пайда болғанын да, жаратушы иенің оны қалай жасағанын да шын мәнінде көре, біле, тани алмаймыз. Сондықтан осылардың барлығын да пенделерге түсіндірудің ең қарапайым да универсал жолы символ арқылы кескіндеу болмақ. Мифология дегеніміз де – символдар жүйесі.

Шынайылықтың (реалдылықтың) деңгейі көп, мұндай деңгейлер, жалпы алғанда кез-келген табиғи жөн-жосықтан бастап, біріне бірі тізбектеле, жалғаса отырып астам текті, яғни құдайы жөн-жосыққа дейін жетеді. Символдың нағыз болмысы да – осы деңгейлерді біріктіретін сәйкестік болып табылады. Осының арқасында күллі Табиғаттың өзі кәдімгі

символ болып шығады. Табиғаттың шынайы мән-мағынасын, сол табиғатқа өзімізді астам текті немесе метафизикалық ақиқатты түйсінуге, сезінуге итермелейтін көрсеткіш деп қараған жағдайда ғана айқын көре алатын боламыз [5, 406 б].

«Ұшқан ұя» қоғамдық ой-пікірге жетекші ықпал етті. Олар қазақ халқының көне дәуірлерден бастау алатын тарихын, мәдениеті мен салт-дәстүрлерін, ел қамын жеген азаматтарын танытты. Сонымен бірге бүгінгі күнге де рухани азық болып, идеологиялық көрсеткіш бола алды. Шығарма халық өмірінің белгілі бір тарихи кезеңін суреттей отырып, оның заман мен адам үшін ғибратын, өнегесін көруге тырысты, қазақ халқының тағдыры туралы ойландты. Ұлттық идеологияны, этнографияны, салт-сананы оятудың көшбасшысы болды десек қателеспейміз.

Ұлттық ойлау мен ұлттық пайымдаудың өзіндік ерекшелігі жазушының басты назарында. Жазушы ұлттық мінезді шынайы бейнелеуде ұлттық өрнегі, бояуы қанық дара сөздер мен сөз тіркестерін қолданады. Ұлттық рухани жан дүниесін терең сезіну, білу бой көтереді.

Кейіпкер сөзі – характер ашудың төте жолы. Осыны жазушы мейлінше шебер меңгерген. Кейіпкер сөзі, диалог, авторлық баяндаулар арқылы ұлттық психологияны терең таныту байқалады.

Повесте ерекше баяндалатын аңыздың бірі – аңдардың жыл басы болуға таласуы. Автор әжесінен естіген осы бір аңызды оқырманға жүйелі түрде жеткізеді. Түсінікті болу үшін біз де бұл аңызды оқырманға шығармадағы Қызтумас әженің айтқан нұсқасы бойынша баяндауды жөн көрдік: «Аң біткеннің барлығы ашық алаңға жиналып, бозала таң атқанша бір-біріне мақтана бастайды. Біреулер көзінің қырағылығына, біреулер өзінің жүйріктігіне сеніп, күн сәулесіне бәрінен ерте жететініне шүбәсіз болады. Ал түйе болса маңғаз басып, ырғала ыңыранып, ернінен көбік шұбыртып, мойнын сан құбылтып, төңірегіндегінің біреуін де көзіне ілмей жатқан екен... «Таласып таусыла беріңдер, бейшаралар, босқа болдырғанша алаңсыз тыныға берейін. Мен сендер сияқты күн сәулесін күтіп шығысқа жүгірмеймін де, көз майын тауысып төңірекке үңілмеймін де. Құба жондай бойым бар, құлаш-құлаш мойын бар. Осы жатқан күйімде мойнымды бір созсам, бәрің жербауырлап қаласыңдар. Күн шапағы шашырарда мен мойнымды созып жіберіп, жыл басын өзім көрермін әлі. Тәңірден алғашқы жылдың атын өзім алып қайтам» деп тікенек күйсеп жата береді.

Жыл басы тышқаннан басталатыны содан, құлындарым. «Түйе бойына сеніп, жылдан құр қалыпты» деген мақал осыдан шыққан ғой» [6, 56 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Байжанов С. Б. Момышұлы мен Е. Ысмайловтың хаттары. Ертеңгі елдің ырысы да, иесі де өздерің // Қазақ әдебиеті. 23 көкек 1993.

- 2 Е. Ысмайловтың майдандағы Б.Момышұлына жазған хаты. 12 сәуір 1943 жыл. Б.Момышұлының әдеби мұрасы «XXI ғасыр көгінде» атты ғылыми-зерттеу орталығының архивінен.
- 3 Е. Ысмайловтың майдандағы Б.Момышұлына жазған хаты. 9 шілде
- 4 1944 жыл. Бауыржан Момышұлының әдеби мұрасы «XXI ғасыр көгінде» атты ғылыми-зерттеу орталығының архивінен.
- 5 Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз. – Алматы: Жазушы, 1976. – 383 б.
- 6 Елеукенов Ш. Ерлікке жаралған ұрпақ жазушысы. – Әдебиет және ұлт тарихы. – Алматы: Жалын, 1997. – 368 б.
- 7 Мырзахметов М. Айналған аты аңызға Момышұлы. – Тараз: Сенім, 2000. – 239 б.
- 8 Мырзахметұлы М. Түркістан – Тараз арасы. – Астана: Білге, 2002. – 432

МЕМУАР ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ТАҚЫРЫПТЫҚ, ИДЕЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР

Аралбаева Салтанат

Резюме В статье рассматриваются тематические, идейные поиски в мемуарных произведениях.

«Роман – күрделі және дамыған сюжетті, көбінесе қара сөзбен, кейде өлеңмен жазылған кесек тұлғалы эпикалық әдеби шығарманың бір түрі. Роман басқа эпостық жанрларға қарағанда өмірді, оның әр алуан құбылыстарын, адамдар арасындағы қарым – қатынастарды кең қамтып, терең суреттейді. Романның құрамы, құрылысы күрделі, онда лирика мен драма жанрларының сипаттары да кірігіп отырады. Роман қаһармандардың жеке өмірін, олардың арасындағы байланыстар мен қарым – қатынастар тарихын суреттеу арқылы дәуір мен қоғамның, салт пен сананың кең суретін жасайды» - деп анықтама береді ғалым М.Атымұлов [1,507].

Қазақ әдебиетінде өркен жайған роман жанрының қазіргі заман әдебиетінде түрлі типтері қалыптасқан.

Жалпы, XX ғасырдың екінші ширегінде жазылған қазақ романдарына тән қасиеттерді даралап айтар болсақ, әдебиетіміздің жетекші, кемел жанрына айналуы, жанр байлығы, философиялығы, философиялық тереңдікке ұмтылу талпынысы, психологизм тәсілінің жаңа да сапалы деңгейден көрінуі, қаһарман деңгейден көрінуі, қаһармандардың сезім күйінің, ішкі және сыртқы бейнелерінің жан – жақты кескінделуі, т.б.

Өткен жолымызға қарасақ, біздің ұлттық прозаның мақтан етуге тұратын тағылымды тарихы, игі дәстүрі, өзіндік даму жүйесі мен мәнері ойды орайды. Халық құрметіне бөленген белгілі классик дәрежесіне көтерілген жазушылар да аз емес. Бұл ретте қазақ әдебиетінің іргесін қалаған М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, С.Мұқановтардан бастап бұл күнгі әдебиеттің алдыңғы толқын ағалары

саналатын И.Аханов, Х.Есенжанов, Ә.Нұрпейісов, Ә.Тәжібаев, Ш.Мұртаза, Ә.Кекілбаев, С.Жүнісов, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Д.Исабеков, Ә. Тарази т.б. ұзақ-сонар тізбесін атауға болады.

Әлемдік классикалық әдебиеттің көрнекті өкілі Жюль Верннің «Дүниедегі ұлылықтың барлығы творчестволық арманнан туған» деген сөзін «жазушы» деп аталған сөз өнерінің иелерінің шығармагерлік ғымырларының лейтмотиві етіп қойса, еш артықтық етпейтіндей. Көркем сөз өнерінің басты артықшылығы сол, саясатпен емес, өзіндік сапасымен анықталмақ. Әдебиет ерекшелігі тілге ғана қатысты емес, ол көркемдік тәсілдер бейнелейтін халықтың тұрмыс – тәжірибесінен, өмір сүру бейнесінен аңғарылатын құбылыс. Әдебиеттің ерекшелігі халық болмысындағы ерекшеліктерді бейнелеуден туады. Қысқаша айтқанда, әдебиеттің қайнар бұлағы ұлт тағдыры.

Көркем әдебиет қоғамдық сананың ерекше формаларының бірі. Сондықтан еліміз тәуелсіздігін жариялаған тұстан бергі уақыттарда әдебиетіміздің жеткен тұстан бергі уақыттарда әдебиетіміздің жеткен жетістіктері мен кем-кетіктерінің орнын толтыру үшін жазылған шығармаларды талдап, толғамдаудың мән-маңызы айрықша болып табылады.

Қазақтың әдебиет туралы ғылымында ғұмырнамалық проза жанры бірден және бір адамның шығармашылығымен қалыптасты десек, ағат айтқан болар едік.

Өткен ғасырдың 20 жылдарынан бастау алған ғұмырнамалық проза жанры өзінің терең тарихында қалыптастырып үлгерді, көлемді ғылыми мақалалар, зерттеу еңбектері де жазылды. Ғұмырнамалық жанрды зерттеу бүгінгі таңда жаңа деңгейге шықты деп айтуға әбден болады. Енді қаламгерлердің суреткерлік шеберліктерінің алуан түрлі мәселелерін жеке – дара алып, салыстыра қарап, теориялық талдаулар жасап, авторлық әлемнің құпия қалтарыстарын жіті зерттегенде барып жанрдың өзіндік қасиеті танылмақ.

Алайда қазақ әдебиетінде жеке жазушылар ғұмырнамасынан жазылған туындылар арасында С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешуі», С.Мұқановтың «Өмір мектебі». С.Көбеевтің «Орындалған арманына» қатысты біраз зерттеулер жазылды. Бірақ, бұрынғы социалистік қоғам кезінде жазылған бұл еңбектерінің көбісі бүгінгі уақыт талабы тұрғысынан қайта қарауды қажет етеді. Алайда, Ә.Тәжібаевтың ғылыми еңбектері, поэзиялық және драмалық дүниелері туралы айтылып, жазылғанымен прозалық шығармасы қолға алынбағанын, М.Мағауин мен Қ.Жұмаділовтің ғұмырнамалық шығармаларының да зерттеу нысанасына айналмағандығын және бір ескерткіміз келеді.

Жазушы үшін шағын жанр болсын, мейлі күрделі, көлемді жанр болсын жазушылық өнер оңай игерілетін кәсіп емес екендігіне көзіміз жеткендей. Жазушы өткен өмірдің белестеріне көз жіберу арқылы болашақтың болмысын бағамдайды. Шығармашылық иесі мейлі ол ақын,

мейлі жазушы тіпті актер болса да, ол да пенде. Кез келген өмір иесі секілді жазушы да өмірдің алуан бұлтарыс қалтарысын басынан өткерері сөзсіз. Адам баласының жүріп өтке жолы тақтайдай түзу бола бермейтіндей, адасу, табысу, өкіну, қуану, өшу, жану секілді парадокстердің қайталануы пенде өмірде қызықты болмақ. Жаратылыстың кез – келген мүшесі үшін қоғамның, тарих, саясат, идеологияның атқарар маңызы зор. Бұлар жалпы адам үшін негізгі ықпал етуші факторлар болса, көркем шығарма үшін адам бейнесінің көркем кеңістігі мен уақытының да тікелей өлшемі болып табылады.

Ұлы жазушының айтқан ойы қаламгерлер Ә.Тәжібаев, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов сияқты көп қырлы суреткерлер шығармашылықтарындағы автобиографизмнің үлкен орны барын аңғартатындай. Отбасы, жеке өмір, алдыңғы ұрпақ, келер ұрпақ тарихнамасы өмірдің шежірелік келбетін ерекше толғамдармен толықтырады. Адам өмірі халқымен қоғамдық ортасымен бағамдалады. «Жылдар, ойлар», «Есімдегілер», «Мен», «Таңғажайып дүние романдары арқылы қаламгерлердің шығармашылық өмірінен көп мағлұмат аламыз. Жазушы, ең алдымен, өзі өмір сүрген кезеңнің перзенті. Сондықтан да кез келген қаламгер өзі өмір сүрген кезеңнің, ортаның шежіресін жасайды. Сол ортамен біте қайнасып жатады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Мағауин М. «Мен» ғұмырбаяндық хамса. - Алматы: Гаухар, -1998.
- 2 Жұмаділов Қ. «Таңғажайып дүние» ғұмырнамалық роман. - Алматы: Тамыр, - 1999. -624 б.
- 3 Тәжібаев Ә. «Жылдар, ойлар» (Естеліктер мен толғаныстар). – Алматы: Жазушы, - 1976. - 472 б.
- 4 Жұмағалиев З. Уақыт және әдебиет. – Қарағанды-1999. – 336 б.
- 5 Муминский С. Мемуарлық автобиография. – Алматы: Жазушы, 1986-262

«АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИЛЫҚ

Аралбаева Салтанат

Резюме В статье рассматриваются исторические поиски в романе «Ай и Айша».

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары жазылып, оқырман назарына ұсынылған көрнекті қаламгер Ш. Мұртазаның «Ай мен Айша» роман-эссесі жанрлық тұрғыдан мемуарлық шығармалар қатарына жатқызылады.

Шығармада оқиғалар желісі шағын тақырыптарға бөлініп баяндалады. Бұл оқиғалардың барлығы жинақтала келіп тұтастай бір заманның бейнесін танытады. Роман « – Сен қайдан келдің? – дегенде бір данышпан: – Мен балалық елінен келдім, – деген екен», – деген сөздермен басталады. Автор сол балалық еліне сапар шегіп, қасіретті мен қақтығысы көп кезеңге тап

келген балалық шағын сөз етеді. Әкесі Мұртазаны «халық жауы» деген жаламен ұстап әкеткенде Барсхан бес жаста ғана еді. Міне, сол кезден бастап үлкен өмірмен бетпе-бет келу, басқа түскен қиындықтар; жетімектерін жетелеп, жарының қайғысын азалаған Айша ананың қасіреті мен қайраты романның өзегіне алынған. Соғыс уақытындағы тыл өмірінде еңбек еткен әйелдер бейнесі Айша образы арқылы бейнеленсе, тура осындай еңбек өтінде жүрген жас балалардың халі, жайы шығарманың бас кейіпкері Барсхан арқылы көрінеді.

Романның бас кейіпкері жазушының өзі екенін байқау қиын емес. Шығармаға да өзі басынан өткерген шынайы оқиғалар арқау болған. Шығарманы оқып шыққаннан соң оқырманның ең алдымен түйетін ойы – жазушының балалық шағындағы оқиғалардың қоюлығы, бастан кешкен жайларының, өмір соқпағында ұшырасқан адамдарының алуан түрлігі мен молдығы. Өмір кеңістігіне енді ғана қадам басқан жас баланың алдынан ұшырасып, тағдырына араласқан әрбір адам өз алдына дара бір сюжеттің туындауына, бұрынғы айтылып келе жатқандарға ұқсамайтын жаңаша ойдың түйінделуіне себепші. Мәселен, мектепке барғысы келген Барсханды «халық жауының» баласы деп мектепке алмай қояды. Бұған намыстанып үйіне жылап қайтып келе жатқанда алдынан шыққан комсомол қызметінде жүрген Ноха есімді жігіт көмектесіп, мектепке алдырады.

Бұл білім алуға құштар жас бала үшін ұмтылмастай әсер қалдырған оқиға болады. 1941 жылдың күзінде соғысқа кеткен Ноха содан қайтып оралмайды. «Осы күні қолымда бел ортасынан жыртылған суреті бар... *Мен алпыстан асып, егде тарттым. Ол жап-жас, уыз жас. Үйленген де жоқ. Ұрпағы да жоқ*», - деп жазады автор осы кейіпкерінің трагедиялық тағдыры туралы. Бір кейіпкердің тағдыры арқылы соғысқа аттанып, қайта оралмаған, соңында ізі қалмаған қыршындар өмірінен де хабар береді. Бас көтерер азаматтың бәрі соғысқа аттанған ауылдың да халі жақсы болған жоқ. Ауылдағы бар жұмыс бала-шаға мен әйелдерге қарап қалды. Олар өздері аш жүрсе де, тапқандарының бәрін майданға жіберіп отырды. Осындай ауылдағы ауыр жағдайды шығармадағы мына бір үзіндіден көруге болады: *«Шәйішіп отырмыз. Дастархан жүдеу. Жарты таба нан. Айша көзінің қарашығындай сандыққа салып сақтап жүретін кішкентай қозы қарын майдан бір қасық қана алып мейманның алдына қойды. Оны менің көзім тесіп барады. Таба нанға май жағып жеу деген – арман. Қарындасым мен інім де жетісіп отырған жоқ. Бірақ шыдайсың. Айшаның айбарынан қорқамыз. Иә, бұлар нан жемегелі қашан. Үнемі қызылша пісіріп жейді. Айша кейде қосуыс бидай қуырып, үш баласына теңдей бөліп береді. Сол дәнді бұлар ауыздарына бір-ақ салмай, бір-бір талдап қытырлатып, неғұрлым ұзағырақ таусуға тырысатын. Қайтеді, жағдайсолай»*. Осылайша шағын ауылдағы қарапайым бір отбасының тіршілігі арқылы сол кездегі кез келген қазақ аулындағы өмір шындықтарымен танысамыз. «Ай

мен Айша» - өмірбаяндық романның жаңа үлгісін танытатын, адамның қалыптасуы мен қоғамның дамуын са бақтастыра суреттеген шығарма.

Мұндағы адам тағдырлары сұрқай заманшындығы ойлантпай, толғантпай қоймайды. Автор адам жан- дүниесін көркемдік тұрғыдан зерттей отырып, кейіпкер мінезін ашу арқылы оның адам ретіндегі болмысын жан жақты ашуға тырысады. Мемуарлық роман дегенде оқырманның есінде тұратыны –автордың бәрінің де әңгімені өзінің балалық шағынан бастап, оқиғаларды өмір белестерімен ары қарай өрбітетіндігі. Олар алдамен өздері өмірге келген ортаны, ата-тегін, одан кейін ата- анасы туралы мағлұматтарды келтіре отырып, өзінің балалық шағына барлау жасап алады. Сонан кейін жетілдіре отырып әңгімелеп кететіні – ес біліп, етек жапқан кездерінде бастан кешкен оқиғалары. Бас кейіпкердің автордың санасы ашылып, түсінік-танымы, өресі кеңейе түскен сайын жүрген ортасымен, қоршаған қоғамымен қарым-қатынасы да арта береді, өзімен қоғам арасындағы қайшылықты жағдайлар молая түседі. Жалпы мемуар жазудың мұндай қалыптасқан қалпын өзгертіп, тыңнан тосын үлгі ұсыну қиындау. Өйткені адам өмірінің өзі бұлжымайтын, ешқандай да өзгертуге көнбейтіндәл осындай қалыпты белестерден тұрады.

Дегенмен, әр жазушы шығармасын жазу барысында өз басынан өткізген оқиғаларды тізбектеп бере салмай, оларды көркемдеп, оқырманға қызықты етіп жеткізе білуге тырысады. Бұл тұрғыдан келгенде, «Ай мен Айша» романының да көркемдік табыстары аз емес. Ш. Мұртазаның өзіне тән шығармашылық ерекшелігі қысқа жаза отырып, салмақты ой айтатындығы. Автор бірыңғай баяндау, шылқымай суреттеу, орынсыз тәптіштеуге орығн алдырмайды. Осы ретте романның қысқа-қысқа әңгімелерге бөлініп берілуі де сюжеттік желінің жинақы шығуын, композициялық бітімнің жинақылығын ойластырудан табылған көркемдік тәсіл деуге болады. Автор қаламына тән лирикалық әуен бұл туындысында барынша тереңдеген. Өзімен тұстас жазылған басқа да мемуарлық шығармалармен салыстырғанда лирикалық реңкі ерекше бұл роман-диалогиянының орталық кейіпкері – Барысхан. Сондай-ақ осы Барысханмен үнемі қосарлана, егізделе, тұтаса суреттелетін Айша, сағынышқа айналған Мұртаза, жұмбақ сырлы Ай шығарма оқиғасына нәзік сыршылдықты үстеген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Мағауин М. «Мен» ғұмырбаяндық хамса. - Алматы: Гаухар, -1998.
- 2 Жұмаділов Қ. «Таңғажайып дүние» ғұмырнамалық роман. - Алматы: Тамыр, - 1999. -624 б.
- 3 Тәжібаев Ә. «Жылдар, ойлар» (Естеліктер мен толғаныстар). – Алматы: Жазушы, - 1976. - 472 б.
- 4 Жұмағалиев З. Уақыт және әдебиет. – Қарағанды-1999. – 336 б.
- 5 Муминский С. Мемуарлық автобиография. – Алматы: Жазушы,1986-262 б.
- 6 Ғабдуллин М. Майдан очерктері. – Алматы: Жазушы-1957. – 355 б.

7 Мерошниченко Г. Жастар жасағы. – Алматы: ҚМКӘБ-1960. - 202 б.

8 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар, I том, Өмір мектебі, II том - Алматы: ҚМКӘБ-1955. - 483 б.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СЕНТИМЕНТАЛИЗМ АҒЫМЫНЫҢ ӨКІЛДЕРІ

Әйбеш Әсел

Резюме: В статье рассматриваются представители течения сентиментализма в казахской литературе.

Сентиментализм (французша – сезім, сезімталдық деген сөзден алынған) –XVIII ғасырдың II жартысымен XIX ғасырдың бас кезінде дамыған көркем әдебиеттегі ағым. Абсолютизммен күрес идеясынан туған сентиментализм өнерде классицизмді ауыстырар тың ағым болып қалыптасты. Ағылшын және басқа да Еуропа халықтарының әдебитінде кеңінен өрістеді. Ағылшын әдебиетінде сентиментализмді орнықтырған жазушы Л.Стерн болды. Оның «Франция мен Италия сентименталдық сапар» атты романы Еуропа елдерінде кең тарады, орыс тіліне аударылды. Сентиментализм жеке адамның жан дүниесін көңіл – күйін суреттеуге ерекше мән берді. Бұл бағыттағы жазушылардың шығармаларында отбасылық тұрмысты, күнделікті тіршіліктің жеке көріністерін баяндауға ұсақ және орта буржуазия, қолөнершілер, крестьяндардың өмірін сипаттауға мол орын берілді. Әдебиетте психологиялық роман, повесть, естелік, сапарнама (жол жазбалары) секілді жанрлық түрлер көбірек қолданылатын болды. Шығарманың композициялық өрнегін, сюжетін құрғанда да жазушы баяндалатын уақиға– жайлардың адамға қаншалық әсер етіп, қандай сезім туғызатынын алдымен ескереді. Яғни жазушы әр түрлі өзара тікелей байланысы жоқ уақиға – жайларды, егер соларға ерекше мән берген болса, бір – біріне жанастырып еркін баяндап отырады.

Қазақ әдебиетінің 20-ғасырдағы даму жолы халқымыздың сол тұстағы тарихи-элеуметтік жағдайына байланысты болды. Бұл ғасырда қазақ қоғамы бұрынғы дәуірлерге қарағанда біраз өзгерістерді басынан өткеріп, ілгері өрлеуге бет бұрған-ды. Халыққа Еуропалық өнердің есігі ашылып оқу, өнер-білім самалы қазақ даласына жайылды.

Қазақ ақын-жазушыларының шеберлігі бұл тұста арта түсті. Олар ұлттық әдебиеттің дәстүрлі жетістіктерін жете игеріп қана қоймай, ілгері іздене берді. Батыс пен Шығыс поэзиясына қолдары жетіп өрісін ұзартты. Қазақ поэзиясы бұрынғы өсиет өлең, арнау, толғау, жыр сияқты басым болып келген ескі жанр түрлеріне жаңалықтар қосты. Қазақ лирикасының өзі сан түрлі жаңа жүйелермен байи түсті. Лириканың бұрын дидактикалық сарыны басым болса, енді оның суретті, пейзажистік, образдылық жақтары бой ала бастады. Адамның арақатынасы, махаббат сезімдері, ішкі психологиялық дүниесі нәзік лиризммен әсерлі бейнеленіп, адамның іші мен сырты бірдей әдемі, жоғары адамгершілікпен ұштасуы көкселді. Адам өмірі

жан-жақты жырланып, қоғамдық сана, философиялық ой-тұжырымдары, дәуір жаңалықтары кеңінен жырға қосылды.

Ұлы Абай қазақ поэзиясында жаңалық жыршысы болып, оның реалистік бетін ашса, музыка өнерінің қазақ топырағындағы жаңа бағытын Біржан мен Ақан бастап берді. Бұлардың өнерімізді дамытудағы әсерлері, олардың өскен орталары, алған өнегелері, творчестволарының қайнар көзі-бәрі сабақтас. Қазақтың сал-серілері атанған Біржан мен Ақан шығармашылығы біз тілге тиек етіп отырған сентиментализмнің озық үлгілері десек те болады. Олар өзінің дер шағындағы талант табыстарын түгел дерлік жас ұрпаққа арнап, солардың жүректерін тебірентер тамаша туындылар жасады. Жоғары адамгершілік идеяларға толы өміршең поэзия, асқақ та әсемән әуендерін қалдырды. Жастық дәуреннің кеудені кернеген армандарын, басына түскен мұңын, адамның жан сұлулығы, мөлдір махаббат сезімдерін жылуы мол жалынды жырмен толғап, әсем әуенмен аспандата әндетті. Көптеген сазды, сәнді лирикалар қалдырды. Мәселен Біржан өлеңді ән үшін, әнді өлең үшін шығарған. Сондықтан олар өзара біте қайнасып, бірігіп кеткен туындылар. Ғашықтық лирикаларындағы нәзік сезім дүниелерін ол асқан ақындық шабытпен жүрек тебіреніп жырлап берді. Жастар жүрегінің қылын шертіп, іштегі жасырын сырларын ақтара ашады. Махаббат күйігіне душар болғандар характері, олардың эмоциялық сезім-серпіндері қоғамдық-әлеуметтік шындықтарға байланыстырылып, биік идеялы сатыға көтеріледі... Осылайша, лирикалы реалды өмірден туып, әлеуметтік қорытынды жасайды. Адамгершілік ақылдар ұстанады.

Айталық, жазушы «Бедная Лиза» повесінде дворян жігіті мен қарапайым қыздың арасындағы махаббатын суреттейді. Карамзиннің ойынша барлық адамдар бірдей сезінуі тиіс. Кедей шаруалармен қатар жер иеленуші помещиктер де махаббаттың қайғысын ұғып, қуанышын білуі қажет. «Бедная Лиза» повесі лирикалық көңіл-күйге құрылған шығарма. Бұл шығарманы оқығанда оқырман жүрегінде үлкен сезім күші пайда болып, жанарына жас тығылары айдан анық. Жалпы бұл туынды адамзат баласын гуманист болуға тәрбиелейді, адам атаулыға бір-бірін жақсы көруді насихаттайды. Кедей шаруалар өзінің сол өмірінде де бақытты бола алады деген байламға келеді. Махаббат рахаты жанұялық қуаныш сияқты сезімдерді игере отырып, шаруалардың бақытты өмір сүретіндеріне сенеді. Мейлі олар үстем тап өкілдері болмасын. Қуаныш пен қайғы бай кедей демей жалпы адамзатқа ортақ нәрсе дегенді Карамзин осы повесінде көрсетеді. Жалпы Карамзин шығармалары романтикаға толы туындылар болып келеді. Осындай романтикалық шығармасының бірі «Остров Бронгольм» повесі. Бұл повестің сюжеті Батыстың ерте романтикалық дәстүрі үшін өте қарапайым: екі жас ғашықтың бір-біріне деген заңсыз махаббаты, мөлдір сезімдері беріледі. Сонымен бірге сезім бостандығы, махаббат бостандығы үшін күрес жамандыққа, әділетсіздікке қарсы бағытталады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әзірбаев К. Аңыздар сыры. – Астана: Елорда, 2000 – 348 б
- 2 Гуковский Г.А. Русская литература XVIII века. – Москва: Аспект-Пресс, 1999. – 493 б
- 3 Қожаберген жырау, Елім-ай : дастаны / ж. Қожаберген; Жеті жарғы және Қожаберген жырау қоғамдық қайырымдылық қоры. - Петропавл : [б.ж.], 2009. - 208 б.

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СЕНТЕМИНТАЛИЗМ

Әйбеш Әсел

Резюме: В статье рассматривается сентеминтализм в мировой литературе

Қазақ әдебиетінің 20-ғасырдағы даму жолы халқымыздың сол тұстағы тарихи-әлеуметтік жағдайына байланысты болды. Бұл ғасырда қазақ қоғамы бұрынғы дәуірлерге қарағанда біраз өзгерістерді басынан өткізіп, ілгері өрлеуге бет бұрған-ды. Халыққа Еуропалық өнердің есігі ашылып оқу, өнер-білім самалы қазақ даласына жайылды.

Қазақ ақын-жазушыларының шеберлігі бұл тұста арта түсті. Олар ұлттық әдебиеттің дәстүрлі жетістіктерін жете игеріп қана қоймай, ілгері іздене берді. Батыс пен Шығыс поэзиясына қолдары жетіп өрісін ұзартты. Қазақ поэзиясы бұрынғы өсиет өлең, арнау, толғау, жыр сияқты басым болып келген ескі жанр түрлеріне жаңалықтар қосты. Қазақ лирикасының өзі сан түрлі жаңа жүйелермен байи түсті. Лириканың бұрын дидактикалық сарыны басым болса, енді оның суретті, пейзажистік, образдылық жақтары бой ала бастады. Адамның арақатынасы, махаббат сезімдері, ішкі психологиялық дүниесі нәзік лиризммен әсерлі бейнеленіп, адамның іші мен сырты бірдей әдемі, жоғары адамгершілікпен ұштасуы көкселді. Адам өмірі жан-жақты жырланып, қоғамдық сана, философиялық ой-тұжырымдары, дәуір жаңалықтары кеңінен жырға қосылды.

Ешкімнен қорықпастан қазақтың үз жүзін жалғыз аралап, махаббат азаттығын, әйел жұртының еркіндігін талап етіп, алты қырдан асыра асқақ ән шырқады. Әйел затының азаттығын көксеп өтті. Адамгершілікке, адал достық, таза махаббатқа үндеді. Аруды есекке қосақтамай, азғынға қор қылмай, теңіне қосып, күндіктен құтқаруды талап етті. Ақынның бұл ниеттері – оның талай аруларға арналған жырларынан да, Сара қызбен айтысынан да айқын көрінетін өзекті идеялары, асқақ армандары. Осы арада қазақтың ақыны, композиторы Біржан сал мен орыстың жазушысы Н.М. Карамзиннің шығармаларында біршама ұқсастықтар бар. Жаңағы айтып отырған

Біржан салдың көтерген мәселелері, арман-ойлары Карамзин туындыларында да ұшырасып қалады. Айталық, жазушы «Бедная Лиза»

повесінде дворян жігіті мен қарапайым қыздың арасындағы махаббатын суреттейді. Карамзиннің ойынша барлық адамдар бірдей сезінуі тиіс. Кедей шаруалармен қатар жер иеленуші помещиктер де махаббаттың қайғысын ұғып, қуанышын білуі қажет. «Бедная Лиза» повесі лирикалық көңіл-күйге құрылған шығарма. Бұл шығарманы оқығанда оқырман жүрегінде үлкен сезім күші пайда болып, жанарына жас тығылары айдан анық. Жалпы бұл туынды адамзат баласын гуманист болуға тәрбиелейді, адам атаулыға бір-бірін жақсы көруді насихаттайды. Кедей шаруалар өзінің сол өмірінде де бақытты бола алады деген байламға келеді. Махаббат рахаты жанұялық қуаныш сияқты сезімдерді игере отырып, шаруалардың бақытты өмір сүретіндеріне сенеді. Мейлі олар үстем тап өкілдері болмасын. Қуаныш пен қайғы бай кедей демей жалпы адамзатқа ортақ нәрсе дегенді Карамзин осы повесінде көрсетеді.

Жалпы Карамзин шығармалары романтикаға толы туындылар болып келеді. Осындай романтикалық шығармасының бірі «Остров Бронгольм» повесі. Бұл повестің сюжеті Батыстың ерте романтикалық дәстүрі үшін өте қарапайым: екі жас ғашықтың бір-біріне деген заңсыз махаббаты, мөлдір сезімдері беріледі. Сонымен бірге сезім бостандығы, махаббат бостандығы үшін күрес жамандыққа, әділетсіздікке қарсы бағытталады. Аталған повесть арқылы Карамзин өзінің романтикалық сипаттағы шығармасына жаңа стиль енгізеді. «Остров Бронгольм» повесікүпиясы мол жұмбақ туынды. Біз одан біреулердің бақытсыздықтары мен айырылу қайғысын, әлсіз махаббаттарын көреміз. Бірақ олар кімдер, неғылған жандар, есімдері кім... білмейміз. Олардың кінәлары не, өздерінің арасындағы сезімдерін заң неге талқылайды-бәрі құпия түрде. Мүмкін ол екеуі ағалы-қарындасты жастар? Автор пікірінше бұл құпияның ашылмағаны дұрыс. Егер әуел бастан бәрі белгілі болса, повестің қызығы кетер еді дейді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әзірбаев К. Аңыздар сыры. – Астана: Елорда, 2000 – 348 б
- 2 Гуковский Г.А. Русская литература XVIII века. – Москва: Аспект-Пресс, 1999. – 493 б
- 3 Қожаберген жырау, Елім-ай : дастаны / ж. Қожаберген; Жеті жарғы және Қожаберген жырау қоғамдық қайырымдылық қоры. - Петропавл : [б.ж.], 2009. - 208 б.
- 4 Қожағұлұлы Біржан сал, Шығармалары / Б.с. Қожағұлұлы; [ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі. Ақпарат және мұрағат комитеті "Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару" бағдарламасы]. - Алматы : Қазақстан, 2013. - 384 б.

IMPACTFUL WAY OF TEACHING PRESENT TENSES IN SECONDARY SCHOOL

Базарбаева Сауле

Revising the history of language teaching methods, there is evidence that the nineteenth century was a century of Latin as it has already been mentioned. Latin had been taught through grammar rules and translation and this way of teaching was then applied to teaching other languages.

But during the twentieth century we can see the change in language teaching, and the most important one was the focus on spoken language instead of written language. Richard and Rogers [4] see oral proficiency as the main goal of language teaching rather than support of reading and writing.

The methods of teaching grammar might be divided into two main approaches: deductive and inductive.

- a deductive approach starts with the presentation of a rule and is followed by examples in which the rule is applied
- an inductive approach starts with some examples from which a rule is inferred

[7:29]

Thornbury further points to advantages and disadvantages of both mentioned approaches.

According to Thornbury, **deductive approach** is direct and very effective, and respects students' intelligence and learning style. On the other hand, it can be seen as over-technical, demotivating and presenting learning a language as knowing the rules.

Inductive approach, in Thornbury's view, is a learner's discovery of grammar rules (through studying examples and this will make the rules more meaningful, memorable and serviceable. However, the rules seem not objective and taken wrongly. I will now assess the following methods according to the role of grammar.

Grammar translation method. The Grammar-Translation method is an example of a deductive approach. This method was first applied in the United States. Richard and Rogers explain that this method is based on detailed analysis of grammar of the target language followed by application of the knowledge of grammatical rules to the task of translating sentences and text into and out of the target language. [4]

The main focus was on reading and writing whereas speaking and listening were underestimated.

Thornbury writes about Grammar-Translation courses which followed a grammar syllabus. [2]

„Lessons began with an explicit statement of the rule, followed by exercises involving translation into and out of the mother language“ [7, p.21].

The Grammar-Translation method remains one of the most criticised methods because of little or no systematic attention paid to speaking, listening,

pronunciation and language practice. The ability to communicate in the target language is not among the goals. However, it is still used to some extent, and has a certain place in language teaching, mainly when highlighting certain grammar point (e.g. understanding literary texts, accuracy and translating sentences).

Direct method. The Direct Method developed from the dissatisfaction with the Grammar – Translation Method, and emerged in the mid-to-late nineteenth century. This fact was the reason to establish the Reform movement. In Richards and Rogers' words, this movement implemented spoken language into teaching. There was the focus on spoken language, phonetic training, use of conversation texts, and inductive approach.

Thornbury mentions that “the Direct Method prioritised oral skills, and, while following a syllabus of grammar structures, rejected explicit grammar teaching“.[9, p.21]

We can see that the Direct Method was the first attempt to imitate the way how children learn their language. Considering this method, Thornbury further adds that the learners pick up the grammar in the same way “as children pick up the grammar of their mother tongue, simply by being immersed in language“[9, p.21].

The Direct Method was successfully used in private language schools. According to Richards and Rogers [8] there was the dependence on the personality of a teacher and his teaching skills, seen as the main disadvantage. Concerning the textbook, it was completely replaced by a teacher and focusing only on teaching oral activities lacked any thoroughful methodology. As for grammar, it was taught inductively and explained in the target language; often encountering problems for some explanations were time-consuming. [6, p.13]. From the viewpoint of the development of methods, the second half of the twentieth century was the era of new-coming methods and approaches, and using them in the language teaching.

Let us mention the most important methods such as the Audiolingual Method, the Natural Method, the Total Physical Response, the Communicative Approach, Task-Based Method, with focus on how grammar was dealt with.

The audiolingual method. As Thornbury points out, Audiolingualism was invented in North America, staying faithful to the Direct Method belief in the primacy of spoken language. Thornbury adds that the Audiolingualism was even stricter in its rejection of grammar teaching and was based on reading. [6]

Richards and Rogers stress the fact that the choice of teaching grammar depended on the author of a textbook, and the method did not include any grammar syllabuses for particular language levels. The language focus was on speech and writing. [9]

Thornbury observes that Audiolingualism derived from behaviourist psychology, according to which teaching a foreign language was considered as teaching the correct language habits. Using this method, the learners learned the grammar through pattern-practice drills. [9, p.21]

Natural approach. This approach “does away with both a grammar syllabus and explicit rule- giving“[27, p.21]. The founder of this approach is

Stephen Krashen and he claimed that grammar is irrelevant and should be rejected. Instead, teaching a language should simulate the conditions of first language acquisition.

Total physical respons. In Richards and Rogers' [24] view, this method is a matter of speech and action and their coordination. They stress that the language should be taught through physical activity-the body language conversation. Considering the role of grammar in this method, we can see that grammar-based view of language is reflected.

In their book, *Approaches and Methods in language teaching*, Richards and Rogers further quote Asher: "most of the grammatical structure of the target language and hundreds of vocabulary items can be learned from the skilful use of the imperative by the instructor"[24, p.73 originally: Asher 1997].

Thus, grammar was recommended to teach inductively and the main way of teaching it was imperative drills used to ask physical actions.

Communicative approach. This method was developed in the 1970s and was influenced by the new science of sociolinguistics, and focus on language as a medium of communication. Communicative Approach deals with grammar through "the system of meanings language is composed of"[24, p.69].

Thornbury [27] notes that this method did not reject grammar teaching. On the other hand, as the main component of the syllabus of Communicative Language Teaching courses, grammar was transformed in functional use (e.g. *asking the way, talking about yourself, making future plans etc.*).

Task-based method. A leading proponent of this method was an English teacher in India, N.S. Prabhu. Thornbury notices that Prabhu attempted to simulate natural acquisition processes by having students work through tasks in which no grammar instruction was provided. [1]

Thornbury adds that the Task-Based Learning has more relaxed approach to grammar.

I have mentioned the most important methods and approaches dealing with the role of grammar. In conclusion, it should be stated that it is not possible to declare that there exists only one particular method or approach that could be considered as the best.

We could see during the development of language teaching that towards the end of the nineteenth century reformers of language teaching agreed that learners should be taught inductively. They should be presented with a text, dialogue or another kind of a language example, and guided to picking up the grammar rules for themselves.

However, deductive approach, or to be more precise, a sort of the Grammar-Translation Method is still commonly used. There is evidence that a number of teachers find it useful since deductive approach allows the teachers to state very precisely what they aim to and expect their learners to know. Moreover, deductive approach gives also the weaker students the opportunity to follow the presentation of a new language.

As we can see, both deductive and inductive approaches have their advocates who realize that both have their advantages and disadvantages. There is experience that learners might profit from a balanced combination of both approaches.

Teachers ought to formulate their own teaching method by considering various aspects and features of the above mentioned methods.[5]

We can also state that the role of grammar should be neither overestimated nor disregarded.

Bibliography

1. Breno. (2013, June 17). Teaching Grammar to Czechs – Overcoming Their Language Difficulties. Retrieved from <https://teaching-english-abroad.ontesol.com/teaching-grammar-to-czechs-language-difficulties/>.
2. Creswell, J. W. (2012). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research*. Boston, MA: Pearson.
3. Daniel, J. (2013). Audio-visual aids in teaching of English. *International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology*, 2(8), 3811–3814.
4. Falissard, B. (2012). *Analysis of questionnaire data with R*. Boca Raton: Taylor & Francis.

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF THE INDUCTIVE AND DEDUCTIVE APPROACHES

Базарбаева Сауле

This article deals with the advantages and disadvantages of the inductive and deductive approaches.

To start with advantages, Thornbury mentions some of them: it is time saving (it gets to the point fast and grammar is quickly and simply explained), it is suitable for learners with analytical learning style, the role of cognitive process in language learning is acknowledged, learners' expectation of the classroom learning is confirmed and the teacher is allowed to deal with language points in the course of the lesson, not having to foresee them and prepare for them beforehand [8; 30].

On the contrary, a lesson, which started with grammar presentation, may not be very interesting for all learners, the teacher's role is prominent and the interaction and learners' involvement is side-lined, the explanation is not as memorable and learners may start to believe that language learning is based on the knowledge of rules [8; 30].

Thornbury adds that the advantages and disadvantages of this approach also depend on the quality of explanation [8; 32].

The Advantages and Disadvantages of the Inductive Approach

Thornbury states numerous advantages and disadvantages of the inductive approach. First, the advantages will be discussed. In the inductive approach, learners must work out the rules for themselves. Thus, learners are involved in the process of learning more actively; they are not only passive recipients, which more likely leads to motivation. Moreover, teaching learners to work out the rules for themselves leads to the learners' autonomy. The fact that learners involve a greater amount of mental effort is reflected in a memorability of the rules. Extra language practice is provided if the problem solving is done in the target language (2002, p. 54).

On the other side, there are also some disadvantages. Working out the rules is time demanding which may lead to a shorter practice, the rules that learners work out may be wrong, it is very demanding for the teachers who need to prepare the lesson thoroughly beforehand, the easy rule formulation cannot be used in all languages areas and some learners prefer to hear the rule from the teacher [7; 54 – 55].

For now, the author of this thesis mostly prefers the deductive approach to teaching English grammar (since she is not such a confident teacher yet but hopes to focus on the inductive approach in the future years) and this is reflected in the lesson plans, mainly in the first *Grammar Lesson Plan*, when the deductive approach is used. Furthermore, these approaches are discussed in the relation with the English textbooks.

Thornbury further analyses arguments for and against grammar. The most important arguments are the *sentence – machine argument* and the *fine – tuning argument*.

In the first argument, **the sentence-machine argument**, Thornbury sees grammar as “a description of the regularities in a language, and knowledge of these regularities provides the learner with the means to generate a potentially enormous number of original sentences” [7;15].

Considering this argument, we can understand that teaching grammar offers any learner the means for creating sentences without limits.

Through **the sentence fine-tuning argument** Thornbury claims that written language, compared to spoken language, should be more explicit. In this case, Thornbury notes that knowledge of grammar rules serves as a corrective means to avoid any kind of ambiguity.

As the most important argument against teaching grammar is **the knowledge-how argument** in which the knowledge of grammar is compared to the knowledge of how to ride a bike. Thornbury [3; 67] explains that knowing how to ride a bike does not mean being able to ride a bike, and he sees the similarity in the fact that knowing the rules of grammar does not mean being able to speak fluently with correct use of the rules.

Thornbury further highlights the work of the applied linguist Stephen Krashen. “Krashen makes distinction between learning, on the one hand, and acquisition, on the other” [5; 19].

Thornbury points out in accordance with Krashen that acquisition is a natural process by which the first language is learned – naturally without rules – and learning is a formal process by which the knowledge of a language results from formal grammar instruction.

In other words, the learned knowledge of a language can never become acquired knowledge considered to be the base how the second language should be learned.

We can sum up this chapter stating that grammar has its important role in language teaching and agree with Harmer [2] who states that “grammar teaching has a real and important place in the classroom”[2; 7].

Inductive approach, in Thornbury’s view, is a learner’s discovery of grammar rules (through studying examples and this will make the rules more meaningful, memorable and serviceable. However, the rules seem not objective and taken wrongly. I will now assess the following methods according to the role of grammar.

The Grammar-Translation method is an example of a deductive approach. This method was first applied in the United States. Richard and Rogers [1] explain that this method is based on detailed analysis of grammar of the target language followed by application of the knowledge of grammatical rules to the task of translating sentences and text into and out of the target language.

The main focus was on reading and writing whereas speaking and listening were underestimated.

Thornbury [7] writes about Grammar–Translation courses which followed a grammar syllabus.

„Lessons began with an explicit statement of the rule, followed by exercises involving translation into and out of the mother language“[1; 21].

The Grammar-Translation method remains one of the most criticised methods because of little or no systematic attention paid to speaking, listening, pronunciation and language practice. The ability to communicate in the target language is not among the goals. However, it is still used to some extent, and has a certain place in language teaching, mainly when highlighting certain grammar point (e.g. understanding literary texts, accuracy and translating sentences).

The Direct Method developed from the dissatisfaction with the Grammar – Translation Method, and emerged in the mid-to-late nineteenth century. This fact was the reason to establish the Reform movement. In Richards and Rogers’ [2003] words, this movement implemented spoken language into teaching. There was the focus on spoken language, phonetic training, use of conversation texts, and inductive approach.

Thornbury mentions that “the Direct Method prioritised oral skills, and, while following a syllabus of grammar structures, rejected explicit grammar teaching“. We can see that the Direct Method was the first attempt to imitate the way how children learn their language. Considering this method, Thornbury further adds that the learners pick up the grammar in the same way “as children pick up the grammar of their mother tongue, simply by being immersed in language“[8; 21].

The Direct Method was successfully used in private language schools. According to Richards and Rogers [4] there was the dependence on the personality of a teacher and his teaching skills, seen as the main disadvantage. Concerning the textbook, it was completely replaced by a teacher and focusing only on teaching oral activities lacked any thoroughful methodology. As for grammar, it was taught inductively and explained in the target language; often encountering problems for some explanations were time-consuming. [8; 13] From the viewpoint of the development of methods, the second half of the twentieth century was the era of new-coming methods and approaches, and using them in the language teaching.

Let us mention the most important methods such as the Audiolingual Method, the Natural Method, the Total Physical Response, the Communicative Approach, Task-Based Method, with focus on how grammar was dealt with.

As Thornbury points out, Audiolingualism was invented in North America, staying faithful to the Direct Method belief in the primacy of spoken language. Thornbury adds that the Audiolingualism was even stricter in its rejection of grammar teaching and was based on reading. [3]

Richards and Rogers stress the fact that the choice of teaching grammar depended on the author of a textbook, and the method did not include any grammar syllabuses for particular language levels. The language focus was on speech and writing. [2]

Thornbury observes that Audiolingualism derived from behaviourist psychology, according to which teaching a foreign language was considered as teaching the correct language habits. Using this method, the learners learned the grammar through pattern-practice drills. [5; 21]

This approach “does away with both a grammar syllabus and explicit rule-giving“. The founder of this approach is Stephen Krashen and he claimed that grammar is irrelevant and should be rejected. Instead, teaching a language should simulate the conditions of first language acquisition. [7; 21]

In Richards and Rogers’ view, this method is a matter of speech and action and their coordination. They stress that the language should be taught through physical activity-the body language conversation. [3]

Considering the role of grammar in this method, we can see that grammar-based view of language is reflected.

In their book, *Approaches and Methods in language teaching*, Richards and Rogers further quote Asher: “most of the grammatical structure of the target language and hundreds of vocabulary items can be learned from the skilful use of the imperative by the instructor“[8; 73].

Thus, grammar was recommended to teach inductively and the main way of teaching it was imperative drills used to ask physical actions.

This method was developed in the 1970s and was influenced by the new science of sociolinguistics, and focus on language as a medium of communication. Communicative Approach deals with grammar through “the system of meanings language is composed of“[5; 69].

Thornbury notes that this method did not reject grammar teaching. On the other hand, as the main component of the syllabus of Communicative Language Teaching courses, grammar was transformed in functional use (e.g. *asking the way, talking about yourself, making future plans etc.*). [7]

Teachers ought to formulate their own teaching method by considering various aspects and features of the above mentioned methods.

We can also state that the role of grammar should be neither overestimated nor disregarded.

We have already dealt with the role of grammar in terms of methods and approaches to language teaching.

Considering the methods and approaches, we could also see that there is not one correct or the best way how to teach grammar. On the contrary, we have agreed that a balanced combination of the methods is worth using.

In an average language lesson, the teacher sometimes tends to explain a lot grammatical rules, with all the exceptions to these rules. However, the real reason why students have to learn all of that is often not clear. Teaching experience correctly indicates that it is necessary to use the concrete structure – either lexical or grammatical – in real communication and demonstrate it with practical examples.

Teachers all over the world have proved the fact in which it is very useful when students not only hear or see (written on a board) explanations of grammar rules, but they also try to find the rules for themselves. [6; 5].

Students become more involved in the structure learning a certain grammar pattern, and they are more active in „absorbing“ as well as remembering the new language.

Let us now consider the matter of grammar presentation in the views of two great methodologists, Jeremy Harmer and Penny Ur.

According to Ur [3; 81] the important features of correct grammar presentation are clarity, simplicity, accuracy and helpfulness. She further advises to use simple generalization instead of trying to provide a detailed definition with all exceptions and nuances.

Harmer [1; 56] expresses a similar view when he suggests introducing language in context, in the real situation, in which the native speaker would use the language. He also notes that the part of the lesson, in which a new language is introduced, is called presentation. From this perspective, Harmer points out that such a presentation should provide information about grammatical form, written and spoken possibilities, and finally usage and meaning.

In conclusion, we can agree with Thornbury [2; 111] that the practise activities are the way how to automatise grammatical knowledge. Practise activities serve to develop the productive and the receptive processing of grammar.

Comparing to Kazakh, the English language has got rather complicated tense system. There is evidence that many Kazakh learners have certain difficulties in using tenses correctly. It is obvious that the difficulties might result from

differences between the *synthetic* languages and the *analytic* languages. Other problems can be caused by the different conception of *time, tense and aspect*.

In this chapter I will concentrate on time, tense and aspect in the English tense system and I will compare it to the Kazakh tense system. For better understanding of tenses I will start with some differences between the synthetic and the analytic languages.

English and Kazakh are two different languages. English belongs to a group of analytic languages (e.g. Germanic, Romance) and Kazakh, as one of the Slavic languages, belongs to synthetic languages.

The difference between the analytic and the synthetic languages is mainly the question of inflection.

L.G. Alexander [1; 11] points out that “in inflected languages we do not depend on the word order to understand which noun is the subject of a sentence and which is the object: the endings tell us immediately. “

He further presents English as the language where the word order is essential to the meaning of a sentence, and consequently English is the language which is not as flexible in its word order as inflected languages.

The *Wikipedia* describes analytic languages as languages where meaning of the sentence is expressed by particles and word order. [3]

According to the website of *Encyclopaedia Britannica*, synthetic languages are seen as languages in which syntactic relations within sentences are expressed by affixes (inflections) indicating tense, person, gender, number, mood, voice and case.[6]

On this basis it may be inferred that there are **no** future tense in English. Future can be expressed by several way (e.g. *to be going to*, or modal auxiliary verbs *shall, will, present simple*).

The following charts show the English tense system. For better illustration I have chosen two approaches to the topic.

Bibliography

1. Carter, R. and McCarty, M. (2007). *Cambridge Grammar of English*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Crystal, D. (2004). *The Cambridge Encyclopedia of The English Language*. Cambridge: cambridge university press.
3. Foley, M. and Hall, D. (2003). *Advanced Learner's Grammar*. Essex: Pearson Education Limited.
4. Hutchinson, T. (2001). *Project Teacher's book*. Oxford: Oxford University Press.
5. Oxegen, C. and Seligson, P. and Latham-Koenig, Ch. (2003) *English File Intermediate*. Oxford: Oxford University Press.
6. Oxegen, C. and Seligson, P. and Latham-Koenig, (2003). *English File Upper-Intermediate*. Oxford: Oxford University Press.

7. Richards, J. and Rodgers, T. (2003). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

ӘДЕБИЕТТЕГІ ҒАШЫҚТЫҚ ХАТТАРДЫҢ ТІЛДІК СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Батенова Назерке

Резюме: В статье рассматриваются языковые стилевые особенности любовных писем в литературе.

Эпистолярия грекше (epistole) «хат» деген мағынадан шыққан. Қазақ Совет энциклопедиясында: «Эпистолярлық әдебиет, эпистолография (грекше жолдау, үндеу) – сан алуан хат түрінде жазылған шығарма. Эпистолярлық әдебиетке жеке адамдардың бір-біріне жазған, мәдени маңызы бар, әдеби мұраға айналған хаттары да жатады...», деп түсінік береді. Ал, орыс ғалымы **Е.М.Виноградова** «Функционалдық және құрылымдық белгілері бар кез-келген текстті эпистолярлық деп атайды [1, 82б.]

Рабиға Сыздықова аталған стиль туралы: «Бұл стиль жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының тілін танытатын сөз мәнері. Әдетте бұл салада зерттелуге тиісті материал кез-келген адамның күнделікті тұрмысқа, үй ішіне, қара басына қатысты жайларды сөз еткен хаттары емес, белгілі қоғам қайраткерлерінің, қалам иелерінің, ғылым-білім өкілдерінің, көбінесе әлеуметтік не өзге де мәні бар мазмұндағы корреспонденциялары болуға тиіс», [2, 82б.] -дейді.

Бұл туралы профессор Б.Жақып: «Ежелгі замандардағы жазба мәдениеттің көп таралған ертедегі көріністерінің бірі - шаруашылық, дипломатиялық және жеке жолдаулар мен хаттар болды. Бұл тарихи естерткіштердің бір тобы – ресми сипаттағы қызметтік құжаттар болса, енді бір парасы – тұрмыстық, отбасылық, достық сипаттағы жеке адамдар арасындағы хаттар болды. Кейбір хаттарда қоғамдағы маңызды мәселелер қозғалып, саяси көзқарас, әлеуметтік идеялар көрініс тапты. Міне дәл осындай жолдаулардан келіп публицистикалық эпистолографияның алғашқы көріністері туды» [3,17],- деп жазады. Адамзаттың арғы-бергі тарихының шынайы келбеті жекелеген адамдардың өзара хат алмасуынан да айқын көрініс беріп жатады. Қызына жазған хаты арқылы бүкіл Индияның саяси-әлеуметтік, даму тарихын баяндап берген қайраткердің бар екенін еске алсақ та жеткілікті ғой. Хат жазбалары публицистикалық ойдың өрбуіне һәм еркін көзқарастың батыл берілуіне септігін тигізіп жатады. Бұл сөзіміздің дәлелін келтіру үшін әлемді шарлап мысал іздеудің ағаттық боларын сезінеміз. Себебі хат жанрының қоғамдық проблемаларды көтерген келбеті қазақ оқығандарының арасында кеңінен таралған.

Публицистика дегеніміз қатып қалған қағидалар мен шеңбері бар заңдылықтарға сүйенбейді, ол ойдың бүкпесіз ақтарылған, немесе емеурін арқылы шынайы көзқарасты білдірген кез-келген ұшқынынан байқалады. Бұл тұрғыда хат жанры ықылым заманнан бастап, бүгінгі күнге дейін әлеуметтік маңызы зор жанрлардың бірі. Рабиға «Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яғни қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі уікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп қисынын, қырын, кестесін келістіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады. Шығарма дегеніміз - осылай шығарған сөз...» [4, 82б.] - деп жазыпты Ахмет Байтұрсынов.

XX ғасыр басындағы ұлт тәуелсіздігі жолындағы саяси күреске шыққан қазақ зиялылары публицистиканың қоғамдық-саяси ой-пікірге тигізер орасан зор әсерін дер кезінде зерделей білді. Сондықтан, XX ғасыр басындағы қазақ жазушылары, ақындары, жалпы ұлттық әдебиет пен мәдениет қайраткерлері ішінде бұл жанрға қалам тартпағандары сирек болды. Журналистиканың осы жауынгер жанры арқылы олар ғасыр басындағы ел тіршілігінің ауыр халін барша жұртшылыққа баян етіп, жоғары үкімет орындарына жеткізудің, қараңғылықта қалған халқын оятып, оқу-білімге, алдыңғы қатарлы елдер мәдениетінен үлгі-өнеге алуға шақырудың, азаттық жолында тәуелсіз мемлекет болу арманын жүзеге асырудың құралы етті. Көсемсөздің хат арқылы өрбіген формасы қазақ тарихында үлкен мектепті басынан өткерді. Әрісі ағартушы Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов, Алаш партиясының бетке ұстар азаматтары мен Баубек Бұлқышевке ұласса, берісі елдік проблеманың түбірін қазып, шешіміне жол сілтеген Камал Смайылов пен Шерхан Мұртазаның хаты арқылы жалғасын тапты. Бұл ұрпақтар сабақтастығының тізімін тере берсек үлкен энциклопедия жасап шығаруға болады. Хаттың публицистикалық сипатын ашудағы бағытымызды осы аталған азаматтардың еңбегінен толық қарастыруға негіз бар.

Мәселен, Ыбырай Алтынсариннің Ильминскийге жазған хаты: «Қазақ арасы деген маған мамық төсек, кең жайлау ғой; бірақ маған енді орыс қоғамының керектігі сезіліп жүр, олардың арасында болсам, мен орыс тілін үйрене берер едім, білгенімді ұмытпас едім. Ал, ондай қоғам мұнда жоқ; мұндағы мырзалар бір-біріне ит пен мысықша қарайды; өзара керілдесе береді» [5,142] дейді.

Біз белгілі жазушы Әкім Ысқақ ағаның махаббат тақырыбындағы хаттарына тоқтала кеткенді жөн көріп отырмыз. Бір қарағанда қаламгердің жеке мұңы айтылып отырғандай көрінеді.

«Есте сол бір шақ әлі,
Есіміңді жаттадым.
Жастығымның парағы,
Саған жазған хаттарым!

Үмітімді үкілеп,

Сабырымды сақтадым!
Жүрегімнің лүпілі ед,
Саған жазған хаттарым!

Сен боп сүйіп Көктен нұр,
Сен боп күлген ақ таңым!
Бозбала арман, мөп-мөлдір,
Саған жазған хаттарым!

Әдемілік әлемі,
Әлдилеген шатты әнім!
Өмірімнің мәні еді,

Саған жазған хаттарым!» [6, 82б.] ,- жастық шағындағы сол бір махаббатының иесіне жазған хаттарымен ақын мақтанады, сол жастық дәурендегі әсем сезімге әдеби ескерткіш қоя білген ол сол шақты сағынышпен еске алу арқылы шабыттанады, қуаттанады.

Әкім ағаның хат жанрындағы туындыларын екі тақырыпқа бөліп қарастырдық: 1. Махаббат тақырыбындағы хаттар. 2. Достары мен замандастары арасындағы хаттар.

Поэзиядағы эпистолярлық жанр кереметтері де аз емес. Махаббат тақырыбын өлеңмен өрнектеген қазақтың ақиық ақыны, біртуар азаматы – Мұқағалиды Әнуар Әлімжанов Жазушылар Одағын басқарып тұрғанда бәз-біреулер шұғыл жиын ашып, Одақтан адақтап тастағанын білеміз. Ақын туралы Ғаббас Қабышұлы керемет естелік жазып, біраз шындықтың бетін ашқан еді. Жә, негізгі сөз бұл емес. Лирик ақынның шығармашылығының басым бөлігі махаббат тақырыбына арналған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Гайнуллина. Н. Эпистолярное наследие Петра великого в истории русского литературного языка. Дисс... док. фил. наук. -Алматы, 1996.- 494с.
- 2 Книга исследования и материалы сб.:Т 4 Изд.всесоюзной книжной палаты –М.,1962. -407с
- 3 Ешкеева Г. Хат мәтіні // Қазақ тілі мен әдебиеті, -Алматы, -2007. № 8.
- 4 Овчаренко А. «Новые герои – новые пути» // Современник, -М., -1977. - 114 с.
- 5 Янушкевич А. Қазақ даласына сапар туралы жазбалар. «Аударма» - Астана, 2003. -264 б.
- 6 Ысқақ Әкім. Адам іздеп жүрмін. Күнделік-эссе. Шымкент - 2021 жыл.
- 7 Нұрышева. Н.Г. Адам өмірі мәні мәселесінің қазақ философиясындағы көрінісі. - Докт. ғыл. дәреж. алу. дайын. дисс. автореф. Алматы: 2002. - 53 б.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ СТИЛІ

Батенова Назерке

Резюме: В статье рассматриваются языковые стилевые особенности любовных писем в литературе.

Хат алысу – байланысу функциясын ғана емес, таңдаған адамының сауатын, азаматтық көзқарасын, көңіл көкжиегінің ауқымын тексеру функциясын да қатар атқарған. Сондықтан, классикалық әдебиет дәуірінде жазылған ғашықтық хаттарын зерттеу – кімнің кіммен көңіл жарастырғанын қазбалау емес, озық ойлы оғландардың жар таңдаудағы немесе махаббат жолындағы қандай қасиеттерге баса мән бергенін білуде және оны бүгінгі жастарға, жалпы қоғамға насихаттау. Бүгінде жар таңдау барысында тек сырт келбет немесе қалта қарымын білумен шектеліп жатады. Осыдан келіп, жесір әйел, шаңырағы шайқалған отбасы, жетім бала, алимент төлемейтін әке деген проблемалар жауыннан кейінгі саңырауқұлақша қаптайды. Сонда эпистолярлық жанрдағы махаббат тақырыбының өне бойында дәл бүгінгі қоғамда асқынып тұрған дерттердің тура диагнозы бар екенін байқаймыз.

Зерттеушілер әдеби тілдің стильдік тарамдалуын жанр принципіне негіз етеді. Соған байланысты, қазақ әдеби тілін функционалдық стильдерге тарамдайды. Мысалы, көркем әдебиет жанрына көркем әдебиет стилін, қоғамдық-публицистика жанрына публицистика стилін, т.б. жанрларға сай жіктейді. Орыс тіл білімінде эпистолярлық жанрға эпистолярлық стиль алынады.

Қазақ эпистолярлық стилінде жазылған хаттар легіне майданнан келген хаттар немесе майданға ел өмірі туралы жазылған хаттарды айтуға болады.

Қазақ әдеби тілінде маңызды орын алатын, өлең немесе проза түрінде жазылған, ғылымға қатысты мәселелерді талқылайтын хаттар да көптеп табылады. Мысалы, қоғам қайраткерлері, ғалымдардың хаттары, Ш.Уәлиханов «Сот реформасы жайында хат», сонымен қатар, бірқатар тілші ғалымдарымыз, Қ.Жұбанов Жанғазы Жолдаевқа 1936 жылы жазған хаты жауап хат түрінде жазылған, ғылыми тақырыпқа арналған, яғни ғалым қазақ тіл біліміне қатысты мәселелерді өз хатында баяндайды. Ы.Алтынсарин қазақ даласына мектеп ашып, оның жай-күйін орыс ағартушыларына хат арқылы баяндап отырғанын білеміз.

XVIII ғасырдағы қазақ даласында қолданылған ресми стилінде жазылған ескерткіштерге қазақ хандарының, сұлтандарының, батырларының, старшиналарының патшаға және орыс әкімшілік орындарына жазған хаттары жатады. Бұл хаттар арқылы сол кезеңдегі эпистолярлық жанрдағы жазбалардың сипаты мен қоса, қоғамдағы әлеуметтік жағдайлар жөнінде мәлімет алып, сол кезеңдегі эпистолярлық стильдің сипаты мен хаттар тілінің қандай болғанын да көреміз. «Олар:

1. Қайып хан елшілерінің қазақтардың Ресеймен тату тұру тілегі туралы мәлімдемесі. 1716 жылғы 13 қыркүйек.

2. Қайып ханның жоңғарларға қарсы бірлесіп аттану үшін әскер жіберу туралы өтініш жасап император І Петрге жазған хаты. 1718 жыл 10-желтоқсан.

3. Кіші жүз ханы Әбілқайырдың өзінің қол астындағы адамдармен бірге Ресей бодандығына алуды сұрап әйел патша Анна Иоанновнаға жазған хаты. 1730 жыл 8-қыркүйек. Нұралы ханның Орынбор губернаторына хаты. 1773 жыл 19 қыркүйек» [1, 15-б].

Эпистолярлық стиль жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының тілін танытады. «Әдетте, бұл салада зерттелуге тиісті материал кез-келген адамның күнделікті тұрмысқа, үй ішіне, қара басына қатысты жайларды сөз еткен хаттары емес, белгілі бір қоғам қайраткерлерінің, қалам иелерінің, ғылым-білім өкілдерінің, көбінесе әлеуметтік не өзге де мәні бар мазмұнда болуы тиіс» [2, 229-б].

Ғабит Мүсіреповтің хатын әдеби хат ретінде қарастырамыз. Хат мәтіні көркем әдебиет тіліне тән образдар, ауызекі тілге тән диалектизмдер, фразеологизмдер, сөздердің ауыспалы мағынада жұмсалуды орын алған.

Манағы бір кезде берілген хабарға қарағанда, Сен бүгін Ленин қаласына оралуың керек. Егер бұл хабарды бірер күн бұрын естіген болсам, мен бүгін жүріп кетпеген болар едім, әсіресе, осы жолы біраз отырысып, көп сөйлеуге құмартып едім. Енді сол тілекті білдіргеніме қанағат ет. Ұзамай ауылға келерсің, көрісерміз, сөйлесерміз. Тап осы кезде ауыл аман, қора-қопсы бүтіндей қоярлық емес. Көп нәрселер баяғысына тартып, орынсыз алауыздықтар, керексіз алабұртулар, кешіккен балалықтар, ерте келген шалдуарлықтар туғызып жүр. Естірсің, жақын арада бірталай адамдарды ұрсып- сөгіп, ұрсатын-сөгетін жайларымыздың көп екенін тағы да әшкерелеп алдық. Өйтпеске болмады да. Бір жағынан соңғы жылдарда ұйымшылдығымыз, бірлігіміз күшейген сияқты еді, екінші жағынан іруіміз де елеулі екен. Соның бәрі анда-санда шырқ бұзып, кейіп кетіріп тұрады. Ұйымшылдығымыздың да перде жыртыспас, шынды айтқызбас жақтары қоюланып қалыпты. ... «Шоқан» айналасында да солай болыстық. Сонымен аз ғана еңбек ете түс, аз ғана өңдей түс деуді ұяла білер жастарға ғана айтпасақ бәлеге қалатын болдық, ұйымшылдық дегеніміз оп-оңай ыдырап кетеді.

Орыс әдебиетінің бетке ұстары, жазушылығына талайлар бас қойған, әлем таныған тұлға **Лев Толстой** да өзінің сүйіктісіне қаншама хат арнаған екен. **Софья Бернске** хат жазып, адалынан ақтарыла айтады бәрін. Орыстар қағазға, мұраға ұқыптырақ халық қой. Толстойдың Софьяға арнап жазған хаттары баршылық екен. ендеше толық хатын оқып көріңіз.

«Софья Андреевна, менің шыдамым шегіне жетті! Одан да бәрін айтайын: сол жанның мұңы, қайғысы, өкініші және бақыты боламын деп бекінгеніме үш апта болды. Әр түн сайын неге айтпадым немесе қалай айтар едім деп әбігерге түсемін. Бұл хатты сізге беру үшін қолыма қалам алып отырмын. Мұны беруге батылым жете ме, жетпей ме, білмеймін... Отбасыңыздың сенімсіз көзқарасы бойынша, мен сіздің әпкеңіз Лизаға

ғашық екенмін. Бұл дегенің барып тұрған әділетсіздік! Сіздің повестіңіз миыма кіріп алып, шығар емес. Мен оны оқыған сайын сіздің махаббатқа деген поэтикалық тамаша талабыңызға таңғала түсемін. Сіз кімді ұнатып, кімді жақсы көрсеңіз де қызғанбаймын, қызғанған да емеспін. Менің сізге қарап қуанғаным - жас сәбиге қарап шаттанғандай. Шындықты сүйетін адам ретінде айтыңызшы, маған тұрмысқа шыққыңыз келе ме? Өз-өзіңізден дұрыстап сұраңызшы. Жан-тәніңізбен, шын көңілден "иә" деп айта аласыз ба? Егер көңіліңізде титтей де күдік болса, "жоқ" деңіз. Әрине, маған "жоқ" деген жауап есту қиынға соғады, алайда мен оны көтере алатындай күш-жігер табамын. Бірақ мен қалайша өз сүйгеніме күйеу бола алмаймын?! Бұл - өте қорқынышты...»

1862 жылдары тұтанған махаббат 40 жылға жуық салтанат құрды жазушы жүрегінде. Және көзі тірісінде суымады. Жер бесігіне жүрегіндегі үлкен махаббатын арқалай кетті. Софья Андреевна өз жазбаларында өмірдегі ең ауыр нәрсенің бірі данышпанға ғашық болу, ұлы адамның жары болу екендігін айтады. Жазушының материалдық, қажет болғанда моральдық көмегіне жараған, оның барлық «еркелігіне», қаламгерлік қасиеттеріне шыдас берген Софьяның да махаббатының дәрежесі биік болғаны даусыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Виноградова. Е. Эпистолярные речевые жанры; прагматика и семантика текста. Автореферат канд. дисс. –М., 1991. -25 б.
2. Әбілқайыр хаттары...// Ақиқат, -1993. -№11, -83 б.
3. Махамбет. Жыр семсер. -Алматы, 1979. -127 б.
4. Қозыбаев.С . «Хаттармен өрілген өмір» // «Жетісу»- 1968.-№ 90. -15 май.
5. Алты хат, алуан тағдыр.(М. Ғабдуллиннің 6-шы хаты) // «Жетісу» - 1968.-№ 90, 9- мамыр.

М.ӘУЕЗОВТІҢ ӘНГІМЕЛЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ МАЗМҮН ДАРАЛЫҒЫ

Бурлыбаева Бизада

Резюме: *В статье рассматривается индивидуальность тематического содержания рассказов М. Ауэзова.*

XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі рухани серпіліс қазақ сөз өнеріне аса дарынды үлкен шоғырды сыйлады. Алаш қозғалысы, оның тәуелсіздікке ұмылған қарқынды қадамдары, ұлт санасын оятудағы игілікті істері, жігерлі ұрандары – қазақ әдебиетінің даму бағытына да оң ықпал жасағаны баршамызға мәлім. Қоғамдағы алаштық идея – жаңа мазмұндағы сөз өнерін қалыптады десек, соны сипаттағы әдебиеттің аса дарынды өкілі ретінде Мұхтар Әуезовті атайтынымыз кәміл. Қазақ сахарасы қашан да өзіндік өшпес орны бар таланттарға кенде емес.

Соның бірі – бойында қаламгерлік таланттың, шалқыған шабыттың жалыны бар тұлға – Мұхтар Әуезов. Оның туындылары өз заманының келбетінен сыр береді және сол дәуірдің ағымымен түрлі тағдырды арқалаған адам өмірін сипаттайды. Мұхтар Әуезов туындыларына уақыт өзі өлмейтін нұр дарытқан, себебі әрбір шығарма халқына деген ерекше махаббатынан туған. Суреткер шығармаларындағы қорғансыздар тақырыбы – ең негізгі тақырып. Байырғы қазақ аулындағы әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік, озбырлық, отаршылдық, жалпы айтқанда қорғансыздар күні жазушы шығармаларының өзекті мәселесі. Алайда жазушы тәуелсіздікке ұмтылған халықтың қаншама қорғансыз болғанмен, рухтары мықты, намысқор екенін әр шығармасында көрсетіп отырған. Негізінен Мұхтар Әуезов әңгімелері трагедияға құрылған. Шығарма тақырыбы, оқиға барысы, сюжеттік желісі, кейіпкерлер арасындағы тартыста қарама-қайшылықтар кездесіп отырады. Аталмыш әңгімелерінде зұлымдық, жауыздық, озбырлық үстемдікке шығады. Бас қаһармандар қайғылы халге ұшырап, оқиға трагедиямен аяқталады.

Жазушылық жолын драматургиядан бастаған және оны өнерінің өзге салаларымен қатар жарыстыра, өмірінің аяғына дейін дамыта жетілдіріп, құбылта құлпыртып әкелген Мұхтар Әуезов 1921 жылы «Қорғансыздың күні» әңгімесін жазды. «Қорғансыздың күні» оқырманның көз алдына байырғы қазақ ауылындағы кедейлер өмірінің бір көрінісін тамыр-тереңінен қопарып әкеліп, бейшара, қорғансыз жандардың тұрмыс-тіршілігіндегі жан түршігерлік азап пен ауыртпалықты аса шыншылдықпен әсерлі баяндайды. Қорғансыздар тұрмысы неткен ауыр! Егер бүгінгілер өз отандастарының күні кешегі осы халін білмесе, қазіргі жайын да жете бағалай алмас еді. Бұл ретте «Қорғансыздың күнінде» зор тәрбиелік мән жатыр.

Әңгіме аса әсерлі табиғат суретінен басталады: «С. қаласының оңтүстігін жайлаған елдің қалаға қатынасатын қара жолының үстінде Арқалық деген тау бар. Даланың көңілсіз ұзақ жолында қажып келе жатқан керуенге Арқалық алыстан көрініп дәмелендіріп тұрады. Жолдың аузында созылып жатқан көлденеңі он шақырымдай, бірақ ұзыны тәуір болғанмен еңсіз кереге сықылды жалғыз жал. Не бауыр, не сыртында ықтасын жер жоқ. Арқалық жағадай жалғыз болған соң, қыс күнінде жел терісінен соқса да панасы болмайды. Қыстың басынан екі жағын қар алып, жұмыртқадай қылып тегістеп тастайды» [1, 5]. Жазушы даланы соншама қатігез етіп суреттеуі тегін емес. Қазақтың жадау күйін, оған жаны ашымастық қыстан жаман қысып жіберген хал-ахуалын бейнелеуге бұл сурет оқушыны даярлайтындай. Алыстан қарағанда да бұдыры жоқ жалаңаш, көруге аса көңілсіз Арқалықтың осы түрі оқырманды бірден-ақ бір түрлі оқыс, оқшау сезімге салып, сүреңсіз табиғаттың әлдеқандай бір беймәлім сырынан секем алғызады. Құлазыған құла тұз, жаланаңаш жон, қаһарлы қыс, бұрқаған боран...

Қасына ерткен серік қосшысы Қалтайдың мінезі мен ісі де Ақанға ұштастырыла көрсетілген: «Ақанның түндегі жүрісіне өте ыңғайлы, әрі жылпос, әрі тілді ер жігіт еді». Сырты жылтыраған Ақан мырзаның мінез-

құлқы осылай ашыла келе тіпті тірі адамдай тұлғаланып, дараланады. Ақанға сыртқы түрімен де, ішкі сырымен де қарама-қарсы образ – Ғазиза-ақ уыс бұл секілді жүгенсіз нәпсі, көзсіз құмарлық құлынан. «Сыпайы, нәзік өскен Ғазиза жіңішке, сұңғақ бойлы, аз ғана секпілі бар, дөңгелек ақсұр жүзді. Ғазиза көрген көзге алғашқы жерден-ақ сүйкімділігін сездіретін уыз жас. Жалғыз-ақ ұяң, жұмсақ қарайтын қара көзінде және ылғи шытынған, кірбіндеген қабағында қалың уайымның салған ізі бар. Пішіні мұңды, жүдеу. Жас басына орнаған қайғы, жүреген жеген дерт сыртына шығып тұр». Уыз жас Ғазиза, оның басындағы қайғы-қасірет оқырманға ерекше әсер етеді де, оқырманның ықылас-назары осынау жас қызға ауады, онымен қалтқысыз ұғысқан сыралғы дос, оны есіркейтін қорғаныш, оған қамқор серік боп кетеді.

Ал, Ақан болыс ше? Ақан болыс бұған міз бақпайды. Сексеннен асқан кәрі кемпір, соқыр келіннің қасында отырып, «тақырлау сұйық қабақтың астынан көрінген кішкене өткір көздерін қажыған салқын жанармен жалтылдатып» қойып, өздерінің адам айтқысыз ауыр тағдырын шешіле баяндағанда Ақан түк шімірікпейді, ойы құла далада: «Жаны ашымастың қасында басың ауырмасын» дегендей... «Жас күнінен бір үйдің түгелімен еркелетіп, алақанына салған баласы. Еш уақытта қанаттыға қақтырып, тұмсықтыға шоқытқан емес. Жүрегінде ар-ұят та, жігер-намыс та бірге өскен. Кедейлігінен, қорғансыздығынан басқа міні жоқ, салмақты, таза тәрбиелі бала бұл күнде сол не көріп отыр?»

Жас қыздың Ақан әлеміне қарсы күші жетпейді. Соның құрбаны болды. Бар қарсылығымен намыс оты билеген қыз бұл өмірден өлім арқылы қоштасты. «Жауыздықтың жас құрбаны қасіретке толы өмірінің азапты ақтүтегінен адасып, өлімі мәңгі толас тапқандай» [3, 22]. ...Ғазиза әкесі мен бауырының қабіріне барып үсіп өледі. Өмірінің соңғы сағатында Ғазиза – мына қорлық сұмдыққа қандай қылығы үшін тап болғанын – көк аспанға, адамдарға ашына сұрау салады. Сонда да өмірінің ақтық минуттары да ол сұм тағдыры зұлымдығын кешірген секілді. Балалық жүзінде «Менде жазым жоқ, мен тазамын», - деген ашық тазалықтың белгісі, қайғы-қасіреттен сейілген жас баланың ажары бар», - деп аяқталады әңгіме. Тегінде, шын мәніндегі нағыз үлкен талант өзінің өнер өрісінде жаттығу жасап, онша ұзақ күйбендейтін болса керек. Әуезовтің осынау алғашқы әңгімесінің өзінде өзгеге ұқсамайтын өзіндік мәнер-машығы бар; кібірткісіз көсіле жөнелген жорға қаламның ізі сайрап атыр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Әуезов , Мұхтар. Абайды білмек парыз ойлы жасқа / М. Әуезов // Аңыз адам . - 2018. - №11.- Б. 5-8.
- 2 Мұқашева Р. Біз білетін Мұхтар Әуезов / Р. Мұқашева // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде - Казахский язык и литература в русской школе. - 2011. - № 4.- Б. 41-44
- 3 Мұқажанова Р. Әуезовтың ағартушылық көзқарасы / Р. Мұқажанова // Семей таңы. - 2011. - 2 ақпан.- Б.10.Әбдезұлы,

- Қансейіт. Әуезовтың лекциялары - нағыз инновациялық білім болатын: / Қ. Әбдезұлы // Түркістан. - 2011. - 14-21 шілде.- Б.19.
- 4 Мұхамәдиев Д. Абай және Әуезов: рухани сабақтастық / Мұхамәдиев Д. // Керуен. - 2011. - №2.- Б.145-149.
- 5 Разаққызы , Гүлнар. Бекер ота жасатты деп өкінем...: [Жазушының қарындасы ағасы М. О.Әуезов туралы сыр шертеді] / Г. Разаққызы // Ертіс өңірі. - 2011. - 28 қыркүйек.- Б.10.

М.ӘУЕЗОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ «ҚОРҒАНСЫЗДАР» ТАҚЫРЫБЫ: ДРАМАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ МЕН ТАРИХИ ШЫНДЫҚ БОЛМЫСЫ

Бурлыбаева Бизада

Резюме: В статье рассматривается индивидуальность тематического содержания рассказов М. Ауэзова.

М.О.Әуезов әңгімелері өзіндік драмалық табиғатымен, сондай-ақ, тарихилық сипатымен дараланады. Жалпы, қай жанр болмасын, қоғам дамуының әр түрлі кезеңдеріндегі тарихи-эстетикалық сұраныстарға орай туады. Яғни, көркем туынды тарихи-эстетикалық сұраныстың нәтижесі десек, онда тек қана тарихтың ғана сұранысы емес екен. Ал эстетикалықтың ауқымы кең. Эстетикалық – ол, мегакатегория. Басқаша айтсақ көркемдікті бедерлейтін барлық идея, бейнелеуіш құралдар, стиль, поэтика элементтері одан көрініс табады. Тарихи шындық – көркемдік шындыққа айналады: «Әдеби шығармадағы тарихи шындық – көркемдік бейнелеу тәсілімен берілетін өмір шындығы, яғни көркемдік шындық. Тарихи шығармада өмірде болған уақиғалармен қатар ойдан шығарылған жайлар да аз болмайды, тарихи тұлғалармен бірге көркем қиялдан туған кейіпкерлер араласып жүреді. Мәселе, шындап келгенде, оқиғаның, кейіпкерлердің өмірде болған, не болмағанында емес. Шығарманың барлық мазмұны, оқиғалары, кейіпкерлері көркем ой көрігінен өтіп, жинақталып, өзгеше бейнелілік сипат алып шығатындығында. Әрине, тарихи шығармада айтылмақ уақиғаның өзегі негізінен өмірде болған уақиғалардың аясында алынбақ. Сондықтан жазушы маңызды тарихи жайларды, көп нақтылы деректерді анық білуі қажет».

Сайып келгенде, көркем шығарманың тарихи негізі, жалпы өнердегі тарихилық өткенді ғана қамтымайды екен. Оның өміршеңдігі сонда өткен мен бүгінді, тіпті болашақты ұштастырар поэтикалық күш-қуатының ерекшелігінде болып отыр. Тарихи шындықтың көркем шығармада бейнеленуі аса өзекті мәселелердің бірі.

Жазушының «Ескілік көлеңкесінде», «Кім кінәлі?», «Сөніп-жану» әлпеттес шығармалары кең тынысты және шебер жазылған. Бұларда қазақ ауылының ескі тіршілігі, оған ене бастаған өзгерістер, әйел басының еркі әлі де ескілік шырмауында екені өте қонымды берілген. «Ескілік көлеңкесінің»

басқа әңгімелерден бір ерекшелігі сол, онда ескіліктің бүкіл көрінісі жан-жақты және өте қонымды суреттелуінде. Байдың ерке қызы Жәмеш өзін айнала қоршаған болмыстан бейхабар, бірбет, тәкаппар өседі. Оның үлгі тұтатын әрі ақылшысы, әрі тәрбиешісі - ескілікті аңсайтын, қатал мінез кәрі әжесі Мәкен. Бұл сияқты азулы кемпірлердің азғана ауыл тұрсын бүкіл руды бір шыбықпен айдаған кездері болған. Жәмештің өз әке-шешесі Мәкен кемпірдің алдында құрдай жорғалап, оның бетіне қарсы келіп көрген емес. Жас Жәміштің туған апасы Хадишаны әрі бай, әрі болыс Кенжеханға тоқалдыққа бергізген де осы қияс кемпір еді.

Алғашқы кезде Хадиша біраз толқыса да, ақыры іштен тынып, қатын үстіне кете барған. Сырт көзге оның өмірі сәнді, үлде мен бұлдеге бөленіп отырғандай. Үй ішіндегі бар билік те оған көшіп жас тоқал өзін емін-еркін ұстағандай тәрізденеді. Ол күйеуіне ерекше құрмет көрсетіп, үнемі ықылас білдіріп отырады, қысқасы, шалқыған бақытты өмірге ие болғандай. Бірақ, мұның бәрі әлеміш, алдамшы көрініс. Хадиша мұңға батқан жүрек сырын, жегідей жеген қапа-қасіретін ешкімге ақтарып ашпайды. Сөйтіп жүргенде көп ұзамай (күйеуімен алты-ақ жыл отасып) Хадиша дүние салады. Неге екені белгісіз, ақырғы өсиет-аманат сөзінде ол өз орнын жас сіңілісі Жәмеш басып, артта қалған екі баласын жетімсіретпеуін өтінеді...

Хадишаның көзі тірісінде Мәкен кемпір мен Жәмеш сан рет қонаққа барып, ұзақ жататын-ды. Кенжехан мен Хадишаның «тәтті» тұрмысы оларға сондай сүйкімді әрі қызықты көрінетін-ді. Тегі соның әсерінен болса керек, Жәмеш ағасы Қасымның (оқыған жігіт) қарсылығына қарамастан, Кенжеханға тиюге бірден ризалығын білдіреді. Жазушы барлық жағдайды мейілінше нанымды суреттеген.

Әңгімедегі тағы бір басты қаһарман – Қабыш. Ол жас жігіт, орта мектепті бітірген, Жәмешке көптен бері ғашық, талай рет хат жазса да қыз тарапынан үміт туғызарлық нышан көре алмай келген. Қабыш образы жалаң емес, күрделі жасалған. Оның бойындағы ұтымды қасиеттермен қатар, осал жақтары да көрсетілген. Қабыш көбінесе қиялға беріліп, өмірдегі тартысқа онша бейімділмеген жан ретінде бейнеленген. Жақсы оқыған дегені болмаса, автор оны үнемі жасықтау, икемсіздеу етіп сипаттаған, Жәміштен жылы жауап ала-алмауы да осыда.

Қанша ерке өскенімен Жәмеш сұлу Кенжеханмен алғашқы кездесуінен бастап бірден түңіліп, мүлдем өзгереді. Әйткенмен жазушы бар сырды ашпай, жұмбақ күйінде қалдырады. Жәмештің Қабышпен кездеспек болуы да, осы ойын тез орындау үшін белін бекем бууы да оншалық дәлелденбей қалған. Екі жастың диалогтары немен тынғаны да ашылмай, тұйық күйінде берілген. Олар мұраттарына жетті ме, әлде өмірден опық жеді ме, ол арасы де белгісіз. Алайда, әңгіменің аяғында жеңгесі Бибішке Жәміштің декбірсізденіп айтқан: «Тез жүр, тез!» деген әмір-өтініші, оның қалай да тұжырымды біршешімге келгендігіне оқырманды үміттіргендей болады. Әңгіме - өте көркем, тілі бай, оқиғасы тартымды. Жазушы шеберлігінің айқын айғағы.

Өмірден алынған осы бір шағын көрінске жазушы біраз дүниені сиғыза білген. Жас Қасымның қайғылы өлімін суреттеу сәтімен автор ескі ауылдың ауыр тұрмысын, тұйық тіршілік қоршауында азап шеккен қарапайым, дәрменсіз жанның панасыз, аянышты халін нанымды етіп берген. Осылардың бәрін тәптештеп, саралап жатпай, сараң баяндау, жеке болмысты қонымды келтіру арқылы көкейге ұяаларлық шындықты ұсынған. Тау суреті, табиғаттың түнгі құбылысы, ауру жеңген қарт әженің мейірімді жүзі, жетім балаға рақымсыздық жасаған тас бауыр жауыз адамдардың пасық әрекеттері көз алдыңызда тұрғандай болып елестейді. Суреткер-белгілі дәуір перзенті. Оның творчествосы сол өмірдің сәулесі, көрінісі. Сондықтан жазушы шығармалары өз дәуірінің әлеуметтік тіршілігінен, арпалысынан оқшау болуы мүмкін емес. Бірде бір шынайы суреткер өз заманының саяси-әлеуметтік мәселелеріне үн қоспай, қатыспай, араласпай қалмақ емес.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 Әуезов , Мұхтар. Абайды білмек парыз ойлы жасқа / М. Әуезов // Аңыз адам . - 2018. - №11.- Б. 5-8.
- 2 Мұқашева Р. Біз білетін Мұхтар Әуезов / Р. Мұқашева // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде - Казахский язык и литература в русской школе. - 2011. - № 4.- Б. 41-44
- 3 Мұқажанова Р. Әуезовтың ағартушылық көзқарасы / Р. Мұқажанова // Семей таңы. - 2011. - 2 ақпан.- Б.10.Әбдезұлы, Қансейіт. Әуезовтың лекциялары - нағыз инновациялық білім болатын: / Қ. Әбдезұлы // Түркістан. - 2011. - 14-21 шілде.- Б.19.
- 4 Мұхамәдиев Д. Абай және Әуезов: рухани сабақтастық / Мұхамәдиев Д. // Керуен. - 2011. - №2.- Б.145-149.

COMPARATIVE ANALYSIS OF PROVERBS AND SAYINGS IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Esenova Kuralay Meldebekovna

Abstract: *The article says about the similarities and comparative analysis of the sayings and proverbs of the English and Kazakh languages.*

A definition of proverb is a simple and concrete saying, that is popularly known and repeated, and it expresses a truth based on common sense or experience. Proverbs are often deeply metaphorical, fall into the category of formulaic language, and form a folklore genre.

The proverbs and sayings in every language fulfill the function of nationally representative operators and linguistic markers of indigenous people's axiosphere, representing quantum of everyday knowledge in which the nationally and culturally marked assessments are coded and transmitted from generation to

generation in an image-and-symbol form and the moral ethical, moral norms and stereotypes that are central to the certain ethnos. This is the phenomenon of universality of cognitive mechanisms of human perception of the world. It should be noted in this connection that proverbs and sayings fulfill the function of verbal behavioral regulations reflecting the qualification and evaluation of people, phenomena, events, situations, attitudes, and actions in a figurative and expressive form. Therefore, the results of a long-term study of the pragmatic-functional aspect of the premises allow us to recognize as fair the conclusions of scientists that the problems associated with the study of the proverb correlations, with the establishment of the content of the notion of the cultural significance of proverbs and sayings, and also with attempts to analyze the national mentality in the description of the proverb semantics and pragmatics, are among the priorities in modern paremiology, the area of linguistics that study proverbs and sayings.

Proverbs and sayings in this regard can be characterized as national stereotypes of folk culture, since their cognitive, semiotic, figurative-associative and denotative-situational motivations are determined by the mentality and worldview of the people themselves. Forming on the basis of a didactic-valued and figurative-expressive representation of reality, the proverbs reflect and express the everyday, empirical, historical and spiritual experience of the language collective, its traditions and the specifics of its national culture.

There is a vast variety of grammatical structures in proverbs and sayings in different languages. For instance, in English language we can find four main structures: imperative and negative; imperative and positive; parallel phrases; rhetorical question; declarative sentence. The grammar of proverbs is not always the typical grammar of the spoken language, often elements are changed in order to achieve rhyme or focus. The table below illustrates these grammatical structures.

It is worth to note that phrases that can be easily understood in conversations in English also can present some barriers for translation or appropriation in other languages. For instance, the saying “*to be million miles away*” which means to be distracted or not to pay attention to the present occurring events, certainly will not make sense to a person who has no notion about miles. However, it is also difficult to use in other parts of the world other than United States where they do not use standard metric system. The saying could be paraphrased as “*to be million kilometers away*”, but doing so the phrase becomes more complex both in its pronunciation and sound. In the original version, the word mile rhymes with the word million. The saying loses the ease of pronouncing after changing the word mile with more commonly known measurement unit kilometer.

Note that in proverbs and sayings, the subjective human factor reflects the linguo-creative potential of human thinking. It also reflects the huge potential of a special type of communication – intergenerational, are manifested more than in other language units.

There is every reason to consider proverbs and sayings as ethno-mental images of consciousness, characterized by national-cultural color. Kolesov, a well-known Soviet and Russian linguist-Russianist, suggests the following definition of mentality: “Mentality is the world perception in categories and forms of the native language, connecting the intellectual, volitional and spiritual qualities of the national character in its typical properties and manifestations.”

The theory of mentality made it possible to analyze the mechanism of the formation of public consciousness and to explore the mechanism of interaction and mutual understanding of different cultures, which led to the emergence in linguistics of new studies based on the interaction and interpenetration of language and culture. According to Russian linguists, linguistic consciousness and cultural values (actually cultural categories and settings) are displayed and fixed in the language in the form of mental models of the everyday picture of the world. Thus, in a language based on the context of cultural traditions, national worldview and world outlook is objectified. At the same time, it is necessary to note the opposite: if language consciousness and cultural stereotypes are objectified in the language in the form of mental models of the world picture, then mentality, as an integral property, attribute of consciousness, simultaneously acts as an implicit property of language, without which language cannot exist and perform the most important socio-psychic functions. It is because of these factors that we define the entire foundation of the national language as a unique mental-assessment reflective system.

It is often impossible to trace the direction of borrowing a proverb or saying between languages. In the case of Kenyan Proverb “*If you receive a gift don't measure it*” there is another English proverb that is extremely similar in its meaning and grammatical structure: “*Don't look a gift horse in the mouth.*” It is difficult to determine which saying was older, but the latter one appeared as early as 1546 in the English print, in John Heywood's *A dialogue conteinyng the nomber in effect of all the prouerbes in the Englishe tongue*, where he gives it as: “No man ought to looke a geuen hors in the mouth.” And since Kenyan language and culture was passed down from generation to generation it is difficult to know how and when their proverb first appeared. This is complicated by the fact that the borrowing may have been through plural languages. For example, exact same proverb “*Don't look a gift horse in the mouth*” also is present in Russian language.

Nevertheless, since we have established that proverbs reflect the wisdom of the people and the value picture of their world, in different countries they can contradict each other rather than be similar. This can be due to the vastly different living conditions in different parts of the world. A great illustration for this can be two French and Tibetan proverbs. While French proverb declares “*Eat with pleasure; drink with measure,*” in Tibet people warn each other by saying “*Eat according to the limits of your provisions; walk according to the length of your step.*” The table below shows various proverbs that involve the concept of measurement that were originated in different countries.

Based on the results of the analysis, the position of researchers who believe that in the framework of the cognitive-pragmatic approach, proverbs and sayings should be considered as a special kind of precedent units of language, because they are peculiar expressions of the popular ideology that lives and develops within the culture under the influence of many factors, in all its internal contradictions.

In conclusion, we formulate the main results of this paper. It should be noted that culture and tradition, language, way of life and religiosity form a kind of matrix within which mentality is formed. The epoch in which the individual lives, imposes an indelible imprint on his worldview, gives him certain forms of mental reactions and behavior, and these features of spiritual equipment are revealed in the collective consciousness. Acting as a unique cognitive-axiological complex sign, proverb carries out the function of the national culture, which unambiguously and semantically adequately updates one or another fragment of the Russian language picture of the world. Proverbs and sayings reflect in the emotionally expressive form the paradoxes of people's thinking and behavior, the special historical and cultural context of their existence throughout the entire period of existence and development of the nation.

Bibliography

- 1) Bukabayeva B. E., «Formation and development of lexical sign in ontogenesis of reactionary activity», Doctoral dissertation, 2010, Almaty.
- 2) Buyanova L.Yu., Russian and proverbs and sayings as ethnic and cultural constants: mental and axiological aspect, vestnik of novgorod state university №77, 2014
- 3) Dal V.I. "Explanatory dictionary of the living Great Russian language": 4 vols. Vol. 3. Moscow, 2008, p. 15.
- 4) Douglas H.: "How to Measure Anything", Wiley (2007), p. 21.
- 5) Elias D. B. 2010. The function of proverbs in discourse. Berlin: de Gruyter Mouton.

ANALYSIS OF POSSIBILITY OF TRANSLATION OF THE MEASUREMENT UNITS OF VARIOUS CULTURES

Esenova Kuralay Meldebekovna

Abstract: *The article talks about the analysis of the possibility of transferring measuring units of various cultures.*

Kazakh language has originated from the Kipchak branch of the Turkic languages. It is close relative to Nogai, Kyrgyz, and Karakalpak languages, although there are many differences both grammatically and semantically. Like other Turkic languages, Kazakh is an agglutinative language, and it employs vowel harmony.

Traditional Kazakh units of measurement were based on the peculiarities of the Kazakh people's lifestyle and professional needs. For example, the terms “*a landing place*”, “*dark land*,” and “paved road” (бір қыдыру жер, түстік жер, айғыр жол) mean distances. In the majority of the Eastern countries, barley seeds have been obtained for the smallest weight. Some records have been used to estimate the weight of gold and precious stones as barley seeds according to the information stored in the literature. In fact, one barley grain was about 45 mg. elsewhere; this barley grain was also used as a length measure. And it was called the measuring line for the six measures of the barley.

The most common indices of length in Central Asia and Kazakhstan are the same length as the elongated arm or elbow - the length of the middle finger of the hand to the end of the middle finger (80 to 85 cm). Sometimes the right shoulder passes through the entire chest and is taken as an ankle (about 1 m) from the middle to the tip of the long left arm.

“*Karys*” (Қарыс) is a length equal to the thumb and sharp ends (about 19 to 20 cm) in full detail. She used to be married in construction. For example, a felt yurt can be made in size twelve to sixteen.

“*Suyem*” (сүйем) is equal to the long stroke and the finger tips (about 17 to 18 cm). And the thumb and the twisted thumb tells you to break the size of your finger. The belly is approximately one-quarter (about one quarter) of the arch. Country is a length unit equal to the width of the finger (about 2 cm). The examples are the thickness of kazy butter, the size of the ornament, etc. measured by the country.

“*Буын*” (Буын) is the length (approximately 5 to 6 cm), equal to the intermediate point between the tip of the middle finger and the middle one. The magnificent palaces and ornamental patterns in different buildings were measured by this generation. It was also used in sewing and dressmaking.

“*Kadam*” (Қадам) is the length (approximately 60 to 70 cm) equal to one step of a person. The ear is a unit of length equal to the two arm ends, corresponding to the level of the shoulder. Some commonly used weight categories in Central Asia and Kazakhstan are:

“*Tabak*” (Табақ) is a unit of about twelve Russian pounds. It is divided into large plates (about 11.7 to 12 kg) and smaller plates (about 3.9 to 4 kg). The big plate was used for grain tax, and the smaller plate was used for trade and transit. Pouch is a unit of weight that is mainly used to measure grain size. It was approximately 65 to 66 kg in the southern and southeastern regions of Central Asia and Kazakhstan and six pounds (96 kg) in some places.

“*Batpan*” (Батпан) is a unit of weight used in the outer regions of Russia (mainly in the Asian part). In the old Russian inscriptions he is equal to 10 pounds.

“*Kadak*” (Қадақ) is a unit of weight used in most eastern countries. It corresponds to the pound widest in Europe.

The point is a widespread unity in the East. Copper has been used as a fiscal measure in Arab countries, India, East Africa, Central Asia and Kazakhstan.

The copper was used as a measure of 4.31 g, gold and silver, as a measure of money, valuables, medications, and paints. The largest share of the units used by the Kazakh population for agricultural land surveys is in the area. 1820.83 square meters in irrigated agriculture areas of Kazakhstan (Taraz, Kazaly, Shymkent, etc.). However, the terms of our criterion have no real significance for different historical reasons. Moreover, with time, the criteria were often changed.

There are still tribes on earth who cannot count without the help of their fingers. Instead of the number five, they say "hand", ten - "two hands", and twenty - "the whole man" - here the toes are counted.

Five is the hand;

Six - one on the other hand;

Seven - two on the other hand;

Ten - two hands, half a man;

Fifteen feet

Sixteen - one on the other leg

Twenty to one person

Twenty-two-two on the hand of another person

Forty - two people

Fifty three - three on the first leg of the third person

So people began to count, taking advantage of what nature itself gave to them - their own fives. They often say: "I know it as my five fingers". It was not from the time that this expression went, when to know that the fingers were five meant the same as to be able to count?

Even for bilingual dictionaries of comparable size and between the same pair of languages, the average number of translations listed per word is extremely variable due to lexicographic choices. And bilingual dictionaries for pairs of distant languages, such as Russian and English or Kazakh and English do not necessarily give a greater average number of translations per word than dictionaries for pairs of closer languages, such as French and English.

Therefore, it is evident from that the average number of translations in bilingual dictionaries is not a reliable measure of the semantic distance between languages. However, a histogram of the number $NT(t)$ of words with t translations, for $t = 1; 2; 3; \dots$ was found to always have a distinctive shape for all bilingual dictionaries for the same pair of languages, and furthermore this shape is a good indicator of semantic distance between languages. Figure 1 illustrates $NT(t)$ (plotted on a logarithmic scale) against t , for two English-Russian dictionaries. The dictionaries that were used are Oxford Dictionary and Collins Dictionary. It is notable that in both cases, the slope in the diagram is almost a straight line.

All three curves have a convex form. Note that it is always the shape of the left-hand side of the curve which is most important since the points on the left represent much larger samples and are hence less prone to random fluctuation than the points on the right.

In all the experiments reported in this paper, when analyzing a bilingual language A – language B dictionary, we only considered entries whose headword in language A was a single word which was not a proper name, a foreign word or an abbreviation. No translations specific to idiomatic expressions were included, since it is the whole expression which is translated rather than the words which compose it. For languages possessing regional variations, we restricted ourselves to just one dialect, such as British English, French as spoken in metropolitan France, Castilian Spanish and common Basque. For each dictionary, the figures quoted were obtained from a random sample of approximately 100 words.

As a direct application of our results, consider a situation in which a document must be translated from Hungarian into German. If no Hungarian-German translator is available, the obvious solution is to pass via another language such as English or French. The results of analysis indicate that the translation would be more reliable if the choice of intermediate language was English. On the other hand, for a Basque-Portuguese translation, we conclude that the best choice of intermediate language is French.

Bibliography

1. Groves R. (2004). Survey Methodology. New Jersey: Wiley. "By measurement error we mean a departure from the value of the measurement as applied to a sample unit and the value provided. " p 51-52 .
2. International Vocabulary of Metrology – Basic and General Concepts and Associated Terms (VIM) (3rd ed.). International Bureau of Weights and Measures. 2008. p. 16.
3. National Institute of Standards and Technology (October 2011). Butcher, Tina; Cook, Steve; Crown, Linda et al. eds. "Appendix C – General Tables of Units of Measurement" (PDF). Specifications, Tolerances, and Other Technical Requirements for Weighing and Measuring Devices. NIST Handbook. 44 (2012 ed.). Washington, D.C.: US Department of Commerce, Technology Administration, National Institute of Standards and Technology.
4. Ayatova Tanat Tanirberdievna, Synthesis of the list of children: (The material on the article): the abstract of the dissertation. Candidate of philological sciences: 10.02.06 / АН КазССР. In-app Syntax. - Alma-Ata, 1988. – p. 26

THE WORLD VIEW OF SHAKESPEAREAN TRAGEDY

Жаппарбекова Сандугаш

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., Сейдикенова А.С.

Резюме

В данной статье рассматривается жанр трагедии и главные герои произведений Шекспира, рассказывается о том, что за прототипы героев произведения были взяты люди из его жизни..

Although the characters are obviously important in Shakespeare's tragedies, there is a kind of operative controlling force that is present throughout. It would be comforting if we could easily see the direct influence of a benevolent, personal God in the Judeo-Christian tradition. Such, however, is not the case. Elizabethan drama was almost wholly secular; and while Shakespeare was writing he practically confined his view to the world of non-theological observation and thought, so that he represents it substantially in one and the same way whether the period of the story is pre-Christian or Christian. He looked at this secular world most intently and seriously, and he depicted it accurately without the compulsion to impose on it his own system of belief.

Tragedy within the context of this dramatic world must be qualified by two points. First, the tragic actions appear piteous, fearful, and mysterious. Second, the presentation of the tragedy does not leave us crushed, rebellious, or despairing. From the first point it follows that the ultimate power in his tragic world is not adequately described as a law or order which we can see to be just and benevolent--in the sense of a moral order; for in that case the spectacle of suffering and waste could not seem to us so fearful and mysterious as it does. And from the second it follows that this ultimate power is not adequately described as fate, whether malicious and cruel or blind and indifferent to human happiness and goodness; for in that case the spectacle would leave us desperate or rebellious.

Still, the idea that some kind of fate controls the dramatic world of Shakespearean tragedy is hard to ignore. If we do not feel at times that the hero is, in some sense, a doomed man; that he and others drift struggling to destruction like helpless creatures borne on an irresistible flood towards a cataract; that their failings are far from being the sole or sufficient cause of all they suffer; and that the power from which they cannot escape is relentless and immovable, we have failed to receive an essential part of the full tragic effect. Many times we see men and women confidently attempting to survive the tragic world. They strike into the existing order of things in pursuit of their ideas. But what they achieve is not what they intended; indeed, it is terribly unlike it. They seem to understand very little of the world in which they operate. They fight blindly in the dark, and the power that works through them makes them its instrument. They act freely, and yet their action binds them hand and foot. And it makes no difference whether they meant well or ill. Consequently, everywhere in the tragic world what characters intend is translated into the opposite of what was intended. Their actions, seemingly insignificant, become a monstrous flood which spreads over a kingdom. Whatever they dream of doing, they achieve just the opposite and typically end in destroying themselves.

All this makes us feel the blindness and helplessness of man. Yet by itself it

To conclude, Shakespeare was not trying to justify the ways of God to men or to show the universe as a Divine Comedy. He was writing tragedy, and tragedy would not be tragedy if it were not a painful mystery. Nor can he be said even to point distinctly in any direction where a solution might lie. Good and evil are both present in his tragedies, first one in control and then the other. Perhaps it is his

faithful presentation of these two conflicting forces as they affect man that makes his tragedies so fascinating and compelling.

Shakespeare influenced every generation of writers since his death and he continues to have an enormous impact on contemporary plays, movies, and poems. The Romantic poet John Keats (1795-1821) was so influenced by Shakespeare that he kept a bust of the Bard beside him while he wrote, hoping that Shakespeare would spark his creativity. Keats's poems duplicate Shakespeare's style and are full of Shakespearean imagery.

In a letter to Benjamin Robert Haydon, dated 10 May 1817, Keats writes:

“I remember your saying that you had notions of a good Genius presiding over you. I have of late had the same thought - for things which I do half at Random are afterwards confirmed by my judgment in a dozen features of Propriety. Is it too daring to fancy Shakespeare this Presider?”

It is interesting to note that George Bernard Shaw (1865-1950), who ridiculed those who worshipped Shakespeare (inventing an insulting term to denote the study of Shakespeare - bardolatry), secretly admired Shakespeare a great deal and often told his close friends that he thought the Bard had an unsurpassed command of the language.

Shakespeare's influence is summarized nicely by Thomas Carlyle (albeit a bit over the top):

“This King Shakespeare does he not shine, in crowned sovereignty, over us all, as the noblest, gentlest, yet strongest of rallying-signs; indestructible; really more valuable in that point of view than any other means or appliance whatsoever? We can fancy him as radiant aloft over all Nations of Englishmen, thousand years hence. From Paramatta, from New York, wheresoever, under what sort of Parish-Constable soever, English men and women are, they will say to one another, 'Yes, this Shakespeare is ours; we produced him, we speak and think by him; we are of one blood and kind with him.’”

Many authors have used phrases from Shakespeare's works as titles for their own novels. Here is a list of just a few:

Brave New World by Aldous Huxley (The Tempest, 5.1)

The Dogs of War by Robert Stone (Julius Caesar 3.1)

The Winter of our Discontent by John Steinbeck (Richard III, 1.1)

The Undiscovered Country by Auther Schnitzer (Hamlet, 3.1)

Something Wicked this Way Comes by Ray Bradbury (Macbeth, 4.1)

Bell, Book, and Candle by John van Druten (King John, 3.3)

In 1899, Sir Herbert Beerbohm-Tree produced King John, the first movie based on a play by Shakespeare, and since then there have been dozens of movies and adaptations loosely based on Shakespeare's work, including:

The Boys from Syracuse (1940) - The Two Gentlemen of Verona

Joe Macbeth (1953) - Macbeth

Kiss Me Kate (1953) - The Taming of the Shrew

Forbidden Planet (1956) - The Tempest

Throne of Blood (1957) - Macbeth

West Side Story (1961) - Romeo and Juliet
Chimes at Midnight (1967) - various plays
Ran (1985) - King Lear
My Own Private Idaho (1991) - 1 Henry IV
A Thousand Acres (1997) - King Lear
10 Things I Hate About You (1999) - The Taming of the Shrew
Scotland, Pa. (2001) - Macbeth
O (2001) - Othello

Shakespeare's language is a reflection of his individuality and diversity of his creative manner of writing. There were lots of investigations written about his style and language units which are about 20 thousand.

References:

- 1 Гальперин И.Р. Стилистика английского языка. - М.: Высшая школа, 2011.
- 2 Кухаренко В. А. Практикум з стилістики англійської мови: Підручник. — Вінниця: Нова книга, 2000
- 3 Strunk, William and E. B. White. (1959). The Elements of Style. MacMillan Publishing Co.
- 4 Zinsser, William (2001). On Writing Well. Quill.
- 5 Crystal, D (2004). The stories of English. London: Penguin Books.
- 5 Elsom, J (1989). Is Shakespeare still our Contemporary? London: Routledge.
- 6 Chubarov, A. The command of Shakespeare. Available: http://1066andallthat.com/english_modern/shakespeare_english_01.asp. Last accessed 23rd February 2011.

TRAGEDY AND CHARACTER OF SHAKESPEARE'S PLAYS

Жапарбекова Сандугаиш

Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., Сейдикенова А.С.

Резюме. В данной статье рассматривается жанр трагедии и главные герои произведений Шекспира, рассказывается о том, что за прототипы героев произведения были взяты люди из его жизни..

Tragedy is a drama dealing with a noble protagonist placed in a highly stressful situation that leads to a disastrous, usually fatal conclusion. The 10 plays generally included among Shakespeare's tragedies are, in approximate order of composition, "Titus Andronicus", "Romeo and Juliet", "Julius Caesar", "Hamlet", "Othello", "Macbeth", "King Lear", "Antony and Cleopatra", "Coriolanus", and "Timon of Athens". "Troilus and Cressida" is often grouped with the Tragedies and is listed that way in the First Folio. A central group of four plays—"Hamlet", "Othello", "Macbeth", and "King Lear"—offer Shakespeare's fullest

development of tragedy, and they are sometimes collectively labeled the great or major tragedies. These plays focus on a powerful central character whose most outstanding personal quality—his tragic flaw, as it is often called—is the source of his catastrophe. He is the victim of his own strength, which will not allow accommodation with his situation, and we are appalled at this paradox and at the inexorability of his fate. These works—sometimes with the addition of “Antony and Cleopatra”—we often thought to constitute Shakespeare's greatest achievement as a playwright.

Naturally, Shakespeare wrote his tragedies concurrently with other plays, and the group is not isolated within his oeuvre. In fact, its boundaries are not clear cut. *Timon of Athens* is sometimes classed as a Comedy, and the First Folio edition of the plays (1623) listed “*Cymbeline*” and “*Troilus and Cressida*”, usually thought of as comedies, among the tragedies. Moreover, two of the History Plays, “*Richard III*” and “*Richard II*”, offer protagonists who have tragic aspects, though the plays themselves, with their pronounced political and social aspects, are not tragedies. Also, three of the tragedies, “*Julius Caesar*”, “*Antony and Cleopatra*”, and “*Coriolanus*”, are similarly historical in orientation and may be separately grouped as the Roman Plays.

Shakespeare's tragedies developed out of earlier 16th-century tragedies, which had antecedents in the 'tragedies' of medieval poetry—verse accounts of disaster, suffering, and death, usually of mighty rulers. The poems emphasised the fate of kings and emperors partly because of their importance in a hierarchical society, but also because, from a purely literary point of view, the contrast between their good and bad fortune was highly dramatic. These tragedies, however, did not lend themselves to the stage because they simply made a single point—that suffering and death come even to the great, without regard for merit or station—in the same fashion every time. The emotional tone remained in accord with the doctrine voiced by Aelius Donatus, a 4th-century Roman critic who was influential throughout the Middle Ages: 'The moral of tragedy is that life should be rejected.'

Shakespeare's tragedies can be divided into two distinct groups. The love, or “heart,” tragedies of *Romeo and Juliet*, *Antony and Cleopatra* and *Othello*, involve a pair of lovers torn apart by fate and society. In these three plays, the main characters are not masters of their own destiny, but pawns pulled along toward death or permanent separation by forces beyond control. *Othello* and *Troilus and Cressida* are considered by some experts to be borderline heart/head tragedies, as they combine elements of both genres.

The remaining “head” tragedies are defined by their relationship to Greek philosopher Aristotle's theories of dramatic tragedy. They feature a fatally-flawed protagonist fully capable of free will who unfortunately has his good traits overcome by ego. The hero of Shakespeare's tragedies is always faced with opportunities for redemption, but never is able to take them in time, leading almost always to death.

“Hamlet” and “Macbeth” both revolve around themes of when and under what circumstances it is correct to seize power. Hamlet, faced with the knowledge that his uncle the king is a traitor and murderer, is still unable to convince himself to take any action, from suicide to regicide. Macbeth is fully aware that King Duncan is a good man and king, but allows prophecy and his own ambition to convince him to kill Duncan and take the throne. Both characters ignore their moral impulses and take the path to their own deaths.

The aging and possibly insane king undertakes a completely different tragic journey in “King Lear”. In this play, Lear gives away or loses his throne, land, shelter, and even clothes after he fatally misjudges his youngest daughter, Cordelia. King Lear is often considered the most tragic of Shakespeare’s tragedies, as Lear ultimately redeems himself, only to suffer the death of Cordelia and himself.

The bloodiest of Shakespeare’s tragedies is his earliest, “Titus Andronicus”, believed to have been written in the 1590s. “Titus Andronicus” involves a Roman general who sacrifices the son of a defeated enemy. This begins a cycle of vengeful acts, ending with Titus’ daughter having her hands cut off and tongue cut out, and her attackers baked in a pie and served to their mother. “Titus Andronicus” is not typical of Shakespeare’s style in any other plays, and is often considered by experts to be Shakespeare’s attempt to write an Elizabethan Revenge Play, a popular style in his youth.

“Timon of Athens” is perhaps the least known of Shakespeare’s tragedies. It involves a Greek misanthrope, Timon, who loses all of his money and chooses to blame the city, rather than himself. Timon dies in the wilderness after paying a rebel to continue his assault on Athens. This play is generally disliked by scholars, and some even believe it may be the result of a poor collaboration between Shakespeare and another author.

Shakespeare’s tragedies usually share several features. Most begin in an ordered society and move toward chaos, as the hero allows his flaws to rule him. Often, this chaotic change is reflected in the natural world, with storms and strange mists being characteristic. Most importantly, the plays feature heroes whom audiences can identify with and feel sorry for. The protagonists of Shakespeare’s tragedies are not villains or saints but generally good people destroyed by their own ego or ill fate.

In Act two, scene two of William Shakespeare's play “Hamlet”, Polonius uses these words to inform Hamlet's parents of their son's insanity. He then continues on, telling “Gertrude and Claudius” that the cause of this madness is lovesickness over his own daughter Ophelia. From the privileged perspective of the audience, we know that Polonius is mistaken and that Hamlet is far from insane, but rather, "playing mad" for a purpose of his own. Madness in Shakespearean plays and in tragedies in particular, is rarely what it seems on the surface. Instead, both madness and the characters experiencing it are layered with meaning; like an onion, layer after layer can be peeled off, eventually allowing a glimpse at the core concealed within.

The social and moral lesson here isn't difficult to get: too much ambition leads to downfall, either through enemies or through one's own conscience. Lady MacBeth's descent into guilt and subsequent madness illustrates this well.

"King Lear", yet another Shakespearean character that goes mad, also dies at the end of his play, however, he differs from Lady MacBeth and Ophelia in that it is heartbreak that causes his death, rather than suicide. Lear further differs in that he, unlike Ophelia and Lady MacBeth, regains his sanity in the course of the play. Unlike either of them, his madness is a catalyst for self realization—emotional growth and personal insight hitherto undeveloped. The very privilege of his position as king had sheltered him from the real world around him, and stunted any growth that might have normally occurred. In his case, madness served a positive function rather than a destructive one. It also served to protect him, psychologically if not physically, from the horrors going on around him—at least until he was capable of dealing with them.

These instances of actual madness differ markedly from characters such as Hamlet and Edgar, both of whom use madness as a cover to suit their own purposes. Hamlet, mentioned earlier, affects madness as a ploy to distract those around him from his true intent, namely, avenging his father's murder by killing Claudius. Edgar's motives, on the other hand, are different; by playing the part of a bedlam beggar, he hopes to camouflage himself, and thus preserve his life from the fratricidal impulses of his half brother, Edmond.

The madness of these characters is presented in different ways: Ophelia wanders about, singing bits of bawdy songs and making such irrelevant and nonsensical statements as "They say the owl was a baker's daughter. Lord, we know what we are, but not what we may be." , while Hamlet dresses crazily and plays with Polonius' mind, initially greeting him as a fishmonger, and later spouting insane sounding, yet carefully chosen pointed comments. Polonius indeed, thinks Hamlet mad, yet at the same time, notices the barbs in his speech: "Yet he knew me not at first, [he] is far gone, far gone.

Often, Shakespeare uses the psychological aspect of this to advantage not only on the audience, but on other characters within the play itself.

Gertrude, for example, perhaps more open to Hamlet's words out of pity for his madness, shows remorse for her actions: "Thou turn'st mine eyes into my very soul, And there I see such black and grained spots As will not leave their tinct"

Shakespeare was masterful when it came to tying strands of the plot together using insanity. Edgar's "Poor Tom" act not only preserved his life, but in doing so, it allowed him to right some of the wrongs caused by Edmond.

In turn, Claudius would likely have been more suspicious of Hamlet and have attempted to murder him more quickly than he did had he not felt pity for Hamlet's evident madness. Thus, several strands of the story are interwoven, all leading to the climactic death scene that ends the tragedy.

In short, madness in Shakespeare, particularly in Shakespearean tragedy, is never what it appeared to be on the surface. It is always a vital aspect of the plot, interwoven throughout, having layer upon layer of meaning. Polonius was

uncannily accurate when he stated of Hamlet "Though this be madness, . . . there is method in't"; on a broader scope, that very sentiment can be applied to all of Shakespeare's applications of madness, and not just to the character Hamlet. There is a method and a meaning for every incidence of insanity, and indeed, often more than one. Insights we might glean from an examination of these meanings are among Shakespeare's lasting gifts to us, even many hundreds of years later. This is a profound gift, and one to be treasured.

References:

- 1 Гальперин И.Р. Стилистика английского языка. - М.: Высшая школа, 2011.
- 2 Кухаренко В. А. Практикум з стилістики англійської мови: Підручник. — Вінниця: Нова книга, 2000
- 3 Strunk, William and E. B. White. (1959). The Elements of Style. MacMillan Publishing Co.
- 4 Zinsser, William (2001). On Writing Well. Quill.
- 5 Crystal, D (2004). The stories of English. London: Penguin Books.
- Elsom, J (1989). Is Shakespeare still our Contemporary? London: Routledge.
- 6 Chubarov, A. The command of Shakespeare. Available: http://1066andallthat.com/english_modern/shakespeare_english_01.asp. Last accessed 23rd February 2011.
- 7 Shay, S (2007). The History of English . London: Wardja Press.
- 8 Plumb, J (2001). The Italian Renaissance . London: Mariner Books.
- 9 Black, M. (2009). A guide to the Study of Literature. A companion text for core studies 6, Landmarks of Literature.
- 10 Pettegree, A. (2011). BBC History: The English Reformation. Available: http://www.bbc.co.uk/history/british/tudors/english_reformation_01.shtml. Last accessed 1st March 2011.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ТАРТЫС МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ЗЫЛИХА ЖАНТАСОВАНЫҢ ЖАЗУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ

Иманберді Жансая

Резюме. В статье рассматривается проблема борьбы в современных казахских историях и писательское мастерство Зылихи Жантасовой.

Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі тартыс мәселесін сөз етерден бұрын «тартыс» терминіне тоқтала кетсек. Тартыс (конфликт лат. *Conflictus*-қақтығыс) – көркем шығармадағы сюжет желісіне арқау болатын, айрықша шиеленіскен түрде көрініс беретін қақтығыс, қайшылық, күрес. Конфликт драмалық шығармаларда ширақ, шиеленіскен түрде кездеседі. Ондағы характер-кейіпкер мінезі қайшылығы мол әрекеттер арқылы ашылып

отырады. Көркем шығармадағы тартыстың тартымды шығуы характерге байланысты екендігі белгілі. Олай болса, шығармадағы характердің жасалуы да айрықша маңызға ие болып табылады. Бұл жөнінде орыс классигі М.Горький: «Егер характерлер мықты болса, олардың қақтығыспауы мүмкін емес», - деген болатын. Көркем шығарма кейіпкерлерінің арасындағы қайшылық, тартыс олар-қарым – қатынасынан, іс-әрекеттерінен, әр қилы көзқарастарынан көрініп отырады. Жалпы драма жанрында мұның екі түрі де айқын аңғарылады. Театр сахнасындағы кейіпкердің іс-әрекет тартысы болумен бірге, іштей өзіндік психологиялық тартыстар да орын алады. Эпикалық прозадағы тартыс көбіне қиыншылығы мол оқиғалардың шиеленісі арқылы беріледі. М.Әуезов «Абай жолы» эпопеясындағы негізгі қайшылық, шығармаға арқау болған күрес-тартыс туралы айта келіп: «Үлкен қоғамдық шындықты – ескі мен жаңаның диалектикалық қарама-қарсылығы күрес нәтижесінде ескіні жаңаның жеңуін ашуға тиіс болады» деп атап өткен болатын. Бұл пікірден, адам мен адам тартысы ғана емес, өтіп бара жатқан дәуір мен жаңа заман арасындағы қарама-қайшылық та үлкен шығармалардың арқауына айналатынын түсінуге болады. Өмірде ескі мен жаңаның, жақсылық пен жамандықтың күресі бітпек емес. Әртүрлі қайшылық, қарама-қарсылық қақтығыстар өмірде үнемі туып отырады. Сондықтан көркем өнерде бұл жағдай шығармалардың тартыс өзегіне негіз болатын алғы шарт іспетті. Сонымен қатар кейіпкердің ішкі жан-дүниесіндегі тартыста, ішкі қайшылықтардан туындап, шығарма шырайын аша түседі.

Филология ғылымдарының докторы Н.Қ.Смағұлованың пікіріне сүйенсек «Әдебиеттану ғылымында тартыс эстетикалық категория ретінде өз орнын алып отыр. Себебі, көркем тартыс проблемасы құлашы кең, өрісі үлкен мәселе. Ол суреткердің талант даралығы мен өмір шындығын көркемдік тұрғыдан тану қыры бола тұра, мән-маңызы жағынан идеялық-философиялық міндеттерді де қамтиды» [1, 3]. Өмірдің өзі күрес деп түсінсек, көркем шығармадағы тартыс мәселесі қашан да болмасын сарқылмайтын қазына болып қала бермек.

Қазіргі таңда З.Жантасова қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, қысқа проза жанрында шеберлігімен, оқырманының көптігімен танымал жазушылар қатарынан орын тепкен суреткер. Тырнақалды жинағы 2004 жылы «Сағыныш» деген атпен алғаш жарық көрді. Бұдан соң «Жанымның жаз ғұмыры» (2011), «Тағдыр биі» (2019) атты әңгімелер жинағын жариялады.

З.Жантасова әдебиет пәні бойынша Т.Есенбеков, Қ.Ергөбек т.б. қазақ әдебиетінің белді ұстаздарынан сабақ алды. Қазіргі таңда оңтүстік өңірінде кеңінен танылған жазушының қаламгерлік өнері турасында баспасөз беттерінде, тұщымды сын-пікірлер айтылып келеді. Осы орайда С.Сахабаттың: «Лирикалық қарасөз жанрының қағидатына сай қысқа қайырылғанмен есте қала қоятын ой салған жазушының шеберлігіне сөйлемді құр сылдыратпай, тақырыбын тым қаузамай аяқтағанына

сүйсіндік. Діті ақталды – оқырманды ойландырды» [3, 5],- деген пікірі біздің айтар ойымызды нақтылай түскен.

Жазушының оқырманға орайлы ой тастаған жанры – әңгіме жанры болып табылады. Шығарылған жинақ кітаптарды да оның әңгімелері кұрайды. Оның тақырыбы әр алуан болса да, одан бәрін табуға болады. Адамның ішкі әлеміне бойлаған нәзік лирикаға толы әңгімелерінде адамгершілік пен ізеттілік, махаббат пен қарапайым ауыл адамдарының тағдыры арқау етіледі. Қаламгер қай тақырыпта жазса да өзі бейнелеген кейіпкерлер арқылы өмірді, қоғамды әрқырынан көрсете алды.

З.Жантасованың әңгіме жанрында жаза отырып, ұлттық әдебиетімізге қарапайым кейіпкерлерімен ене отырып, қайталанбас характерлер сомдап, қарапайым жандардың алуан түрлі тағдырын бейнеледі. Бұл қарапайым жандардың қазақы ұлттық болмыс пен характердің жан-дүниесін ашып көрсетудегі жазушының тақырыптық, жанрлық, стильдік қолтаңбалық, психологиялық талдау мәнері, шығармашылық ойлаудағы өзіне тән ізденістері З.Жантасова талантының ерекшелігін айқындайды. Ол шағын әңгімелерімен екі ғасырдың тоғысқан кезінің қазақ елінің бодандық кұрсауынан шығып, тәуелсіздікке қадам басуымен тұспа-тұс келгендіктен соғыссыз, ашаршылықсыз қиыншылық көрген, елдің сергелдеңге салынған тұсында жағдайды сезініп, оны жан сарайының сүзгісінен, ой таразысынан өткізіп, қалың оқырманға өз дәуірінде өз бейнесін танытуға ұмтылды. Өйткені жазушы туындыларында адам тағдыры, қазақы мінез, кешегі аласапыран 90-жылдардағы қоғамдық өзгерістер мен адами пиғылдардың ауытқуы, өмірлік ситуация шындығы, сергелдеңге түскен пендешілік пейіл және адам жанының жұтаң тартып, рухани құндылықтарынан айрылып, мейірімге шөлдеген заман шындығы көркем тілмен шынайы суреттеледі. Бұл жерде жазушының кеңестік дәуірде орнаған тоталитарлық саясаттың адам психологиясы мен тағдырына тигізген зардаптарын, нәзік жіппен кестелегендей «Тағдыр биі» шығармасында астарлай жеткізіп, оқырманды ой-талқыға салып отыратындығын айта кеткен жөн.

Қаламгер өз шығармашылық лабораториясында кейіпкердің бойындағы ішкі тартысты, ишара, меңзеу, сана астары, символдық жүйелер сияқты көркемдік категориялар, баяндау, диалог, монолог, пейзаж т.б. көркемдік құралдарын ұштастырып қолдана білді. З.Жантасованың қазіргі қоғамдағы кеселді жайттарды өз кейіпкерлері мен сана астарындағы психологиялық құбылыстар арқылы сөз еткенін білеміз. Қысқа прозалық туындылармен дәуірдің бет бейнесін ашып көрсету қарымды қаламгерлерге тән дүние.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Есембеков, Т. Қазақ фольклоры мен әдебиеті бойынша мәтін талдау сабақтары [Мәтін] : оқу-әдістемелік құралы / Т. Есембеков, С. Дәрібаев, Ш. Шортанбаев ; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық

- Университеті. - Алматы : Қазақ университеті, 2019. - 180 б.
2. Жеменей, И. Түрік халықтары әдебиеті тарихына кіріспе [Мәтін] : оқу құралы / И. Жеменей ; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - Алматы : Қазақ университеті, 2019. - 273 б. - Библиогр. тізімі: 266 б.
  3. Кекілбайұлы, Ә. Нақыл сөздер [Мәтін] / Ә. Кекілбайұлы ; құраст. Е. Әли ; жоба жетекшісі Ү. Д. Мұңалбаева. - Нұр-Сұлтан : ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы, 2019. - 361 б. : фотосурет
  4. Жантасова З. Тағдыр биі. Шымкент: Әлем, 2019
  5. Қуантайұлы, Н. Жүсіпбек Аймауытұлының көсемсөзі [Мәтін] : [зерттеу] / Н. Қуантайұлы. - Тараз : Сенім, 2019. - 213 б. - Пайд. әдеб. тізімі: 198.
  6. Тағылым тұтқасы (Дихан Қамзабекұлының азаматтық болмысы мен шығармашылық портреті) : [жинақ] / құраст.: Ш. Әбдікәрімов, Б. Омарұлы, Р. Әлқожа. - Алматы : Arna-b, 2016. -308 б. -

ЗЫЛИХА ЖАНТАСОВА ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ТАРТЫСТЫҢ КӨРІНІСІ

Иманберді Жансая

***Резюме.** В статье рассматривается проблема борьбы в современных казахских историях и писательское мастерство Зылихи Жантасовой.*

Уақыт дөңгелегі алға қарай сырғыған шақта Бейімбеттен бастау алып, Тәкенмен тылсым күшке ие болған, бұл әулие жанр жазушы З.Жантасованың да қаламымен өзіндік үнге ие болды. Яғни, З.Жантасованың таланты мен талғамының әсерінен, шеберлігі мен сұңғылалығының күшімен қазіргі кезеңіндегі адам тағдырынан сыр шертер туындылар дүниеге келді. Өз дәуірінің үнін жеткізуге талпынған қаламгер шығармашылығы жөнінде жазушы М.Байғұт біршама таратып айтады: «Оның адамдарды, адамдардың жан-жүрегін, әрекет-харекетін, тағдыр-талабын, күллі психологиясын көркем-сөздің құдіретімен кестелеудегі өзгешелігі әрі қуантады, әрі таңырқатады, тіпті қорқытады да. Иә-иә, кейбір кейіпкерлерінің мінез-құлқы, іс-әрекеті хақында ой өрбітіп, пікір қоздатып, түйін түйетін сәттерінде жүрегіңді суыл кернеп, қорқатының да рас. Небір паралельдері жүйке жүлгелеріңнің парша-паршасын шығара жаздайды», - дейді.

Жазушы З.Жантасованың шығармашылығына арқау еткен адам өмірінің тылсым құпиялары, адамгершіліктің асыл құндылықтары, адам психологиясы бәріде әдебиеттің қай тұсынан алып қарастырсаң да, теориялық ой-өріске өзек болар ауқымды шығармашылықтың линиясын көреміз. Қазіргі уақыттың ағымына сай жұртшылықтың көркемдік көзқарасы өзгеріп, ғаламдық өркениеттің әсерінен оқырманды таңқалдырып, кітаптан бас алдырмай қою мүмкін болмай бара жатқанын

барлығы да мойындайды. Оның өзі зиялы қауым өкілдерінің тарапынан алаңдаушылық тудырып отырғанын айта кеткен жөн.

Осы тұста З.Жантасованың шығармалары көкірегі ояу оқырманның сұранысын тудырып, уақыттың қатал сынағына төтеп беруде. Біз атап кеткен жазушының әр жылдары жарық көрген туындылардың қайсысын алып қарасаңыз да, уақыт талабына сай келеді.

Жазушының «Тағдыр биі» әңгімесі Айсәуле есімді кейіпкердің көзқарасымен өріліп басталады. Айсәуле жаны нәзік өнер иесі екендігін айта келе кейіпкерді сонау алыста қалған балалық шаққа жетелейді. Анасынан бала кезінде айрылғандықтан жүректе қалған жараның әсері мықты болып, анасы орындаған әнді орындай алмағандығын байқауға болады. Жазушы шығарманың атауын да жәйдан-жәй «Тағдыр биі» деп атамаған сыңайлы. Тағдыр тәлкегіне түскен жандардың шарасыз күйін суреттеген қаламгер қоғамның ащы дертін ашып көрсетеді. Шығарма шағын болғанымен көтерген жүгі салмақты болуымен ерекшеленеді. Қарттарын қазынам деп білетін қазақ жұртының менталитетіне жат құбылыс белең алды. Өз ата-анасынан безген ұрпақ келді дәуірге деген дабыл қағуда суреткер. Ұлтты тәрбиелеген асыл аналардың қазіргі қауқарына Айсәуленің «Аппақ орамал таққан қазақтың ақылды да қамқор аналары байыппен қарайды. Кінәлі сияқтымын. Жұбатуға дәрменсізбін, жақсылық жасауға қорғансыз кейіптемін» [1,7], - деп қарағаны бар шығармада. Жалпы ұлттық деңгейде өріс алып отырған мейірімсіздік мәселесін алға тартып отырғанын аңғару қиын емес. Оның түпкі себептері мен астарларын қайдан табуға болады. Адамнан мейірім кетті.

«Қазақ деген мал баққан елміз» деп басталатын Қаз дауысты Қазыбек би кеудесін мақтаныш кере айтқан жыр жолдарында бейнеленген кейпінен айрылып бара жатқандаймыз. Жаны нәзік Айсәуленің толқынысынан туындаған ішкі тартыс, оның дәрменсіздігін айғақтайды. Көрер көзге көрініп тұрған мәселені бәрі де көреді, бірақ немқұрайлылық танытқандықтан болар немесе шырмауықша шиеленіскен мәселелер түйінді шешуге келтірмей ме екен?! Қоғамда болып жатқан, кеңінен етек жайған мәселелерге жазушының ішкі қарсылығы кейіпкер Айсәуле болмысынан айқын аңғарылады. Ата-ана құдайдан кейінгі адамның табынар пірі емес пе?! Осындай биік дәрежелі адамды төрде отырар шағында есік жағалатқан тағдырдың қиын болғаны жанға батады. Шығарма соңында Айсәуленің ішкі көңіл толқынысы мен жай-күйі суреттеледі. Бұл жазушының қолда барда қадірін біліп, оның жағдайын жасап, батасын алуға, «Атаға не істесең, алдына сол келер» деген мақалды еске салып, өскелең ұрпақты осы жағдайдан аулақ болуға шақырғандай тәлімі бар туынды деп бағалауға әбден болардай әңгіме.

Қоғамның бүлінуі, қазаннан қақпақ кетуі қарттар үйіндегі тағдырлардан ауыр тағдыр болуы мүмкін еместей. Аштық пен қуғын-сүргінді бастап өткізген ұлттың азғындап кетпегені, тек мынау тоқшылық

заманда азғындыққа ұшырағаны, рухани ашаршылыққа бой алдыруы жазушының алаңдаушылығын тудыруда.

З.Жантасованың қаламгерлік шеберлігі мен көркем шығармадағы тартыс мәселесін зерделеу мақсатында қарастыру жұмыстың ғылыми нысанының маңыздылығы мен өзектілігін арттырып отыр. Жазушы қаламынан туған еңбектерде бейнеленетін өмір құбылыстарының шынайылығы мен кейіпкерлердің ішкі жан-дүниесінің әр алуандығы, өмір шындығы мен көркемдік шешімнің қатысы, жазушы туындыларының көркемдік әлеміне еніп, шеберлік қырларын тану, уақыт сынында жан-жақты саралау, таланттың даралағын айқындау әлі де уақыт еншісінде қалмақ. Себебі әдебиет дамуымен бірге ғылымның да дамитыны секілді, З.Жантасованың еңбектері әлі қанша жастың көкейінде сұрақ тудырып, қаншама ізденушінің зерттеу нысанына айналады деп сенеміз. Себебі қаламгердің қаламынан туған дүниелер соны айғақтайды. Оның қазақ әдебиетінің қоржынын қомақты ете түсуге қосқан үлесі жөнінде әдебиет сыншысы Ж.Оразалиева: «...терең сыр, ғалам жұмбақ пен адам жұмбақтың қатпар-қатпар иірімдерінің сілемдері жатқаны сезіледі. Ал оқыған кезде кез келген пенденің маңдайынан оңайлықпен сипай қоймайтын «тағдыр» атты жазмыштың ауыр тауқыметін арқалаған әрқилы кейіпкер әлемімен танысасың. Оны өрелі ой биігімен, көркем де әдемі тілмен жеткізе білген суреткерлік шеберлігіне тәнті боласың», - деп бағамдайды жазушы шығармашылығын.

З.Жантасованың заман ағымына ілесіп, ақпараттар тасқыны арасында қалың оқырманға құлаш ұрып, өз оқырманына тұщымды туынды беріп отырғаны оның қаламының салмағының ауыр екендігін байқатады. Бүгінде елдің бәрі әдебиетші болмаса да, көкейіндегі сан сұрағын дөп басқан шығармаларды іздеп жүріп оқитынға айналғаны ақиқат.

З.Жантасованың басты мұраты – қалтарыстарда қалып бара жатқан адам тағдырының суретін салу. Сөзбен салу. Оқыған жан қанша уақыт өтсе де жазушы өмір сүрген кезеңнің шындығын сол суреттен тани алатындай туынды. Бұл мұратына жазушы жете алған деп толық айта аламыз. Кейіпкерлердің психологиялық, тұрмыстық құбылыстарын кеңінен зерттеп, қоғамның табиғатын көрсете білді.

З.Жантасова жазушы ретінде және еліміздің жанашыр азаматшасы ретінде қазақ әдебиетінде қазіргі қоғамдағы өзгерістер мен адам тағдырындағы трагедиялар мен мінез-құлық пен пиғылдарың өзгергені жайлы жазған жазушылардың қатарында. Оның «Тағдыр биі», «Қобыз сарыны», «Сүйіспеншілікке сүрінген», «Оралу», «Жарты жүктеме», «Кейіпкер», «Микроб», «Ана көкірек», «Баспана», «Мейірім» «Жалғыз тау», «Тау әні», «Жүрегі жарты адамдар», «Сағым арман» атты шығармалары адам жанының нәзік қалтарыстарын ашып бере алады. Қаламгер аталған шығармаларда адам психологиясын және олардың тағдырына ықпал еткен жайттарды сыналап отырып санаға сіңіреді. Автор аталған еңбектерде кейіпкер мен қоғам арасындағы тартысты, кейіпкердің ішкі жан-

дүниесіндегі тартыс керемет астастырып, сабақтастырып, сана астары, символдық жүйелер сынды категорияларды сәтті пайдаланады.

Қазіргі қазақ қоғамында болған сан түрлі өзгерістер халыққа қалай әсер еткенін, нені жоғалтып, неден ұтқанын сөз етеді. Міне, оның өзіне тән қасиетінің бірі ол өзіне етене таныс, өзі терең меңгеріп, кең ұғынған жайттарды сөз етіп, соны қысқа да нақты жеткізуге ұмтылыс жасайды. Көркем шығармадағы оқиғалар бір-бірімен өзара байланыста болып, белгілі бір тәртіпке бағынады. Басы артық нәрсе, бірде-бір артық оқиға, бөтен персонаж, бөлек тұрған бір деталь немесе штрих болмауы тиіс. Бәрі автордың көркем ойына қызмет етуі қажет. Сонда ғана үндестік табады.

Жазушы З.Жантасованың көптеген ізденістер жасап, тынбай еңбектенгенін оның қаламынан туған туындылардың сапасынан, көркемдік қырларынан анық аңғаруға болады. Бодандық бұғауынан босап шыққан қазақ елі алғашқы уақытта есенгірегендей күй кешсе, адамдардың тәуелсіз рухта қалыптасу кезеңдеріне терең үңіліп, түрлі тағдырлардың көрінісін көркем шығармаға арқау етті. Оның туындыларында жаңа заманның кейіпкерлері дүниеге келді. Талмай еңбек ету мен тынымсыз ізденіс жазушы үшін жат қылық емес. Соның нәтижесінде оның қаламы өзіндік стиль өрнектерін, ой орамдарын, мәнер-машығын қалыптастырды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Есембеков, Т. Қазақ фольклоры мен әдебиеті бойынша мәтін талдау сабақтары [Мәтін] : оқу-әдістемелік құралы / Т. Есембеков, С. Дәрібаев, Ш. Шортанбаев ; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - Алматы : Қазақ университеті, 2019. - 180 б.
2. Жеменей, И. Түрік халықтары әдебиеті тарихына кіріспе [Мәтін] : оқу құралы / И. Жеменей ; Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті. - Алматы : Қазақ университеті, 2019. - 273 б. - Библиогр. тізім: 266 б.
3. Кекілбайұлы, Ә. Нақыл сөздер [Мәтін] / Ә. Кекілбайұлы ; құраст. Е. Әли ; жоба жетекшісі Ү. Д. Мұңалбаева. - Нұр-Сұлтан : ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы, 2019. - 361 б. : фотосурет.

ЗАР ЗАМАН АҒЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Каппарова Нұрбақша

Резюме: В статье рассматривается Влияние поэзии Зар-Замана на развитие казахского поэтического искусства.

Қилы кезеңде қырық түрлі қисынмен ұғындырылған «зар заман ағымы», «зар заман ақындары» деген ұғымдар үрей көлеңкесінен, саясат салқынынан арылып, енді қазақ тарихындағы, қазақ әдебиетінің тарихындағы белгілі бір құбылыс ретінде өз арнасына құйыла бастады.

Қазақ әдебиетінің тарихында зар заман дегенді жалпы алып, қазақтың бар заманы зар заман еді, сондықтан оны жеке әдеби ағым ретінде алып қарастырудың ендігі жерде реті бар ма дегендей пікірге де ойлана қарап, ой айтып жүрген ғалымдар да бар. Қыруар іс тынғанымен, көп шаруасы жөнге келтіріліп, ғылыми жүйесін жасауды күтіп жатқан ұлы әдебиетіміздің бір кездері Мұхтар Әуезов өзінен бұрынғы пікірлерді ілгері дамытып, тұжырымдар кеткен, қазіргі қайсыбір жағдайда айтып жүргеніміздей жүздеген жылдарды емес, нақты жүз жылдық дәуірді қамтиды деп атап кеткен зар заман ағымын неге жоққа шығаруға тиіспіз? Қайта, қазірде сараланып, басты сипаттары аталғанымен, кейіннен басқа арнаға бұрылып жіберілген, енді қайта қарастырылып жатқан қазақ әдебиеті тарихындағы бұл дәуірді мықтап негіздеп, толықтырып ғылыми сипаттама жасап, теориялық негізде орнықтыратын кез туды емес пе?

Күні бүгінге шейін зар заман ақындары төңірегінде әріде де, беріде де айтылып қойған, айтылып жатқан жайлар аз емес. Дулат ақын мұрасы зар заман тұрғысынан зерттеліп (Э.Пертаева, Қ.Раев еңбектері), көркемдік кестесі, әлеуметтік салмағы жағынан қарастырылды. Мұрат Мөңкеұлының әдеби мұрасы жайлы диссертация қорғалды. Діни – ағартушылық ағым өкілі ретінде Әбубәкір Кердерінің шығармашылық мұрасына назар аударылды. Зар заман поэзиясын зерттеу Б.Омарұлы, А.Шәріптің монографиялық еңбектерінде кеңі түсті. Жекелеген ақын – жыраулар шығармалары баспа жүзін көріп жатыр.

Олардың әдеби мұрасы бағалауға келуде әдебиет тарихын дәуірлеу, әдеби мұраны саралау, ғылыми негізде жүйелеу, игеру мәселелерін соқпай өте алмаймыз. Осы, басты, түпқазық жайлардың арғы – бергісін саралап, анықтап, күмәнді, күдікті, жасырын, жадағай тұстарын біліп алмай тұрып сөз айту – бос әурешілік. Мәселен, қазақ әдебиетіндегі діни – ағартушылық ағымды алайық. Бұл әдебиет тарихының профессоры Бейсенбай Кенжебаев негіздеген дәуірлерінде ХХ ғасыр басындағы әдебиетке тән бағыт. Ал Мұхтар Әуезов оны зар заман ағымы әдебиетінің (яғни жүз жылдық дәуір әдебиетінен) бір сипаты деп айғақтаған.

М. Әуезовтің 1927 жылы “Әдебиет тарихы” (1991 жылы қайтадан баспаға дайындап, бастырып шығарған- М.Мырзахметұлы) оқулығына енген “Зар заман ақындары” атты зерттеуі күні бүгінге дейін құнын жоцмаған, әлі де маңызды, жылдар көшінде, саясат желінің өтінде жоғалтқандарымызды табуға тірек болатын аса маңызды еңбек. М.Әуезов зар заман ақыны кім? Дәуірі қандай еді? Көтерген мәселелері қандай еді? деген мәселелерді көтеріп, нақты да дәлелді көрсетуге тырысқан болатын. Онда ғалым нақты мәселені қойып, “зар заман” деген бағыт неден басталып, немен бітті, өкілдері кім, өзінен бұрынғы ақындардан қандай өзгешелігі бар, нендей жаңалық ашты деген өткір мәселелер төңірегінде сөз қозғаған-ды. Біз ұлы М.Әуезовтің пікірлерін басшылыққа ала отырып, кеңірек тоқталғымыз келеді. Зар заман ақындары туралы М.Әуезов былай дейді: “Зар заман” деген – ХІХ ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман

халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгергі, соңғы ірі ақындардың барлық күй сарынын бір араға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен айтқан ақындардың барлығына “зар заман” ақындары деген ат қойдық.

Бұл ақындардың дәуірі жоғарыда айтқан тарихи дәуірді - туғызған дәуір. Зар заман ақындарының алғашқы буыны Абылай заманынан басталса, арты Абайға келіп тіреледі. Сондықтан қазақтың тарихымен салыстырсақ, зар заман дәуірі толық жүз жылға созылады. Біз тарихи өлеңдерді қарастырған уақытта осы жүз жыл қазақ тіршілігіне қандай жаңалық әкеліп, қандай күйге түсіргенін айтқанбыз. Бұрын өз бетімен еркін жүрген елдің тіршілігі осы дәуірде қайғыны да, қазаны да, толып жатқан өзгерісті де көрген. Сол ауыр күндер ел ортасынан екі алуан адамды шығарған дегенбіз.”- деп, біріншісіне тарихи өлеңдерде саналған ел қаһармандары деп, екіншісіне ел тілегін айтып, зар мұңын сөзбен шығарған ойшыл қария, өлеңші ақын, жырау болады деген тұжырымды пікір білдіреді.

Атамекен – адамның ата-бабаларынан бері қарай кіндік қаны тамып, өсіп - өніп келе жатқан жері ғой. Сондықтан адам туған жерін дүниедегі ең қымбатты, ең қасиетті, ең аяулысы – Анасына балайды. Туған жерге қатынас – адамның адамшылығының, ізгілігінің, парасатының көрінісі.

Батырлар жырындағы:

Атам күйеу болған жер,

Анам келін болған жер,

Кіндік қаным тамған жер, – [2, 71]

деген қарапайым жолдарда адамның туған жеріне деген шексіз сүйіспеншілігі мен терең де ыстық сезімі тамаша бейнеленген. Бұдан, атамекен адамға өмір сұру қуанышын, еркіндік пен ел үшін мақтанш сезімін сыйлайтынын көреміз. Адам толық бақытты болу үшін – аяулы Отаны болу керек, сүйіспеншілік жайындағы барлық түсініктеріміз атамекен деген бір ғана сөзге біріккен дейді даналар.

Онан соң бұл күнде Асан жайынан не білсек те, сол Асанның өз аузынан шыққан сөзден білеміз. Өз аузынан шыққан сөзге қарасақ, Асан Абылайдың тұстасы болмаса да, сол Абылай алдында аз-ақ бұрын өмір сүрген адамға ұқсайды. Өйткені Асанның қатты қиналып айтқан сөзі заман жайы туралы, қиналған заман қазақтың орысқа бағынуға жақындап қалған мезгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мұқанов С. Ана тілі мен әдебиет сабағы. //Қазақ әдебиеті, 1953, 12 сәуір.
2. Бекмаханов Е.Б. Историческая наука в Казахстане за 30 лет. //Труды третьей сессии Академии наук Казахской ССР. Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1949. - 442 с.
3. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. Алматы: Қазақстан, 1992. - 264 б.
4. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. Алматы: Жазушы, 1970. - 192 б.

5. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 1992. - 360 б.

ЗАР ЗАМАН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ АҚЫНДЫҚ ӨНЕРІНІҢ ДАМУЫНА ТИГІЗГЕН ЫҚПАЛЫ

Каппарова Нұрбақша

Резюме: В статье рассматривается Влияние поэзии Зар-Замана на развитие казахского поэтического искусства.

Осындағы бір ғана дін төңірегінде, діни-ағартушылық сарын жөнінде бүгінгі әдебиеттану ғылымы қарастыра түсер көп жай бұғып жатыр...”Зар заманның тұсынан бері қарай дін сарыны біздің әдебиетте жылдан жыл өткен сайын үлкенірек орын алады. Басы Шортанбайдан басталған діншілдік (бұл жерде мін ретінде айтылып отырған жоқ – Қ. М.), XIX ғасырдың аяғына келгенде толып жатқан дін қиссаларына келіп соғады”. Мұхтар Әуезов зар заманды әдебиеттегі елеулі бағыт ретінде жан-жақты негіздеудің мәселелерін қойды. “Қазіргі қарастырылғалы отырған зар заман ақындары: - сол ел қамын сөзбен жоқтаған жоқшылар. Бұлардың туысы мен бағыт сарыны ел басына келген тарихи дәуірден туғандықтан, барлық ақынды тарих көлемінде қарастыру керек”. Түрлі идеологиялық қысымдардан түтіні басқаша шалқыған қазақ әдебиеттану ғылымының соңғы хал – қадерін ескере келіп, профессор Т. Кәкішевтің: “Әдеби, мәдени тарихымыздың көтерілмей, жазылмай жатқан көп саласы бар екеніне ғылыми қауымның назарын аударғым келеді. Және ол кезеңдегіні буржуазияшыл немесе ағартушы-демократтық деп айыра салмай, ішкі көркемдік ерекшеліктеріне, эстетикалық қадір-қасиетіне қарай талдап зерттеуіміз керек.. Өйткені өмірді реалистік, романтикалық, сатиралық, символикалық тұрғыдан бейнелегенде қазақтың көркемдік таным-талғамында талай жаңа сипаттар пайда болғаны даусыз.

Күрделі, шешілгеннен шешуін күтіп жатқаны көп шаруа - әдебиеттегі бағыт, ағым, сарындар жайы. Буржуазияшыл – ұлтшылдық, ағартушылық – демократиялық бағыт, діни – ағартушылық ағым, ұлт – азаттық сарын, әлеуметтік, ойшылдық сарын, үгіт – насихат сарыны, дәстүрлі философиялық бағыт т. б.дегендей тіркес – ұғым біздің әдебиеттану ғылымымызда аз қолданылмайды. 1959 жылғы конференцияда М. Сильченко “Об основных тенденциях и направлении казахской литературы 80 – 90-х годов XIX векдеген арнаулы баяндама жасады. Бірақ, өкінішке орай, саясаттың ықпалымен, бұл мәселеге шынайы ғылыми кірісу байқалмады, ғылыми тұжырым жасалмады. “Прямая идейная связь творчества Мурата с поэзией Шортанбая и общность их наиболее характерных речевых оборотов (“Зар заман”, “Тар заман” Шортанбая, “Сұм заман”- Мурата) позволяют говорить с продолжающейся тенденции, в основном реакционной, охранительной и противоборствующей с просветителями”. Әдебиет тарихында діншіл, діни сарын ұғымдары

болғанымен, сол діншілдік, дінилікті, соның ішінде XIX ғасыр әдебиетіндегі дін жайын арнайы қарастыру – зар заман ағымының бетін аша түсер жай. Әдеби мұрамыздағы, соның ішінде зар заман әдебиетіндегі дін сарыны, мұсылмандық шарттары болуы – тіпті де діншілдік емес. Болса да жағымды, мағынадағы діншілдік ол - әдебиетіміздің тарихында ежелгі ескі замандардан жасап келе жатқан имандылық идеясының толыса түсуі, заман түріне қарай мәнін, мақсатын айқындай түсуі. Халел Досмұхамедұлының мына бір тұжырымында XIX ғасыр әдебиетіндегі көркемдік ағым, бағыт, сарындағы дін жайының түп – төркін сыры жатқан сияқты. “Қазақтың жазба әдебиетінің негізін мұсылманша оқыған, сауатты ақындар салғаны сөзсіз. Сондықтан да жазба әдебиетінің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерінен іздеу қажет”.

Халықтың өзін - өзі сақтауға, рухани бағалықтарын арашалауға бас көтеруі – ұлтшылдық, діншілдік деп аяусыз масқараланды. Бір кездері үреймен, сұмдық жеккөрушілікпен айтылған “мұсылмандық қозғалыстың” қазақ даласында жандану себебін соңғыжылдары ғалымдар Т.Кәкішев, Р.Бердібаев, М.Мырзахметов, Ш.Сәтбаев, М.Мағауин, Ө.Күмісбаев түрлі тарихи фактілермен, себептерімен түсіндіруде.

Әдебиет тарихында жасаған ірі тұлғаларды ұзақ жылдар бойы шырылдатып, шыжғырудан құтқармаған бір пәле – осы дін жайы болды. Дін жайын бір кезде Әуезов оны мін ретінде емес, зар заман әдебиетіндегі бір сарын ретінде атаған еді. Дін атам заманнан халықпен бірге жасап келеді. Ол қай құдайға сену, мәнінен, мұсылман, кәпір дегеннен әлдеқайда кең, ұлы ағым.

Бұқар жыраудан соң XIX ғасырдағы зар заман ақындарының басы - Махамбет. Одан кейінгілері: Шортанбай, Мұрат, Алтынсарыұлы, бұлардан соңғы бір буыны Абаймен тұстас ақындар.

Бұның заманы Абылай заманынан да бұзылып кеткен. Бұл күнде бұрынғыша толғау айтып, алыстан қозғап, ой түсіремін деп отыруға болмайды, енді іс қана қалған. Жүрек тоқтатып, бекініп қолға найза алып аттану ғана қалды. Не өлу, не тірілу керек. Тыныс бітіп, тығырыққа қамалған жердегі жалғыз асу осы. Сондықтан қызулы үгіт сөзбен қалың қазақтың қайраты бар ерлеріне ұран салады. Көтеріліс жалауын сермеп, "Алақаны мұздамаған" ұл болса, соларға арнап:

"Ереулі атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Егіндікті жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай
Өзіңнен туған жас бала
Сақалы шығып, жат болмай,

Ашаршылық, шел көрмей,
Арып-ашып, ел көрмей,
Түн қатып жүріп, түс қашпай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай
Қу толағай бастанбай
Ерлердің ісі бітер ме...", –
дейді.

Дін – аллатағала құлшылықпен ғана, немесе дірді – екілі шарттылықпен ғана түгесілетін дүние емес, құлашы кең, бүкіл тіршілікпен – жаратылыс құпияларымен астасып жатыр. Опасыз жалған дүниеден адам танымының іздеп тапқан таяныш, тұғыры. Тіршілік әрекеттің түпқазық мұраттарын баянды етіп жатқан рухани үлкен күш. Біздің танымымыздағы зар заман әдебиетін жасаушылардың діні – сол ұлы дін. Олар айтса, ақыретті айтса – адамшылығыңды, кісілік қасиетіңді, тәңірі – жаратушының оң көрген ісін сақта деп уағыздайды. Дүниені көрме, сезбе, таныма, ойланба, соқыр сенім, көзсіз құлшылықта бол деп емес, сергек бол, сезімді бол, танып тауып істе деп айтады. “Ақыретте жалған жоқ, таразысы басқа бір бөлек”, - деп, күні ертең жауап берер күнәдан сақтандырады. Есеңгіреп, есі шыққан, алмағайып заманда алласынан жаңылған пендені жан, тән, ар тазалығына тартады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мұқанов С. Ана тілі мен әдебиет сабағы. //Қазақ әдебиеті, 1953, 12 сәуір.
2. Бекмаханов Е.Б. Историческая наука в Казахстане за 30 лет. //Труды третьей сессии Академии наук Казахской ССР. Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1949. - 442 с.
3. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. Алматы: Қазақстан, 1992. - 264 б.
4. Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. Алматы: Жазушы, 1970. - 192 б.
5. Сүйіншәлиев Х. XIX ғасыр әдебиеті. Алматы: Ана тілі, 1992. - 360 б.

ПУБЛИЦИСТИКАДАҒЫ ХАТ АЛМАСУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Қуандықова Нуржамал

Резюме: В статье рассматривается специфика переписки в публицистике.

Қазіргі қазақ баспасөзі қоғамымызда болып жатқан барлық оқиғаларға ат салысып, өзекті мәселелерді дер кезінде көтеріп, қоғамдық пікір туғызып, солардың дұрыс шешілуіне мұрындық болып отыр. Қазақ баспасөзі мемлекет тәуелсіздігінің нығайюы мен көркеюі жолында мейлінше зор қызмет атқаруда. Әсіресе ұлттық тіл мен жер, еліміз тәуелсіздігінің идеясын

насихаттау, идеология майданынындағы бітпес күрес ісінде атқарып отырған қызметін ерекше атап көрсетуге болады.

Қазақ тілінің эпистолярлық стилі ресми стильмен бірге алынып жүргені белгілі. Эпистолярлық стиль хат мәтіні тілінің ерекшелігін, жазу мәнерін қарастырады. Эпистолярлық стильге ғалым Р.Сыздық: «бұл стиль – жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының тілін танытатын сөз мәнері» - [1, 229-б], -деп анықтама береді.

Орыс тіл білімінде ресми стильді арнайы зерттеген – В.В.Виноградов [2].

Ал М.П.Вяткин арнайы зерттеу жұмысын жүргізбесе де, қазақ хандары мен сұлтандарының орыс әкімшілігіне әр түрлі мақсатта жолдаған хаттарын өзінің «Қазақ ССР тарихы бойынша материалдар» деген еңбегінің 2,3,4 томдарында жариялаған [3].

Функционалдық стильдер тіл қай әлеуметтік салада қызмет ететіне байланысты қоғамның қажеттіліктері мен тілдік құралдардың даралануынан қалыптасты. Функционалдық стиль белгілері бір салаға тән ойлау түрін сәулелендіреді. Бұл экстралингвистикалық факторлар барлық тілдерге жалпы болып табылатындықтан, белгілі бір салада қызмет ететін әр түрлі тілдерде сөйлеуге деген бірдей талаптар іске асырылады. Бірақ іске асырған кезде әр тілде тіл жүйесімен негізделген өз ерекшеліктері бар.

Көсемсөз жанрына ғалым Тауман Амандосов мынадай анықтама беріпті: «Публицистика — өмірдің сырлы суреті. Публицистика — арқауы шындық. Публицистика — адамдар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынастардың көрінісі деген сөз, яғни өмірдің әлеуметтік, саяси экономикалық, өндірістік, ғылыми және рухани, тағы басқа құбылыстарын, өмір фактілерін байыптап, түсіндіріп береді» [6,128]. Бұл пікірден кейін Ыбырай Алтынсариннің жазба хаттары көсемсөздің жүгін көтерді деп толық айтуға болады. Әдетте хат деп белгілі субъектінің екінші біреуге, бірлестікке, қоғамға, мекемеге арнап жазған жеке туындысын айтамыз. Осы туындыдан өмірдің сырлы суреті көсемсөз пайда болуы тұлғаның қарымы мен танымын талап етеді. Әйтпесе жер бетінде күн сайын жүздеген немесе мыңдаған хат жазылады. Бірақ оның бәрі емес, бірегейі ғана көсемсөздің салмағын көтере алады. Ағартушының әр хаты қоғамдық мәселені баяндап, шешімін іздеу мақсатында жазылады. Қазақ әйелдеріне білім беру ісі де Алтынсарин есімімен тығыз байланысты. Аса маңызды бұл бастамада ол патша үкіметі тарапынан кедергілерге ұшырайды. В.В. Катаринскийге жазған бір хатында былай деп хабарлайды: «Қазақ қыздарына арнап ашылмақ интернаттың табысты боларына губернатордың күдігі бар... ал мұндай маңызды істі бастамаса, ешқашанда ештеме де болмайды ғой. Ал бұл істің Ырғызда оңға басатынына мен қазірдің өзінде кәміл сенемін...» [7,216]

Көп ұзамай бұл арманы жүзеге асады. Ырғыз қаласында қазақ қыздарына интернаты бар арнаулы мектеп ашылады. Шындығында бұл қазақ халқының өмірінде болған аса үлкен оқиға еді. Осы істен үлкен

қорытынды шығаруға болатынын көрегендікпен сенімді түрде жеткізуінің өзінде көсемсөздің элементтері жатыр.

Ештеңе істемеген адам ғана қателікке жолықпайды, сонымен қатар жетістікке де қол жеткізе алмайды. Хакім Абай: «адамның адамшылығы істі бастағандығынан білінеді, қалайша бітіргендігінен емес» дейді. Ағартушының бұл хатын оқыған адам өзінің өмірлік бағытына үлкен тәжірибе алары сөзсіз.

Басқару жүйесінде мемлекет пен оның азаматтарының мүдделерін үйлестіру, келісімдерді орындаудағы олардың өзара жауапкершілігі туралы ешқандай сөз болған да жоқ. Кеңес, өтініш, кешірім, алғыс т.б. түріндегі құжаттарда жеке тұлғаның мүдделері мен қажеттіліктері ескерілмеді, олар іскерлік қарым-қатынастардан тыс тұрды.

Бұған мысал ретінде көрнекті үгіт құралдары мен жарнамаларға жататын хабарландыруларды, ақпараттарды, маңдайшалардағы ілмелерді алуға болады. Біздің әрқайсысымыз мынадай үзілді-кесілді тұрғыдағы ақпарат, ілмелерді талай көрдік: Кіруге болмайды!, Тыйым салынады!, Шылым шегуге, қоқыс тастауға болмайды!, Қол тигізуге болмайды!, тұрғындарға қатаң тыйым салынады... т.б. Мұндай ақпаратты құрастырушының досына, жолдасына, ағасына деген қатынасы қарсылассуды көтермейтін қатал да үстем. Азаматтарға неге кіруге, қол тигізуге болмайтының, тыйым салынатынын ішінара түсіндіретін ақпараттар мен ілмелер де кездеседі. Оларда жоғарыдағы қатаң бұйрықтарға мынадай сөздер тіркеседі: «Жөндеу жұмыстары!; Жоғары электр қысымы; Кеңес жүріп жатыр!; Жыртқыш!» т.б.

Мекемелердегі көрнекті үгіт-насихаттар мен жарнамалар да осындай салқын мәнерде жүргізілді. Мынадай қазыналық қазыналық үлгідегі ұрандар: “Ақшаларыңды жинақ кассасында сақтаңыздар!”; “Абайлаңыз...” ешкімнің де сақтау, ұшу, абайлау ынтасын туғызбайды. Мұны оқығанда көз алдымызға қатал шенеуніктің бейнесі келеді, оларға келушілер “жоғарғы мемлекеттік” міндеттерін орындауға тек кедергі келтіретіндей болып көрінеді.

Егер сіз тауарларыңызды жақсы, бірақ әлі де күдікпен қарайтын адамға сатқыңыз келсе, онда оны сатып алуға сендіруіңіз керек. Сендірудің ондай технологиясы қатынас жасаудың басқа стилін қажет етеді. Ал жазба мәтіннің сендіру мүмкіндіктері шектеулі: мұнда тікелей қарым-қатынас кезінде сөйлеушіге бірден әсер ететінін көру, есту мүмкіндіктері мүлдем болмайды.

Рон Теппер өзінің менеджерлерге арналған “Іскерлік хат жазу өнерін қалай үйрену керек” деген кітабында хаттардың мынадай түрлерін көрсетеді:

Қызметтік хаттар.

Кадр мәселесіне, мекеменің ішкі тәртібіне, жұмыс ережесіне байланысты нұсқаулар.

Алғысхаттар мен құттықтаулар.

Еске салулар, өтініштер, шаралар өткізу.

Қызметтік хаттарға фирманың өз ішіндегі хат алмасулар да жатады.

Фирманың сыртқы хаттары алты түрге бөлінеді.

Сауда-саттық келісімдер, келісім-шарттар, тағы да басқа осыған ұқсас хаттар.

Алғыс айтылған жауап хаттар.

Құттықтаулар.

Кешірім сұрайтын хаттар.

Талап ететін хаттар, сұрау салатын хаттар.

Көңіл айтулар.

Әкімшіліктің жеке қызметкерлерге қатынасты мынадай түрде көрінеді: алғыс айтылған бұйрық жарияланады. Қызметкеріне жағымды көзқарасын бұйрық түрінде білдіру ешқандай қисынға келмейді, бірақ дәстүр солай болды, түсінсек те, оны бұзу қиын. Біздің іскерлік өмірімізде құттықтау адрестері де болды. Бірақ олар салтанатты мерейтойларға, қоғамда маңызды орны бар, белгілі адамдардың өмірінегі “дөңгелек жастарға” арналып жасалады. Ондай хаттар қызметтік мінездеме стилінде құрылады. Аамға деген жылы сезім, дос көңілдің қуанышы тап-тауырын құрғақ жазбалардың тасасында қалды. Бізде мұндай жанрлардың шеберлері де болды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жақып Б. Публицистикалық шығармашылық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. -486б.
2. Алтынсарин Ы. Өнер - білім бар жұрттар: Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар мен естеліктер. – Алматы: Жалын, 1991. – 240 бет
3. Амандосов Т. Публицистика – дәуір үні. - Алматы : Қазақстан, 1974ж. – 348 бет
4. Сүлейменов А. Кек: Драма-диалогтар. Аудармалар. Эсселер. Ой-толғамдар. – Алматы: Өнер, 2001. -728 бет
5. Амандосов Т. Совет журналистикасының теориясы мен практикасы. – Алматы: Мектеп, 1978 ж. 272 б.
6. Қамзин К. Қазақ көсемсөзі жанрларының кемелдену үдерісі. –Алматы: Экономика, 2009. -400б.

БАСПАСӨЗДЕГІ ХАТ ЖАНРЫНЫҢ ТІЛДІК, СТИЛЬДІК БЕЛГІЛЕРІ

Куандыкова Нуржамал

Резюме: В статье представлены языковые, стилиевые признаки жанра письма в прессе.

Жанр жөнінде ғалым тағы да мынадай пікір білдіреді: «Жанрлар өзара бөлінгенде, олар ерекшелене, екшеле түскенде, біз олардың сыртқы пішініне ғана қарап қоймаймыз. Олардың атқаратын функцияларын негізге аламыз,

өйткені олардың атқаратын функцияларына қарай сипаттама беруге болады. Жанрлардың түрлерге бөлінуі, ол түрлердің іштей ерекшеленулері жанрлардың жалпы даму заңдылығымен байланысты болуға тиіс. Публицист өз шығармасы арқылы заманымыздың оқиғалары туралы жалпы бағыт беруді қолай көреді.

Немесе жанды фактілер арқылы оқырманға әлеуметтік өмірдің заңдылығы мен тенденциясын түсіндіруді мақсат етеді. Болмаса, оқырманға қазіргі өміріміздің әлеуметтік сипаттары туралы баяндап беруді көздейді. Публицистің алдына қойған осы мақсаттарына байланысты публицистика хабар, талдамалы және көркем-публицистикалық болып жүйеленеді де, олар өзара іштей жанрларға бөлінеді.

Эпистолярлық жанр түрінде жазылған шығармалардың қатарында эпистолярлық романдар да көптеп кездеседі. Эпистолярлық романдар көбінесе жауынгерлік пен махаббат сезімінің жеткізілу сипатында жиі жазылады. Себебі, эпистолярлық жанрдың өзге жанрларға қарағанда үлен ерекшелігі, ол – шығарма кейіпкерлер эмоцияларының қажетті деңгейде жеткізілуі. Дүниежүзі әдебиетіндегі, соның ішінде Еуропа әдебиетінде эпистолярлық жанрдың алғаш рет пайда болуы «Португалиялық хаттар» шығармасымен тығыз байланысты екен. Алғаш рет эпистолярлық жанрға қалам тартқан еуропалық жазушы Габриэля Жозефа Гийерага болды.

Ол өзінің алғашқы хат түріндегі еңбегін 1669 жылы бұқараға таныстырған болатын. Бұл еңбегінде Мариана Алькофорадо есімді португалиялық монах әйелінің махаббат сезімін хат түрінде өзінің ғашығына жеткізілгені жайында жазылады. Эпистолярлық роман түріндегі екінші шығарма XVII ғасырда, яғни 1684 жылы «Дворян мен оның әпкесі арасындағы махаббат хаттары» атты Афра Беннің еңбегі болған. Эпистолярлық жанр XVIII ғасырда әдебиеттегі ең көп қолданатын, әрі ең әйгілі жанр болып шыға келді. Бұл жанрды әсіресе сентименталистік жазушылар, яғни мінез-құлық туралы нақыл сөздерді жазатын жазушылар көп пайдаланған екен. Уақыт өте келе хат түріндегі жазылған романдар күллі әлемге тарай бастады. Әр елдің белгілі жазушылары осы жанрда көптеп шығармалар жазуға кіріскен болатын. Мысалы орыс жазушысы Н.М. Карамзиннің 1789 жыл мен 1792 жылдар аралығында жазып шыққан «Орыс саяхатшысының хаттары» [2,20]. атты еңбегі эпистолярлық әдебиеттің тамаша үлгісі. Қазақ әдебиетінде Шоқан Уәлиханов пен Ыбырай Алтынсариннің орыс достарына, Абайдың өз туыстарына жазған хаттары – эпистолярлық қымбат мұра болып табылады.

Эпистолярлық әдебиет 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске байланысты халық поэзиясынан кең көрініс тапты. Мәселен, Құбаша ақынның Әбдірахман Иманқұлұлына жазған хатын қарауға болады. Бұл жыр-хаттар ақ патшаның бұйрығына наразылық, ыза-кек білдіріп, тікелей көтеріліске шығуға, Амангелді Иманов бастаған топқа қосылуға үндейді. Майданнан жазылған хаттарда жауыздық пен әділетсіздікке қарсылық білдірсе, майданға жазылған хаттарда ел-жұрттың сағыныш сезімі, амандық-

саулық баяндалады. Эпистолярлық әдебиет кеңестік дәуірде кең көрініс алып, айырықша дамыды. Қазақ қоғамының барлық марқасқа жазушылары мен ғалымдары осы жанрда көп қалам тарқаны олардың өз шығармаларынан белгілі. 1916 жылғы сәлем хат жырлары екінші дүниежүзі соғысы жылдарында туған эпистолярлық әдебиетке келіп ұласты. Бұл кезде жазылған хаттар патриотизм, отанды қанқұйлы жаудан қорғап қалу, дұшпанға деген өшпенділік сезімі басым болды. Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Қасым Аманжолов, Мұхтар Әуезов жазысқан хаттар эпистолярлық әдебиеттің көрнекі үлгілері болып табылады. Қазақ зиялыларының публицистикасын, соның ішінде эпистолярлық жанрдың кең етек жаю «Қазақ» атты қоғамдық-саяси, әдеби газеттің дүниеге келуімен тығыз байланысты қараймыз.

Абайға бәрінен де күші әсер еткені Татьянаның Онегинге жазған хаты еді. Қыз елден ерек әрекетке барып, сүйген жігітіне асықтығын бірінші боп білдіреді. Дәл осы хат эпистолярлық формаға жүгінуге түрткі болды деп топшаласа керек. Қазақ бұрынғы өмір салтында хатқа түскен жазуға айрықша мән берген. «...Ғалымның хаты өлмейді» деген мәтелді еске алсақ та жеткілікті. Ауыл жігіттері сүйіспеншілік сезімін хат арқылы жеткізуге ұмтылған. Абайда «Онегиннің Татьянаға жауабы», «Онегин сөзі» деген бөлімдерде хат түрінде беріледі. Петербург салонында Татьянамен жүздескендегі Онегиннің әр жауабы «Онегиннің Татьянаға жазған хаты», «Татьяна сөзі» боп тағы да хат формасына түсіріледі. Хатқа жатпайтын «Онегиннің сипаты», «Ленский сөзінен» және «Онегиннің өлердегі сөзі» атты үзінді бөлімдер шығарманың эпистолярлық өрнегін біржолата анықтады. Қазақ туындысының орыс түпнұсқасынан жанрлық айырмашылығын алғаш аңсаған кісі – Мұхтар Әуезов. «Абай Құнанбайұлы» атты монографиясында: «Көбінше, Абайдың аударуында хаттармен баян етілген роман, эпистолярлық роман қалыптасқан тәрізді» [3,120]. -деп жазады. Жалпы жанр деген сөздің өзі айтып тұрғанындай, жанр дегеніміз шығарманың белгілі бір тегі, түрі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жақып Б. Публицистикалық шығармашылық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. -486б.
2. Алтынсарин Ы. Өнер - білім бар жұрттар: Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар мен естеліктер. – Алматы: Жалын, 1991. – 240 бет
3. Амандосов Т. Публицистика – дәуір үні. - Алматы : Қазақстан, 1974ж. – 348 бет
4. Сүлейменов А. Кек: Драма-диалогтар. Аудармалар. Эсселер. Ой-толғамдар. – Алматы: Өнер, 2001. -728 бет
5. Амандосов Т. Совет журналистикасының теориясы мен практикасы. – Алматы: Мектеп, 1978 ж. 272 б.
6. Қамзин К. Қазақ көсемсөзі жанрларының кемелдену үдерісі. –Алматы: Экономика, 2009. -400б.

7. Шораяқтың Омары. Сөйле, тілім, жосылып! Өлеңдер, дастандар, айтыстар. – Алматы: Рауан, 1995. -301б.

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Кунафина Нази

Резюме: В статье рассматривается символическое значение этнокультурных названий в пословице.

Белгілі ғалым Ә.Қайдар мақал-мәтел туралы былай дейді: «Қазақ мақал-мәтелдерінің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі, дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді» [1, 142]. Сондықтан академик Ә.Қайдар оларды шартты түрде «Адам», «Қоғам» және «Табиғат» деп атауды ұсынды. Бұлай үш салаға бөліп қараудың ұсынған принципі-барлық құбылысты түгел қамту дегендік деп түсінеміз.

Мақал-мәтелдің табиғатына тән ерекшеліктердің қатарына, ең алдымен, олардың жанр түрінде іштей жіктелуін, өмір-тіршілігіміздің сан-саласын қамтитын көп тақырыптылығын жатқызуға болады. Сондай-ақ, мақал-мәтелдер өзінің өте көнелігімен де, ғасырлар асып, бізге жеткен өзіндік дәстүрімен де ерекшеленетін, ой мен тілдің өзара түйісуі негізінде дүниеге келіп, жанр ретінде қалыптасқан құбылыс ретінде де назар аударады. Осы ерекшеліктеріне байланысты мақал-мәтелдер ауыз әдебиетінің әрі көркем сөз өрнегі, үлгісі, көркем мәтіннің тіл ретінде лингвистикалық зерттеу объектісі бола алады. Сонымен қатар, мақал-мәтелдер этнолингвистиканың да ең бір құнарлы объектісі болып саналады. Өйткені, мақал-мәтел табиғаты халқымыздың барша болмысымен қат-қабат астарласып жатыр, мақал-мәтел жасаудың принциптері мен мотивтік негіздері ұлттық менталитетке, ежелден қалыптасқан салт-дәстүрге, дүниетанымға, болмыстағы заттар мен құбылыстарды абстаркция, салыстыру, ұқсату, теңеу, қарама-қарсы қою т.б. тәсілдері арқылы танып-білуге ыңғайлы объект болып саналады.

Мақал-мәтелдің табиғатына тән ерекшеліктердің қатарына, ең алдымен, олардың жанр түрінде іштей жіктелуін, өмір-тіршілігіміздің сан-саласын қамтитын көп тақырыптылығын жатқызуға болады. Сондай-ақ, мақал-мәтелдер өзінің өте көнелігімен де, ғасырлар асып, бізге жеткен өзіндік дәстүрімен де ерекшеленетін, ой мен тілдің өзара түйісуі негізінде дүниеге келіп, жанр ретінде қалыптасқан құбылыс ретінде де назар аударады. Осы ерекшеліктеріне байланысты мақал-мәтелдер ауыз әдебиетінің әрі көркем сөз өрнегі, үлгісі, көркем мәтіннің тіл ретінде

лингвистикалық зерттеу объектісі бола алады. Сонымен қатар, мақал-мәтелдер этнолингвистиканың да ең бір құнарлы объектісі болып саналады. Өйткені, мақал-мәтел табиғаты халқымыздың барша болмысымен қат-қабат астарласып жатыр, мақал-мәтел жасаудың принциптері мен мотивтік негіздері ұлттық менталитетке, ежелден қалыптасқан салт-дәстүрге, дүниетанымға, болмыстағы заттар мен құбылыстарды абстаркция, салыстыру, ұқсату, теңеу, карама-қарсы қою т.б. тәсілдері арқылы танып-білуге ыңғайлы объект болып саналады.

Мақал-мәтелдер айтылатын ойдың бағытына қарай- тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін білдіріп, тыңдаушысына ой салады.

Паремиология - мақал-мәтелдер мен әр алуан қанатты-нақыл сөздерді жан-жақты зерттеуге байланысты пайда болған тіл білімінің дербес те жаңа салаларының бірі. Көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуаттысы мен құнарлысы болып саналатын мақал-мәтелдер тіл атаулының баршасына тән, өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін универсалдық құбылысы. Қазақ тіл білімінде барлық тілдердің екі түрлі қызметін атап көрсетеді: оның біріншісі- қоғам мүшелерінің өзара түсінісуіне, пікір алысуына қажетті қатынас құралы ретіндегі коммуникативтік қызметі де, екіншісі- өмір шындығын, барлық болмысты өзіне бейнелеп көрсету қызметі. Мақал - мәтелдердің табиғатына тән қасиет тілдің осы екінші қызметіне байланысты, өйткені олар белгілі бір тілде сөйлеуші халықтың өткен өмірі мен барлық болмысының куәгері іспеттес оның дүниетанымы мен даналығын бойына сақтап, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа үзілмей ауысып келе жатқан асыл мұра, рухани қазына болып саналады.

Мақал -мәтелдерді тіл фактісі тұрғысынан зерттеуші паремиолог-ғалымдардың пікіріне қарағанда, ол ең алдымен өзінің мән-мағынасы, мазмұны мен тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты назар аудартады. Мақал- мәтелдердің шығу тарихы мен пайда болу жолдары, тіл жақын туыстас халықтар үшін ортақтығы, логикалық сәйкестік, образдылық, бейнелеу тәсіліндегі шендестік т.б. толып жатқан мәселелер паремиологияның объектісіне жатады.

Мақал-мәтелдерді жинастыру, оларды мерзімді баспасөзде бастыру ісі, қолдағы бар материалдарға қарағанда, ХІХ ғасырда басталды деуге болады. Жас ұрпақты тәрбиелеуде мақал-мәтелдердің маңызының зор екенін түсініп, өзінің оқу құралына енгізген ағартушы Ыбырай Алтынсарин. Кейіннен бұл талпыныс жалғасын тауып, әр түрлі мерзімді басылымдарда, оқу құралдарында жарияланып отырды. Мақал-мәтелдердің халқымыздың көп жылғы өмір тәжірибесінің негізінде қалыптасқандығы, олар халық даналығының қазына-байлығы болып саналатындығы, оларды қазақтың көшпелі және еркін тіршілігін дәл және анық бейнелеу үшін сол қалпында қолдануға болатындығы, 4 мыңға жуық қазақтың мақал-мәтелдері жинастырылғандығы туралы айта келе, 1927 жылы Ташкент қаласында жарық көрген «Казахские пословицы» деген еңбегінде А.А.Диваев төмендегідей тұжырым жасайды: «Казахские пословицы, как пословицы

других народностей, складывались и вырабатывались в течение веков и являются результатом работы коллективного народного ума. В них отражаются взгляды народа на различные предметы, явления и отношения окружающего мира. Репозиторий КарГУ Ш.Мажитаева, А.Тажикеева 40 Вестник Карагандинского университета Казахская степь помогла своим сынам долгое время сохранять в неприкосновенности и первоначальной чистоте национальный характер и обособленный народный облик»

Бала тәрбиесіне, жас маманды дайындауда мақал-мәтелдердің тигізетін ықпалын, әсерін М.Балақаев былайша көрсетеді: «Әрбір мәдениетті, сауатты кісі, тілге шешен болғысы келетін оқушы, студент халық тіліндегі тұрақты тіркестерді көңілге тоқи жүріп пайдалануы тиіс» [5, 3б.]. XX ғасырдың басынан бастап мақал-мәтелдер зерттеу нысанына айнала бастады, олар жайында айтылған пікірлерді жиі кездестіруге болады. Мәселен, қазақ мақал-мәтелдері туралы жазылған көрнекті қазақ зиялыларының бірі А.Байтұрсынұлы «Сөз өнерінің ғылымы» мен «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесін» қарастыра келе, оларды өрнекті сөйлемдер, өлеңді сөйлемдер, шешен сөз, дарынды сөз, ділмәр сөз деп бөліп, әрқайсысына жеке-жеке тоқтайды. Осылардың ішінде мақалмәтелдерге айрықша орын беріледі. «Мәтел дегеніміз — кезіне келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады» [6, 4б.], — деп түйіндейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998.
2. Шукуров Ш.Ш. История развития глагольных форм узбекского языка. – Ташкент, 1966.
3. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. – Ташкент, 1961.
4. Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1971.
5. Казем-Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. 2-е изд. – Казань, 1846.

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ АТАУЛАРДЫҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Кунафина Нази

Резюме: В статье рассматривается символическое значение этнокультурных названий в пословице.

Тіл таңбалар жүйесі ғана емес, ол – осы жүйені көмкерген мәдениет. Сондықтан да ол- әр халықтың ұлы мұрасы, ұлттың тарихи жетістігі. Мәдениет, бір жағынан, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен мақал-мәтелдер болса, екінші жағынан, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен символдар.

Символды ұлт мәдениетіне қатысты тілдік таңба ретінде мақал-мәтелдерде қарастыруға болады. Мақал-мәтелдердегі символ- адам санасының дамуымен байланысты ұлттық дүниетанымының тереңдеуінің нәтижесі болып табылатын ерекше құбылыс. Ал көркем мәтіндегі символ- бұл сезім арқылы танылатын нәрсе. Ол интуитивті түрінде ғана танылатын белгілі бір идеяны арқалайды. Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты да ерекше. Кез-келген ұлт мәдениетіндегі түр-түс әлемі өзіндік ерекшелікке, өзіндік символдық мәнге ие. Яғни, «мәдениеттегі түр-түс» арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоциялық қалпын, адамгершілік түсініктерін білдірген.

Басқа халықтардағыдай қазақ халқы үшін де әлем екі түске - ақ пен қараға бөлінген. Оның бірі ақ түс- күллі игі, жақсы қасиеттер бернесі болса, көп жағдайда қара түс- жамандық біткеннің бедеріне ие: *«Ақ» дегені- алғыс, «Қара» дегені- қарғыс; «Ақ» пен «Қараны» шындық айрар*. Бұл түсінік халық санасына терең ұялап, оның тілі мен ойлау жүйесінен орын алған. Сондықтан ақ түс күні бүгінге дейін жақсы бастама атаулының бәрінен табылады, өйткені ол сұлулық әлемінің, адамгершілік қасиеттердің біртұтас жиынтығын құрайды.

Қазақ танымында ерекше күрделі мәні бар түс- **ала** түс. Ала түс «әр түрлі түсті» деген ұғымның абстаркцияланып, «ынтымақ-бірлігі жоқ, пәтуасыз» деген мәнді білдіреді. Оған тіліміздегі келесі мақал-мәтелдер куә. *«Ала қойды бөле қырыққан жүнге жарымайды», «От басы ала болса, Кереге бас сайын пәле болар», «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында»* т.б.

Ала түс пен қара түстерінің араласуынан туған тура мағынасының негізінде абстракцияланып, бір жақты емес мәндерімен астасып жатады.

Әр түрлі халықтың сүйікті символдық мақсатына танылатын сандары бар және бұның өзінде сандардың белгілі бір ұлт мәдениетіндегі орны байқалады.

Бір саны- бұл белгілі бір бүтіндік, бірлік және өркениетті білдіреді. Мысалы: *«Біреу тоңып секіреді, біреу тойып секіреді»*.

Үш саны- әлемнің үш бірлігін-жоғары, ортаңғы және төменгі- өткенді, қазіргіні, болашақты білдіреді. Мысалы: *«Үш жұрттың тілін білген өзгеден үш есе биік тұрады», «Үш нәрседен ұят жоқ: ұйқыда, күлкіде, тамақта», «Үш тілсіз жау бар: өрт, сел, ұйқы»*.

Төрт санының символикалық мәні қазақ танымында тұрақты бүтінділікті білдіретіні: *«Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, Төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Төрт босағаң төр болсын»*.

Жеті саны қазақтың ұлттық танымында қасиетті, киелі сандардың бірі. Жеті қазына «байлық көзі, байлық- құт-берекенің бірі», нұры сіңген қасиетті ас «Наурыз көженің» жеті түрлі тағамнан жасалуы да жеті санының қасиеттілігімен байланысты. Ол- жақсылықтың, молшылық пен өнімділік, сәттіліктің символы.

Қазақтың ұлттық танымында **он үш** саны да өзіндік мәнге ие. Мысалы, «Он үште отау иесі».

Қазақ фаунасының негізі- төрт түлік. Бұған халықтың ертеден бері келе жатқан ата кәсібі- мал шаруашылығы әсер етсе керек. Қазаққа ең даласын танытқан, оның шегі мен шексіздігін сездірген, киелі жануар- **жылқы**. Жылқы қазақтың қанына сіңіп, сана-сезімін жаулап керісінше, халыққа да өз тарапынан жауап берді: кең байтақ далаға алып шықты, оның тылсым сырын ашты, даланың әдемілігін, кеңдігін көрінуіне көмектесті. Қазақ үшін дер бетінде жылқыдан таза, қасиетті жануар жоқ, оның иісінің өзі аса қымбат.

Тіліміздегі киім атауларына байланысты туған мақал-мәтелдер арқылы қалыптасқан әлем бейнесі, ұлттық мәдениет, халықтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері оның баға жетпес тілінде ғана бейнеленеді. Осыған байланысты халықтың тұрмыстық, әлеуметтік тәжірибесінің негізінде пайда болған, бойына ғасырлар құпиясын сақтап келген тілдегі киім атаулары арқылы жасалған мақал-мәтелдердің ұлттық танымдық табиғаты- оның «тілдік бейнесінде» айқын көрінеді.

Мақал -мәтелдерді тіл фактісі тұрғысынан зерттеуші паремиолог-ғалымдардың пікіріне қарағанда, ол ең алдымен өзінің мән-мағынасы, мазмұны мен тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты назар аудартады. Мақал- мәтелдердің шығу тарихы мен пайда болу жолдары, тіл жақын туыстас халықтар үшін ортақтығы, логикалық сәйкестік, образдылық, бейнелеу тәсіліндегі шендестік т.б. толып жатқан мәселелер паремиологияның объектісіне жатады.

Солардың ішінде мақал-мәтелдерді мән-мағынасына және тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты топтастыру зерттеу ерекше орын алады. Бұл салада бүкіл Шығыс халықтарының мақал-мәтелдерін жан-жақты зерттеп, олардың жүелі түрдегі ғылыми классификациясын жасаушы белгілі совет ғалымы Г.Л.Пермяковтың есімін ерекше атауға болады [2, 197]. Ал, түркі халықтар тіліндегі мақал-мәтелдердің зерттелу жайына келсек, әлі күнге дейін ауыз толтырып айтарлықтай жұмыс істелмей келеді. Әрбір тіл бойынша шыққан мақал-мәтелдер жинағын санамағанда, бұл тілдердегі мақал-мәтелдер ғылыми тұрғыдан аз зерттелген саланың бірі; кейбір тілдердегі бірлі-жарымды филологиялық және лингвистикалық зерттеулер болмаса, паремиологияның түркі тілдері бойынша әлі негізі қаланған жоқ деп айтуға болады [3, 196]. Басқа туысқан тілдерге қарағанда қазақ мақал-мәтелдерінің жинағын шығару, басқа халықтардың мақал-мәтелдерін қазақшаға аудару, сондай-ақ оларды тарихи-филологиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстарының біршама ілгері екендігін айтпауға болмайды [4, 198]. Бірақ дәл осы жағдайды қазақ мақал-мәтелдерін таза лингвистикалық тұрғыдан зерттеуге байланысты айта алмаймыз, өйткені олардың стильдік ерекшеліктеріне, аудару тәсілдеріне байланысты бір-екі еңбектен басқа арнайы зерттеу жоқтың қасы. Ал қазақ паремиологиясының сан алуан тілдік

проблемалары қазақ лингвистерінен жан-жақты, әрі жүйелі түрдегі ғылыми зерттеуді талап етеді.

Мақал-мәтелдерді жинастыру, оларды мерзімді баспасөзде бастыру ісі, қолдағы бар материалдарға қарағанда, ХІХ ғасырда басталды деуге болады. Жас ұрпақты тәрбиелеуде мақал-мәтелдердің маңызының зор екенін түсініп, өзінің оқу құралына енгізген ағартушы Ыбырай Алтынсарин. Кейіннен бұл талпыныс жалғасын тауып, әр түрлі мерзімді басылымдарда, оқу құралдарында жарияланып отырды. Мақал-мәтелдердің халқымыздың көп жылғы өмір тәжірибесінің негізінде қалыптасқандығы, олар халық даналығының қазына-байлығы болып саналатындығы, оларды қазақтың көшпелі және еркін тіршілігін дәл және анық бейнелеу үшін сол қалпында қолдануға болатындығы, 4 мыңға жуық қазақтың мақал-мәтелдері жинастырылғандығы туралы айта келе, 1927 жылы Ташкент қаласында жарық көрген «Казахские пословицы» деген еңбегінде А.А.Диваев төмендегідей тұжырым жасайды: «Казахские пословицы, как пословицы других народностей, складывались и вырабатывались в течение веков и являются результатом работы коллективного народного ума. В них отражаются взгляды народа на различные предметы, явления и отношения окружающего мира. Репозиторий КарГУ Ш.Мажитаева, А.Тажикеева 40 Вестник Карагандинского университета Казахская степь помогла своим сынам долгое время сохранять в неприкосновенности и первоначальной чистоте национальный характер и обособленный народный облик»

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998.
2. Шукуров Ш.Ш. История развития глагольных форм узбекского языка. – Ташкент, 1966.
3. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. – Ташкент, 1961.
4. Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы, 1971.
5. Казем-Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. 2-е изд. – Казань, 1846.
6. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология, Ч.1. – Москва, 1952.

Т.ӘЛІМҚҰЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨНЕР АДАМДАРЫ БЕЙНЕСІ

Курманбаева Гүлдархан

Резюме: В статье рассматривается образ людей искусства в произведениях т. Алимкулова.

(Әдебиеттегі жалғастық – белгілі бір халықтың пайда болуы, қалыптасуы, дамуы тарихындағы жасалған өнер туындыларындағы

сұрыпталған көркемдік құндылықтардың өзара ұштаса, жаңа түрлермен, белгілермен жаңғыра түлеуі, жаңарған келбетпен болашаққа ұласуы. Көркемдік жалғастық – ғасырлар бойы жасалған әдеби-фольклорлық, этнографиялық, мифологиялық дүниетаным кеңістігіндегі дәстүрлер нышандарының да әдеби процестегі жеке тұлғалардың мұраларында болатынын танытатын эстетикалық ұғым. Демек, әдеби бағыт – алуан түрлі көркемдік әдістерден құрала жүре әрекет ететін белсенді шығармашылық құбылыс. Бұдан біз әдебиеттің дәстүрлі мәдениетпен де ұштасып жатқандығын байқаймыз.

Өзінің ұлттық арнасында дамып, өркен жайып келе жатқан қазақ әдебиеті мен өнерінде дәстүр мен жаңашылдық ұғымдары ұласа қанат жайды.

70-90 жылдардағы әдебиетте шағын жанрдағы туындылар ұлттық құндылықтар мен ұлттық болмысты арқау ете отырып, қазақ прозасын жаңа биікке, белеске көтерді. Оның ішінде ең алдымен, елдің, халықтың рухани тарихын, өткен өмірін, әлеуметтік-қоғамдық дамуындағы орнын, айтулы өнер иелерінің тағдырларын, қысқасы, тарихи кезеңдер шындығын арқау еткен әңгіме, повесть, романдар оқырман назарына көбірек ілікті. Міне, сол оқырман назарға іліккен шығармалардың бірі-Тәкен Әлімқұловтың «Қараой» әңгімесі. Қазақ прозасының тарихындағы классикалық әңгімеге айналған Тәкен Әлімқұловтың «Қараой» әңгімесінің шеберлік сырларына көптеген әдебиеттанушы ғалымдар мен сыншыларымыз Т.Токбергенов, А.Сүлейменов, С. Жұмабеков, К.Сыздықов, Б.Кәрібаева, М.Байғұт, Ө.Қырғызбаев, А.Әлімұлы т.б жоғары баға бергені белгілі. Ал, әңгіменің қазақ прозасындағы айрықша туынды екенін алғаш танып, оны бүгешігесіне дейін классикалық тұрғыдан талдаған айтулы сыншы Т.Токбергенов болды. Т.Токбергенов әңгіменің қазақ әдебиетіндегі жаңаша ізденіс үлгісіндегі туынды екенін алғыр сыншы ретінде сол тұстағы әдеби үрдісте қырағылықпен байқай отырып: «Тәкен өзінің «Қараойымен» классикалық әдебиетке қадам ұрды. Шағын әңгіменің шалымдылығы, сурет, бояуының анық- қанықтығы сондай, бұл өз алдына, бөлек бір тосын туынды, түп-тұтас тұнып тұрған ойға жетелейтін парасатты көркем дүниеге айналған. Бұл шығармада басы артық бір сөз жоқ. Сан сапырлысқан ой-теңіз шашырап жатпай, шарадай жерге қалайша сыйып тұр деп таңқаласың. Мұхтар Әуезов «Абай жолы» эпопеясын жазбастан бұрын «Татьянаның қырдағы әнін» дүниеге келтіріп еді. Кішкентай ғана әңгіме ғып, соншама сұлу, соншама ғажап, әсем дүние ғып, жасап тастай салған-ды. Ән, сезім, махаббат, ақындық шабыт аралас айрықша лирикалық дүние өмірге келген еді. Шын шебердің сүйріктей сұлу мүсіні боп келген еді. Тәкеннің «Қараойы» да сондайлық сұлу соншама терең әңгіме-новелла болып шықты»-дейді. [1,249]

Ұлттық идеяның ең бір жарқырап көрінер тұсы - ұлттық мүддені мақсат ететін кейіпкерлердің рухты бейнесін сомдау болса, осы бағытта Т.Әлімқұловтың «Қараой» әңгімесі осы сәтті көркемдік ізденістердің озық үлгісі бола алды. Оның осы «Қараой» атты туындысындағы Махамбет

тұлғасының өзі ұлттық мүддені көксеудің, ұлттық тәуелсіздік үшін күресудің ең бір жарқын мысалын анық көрсетеді. «Қараой» әңгімесінің арқауы қазақтың батыр ұлы, халықтың мүддесін ойлаған, талантты, дүйім елді аузына қаратып, өнерімен, ерлігімен көзінің тірісінде аңыз болған Махамбеттің трагедиялық тағдыры болып табылады. Әңгімеге Махамбет өмірінің ең бір трагедиялық тұсы арқау болған. Күрескер ақынның талас-тартыстан бір сәтке де толастамаған өмір-тағдырының ең соңғы сағаттары терең психологизм арнасында суреттеледі. Жазушы шағын әңгіме жанрында Махамбеттің өмірінің соңғы сәтінің шындығын психологиялық тұрғыда шынайы жинақтайды. Шығарманың сюжетіне тоқталар болсақ, елсіз далада қара дауылға қасқайып қарсы тұрып, ештеңеден қаймықпаған, ешкімге бас имеген қайратты ақынның ғұмыр кешіп жатқан соңғы тұрағына күтпеген жерден сау етіп қанды қол жендеттер жетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жұмалиев Қ. Образ – тип//Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1959.– № 8. – 4-7 бб.
- 2 Қаратаев. М. Туған әдебиет туралы ойлар. Мақалалар жинағы. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 442 б.
- 3 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б
- 4 Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Ғылым, 1999. – 281 б.
- 5 Нағметов А. Қазіргі повесть және көркемдік ізденіс. – Алматы: Ғылым, 1985. – 176 б.
- 6 Хасенов М. Ұнамды образ және типтендіру. – Алматы: Ғылым, 1966. – 280 б.

ТӘКЕН ӘЛІМҚҰЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ

Курманбаева Гүлдархан

Резюме: В статье рассматривается образ людей искусства в произведениях т. Алимкулова.

Тәкен Әлімқұлов қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған, шешендік өнердің қыр-сырын терең үңілген классик ақынымыз Абай шығармашылығын жан-жақты зерттеген қаламгер. Әдебиет әлемінде сыншы ретінде танылған Тәкен «Жұмбақ жан» атты кітабын ұлы ақынға арнады. Бұл тұтастай алғанда ұлы классик ақын Абай шығармашылығын зерттеген құнды дүние. Тәкен ақын шығармашылығын талдаумен қатар, Абай образын қысқа әңгіме жанрында сомдаған жазушы. Жазушының «Маңдайдың соры» [55, 122 б.] әңгімесінде Абайдың Сеңгірбай мен Мұратәлі арасындағы дауды шешудегі айтқан төрелігі әңгіме болады. Дауын даумен жойған Сеңгірбай маңдайдың сорын өз тілінен табады. Қысқа ғана әңгімеден түйгеніміз көп сөйлеген ұтпайды, мағыналы сөздің

ойлы түйіні болмаса, сөз қадірі кетеді екен. Қып-қысқа әңгімеде кейіпкер характері авторлық баяндау, кейіпкер сөзі, іс-әрекеті арқылы ашылып жатады. [56, 158 б.]. Тәкен шығармаларындағы ұлттық болмыс әлемін даралап айтуымызға болады. Суреткердің тілінен ұлттық дәстүр, ұлттық сана белгілері, сондай-ақ суреткердің эстетикалық көзқарасының түп-тамырында ұлттық таным негізі жатыр. Тәкен дүниеге әкелген кейіпкерлерден ұлттық сана мен ұлттық ойлаудың ерекше тұстарын байқай аламыз.

Өмірдің өз шындығы бар да, шартты түрде жазылатын көркем шығарма шындығы және бар. Ой мен қиялға ерік беру, тарихи фактілерді авторлық мақсатқа қарай өзгерту жазушы шығармасын көркейте түседі. Тарихи оқиғаны түрлендіре пайдалану өнер атаулыға қайшы келмейді, керісінше, өмір шындығын өнер талабымен келіп жинақтау тәсілі көркемдік шешім ретінде көрінеді. Олай болса, Тәкен жазушылық қиялға ерік беріп, «Ерден» күйі туралы аңыздар мен болжам-пікірлердің сарынын басқа қырынан жаңартып жеткізеді. Ықылас өмір сүрген кезең шындығын ашуда басты мақсат еткен қаламгер «Ерден» күйінің шығу тарихын сол заманмен байланыстырады.

Жазушы Тәкен Әлімқұлов Ықылас образын сомдау арқылы күйдің құдіретті күшін, өмір шындығының шынайы болмысын көркем шындықпен шебер бейнелеген. Күй адамға психологиялық жағынан қатты әсер беріп, оның адам көңіліндегі дертті емдеп жазатын құдірет күші бар екендігін оқырманына жеткізуді көздеген қаламгер өмірде болып жатқан қайшылықтар мен әділетсіздіктерді де күй үнімен, күй құдіретімен ретке келтіруге болатындығын шығарма желісінде баяндайды. Күй – құдіретті өнер. Қазақ халқының рухани өмірінде күйдің атқарған ролі ерекше. Қасиетті домбыраның үні – халықтың үні болды. Халық айта алмаған шындықты домбыра сазы жеткізді. Домбыра халық тарихынан сыр шертіп, әлеуметтік қайшылықтарды да музыка тілімен баян етіп отырды. Яғни халықтың барлық болмысы мен арман – мақсаты күй айдынынан көрініс тауып отырды. Сондықтан ән мен күйді, әуен мен сазды өте нәзік сезінген халық күйшілерін пір тұтып, оларға көп үміт артқан, арқа сүйеген болатын.

Ұлтың рухани азығы болып табылатын көркем әдебиет туралы сөз қозғағанда, ең алдымен жазушының суреткерлік шеберлігі сөз болады. Жазушы шеберлігі әдебиеттану ғылымындағы теориялық мәні мол мәселелердің бірі болып табылады. Шығарманың эстетикалық мәні, оқырманға әсері оның көркемдік деңгейіне байланысты. Шеберлік – ол шексіз. Шеберлік шыңына жеткен қаламгер ғана шынайы шығарма тудыра алады. Шеберлікке жету қаламгердің біліміне, дүниетанымына, ойы мен жазушылық қиялына негізделетіні белгілі. Бар ғұмырын шеберлік жолына сарп еткен жазушы ғана биік нәтижелерге қол жеткізеді. Ұлттық прозамыздың поэтикалық өрісін кеңейтуге өз үлесін қосқан қаламгерлеріміз әралуан тақырыптарға қалам тіреді, қызықты оқиғалар желісін түзді. Қаламгердің суреткерлік қолтаңбасын айқындап, жазушылық талабы мен

талғамын танытқан озық туындылары қазақ әдебиетін биік бір белеске шығарды. 60-80 жылдардағы қазақ әдебиетінде нәрлі идеясы мен көркемдік құнарлығы жоғары туындылар қатары көбейді, әдебиет әлемінде өзіндік тілдік-стильдік ерекшелігімен дараланған, тіл өрнегімен ерекшеленіп, қазақ әдебиетін классикалық деңгейге көтерген туындылар қатары көбейді. Осы жылдары қазақ прозасында кейіпкер бейнесін даралауға көп көңіл бөлініп, образ жасаудың озық үлгілері көрініс берді..

Тәкен шығармаларының тілі қанық, ұлттық өрнегі басым, ауыз әдебиеті үлгілеріне, қанатты сөздер мен мақал-мәтелдерге бай, сондай-ақ дәстүрлі мәдениет үлгілерін көркемдік тәсіл ретін пайдаланған жазушы шығармаларынан қазақ халқына тән қасиеттерді жиі байқаймыз. Тәкен туындыларын оқи отырып, қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін терең танимыз. Ұлтымыздың дәстүрлі мәдениеті, салт-санасы, өнері анық көрінетін Тәкен туындыларынан жазушының эстетикалық нысанасын байқаймыз.

Тәкен өнер тақырыбын терең толғаған қаламгер. Ол тарихи тұлға, өнерпаз бейнесін сомдау арқылы кезең шындығын көркем шындыққа айналдыруда суреткерлік шеберлігімен танылған. Тәкен шығармашылығын сөз еткенде ең алдымен өнер тақырыбы негізінде туындаған жазушының көркем образдар галереясын жеке дара талдап өтуіміз қажет. Сүгір, Сейтек, Тәттімбет, Ақан сері, Абай, Махамбет, Мәлке, Сәкен, Әбікен, Төлеген сынды өнерпаздар өмірінен бір үздік сыр шерткен қаламгер образ ашудың, сол арқылы замана келбетін кескіндеп, әлеуметтік шындықтың көркем көрінісін көрсетудің амал-тәсілдері қанық болған. Оларды өз мақсатына орай қолдануда шеберлік танытқан. Тәкен шығармалары өміршең. Тәкен туындыларының уақыт көшімен бірге ілесіп, күн өткен сайын жаңа қырынан ашыла түсуінің сыры жазушы таңдаған тақырып пен оқиғалар желісінде жатыр, сондай-ақ Тәкен туындыларының өміршеңдігі жазушы шығармаларының көркемдік әлемімен тығыз байланысы. Жазушы шығармаларын екшелеп, сұрыптап, жүйелі түрде талдау арқылы, жазушы шеберлігінің поэтикалық қуатын айқындау бүгінгі күн талабы. Сондықтан жазушының суреткерлік шеберлігін жүйелі түрде жан-жақты қарастыру, айқындап талдау жұмысының өзекті мәселесі, зерттеудің көкейкестілігі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Жұмалиев Қ. Образ – тип//Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1959.– № 8. – 4-7 бб.

2 Қаратаев. М. Туған әдебиет туралы ойлар. Мақалалар жинағы. – Алматы: ҚМКӘБ, 1958. – 442 б.

3 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б

4 Алпысбаев Қ. Тарихи шығарма: таным және көркемдік. – Алматы: Ғылым, 1999. – 281 б.

5 Нағметов А. Қазіргі повесть және көркемдік ізденіс. – Алматы: Ғылым, 1985. – 176 б.

6 Хасенов М. Ұнамды образ және типтендіру. – Алматы: Ғылым, 1966. – 280 б.

ҚАЗІРГІ ПРОЗАДАҒЫ ПОСМОДЕРНИЗМ БАҒЫТЫ

Қаниева Ботакөз

Резюме. В статье рассматривается направление постмодернизма в современной прозе..

Постмодернизм дегеніміз – біз өмір сүріп отырған заман. Постмодерн – сол біз өмір сүріп отырған заманның мәдениеті. Яғни, постмодернизм – көз алдымыздағы қоғамның кескін-келбеті, Ницше айтып, Энгельс қостаған метафора тәрізді, көше кезіп жүрген уақыттың санамызда қалыптасқан образы, еншіміздегі мезгіл, осы шақ, басымыздағы тұрмыс, жағдай, дәурен, ой-санамыз қабылдаған модуль, былайша айтқанда, кезең көрінісі, дәуіріміздің кейпі. Ал постмодерн – сол қалыптасқан образдың мәдениеті, өнері, қандай формада, қалай өмір сүретіндігі

Жалпы, француз философтары Мишель Фуко, Жак Деррида, Жан Бодрийар постиндустриалдық өркениет тұрғындары санасын қорқыныш пен мазасыздық билеп-төстейтіні туралы жазады. Постмодернист ойшылдар постиндустриалдық заманда, қоғамда төрт нәрсе үстемдік құратынын алға тартып отыр:

Біріншісі, агностицизм. Ақиқат – лингвистика туындысы, сөзде ғана өмір сүретін құбылыс; білім кеңістігі – тілдің ойын алаңы, ақиқаттарымыз – жалпы, интеллектуалдар бекітіп, қоғам қабылдаған көзқарас, түйін, толғам, ешқандай да болмыстың не өмірдің бейнесі емес. Екіншісі, прагматизм. Интеллект белгісі – табыс, ал табыстың қазіргі капиталистік қоғамдағы көрінісі – байлық, дәулет. Үшіншісі, ЭКЛЕКТИЗМ. Ақиқатқа емес, табысқа ұмтылыс, бұл жолда – жекелеген немесе аралас-құралас күйінде – барлық айла-амал, іс-әрекет, құлық-сұмдық, әдіс-тәсіл қолданылады, сондықтан дүниенің бейнесі, көрінісі – коллаж, мұражай коллекциясы.

Төртіншісі, анорхо-демократизм. Ақиқаттың жоқтығы, ақиқатқа жете алмау, әлемде ақиқат туралы бұлдыр түсініктің қалыптасуы түрлі ұйымдарды (мемлекетті де) тұлғаларды езіп-жаншитын қиянатшыл күшке айналдыруы.

Модерннің гуманизм идеалдарына сенім артқан оптимистік сарыны бар еді. Ол антропоцентризмге де, рационализмге де, ғылымға да сенді. Иосиф Бродский тамаша бір эссесінде: «Модернизм тек логикалық салдар, классиканың нығыздалған ықшам түрі» – деген ой айтқан еді.

Сондықтан ақпараттық қоғам дегеніміз – постмодернистік қоғамның нұсқаланған бір вариациясы. Бүгінгі мәдениетке бұқаралық ақпарат құралдары қатты әсер ететіні жөнінде кезінде пікір айтып, аталмыш маңызды тақырыпқа бірнеше рет қалам тарттық, тіпті БАҚ мәдениеттің модустарын қалыптастыратыны туралы да мәселе көтерілді. Қазіргі заманда өскелең ұрпақ поп-жұлдыздарды өнеге тұтатыны рас, еліктейді, солықтайды, өнерпаз қауым, теле-тұлғалар жүріп-тұрудың үлгісіне айналады, артистердің мойнында осындай үлкен әлеуметтік жауапкершілік, ауыр жүк бар...

Постмодернистік кезеңде мәдениет, өнер және әдебиет эстрадалық сипат алады. Таным қабілетіне шәк келтірген ізденістер өнердің шын мұратынан пайда көрмей, тез арада табысқа қол жеткізе алатын жайдарман түрлеріне ауысады [1, 70].

Әр тағдыр – бір роман. Кез келген пенденің қысқа өмірі – ұзақ эпос, ұзын әңгіме. Олай болса, эпос жыры ғұмыр бойы жырлана бермек» деп, Асқар Алтай айтқандай, романның халық үшін берері көп. Ең алдымен, қазіргі романдардың тақырыптық ауқымы кеңейе түскенін, халқымыз тарихының түрлі кезеңдері, Қазақстанның шартараптарында болған оқиғалардың тізбегі молынан көріне бастағанын айтар едік. «Роман» дегенде, ең алдымен, бұл қазіргі күндегі ең өнімді жанр еместігін ескеруіміз керек. «Қазіргі қазақ романы» дегенде Дидар Амантайдың «Гүлдер мен кітаптары», Айгүл Кемелбаеваның «Мұнарасы» алдымен ойға оралады. Себебі бұл шығармаларда постмодернистік сарын бар, бұрынғыларға ұқсамайтын, формалық ізденістер байқалады.

«Гүлдер мен кітаптар» эстетикалық, философиялық сипатымен құнды болса, «Жармақ» қазіргі қазақтың екіге жарылған образын, біздің кері кеткен қоғамды анық көрсетті, «Мұнара» замандасымыздың бейнесімен қымбат. Таласбек Әсемқұловтың «Талтүсі», Смағұл Елубайдың «Жалған дүниесі» дәстүрлі романның лайықты жалғасы деуге болады. Соңғы кезде біз тұшынып оқыған дүниелердің ішінде Тынымбай Нұрмағамбетов, Төлен Әбдік, Асқар Алтай, Роза Мұқанованың шығармалары болды, бірақ олардың көбі хикаят пен әңгіме. Көлемді жанрда, әрине, Қажығұмар Шабданұлының «Қылмысын» ұмытуға болмайды. «Түрмеде жазылған әдебиет», «Мемуарлық роман» деп аталып жүргенімен, ол бір адамның ғана емес, күллі қоғамның жай-жапсарынан хабар беретін туынды ретінде бағасын да алды. Роман жанрының өзінен бұрынғы жанрлардан айырмашылығы туралы ғалымдар онда фабула болмайтынына, қарапайым өмірдегі жағдайдан басталып, жеке кейіпкердің әрекеті суреттелетініне назар аударады. «Сервантес начинает писать «Дон Кихота» не зная, чем закончится и даже какие этапы и дороги пройдет его повествование. Он исходит из определенной коллизии, начальной ситуации, а далее события развиваются уже как бы сами по себе», — дейді орыс ғалымы Кожинов.

Жақсы талғам – көркемдік тұрғыдан үйлесімін тапқан, артық-кемі жоқ, фальштен таза, пафостан арылған дүние. Біз Батыстың не Шығыстың

үздік прозасын қолымызға алғанда, жазу тәсіліне елтіп, жақсы стильден қуанып отырамыз. Талғам үшін таласпайды деген аса бір кең тараған, аса бір асқақ айтылған қанатты сөз бар, жаңсақ түсінік, теріс мәтел, талғам үшін таласпақ түгілі, тартысу керек, тіпті күресу де қажет болады. Біз қоғамда жақсы талғам үшін күресе білгеніміз жөн, күресіміздің түрі – жақсы балама жасап, жұрт назарына ұсыну. [2, 70]

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Нұрғали.Р. Телағыс -Алматы: Жазушы, 1986. -439 б.
- 2 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім -Алматы: Ғылым, 1991. - 208 б.
- 3 Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – А: Жазушы, 1991.
- 4 Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М: Просвещение, 1971.
- 5 Есембеков Т. Әдеби талдауға кіріспе. Оқу құралы,Қарағанды . Қар Му баспасы, 1991-55 б.
- 6 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: Алаш, 2003 – 327 бет.
- 7 Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. Алматы: Жазушы, 1993.
- 8 Ораз.Н. Аяқталмаған ертегі. Астана: Елорда, 2002. 240-б.
- 9 Әбдіков Т. Айтылмаған ақиқат. Алматы; Жалын, 1979,

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ПОСТМОДЕРНИЗМ БАҒЫТЫНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ

Қаниева Ботакөз

Резюме. В статье рассматривается направление постмодернизма в современной прозе..

Бүгінгі Қазақстан үлкен қоғамдық сілкіністен өтіп келе жатыр. Басқа елдер, басқа жұрттар баяғыда жүріп өткен жолға енді түскен қазақ жұрты егемендік алғаннан бергі он екі жылдың ішінде басынан қаншама замана кешті. Әрине, қоғамдағы болып жатқан құбылыстар әдебиетке көлеңкесін түсірмей қоймайды. Кеңес заманындағы құндылықтар, қалыптасқан идеалдар алмасқан осындай шытырман кезеңде болашақ қазақ әдебиетінің бағыт-бағдарын, бет-бедерін айқындайтын жана: бір үрдістің нобайы шалынды. Осы орайда өткен жеті-сегіз жыл бедерінде түрлі басылым беттерінде жарық көрген бірқатар прозалық шығармаларды зерделей отырып әңгіме қозғағанды жөн көрдік.

Талғат Кеңесбай өзінің «Лениннің бәтеңкесі» [1, 70]атты әңгімесінде бүгінгі тіршіліктің күрделі бейнесін бедерлеуге ұмтылған. Әңгіме тұтастай алғанда — үлкен эксперимент. Әлбетте, қай жазушы болса да өзінің әрбір кезекті шығармасында жаңа ой айтуға тырысады. Ал жаңа ой дегеніміз — жаңа форма. Демек, эксперимент. Талғат өзінің ұзақ ойланып сомдап

шығарған әңгімесін бастан аяқ жаңа формаға бағындырғысы келген сияқты. Әңгімеден, жазушының бұрынғы прозасының нышанын да таба алмайсыз. Шығарманы оқып отырғанда ХХ-шы ғасырдың басындағы, Грета Гарбо қатысқан дыбыссыз фильмді көріп отырғандай әсер аласыз. Әңгіменің, бірден кейіпкердің түс көруінен басталуы, төл сөздердің, тіпті диалогтардағы сөйлемдердің тырнақша арқылы тұйықталып жеке-жеке тұруы, міне, осының барлығы модернистік фильмнің сценарийін елестетеді.

Заманында, қазақ сыны елеусіз қалдырған, Роллан Сейсенбаевтың бір әңгімесінде осы әңгімені айтып беріп отырған бас кейіпкер, роман жазып жатқан жазушы сейілдемек болып көшеге шығады. Ұмытпасам, я көшеде, я сыраhanaда бір кластас досымен ұшырасып қалады, соған еріп үйіне барады. (Әңгіменің толық сюжеті есімде жоқ. Ертеректе оқығанмын, көңілімде әсері ғана қалыпты). Міне, осы жерде алдынан өмірдің сұмдық драмасы ашылады. Қаншама боямасыз сырға қанған жазушы үйіне қайтып келгеннен кейін «пәленбай жүз бет өтірік» деп романның қолжазбасын күресінге лақтырып жібереді. Бұл, сол кез үшін өте шебер жазылған әңгіме еді. Жазушының өзіндік жеке кейіпкерінің топ ішінде, басқа персонаждармен араласып жүруі біз үшін таңсық болғанымен, Батыстың дамыған әдебиеттері үшін үйреншікті нәрсе.

Талғаттың әңгімесіндегі бас кейіпкер де — Жазушы. Бірақ басқа жұрттан алапасы артқан еңселі адам емес. Көптің бірі. Тіпті, десеңіз, көп адамнан несібесі кем. Мінезінде күйректік басым. Алайда табиғат құбылыстарын, өмір көріністерін қабылдау дағдысына қарап отырып, оның алмағайып заманда туған үлкен суреткер екенін танысыз. Әңгімедегі кейіпкерлер — болашақ персонаждар. Жазушының басындағы күйзеліс — болашақ көрікті шығармалардың кепілі. Әрине, әңгіменің өнебойындағы депрессивтік көңіл-күй, бүгінгі дамыған прозаның кілттипандарынан бейхабар әдепкі оқырманды бей-жай қалдыруы мүмкін. Бірақ ол — болашақ түлеудің табалдырығындағы бей-жай күй. [2, 70]

Нұрғали Ораздың «Ешкім мекен етпейтін арал» атты әңгімесін кейінгі жылдары жарық көрген тамаша әңгімелердің бірі дер едім. Шығарма Нұрғалидың өз прозасынан андағайлап бөлек түр. Кафеде болған отырыстан кейін оңаша қалған орта жастардағы еркек пен жасамыс әйел арасындағы бір кештің әңгімесі өрістей келе үлкен пайымдауларға жеткізеді. Күнделікті күйкі тіршіліктен қажыған еркек сырлы түн, жанындағы көрікті әйелдің сиқырына елтіп, шым-шымдап іштегі шерін айтады. Жаңа танысқан екі адам, ақылсыз да емес, бір басына жететін кісілігі де бар екі адамның арасында жақсы ықылас-пейіл, жарасымды көңілdestік орнайтын сияқты. Алайда әңгіменің ортасына келгенде оқиға жалт бұрылады. Еркек жүрек жарды сырын айтқан еді.

М.Омарованың екінші әңгімесі «Жол үстінде» деп аталады. Әңгімені бірінші жақтан баяндап отырған кейіпкер түнде, әлдебір адаммен жол жүріп серіктес болады. Ол жолаушы кейіпкермен бір ауылдан, ит асырап аты шыққан Алмабек деген кісінің баласы болып шығады. Ауылдағы үйіне

жетіп апасымен әңгімелескен қыз, өзінің он жыл бұрын өлген адаммен жолсерік болғанына көзі жетеді. Әңгіменің «Уақытында келіп жетпіс жыл кешіккен ажал туралы» деп аталатын, заманында қазақ ішіне кең тараған аңыз-әңгіменің оқиғасын елестетеді. Мәдинаның жазу мәнерінде мынадай белгілер бар: ол өмір шындығына матасу. Ойымша жас қаламгер өзінің қиялын жетілдіру керек. Әрине, аталмыш әңгімелердегі жайыттар жазушының өз басында болған деуден аулақпын. Бәрі де ойдан шығарылған, көркемдік заңдылықтарға сәйкес өмірде болғандай етіп қиыстырылған. Алайда әңгімедегі сөйлемдердің арасы ауыр қиысады. Осыған қарап отырып жазушының өзі ойлап шығарған сюжеттің әсерінен, магиясынан арыла алмайтынын сезесіз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Нұрғали.Р. Телағыс -Алматы: Жазушы, 1986. -439 б.
- 2 Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім -Алматы: Ғылым, 1991. - 208 б.
- 3 Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – А: Жазушы, 1991.
- 4 Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М: Просвещение, 1971.
- 5 Есембеков Т. Әдеби талдауға кіріспе. Оқу құралы,Қарағанды . Қар Му баспасы, 1991-55 б.
- 6 Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: Алаш, 2003 – 327 бет.
- 7 Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. Алматы: Жазушы, 1993.
- 8 Ораз.Н. Аяқталмаған ертегі. Астана: Елорда, 2002. 240-б.
- 9 Әбдіков Т. Айтылмаған ақиқат. Алматы; Жалын, 1979,

М. МАҒАУИН ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ТАҚЫРЫПТАРЫ МЕН ИДЕЯСЫ

Қауменова Құндызай

Резюме: В статье рассматриваются основные темы и идеи рассказов М. Мағауина.

Әдебиетші Нұрмаханов Оразбек : «Қазіргі қазақ әдебиетінде жаңа бір үрдіс қалыптасып келе жатқандай. Ол ғұмырнамалық хикаяттар. Бұлар – «мынаны көрдім, анаумен жолықтым» сынайдыда емес, сол заманның талдауға, заман ағымындағы өзгерістердің бастауы қайда жатқанын боямасыз көрсетуді мұрат тұтқан толайым еңбектер. Мұхтар Мағауиннің «Менін», Қабдеш Жұмаділіовтың «Таңғажайып дүниесін» айтып отырмын» [1, 126 б.] деп шешіле әңгімелегені бар қазақ әдебиетіндегі көркем мемуарлық проза жайлы.

Мұхтар Мағауин «Мен» дилогиясын жасарда 56 жастың үстін алқымдаған оң-солын бағамдайтын тәжірибесі кемеліне келіп тоғысқан шағы екен. Атақты орыс жазушысы А. Чехов : «Мен жазған нәрселерімнің ешқайсысына табынбаймын» [3, 158 б], деп өзінің жетер-жетістігінің

бастауы қарапайымдылықтан деп ұғындырады. Ал, композитор Шарл Гуно қартайған шағында: «Жиырма жасымда «Мен» дегенді жиі айтушы едім, отызымда ол райымнан қайтып: «Мен және Моцарт», ал қырыққа келгенде «Моцарт және Мен» дейтін болдым. Қазір тек ғана Моцарт дейтін болдым деген екен. Дегенмен ұлылар өзін дәріптеуден бас тартса, Мағауин өзін дәріптеуге келгенде барын салатынын байқап қалдық. Мысалы, бірақ, имандай шынымды айтайын: «мен ешқашан ешкіммен жарысқаным жоқ, өзіммен өзім ғана жарысып келем және өзіме-өзім жете алмай келем» [4, 303 б.]

Мағауиннің ғұмырнамалық естелігінің бірінші кітабы – «Шытырман немесе жазушының жан азабында» өзінің туған жері мен өскен ортасы, шыққан тегінің тәрбиесі мен үлгі-өнегесі, білімін сусындатар жолындағы кезіккен қиыншылықтары бейнеленеді. Университет қабырғасында жүріп алған білімі, оларды жазуға итермелеген жағдайлар, идеологиялық саясаттың өнерпаздарға көрсеткен қысымы, әдебиетке деген қызығушылығын оятқан шығармалар легі, жазушының алғашқы туындыларының қысым көріп, жарияланбай қалған тұстары егжей-тегжейлі баяндалған. Оның әсіресе Отандық тарихымыздың барлық парақтарын жатқа білетіндігі, тарихты білуге құштарлығы ертеректе оянғаны білімін әдебиетте тирихи тақырыптарға кеңінен қалам сілтеуге итермелейтін тұстары жа айтылған.

Қаламгер әдебиетіміздің қайнар көзі жыраулар мен шешендердің ақпа сөздерінің бастауынан алатындығына оқырмандыда иландырады: «Қолжазбалар қорын зерделеу кезінде, дейді ол өз естелігінде-қазақтың жан дүниесін тереңірек тани түстім, ғажайып, сырлы, ғаламат бай тілге жетіктім, байырғы сөз жүйесі, ежелгі сөйлем үлгісі, тіл ұстарту, ой ағымы тарабында осы ғасырдың басына дейін бұзылмай жететін саф таза, үлгілерден нәр алдым, осы ескі жазбалар менің танымым мен өрісімен ғана емес, қалыпты қаламгерлік машығыма да өзгеше ықпал жасады» [4, 340 б.]

Мұхтар Мағауин өзінің «Көкмұнар», «Көкбалақ», «Тазының өлімі», «Аласапыран», «Шақан Шері» атты еңбектерінде жыраулар жырындағы «жауға жерін бермеген, қиянға қылыш сермеген» бабалар рухы асқақтата, қазақтың жолбарыстай бейнесін паш етеді. Сондай-ақ ол кешегі қасқыр мінез жолбарыстай рухы биік қазаққа қызыл империяның жасағандарына ашына күйеді, қазақтың жармысынан көбін қырғынға ұшыратқанын былай қойғанда жан әлемін ластап, қаламына жармасқанын күйіне жазды.

«..Дар тұзағы – тұсамысқа айналған.. қолынды кескен жоқ, қаламынды шектеді, бағытыңнан бұрып, басқа бір кейіпке түсіруге тырысты... басынды алмасада, барынды былғады... нәтижесінде, ең дарынды қаламгердің өзін еселі сыбағасынан қақты, еншілі биігіне жібермеді.» [4, 143 б.]

Мағауиннің естелігінің екінші кітабында жазушыны енді біз көне мұраны зерттеуші, ғалым, ұлттың ұлылығын танытатын жыраулар поэзиясын насихаттауға бекінген қаламгер ретінде тани түсеміз. «Мен»

ғұмырнамалық дастанның ең үлкен табысы – бұрынғы таптық көзқарас, отаршылдық санадан арылтып, қазақ оқырмандарына шын тәуелсіздіктің рухын сездіріп, жаңа дәуірдің қайнаған өміріне ұлы рухпен тыныстауға мүмкіндік беретіндігінде.

Жоғарыдағы пікірлерімізді саралай келе қазақ әдебиетіне «Мен» сынды ғұмырнамалық дастандар керек пе деген заңды сауалға, әрине қажет деп жауап қайтарар едік. Себебі, өткен заманды, қоғамды танып, жирену өз пиғылынды түзету үшін қажет-ақ. Өз кезегінде «Мен» дилогиясы қатыгездіктің жексұрын түрлеріне бітпес күрес ашқан.

Сөз болудың өзі қалып бара жатқан біршама тың тақырыптар игерілді соның ішінде иман, дін мәселесі қалам ұшына іліге бастаған да осы кезең. Қазақтың әргі-бергі тарихын жаңа тәуелсіз тұрғыдан баға беру науқаны мен қазақтың салт-дәстүрлеріне жан бітіру идеясы тұрғысында көптеген үзінділерге жол берілді қазақ романдарында. Кеңестің іргесі шайқала бастаған өмірге келген адамдық, мораль мәселесі дамып, ұлттық құндылық дәрежесінде әспеттелетінде осы тұс. Ендігі кейіпкерлердің басым бөлігі баяғы жаттанды уағыздан арылып, жаңа замандағы қазақтардың ел болып, іргесін мықтауын көздейтін, өткенге ой көзімен үңіле алатын, тіпті үкімет басындағылардың шешімдеріне сыни көзбен қарай алатын еркін ойлы адамдарға айналды.

Қазақ сөз өнерінің білгірі Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек» дейді [32; 42-б.]. Қаламгер әрі зерттеуші ғалым М. Мағауиннің «Мен» романында бой көрсететін шығармашылық тұлғасында осы үш қасиет те тоғысқан. Аса білімдар жазушының дара дарыны мен оқыған жанды тәнті ететін талантына телегей-теңіз білімі қосылып, оның шығармашылық тұлғасының өзгелерден оқ бойы озық тұрғандығын аңдатады. Ұлтының тарихын тайға таңба басқандай етіп жазған туындыларынан батыс пен шығыс классиктерінің жазу техникасын жете меңгеріп, оны ұлттық үлгімен ұштастыра білген шеберлігін байқаймыз. Бұл сөзімізді әдебиетіміздің асқаралы алыбы Әбіш Кекілбаевтың мына бір пікірі дәлелдей түседі: “Мұхтар Мағауин саяси озбырлық, рухани әрісәрілік, кәсіби балаңдық жабыла қинап, дағдарыс тығырығына камалған әдебиетіміздің одан әрі дамуына жаңа қарқын бітіруге тырысқан алпысыншы жылдардағы серпілісте айрықша көзге түсіп, сол қарқынын әлі күнге үдетпесе, бәсеңдетпей, жанқиярлық танытып келе жатқан кесек тұлғамыз” [30; 2-б.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350б.

3. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.
4. Атымов М. Қазақ романдарының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1975. 312 б.

«ҚЫПШАҚ АРУЫ» ХИКАЯТЫНДАҒЫ АВТОРЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯ

Қауменова Құндызай

Резюме: В статье рассматриваются основные темы и идеи рассказов М. Мағауина.

Жазушы Мұхтар Мағауиннің қазақ прозасында алар оны ерекше. Оның «Аласапыран» атты тарихи роман-дилогиясы- бүгінгі тарихи прозаның ең озық туындылары қатарында. Ал,біздіңбүгінгі талдағалы отырған «Қыпшақ аруы» атты повесі. Бұл шығарманың негізгі тақырыбы- ата-бабаларымзыдан қалған мұраның, бұрынғы дәуір мен қазіргі заманның арақатынасын сипаттайтын мәселелер төңірегінде.

Негізінен бұл кітап үш хикаяттан тұрады: "Қыпшақ аруы", "Қисық ағаш", "Кесік бас-тірі тұлұп".

Бұл хикаяттағы Қыпшақ ханы Көбектің бәдізші ұлы Саржанмен оның бүгінгі жалғасы мүсінші Көбеков Саржан қилы тағдыры арқылы халқымыздың тарихы, мәдениетін суреттейді. Хикаятта мың жылдағы ел өмірі, замандар мен дәуірлер, өткен мен бүгін, тірі мен өлі, аруақ пен адамдар өзара тоғысып, тілдесіп, алмасып жатады және уақытқа бағынбай, ғаламдарды еркін шарлайды, кедергілерді елемейді. М.Мағауин бұл шығармасында фольклорлық танымға табан тіреген.

Сонымен, Саржанның жаны өзі қалыптаған тасқа айналып, ол 1173 жылға қайтадан өтіп кетеді, сол кезде өнер иесінің қала көшелеріне тұрғызған мүсіндері, тіпті энциклопедиядағы өмірбаяны да қырық күннің ішінде тылсым жағдайда жоғалады. Қысқасы, «басқа бір кеңістік, басқа бір өлшемге» өтіп, көзден таса болған мүсінші 2004 жылы 19 қазан күні жазушының ұялы байланысына хабарласады.

«-Сенің жасың сегіз ғасыр. Сегіз ғасыр емес, сексен жылда менен не қалды? Өзімді айтпаймын. Елім, жұртым не болды? Батыстағы қыпшақ қаласы сияқты қараң қалмай ма мына бір жағынан талапанға түскен қайраң жерің?- дедім ышқына. Айсұлу бегім алдағы заманға да барып қайтты деп едің ғой не күтіп тұр мына бізді?

Дәл осы мезетте байланыс үзілді. Дың-дың-дың... [1, 143 б.]

Мен қолма-қол әлдебір тетіктерді басып, жаңа ғана соғылғалы телефонның жө-жобасын іздедім. Міне, ең соңғы шылдыр. Нақты таңба жоқ «Телефон номері айқындалмаған» деген жазу тұр. Оның астында мына кешкұрым менің жаңа кітабым туралы хабарласқан белгілі баспагердің

номері. Бұдан соң бесуат ешкім сөйлеспегем. Кенет «Телефон номері айқындалмаған» деген жазудың өзі бұлдырап барып, жалп етіп сөнді»

М.Мағауин шағын жанр әңгіме, повестеріндегі замана шындығы дәуірімен үндесетін оқиғалардың көркемдік шешіммен жинақтала бейнеленуі, әдеби бейнелерінің прототиптік негізділігінің мәні, кейіпкерлерді даралау мен мінездеудің психологиялық ерекшеліктері қазақ әдебиетін тың тұжырымдармен толықтыра түсті. Сонымен қатар, М.Мағауин замана шындығының көркемдік шешім заңдылықтары бойынша саралау мақсатында нысанға алынған туындыларды қарастыру міндеті айқындалды. Оның еңбектеріндегі өмір шындығының бейнелену дәрежесі мен суреткерлік шеберлікпен ұштасқан жаңашылдық сипат ерекшеліктері реалистік сипат пен көркемдік жинақтауларының сабақтастығы басты назарда болды.

Дәл осындай ару болған, таза, арлы, асқақ болған, ақылды, парасатты, жарқын мінез, жарас қылықты қыпшақ әйелінің - әлде бегім, әлде ханым, - толған, толықсыған заманында, көзі тірісінде байтақ елдің игілікті, бақытты анасы саналған қыпшақ әйелінің нақты бейнесі». Жазушы осылай сүйсіне суреттеп отырып, есіне отыз жыл бұрын таңғажайып болған оқиғаны түсіреді. «Бұл ғашықтық дерттің шырмауына мен түсетін едім, бірақ бар кедергі қаламгерлік тұрғымда болса керек, әйтеуір аман қалдым, ал Саржан болса мүсінші ғой және өзі де бұл дүниенің қызық-шыжығына тойып біткен, қайткенде де жол айырықтағы, өтпелі бір кезеңде еді, сондықтан да белгісізге қадам басты» , - деп жорамалдайды қаламгер. Міне, бұдан біз жазушының өзі бастан аяғына дейін шығармаға қатысатынын көріп отырмыз. Бұл оқиғаны қаламгер бастан өткергеніне күмән туғызбауымыз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б.
3. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.
4. Атымов М. Қазақ романдарының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1975. 312 б.

ҚАЗАҚ АҚЫН ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ

Қуандықова Нуржамал

Резюме: В статье рассматривается социально-философское мировоззрение казахского поэта жырау.

Қадым заманнан ұлт өз дүниетанымын тілі, діні, фольклоры арқылы білдірген. Демек, ұлттық ойлауды зерттеу үшін негізгі сүйенетініміз—халықтың мәдениеті, рухани мұрасы өмір сүру тәсілі, діни нанымы, күнделікті тұрмыстағы әдет-ғұрып, салт-санасы т.б. Өткен заманда өмір тіршілігінің көбін табиғат құшағында, күндіз-түні мал соңында өткізген қазақ қауымы, айналасын қоршаған жаратылыс дүниесі және оның сан алуан құбылыстары – аспан мен жер, күн мен ай, күн мен түн, қараңғы мен жарық, адам мен табиғат, жан мен тән, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, бақ пен сор сияқты сан алуан мәселелер жөнінде алуан түрлі аңыз, қиял - ғажайып ертегілер, өлең – жырлар, мақал – мәтел және толғаулар ойлап шығарып түрліше болжамдарды топшылаған. Ерте замандағы қазақ қауымының ұғымында: жер жүзіндегі барлық жаратылыстың түпкі тегі бір нәрседен – топырақ, су, от және желден (ауадан) жаратылған. Барлық болмыстың өмір сүру тетігі : жарық пен қараңғылыққа байланысты деп білген. Олардың ойынша : жарық – жылудың, күннің, өмірдің, жақсылықтың, бақтың нышаны, ал қараңғылық – суықтың, түннің, өлімнің, жамандықтың, сор қырқыстың нышаны. Бұларды бір-біріне қарама-қарсы күштер деп есептеген[1].

Бұрынғы замандағы қазақтың санасында жаратылыс дүниесі адамдардың тұрмыс-тіршілігіне ұқсатып топшалаған. Олардың айтуынша әлемдегі барлық нәрсе және тіршілік жоқтан бар болып, кішкенедең үлкейіп, бір-бірінен туып, өсіп-өрбіп отырған. Ерте замандағы қазақ қауымының “ Жасаған ”, “ Жаратқан ” деп сыйланатын “ иелері ” де бейне бір асқан шебер өнерпаз “ ұста адам ” бейнесіде болған. Қазақ қауымының жер мен аспан жайындағы аңыздың айтуынша : жер мен аспан алғаш жаралғанда тым кішкене екен. Алғашында “әуе айнадай, жер тебінгендей” ғана болыпты. Ол кезде бүкіл әлем қаратүнек тұман ішінде тұрған. Кейін ұзақ замандардың өтуімен, жер мен аспан бірте-бірте үлкейіп, бұлардың арасынан күн мен ай туып, қараңғы мен жарық айырылып, адамзат, жан-жануардың тіршілігі пайда болған екен дейді. Қазақтың көне дәстүрі бойынша, жер – адамзат, жан-жануар ағаш шөптің анасы. Аспан – жарық ; жылу беріп, жаңбыр жаудыртып есіркеуші атасы болып есептелінген. Сондықтан, ерте кездегі қазақтар көк тәңірге, жер анаға табынған. Қазақтың ұғымында : көк, аспан-бейне қазақтардың киіз үйі сияқты, барлық өмірге пана болған көк күмбез, Аспан әлеміндегі жұлдыздар осы көк күмбезге жағылған шырақтар, олардың ойынша: аспандағы жұлдыздардың адам өмірімен тығыз байланысы бар. әрбір адамның өмірін жаратып, тағдырын белгілейтін бір жұлдызы болады. Ол жұлдыз жоғарыласа, бұл адамның бағы өрлейді, бұл жұлдыз төмендесе, бұл адамның бағы қайтады. Жұлдызы оныған туса, барлық іс сәтті болады, жұлдыз жерге түссе, бұл адам өледі де, оның жаны көкке ұшады дейді [2] Қоғамның дамуына, экономиканың өркендеуіне, ой еңбегі мен дене еңбегінің бөлінуіне байланысты, қазақ халқынан философиялық ой-пікір қайраткерлері шықты. Бұлар негізінен қазақтың кемеңгер ойшыл, ақын-жыраулары еді. Олар қазақ халқының

философиялық ой-пікірін өрістетуде елеулі үлес қосты. Бұлар ғылым, мәдениет әлеміне аты әйгілі Қорқыт ата, Асан қайғы, Қазтуған жырау: Бұқар жырау, Махамбет, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев тағы басқалар еді.

Қазіргі халқымыздың рухани өсіп жетілу мәселесі тұйыққа тіреліп тұр десек артық айтқан емес. Бұрынғы сеніп келген коммунистік идеология қазір ұлттық сананы қалыптастыратын күштен айрылғаны айдан анық. Қоғамда күн санап коммунистік емес сана толысып келеді, ол қайда бағытталған, оның мәні неде, әлі ешкім талдаған жоқ. Сондықтан алға басып, жана санаға жол ашу үшін, өткен тарихи санамызды саралап, соны негізге алсақ, ұлттық даму концепциясын жасасақ деген тілек бар. Ол үшін өткен ғасырлардағы ақыл-ой мәдениетіміздің тарихына жаңаша көз-қарас, ойлау ауадай қажет. Жаңаша, қазақша ойлау дегеніміз - ұлттық ойлау, өмірге қазақ болып қарап, дүниені қазақ болып қабылдау, ұлттық мүдде тұрғысынан сана қорыту. Қазақша ойлау – халықтық ойлау, олай болса оның сыншылық қуаты бар.

Жаңаша ойлау дегеніміз – қоғамдық сананың прогрессивті көрінісі. әр заманның өзінше жаңаша ойлау жүйесі болған. әйтпегенде адамазат тарихы болмақ емес. Қазақтың тұңғыш жаңаша адамдарының бірі – Асан қайғы болған, ол қазақ этносы қалыптасуының басында (қазақ мемлекетінің де) тұрған қайраткер, ойшыл, Ахмет Байтұрсынов айтқандай “...” қазақи “ ойлаудың жүйесі хандық дәуірде қалыптасып еді. Оның тамаша үлгілеріне билер шығармашылығы жатады. Би сайланып қойылатын қызмет емес, би атану үшін адам өзінің ерекше қабілетінен, халыққа қызмет етуімен, даналығымен, көпшілік құрметіне бөленуі керек. Халық аузында осы күнге дейін жеткен Асан қайғының бірнеше шешендік сөздері бар [3] Асан қайғы – XV ғасырда өмір сүрген атақты қазақ ақыны, философ. Ол туралы Ш.Уәлиханов былай дейді. Ноғайлы мен қазақтың туысқан қос ордасы Жәнібек билеген кез қырғыс жырларында алтын ғасыр деп мадақтайды, дала тұрғындарының осы күнге дейін айтып келген данышпан Жиренше шешен, Әз-Жәнібек хан, ноғайлы философы Асан қайғы жайындағы аңыздары мен нақыл сөздерінің көпшілігі сол Жәнібек заманына қатысты.

Ел аузындағы қария сөзінің айтуына қарағанда Асан Қайғы Сарыарқада дүние салып, ұлы таудың топырағы бұйырған. Ал Ш. Уәлиханов жазуында Асан Ата өмірінің соңғы жылдарын Жетісуда өткізіп, Ыстықкөлдің жағасында қайтқан. Осы уақытқа дейін Асан Қайғы мұрасын әдебиетшілер ғана “ иеленіп”, ақын, жырау, аты аңыз айналған дала утописі деп, догмалық, таптық көзқараспен байлап, шырмап, халық көзінен тасалап, көмескілеп келді [20].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Ардановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. Л., 1967.- 112-113б.
2. Әуезов М., Соболев Л. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры. А., 1962.

- 3.Алиев Ж. Из истории взаимовлияний и развития общественной мысли и культуры народов Средней Азии и Казахстана. А., 1992 – 70 б.
4. Бердібаев Р. Дәстүр тағлымы. А., 1973. - 38 б.
- 5.Бисембиев К.Б. Очерки истории общественно-политической и философской мысли в Казахстане. А., 1976.
- 6.Қасымжанов А., Алтаев Ж. Ежелгі рухани таным және қазақ философиясы. Альманах. «Мұрагер»., 1992.№1.2.

ШАЛКИІЗ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ РУХАНИ ДҮНИЕСІНДЕГІ ОРНЫ

Қуандықова Нуржамал

Резюме: В статье рассматривается место поэзии Шалкииза в казахском духовном мире.

Қазақ ақын-жырауларының дүниетанымы, философиялық ойлары төл философиямыздың қалыптасуына бірден бір рухани негіз бола алады деп санаймыз. Олардың айтқан жыр-толғауларында тарих шындығы адам, қоғам, табиғат мәселелері негізгі өзекті орын алады. Қазақ ақын-жырауларының шығармалары халық ауыз әдебиетімен, көшпелілердің әдет-ғұрып, салт-санасымен тығыз байланысты болып, бар болмысында ойлы философиялық, тарихи сабақтастық принциптері қатар жүріп отырады.

Қазақ жырауларының ішінен Шалкиіздің шығармашылығы, философиялық, ой кешу, жыр толғау әдістері ерекше. Қазақ поэзиясындағы философиялық бағыттың негізін салушылардың бірі Шалкиіз жырау Тіленшіұлы (1465-1560). Жыраудың туып өскен жері Батыс Қазақстанда ел аузынан жазылып алынған тарихи әңгімелерге қарағанда, Шалкиіз Ноғайлының ұлы биі Мұсаның қызынан туыпты. Әкесі Тіленші – қазақ арасындағы көп шонжардың бірі болса керек. Шалкиіз өз заманының бірінші ақыны болады. Шалкиіз мұрасынан біздің заманымызға жеткені – 600 жол шамасында. Біздің пайымдауымызша Шалкиіз шығармашылығына Қазтуған, Қодан-тайшы, Асан қайғы жырлары қатты әсер еткен сияқты. Бірақ Шалкиіз поэзиясы өзіне дейінгі үлгілермен салыстырғанда заманның озуының, әдебиеттің дамуының куәсі іспеттес. Ал тереңірек үнілер болсақ Шалкиіз шығармаларының өзіндік ерекшелігі – ондағы философиялық толғаныстардың молдығы. Шалкиіз сөз жоқ өз заманының перзенті. Арада төрт жарым ғасырдай уақыт өтсе де оның философиялық толғаныстары, өз дәуірін дәл түсінуі оның үлкен кемеңгер, алып жыршы болғандығын нығыздай түседі.

Көркем шығарма қашан да сол заманның, өзі өмір сүрген дәуірмен сол кездің ой-өресімен салыстыра бағаланбақ, өлшенбек. Шалкиіздің философиялық ойлары көп ойлану, өз заманын нәзік түсіне білген, ұзақ толғандудың жемісі. Бұл ерекшеліктер жыраудың шалқар даналықтың, терең ақылдың иесі болғандығын көрсетеді.

Осыдан келіп біздер Шалкиіз ойларының, шығармаларының өміршендігін, талай уақыт сынынан өтіп, ұрпақ жадында ұмтылмай сақталуының сырын ұғамыз. Шалкиіз афоризмі, мпақал-мәтелге айналып кеткен талай сөздері өзінің аз сөзге көп мағына сиғызған, айтпақ ойын дәл бере алатын сөздері іріктеп қолдана білуі оның үлкен талант иесі болғандығын көрсетеді.

Белгілі ғалым, әрі жазушы Мұхтар Мағауиннің айтуынша: «Шалкиіз-новатор еді»- дейді ол. «Ол қазақ поэзиясындағы философиялық бағыттың негізін салды. Бұл тұрғыдан алғанда Шалкиіздің қазақтың барлық жырауының атасы деуге болады. Өзінің философиялық афористік поэзиясы-толғауларда Шалкиіз ойлылықтың, көркемдіктің шыңына шықты. Қиыннан қиыстыру нақтылық, ықшамдылық, ойнақылық, сонымен қатар тереңдік - Шалкиіз поэзиясының ерекшелігі. Бұл жағынан алғанда қазақ жырауларының ешқайсысы да онымен белдесе алмайды [1, 52б]. Қазақ ақын-жырауларының шығармалары, негізінен көшпелілер болмысы, ата-қоныс, адам, қоғам, сол кездегі әлеуметтік жағдайларға, батырлық, көркемдік адамгершілік өмір мәселелеріне байланысты болып келеді.

Осы тұрғыдан алғанда Шалкиіз шығармашылығында, бір қалыпқа түскен философиялық көзқарас жоқ. Мұның себебі біздердің пайымдауымызша Шалкиіз шығармаларының біздерге дейінгі ұрпаққа толық жетпеуі себепті де болар деп ойлаймыз. Дегенмен, қолда бар толғаулардың өзі адам қоғамы, өмір табиғат жайында терең түсініктер береді. Дүниеде тұрақты, мәңгілік ештеңе де жоқ дейді жырау. Әлем бір тұрмайды, бәрі фәнилік, бәрі өткінші - дейді. Өмір қысқа екен, бұл жалған басы жұмыр пенденің бәріненде де өтеді екен, демек осы аз ғұмырды дүниедегі бар қызықты тегіс көріп думандатып өткізу керек – деп жырау өмір мен өлім мәселесі жайында философиялық толғаныстар жасайды. Жырау өмірдің бар қызығы бақыты, қуанышы о дүниеде емес, адамның бар бақыты бұл дүниеде екендігін айтып өтеді. Шалкиіз жырау «Көп түкірсе - көл», деп елді ұйымдастыққа, бірлікке шақырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ардановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимное влияние культур. Л., 1967.- 112-113б.
2. Әуезов М., Соболев Л. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры. А., 1962. – 87 б.
3. Алиев Ж. Из истории взаимовлияний и развития общественной мысли и культуры народов Средней Азии и Казахстана. А., 1992 – 70 б.
4. Бердібаев Р. Дәстүр тағлымы. А., 1973. - 38 б.
5. Бисембиев К.Б. Очерки истории общественно-политической и философской мысли в Казахстане. А., 1976.

ҚАЗАҚТЫҢ АЙТЫСКЕР АҚЫН ҚЫЗДАРЫНЫҢ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ДӘУІР ШЫНДЫҒЫ

Құрманбекова Ұлжалғас

Резюме: В статье рассматриваются реалии эпохи в стихах девушек-акынов-айтыскеров.

Бүгінгі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Тұрсынай Оразбаева да Фариза Оңғарсынова, Кұлаш Ахметова, Аққұштап апаларымыздың таланттар тобымен қатар тұсауын кесіп, поэзияның жұлдызын жарқырата бұрқыратып, өз өлеңдерімен таныла бастады. Ақын өлеңдері талай тілдерге аударылып, көпшілікке кеңінен мәлім болды.

Қазіргі қазақ ақын қыздары – Тұмар ханымнан бастап, Әлия мен Мәншүкке дейінгі ұлтымыздың қаһарман қыздарының поэзиядағы қайталанбас көрінісі. Оның жасындай жарқыраған өр рухты өлеңдері жылағанды жұбатты, қамыққанды қуантты. Оның жырларына Махамбеттің асқақ рухын, Мұрат ақынның түпсіз терең мұңын, Құрманғазының кемерінен асып төгілген шалқар шабытын жаздай танысыз.

Бүгінгі қазақ қызы дүние жүзілік ғалымдар жиынында ғылымда ашқан тың жаңалықтарымен сөз сөйлейді; ХХ ғасырдың талғампаз оқырмандарының алдында өзінің алмастай өткір, күн шуағындай нәзік жырларын оқиды.

Мұның бәрі - біздің өскелең өмір тынысымыздың айқын айғағы. Қазақ халқының ақын қыздары туған әдебиетіміз тарихында өздерінің асқақ та айбынды, нәзік те сезімтал жырларымен қалары сөзсіз.

Ана сүтімен бойыңа дарыған, қаныңа сіңген тылсым күшті сәбидей үлдетіп, үкідей үлпілдетіп мәпелеп, тәрбиелеп, ұштамасаң, тілі шала шыққан күйінде, сақау-мақау қалпында, жарым-жан болып қала беретініне күмән келтірмеймін ақындық қасиет адамға алғашқы жүрек лүпілімен бірге байланатын табиғи қасиет, оны тәрбиелеу, қанаттандыру – әркімнің өз бағына немесе сорына байланысты. Ал, қыз баласының осы жолды талдауы бұл барып тұрған үлкен ерлік. Себебі, ақын болып өз жұртының мұңын жоқтау, замана ағымына тіл қата алу, халық пен билік арасына ізгілік көпірін салу сынды өмірлік қағидаларды өзіне медет қылу нәзік жандыларға ауыр тиетіні рас.

Ақындық – бақ құсы деп кім айтты? Ақындық – сәт сайын, сағат сайын өзіңмен өзің арпалысу, өзінді өзің жеу, Тәңірден, тылсымнан медет сұрау, бермесе – күту, зарығу мен тарығу, інкәрлік пен құштарлықтың алапат майданында, Кербаланың шөлінде бір ауыз сөз үшін жан алып, жан берісу. Ұтарың – бір шумақ ғұмырлы өлең, ұтқызарың – ғұмырың. Әрине, кеудесіне Алла дем салған жалғыз шумақ жақсы өлеңнің қанағатын еш бағыттың өлшеміне сыйғыза алмайсың. Кейде түсінде өлең жазылады. Оянғаныңда сол өлеңнің бір жұрнағы жадында қалса, соның азабы мен ғажабы талай күн мазанды алады.

Ақынның тұңғыш кітабы ол «Сандуғаш» атты өлеңдер жинағы. Кейіннен «Маңғыстау маржандары», «Мазасыз шақ», «Асау толқын» «Дауа» т.б өлең кітаптарымен қатар күрескер ақын Махамбет Өтемісұлы туралы «Алмас қылыш», қазақтың өнерлі қыздары Майра, Сара жайлы «Тартады бозбаланы магнитім», «Сайраған Жетісудің бұлбұлымын» «Қарғыс» сондай-ақ «Дала тағдыры», «Ақбөбек жырлары», «Мүшәйра» т. б. поэмалары жарияланды.

Өлең — өмір, өлең — сезім десек, сырлы лирикаға тән ерекшелік өмір құбылысын жүрек толқынысы мен шынайы тербеліс арқылы жеткізу болып табылады. Ендігі кезекті Фариза ақынның оқырман жүрегінен орын алған жырларына кезек береміз.

Ақынның беріліп, шабытпен кең жырлаған тақырыбы – махаббат, сүйіспеншілік. Ақын жырлары алғашқы сезімді, құмартуды, адамның басындағы кейбір сәтсіз сезімдер, біреуі сүйіп, екіншісі сүймеген, біреуі адал екіншісі опасыз сияқты құлап- жығылу сәттерін бейнелейді. Алғашқы махаббаттың алауына өртенген жастардың сезіміне, әсіресе қыз баланың алғашқы сезіміне ақынның махаббат лирикасы шипа ем, жанына дауа болары анық

Сол алапат жылдарда алғаш совет өкіметі келіп кәмпеске жүргенде бай-құлақ деп қажы атамды 70 жасында қол-аяғын кісендеп итжеккенге айдайды. Әкемнің Шәймерден деген інісін атып жібереді. Әкем сол кезде Қарағаш мектебінде мұғалім болып жүрсе керек, оны кейінірек ұстайды, ал шешемді ешкіммен қатынастырмай, аса қауіпті халық жауының әйелі ретінде аңдуға алады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Т.Тебегенов. Халық аңыздары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы, 2001.- 156 б.
- 2 Айтыс / Құраст. Мұқанов С. - Алматы: Қазбірмембас,1942. – I том. - 248 б. 2. Қазіргі айтыс / Құраст. И.Нұрахметұлы, С. Дүйсенгазин. – Астана: Күлтегін, 2004. – I том. – 312 б. 3. Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы, 1976. – 185 б. 4. Мақпырұлы С. Адамтану өнері. – Алматы: Арыс, 2009. – 214 б.
- 3 Жукенова А. А., Тайманова С. Т. Айтыс - халық өмірінің жарқын көрінісі // Молодой ученый. — 2015. — №1.1. — С. 122-124.
- 4 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007.

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE BETWEEN CHILDREN AND ADULTS IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING

Medeubek Akbota Kainarkyzy

Abstract: *The article says about development of communicative competence between children and adults in English language learning.*

In the modern world, pedagogical practice and science solve the problem of improving language teaching methods and forms aimed at solving the problems of modernizing education, improving the quality and efficiency of vocational training. In the article, the author focuses on the question of the formation of communicative competence in language education. Communicative competences are seen as a broad term that is based not only on the structural features of language, but also includes its social, pragmatic, and contextual features.

Considering that the leading methodological principle in teaching languages is the principle of communicative orientation, the authors consider it important to select and organize linguistic material, specify situations and spheres of communication. On the basis of the analysis of the educational material, the authors conclude that the content of school language education is important, focused on the development of motivation of students to learn languages and on the formation and improvement of skills of cognitive, communicative, practical and creative activity.

We believe that the main purpose of language teaching is to develop communication competence of students, to master language as a means of communication; to achieve communication competence at the threshold level, i.e. knowledge not only of language forms (learning vocabulary and grammar), but also belief about how to apply them for the purposes of actual communication. Perhaps the heavy learning burden for students at school does not allow to devote more time for language learning, but this issue requires, in our view, special attention. In addition, participation in other cultures and participation in cultural dialogue is considered important in the acquisition of second and other foreign languages now. This goal is achieved by creating a capacity for intercultural communication. Exactly training organized on the basis of communication tasks, communication training on the basis of modern methods and techniques that is a distinctive feature of the lesson of language.

It should be noted that communication is based on the theory of speech activity. Communicative language instruction is of an activity nature, as speech communication is realized through “speech activity” which in turn serves to solve the problems of productive human activity in conditions of “social interaction” of communicating people. Participants of communication try to solve imaginary and actual tasks of joint activity through language. The activity essence of communication-oriented language education is carried out in the context of a humanistic approach to learning. This approach creates positive conditions for

dynamic and creative development of the individual in the activity. A humanist approach involves learning that is student-based. This means that teaching, or rather interacting students, is the center of cognitive activity in the lesson.

As for the definition of the concept, according to etymological studies, the development of communicative competence of students is based on the concept of “competence” which has Latin roots and comes from “compete,” which is translated into Russian as “compliant” I achieve, “I approach.” This concept has been applied in pedagogical literature for a long time, but increased interest in it has appeared only recently. This is obviously because modern education must meet the demands of the rapidly changing reality around us. In connection with the fact that the purpose of language education is to develop a culture of communication in the process of forming all components of foreign-language communicative competence, these competences involve the formation as purely linguistic skills (lexical, grammatical, phonetic) as their normative application in written and oral speech. The studied speech topics, texts are oriented to the creation of different types of speech activity, the development of sociocultural skills, which provides application for language as a means of communication, self-education, self-development, creativity, an instrument of interaction and cooperation in modern society.

Therefore, it is doubtless that the leading methodological principle in language learning is the principle of communicative orientation. This principle defines all components of the disciplinary-educational process by language. Consideration of language as a phenomenon of social (it provides communication of people) brings to the fore training for the communicative purpose — to learn to communicate on it using as graphic as sound code, highlighting first of all reading. The principle of communicative orientation determines the content of training — selection and organization of linguistic material, specification of situations and spheres of communication. At the same time, it is important what communicative skills are necessary to enter into communication, to carry it out in written and oral forms, and by what means it is possible to ensure mastery of the communicative function of language [7; 34]. According to the researcher S.D. Mukhamedzhanova, the principle of communicative orientation puts the teacher before the need for appropriate organization of training, application of different organizational forms for realization of communication. At the same time, the communicative goal of language learning is a common learning strategy.

According to I.F. Komkov, the use of language and its study include the actions of a person, in the process of carrying out which he develops several competences: general and communicative language. At the same time competences mean the sum of knowledge, skills and personal qualities, which allow a person to perform various actions. General competencies include competence, declarative knowledge, learning ability, skills. General competencies are not linguistic, they provide any activity, including communicative. Communicative linguistic competences include linguistic, pragmatic,

sociolinguistic components and allow to carry out activities using language means.

Following the author, we list and define the following components of communicative competence:

1. Sociolinguistic competence — the ability to choose and apply adequate language means and forms depending on the purpose and situation of communication, on the social roles of communication participants, that is, who is a communication partner.

Formal or grammatical linguistic competence is the systematic knowledge of grammatical rules, phonology, and dictionary units that transform lexical units into meaningful utterances.

2. Discursive competence — the ability to build holistic, logical coherent statements of different functional styles in written and oral speech on the basis of understanding of different types of texts in auditing and reading; implies selection of linguistic means depending on the type of statement.

3. Cultural competence — knowledge of cultural peculiarities of the speaker of the language, their habits of traditions, standards of etiquette and behavior and ability to understand and adequately apply them in the process of communication, while remaining the bearer of another culture; formation of sociocultural competence implies integration of the individual in the system of national and world cultures.

In the simulation of the lesson, it is important to focus on the spiritual improvement of the students on the basis of the dialogue of cultures. The components of such model of the lesson can be real reality, represented by subject matter (drawings, photographs, illustrations); subject-verbally (teleshows, films, performances); artistic literature; educational and popular texts of an educational nature, as well as proverbs, phraseological units, statements of popular people. The teacher should remember that the student's involvement in culture takes place not only in the study of the language, but also influenced by what he hears, sees, reads, under the influence of the speech environment in which the trainees are immersed.

Bibliography

1 Gebhard G. J. Teaching English as a Foreign or Second Language, (2nd Ed)- A Teacher Self-Development and Methodology Guide, 2013. University Of Michigan Press.

2 Lynch, Tony. Communication in the language classroom. - XVI, 174 p.: fig. - Oxford; New York, 2001.

3 Larsen-Freeman, Diane. (2000). Techniques and principles in language teaching: Vol. Teaching techniques in English as a second language (2nd ed). Oxford University Press

TEACHING CHILDREN VERSUS TEACHING ADULTS

Medeubek Akbota Kainarkyzy

Abstract: *The article says about development of communicative competence between children and adults in English language learning.*

The first key thing that all children`s teachers should remember is that the teaching of children and the teaching of adults, both in technique and attitude, are entirely different propositions. Since all teachers are adults themselves, it is in the world of the adult they tend to teach while it is in the world of the child that the youngsters are learning. Moreover, the last time the teachers were in classrooms as children themselves was in college.

And this is important to remember, because it is the feature of teachers to teach as they have been taught. Since young children are so different from teenagers and adults in developmental terms, to take the same approach to the teaching of such dissimilar learning groups would be and is a huge mistake. teachers who are experienced and have strong theoretical background can forget or be blinded to some of the most basic tenets of the classroom when teaching children, because the ideal learning environment for the child is not what it is for the adult. Veteran teachers might have a tendency to elevate a method or lesson plan to primacy, but in doing so have a hard time actually communicating with young chargers.as we can see, that when we want to teach children to speak

English we should think at first about their interests, their inner world, which is too different from inner world of adults. Also as we know that children love everything new, colorful, bright, they are fond of different games, toys and etc. we should use such things in our teaching methods to motivate children, make the lessons for them more real. If it is interesting for a child he will take part in a lesson and will speak.

Differences of Teaching Young and Adult Learners. Students wishing to learn English generate many teaching job openings across the world. Teaching English as a foreign language (TEFL) generally occurs in the student`s own country and usually through private tutelage or as part of after-school programs. There is a high demand for TEFL specialists that can teach both adults and children; on the other hand, when choosing one age group to instruct, the difference of teaching young learners versus teaching adults must be considered in order to ensure that you find the best fit for your skills and teaching style.

Achievement and Expectations. Another major difference when teaching young learners versus teaching adults is the expectation placed on instructors. Teachers must assess their own mastery of the English language and their ability to handle pressure from students.

- **Topic relevance:** When teaching older students, topics should be relevant to more personal or daily life experiences, making it easier to create engaging lesson plans.

- **Grammar:** Teaching adults requires a much higher mastery of grammar given that concepts need to be taught effectively to older students. Beginner-level children classes require only a general understanding of grammar so teachers face fewer grammatical demands during the class.
- **Pressure:** Teachers are under more pressure when leading classes of mature learners because expectations are higher as these students pay for their EFL classes themselves. Instructors need to be able to create a clear vision of their curriculum and deliver results.

TEFL courses with job guidance, such as ITTO's, offer wonderful opportunities to engage with students of all ages. The difference of teaching young learners versus teaching adults can be best approached by knowing your own strengths as a teacher. To determine which group of students you are best suited to lead, consider your teaching style and mastery of the language before applying for a teaching position.

Although adults who start learning basic English are not the same as teaching English to children. If the native English teacher in Vietnam understands this, know how to capture the characteristics and learning styles for each age group, you will get appropriate lectures, reasonable learning programs. Therefore, we will analyze and work with you on this issue through the article below.

The differences between children and adults. Children, who receive new language before adolescence are very good because then they will develop their natural ability, pronunciation will also become easier. While for adults, the ability to receive a second language will decrease as you age. Adults also require serious learning and more sense if they want to learn fluency and pronunciation. Besides, there will be many other difficulties when learning foreign languages at this stage and this is also a big challenge for many people.

Tips for teaching English for each age. For each group of students (adults, teenagers, children) there will be different approaches for Native English teacher in Vietnam to use for their classroom:

1. For adults

– Language and intelligence are two factors that cannot be equated: teachers need to be patient and respectful when students have difficulties, paying attention to keeping their tone, body language, and attitude reasonably. Each person will have a different strength, being humble and respecting his students is something you should keep in mind.

– The content focuses on practical and common factors. Using and designing the content, programs, and textbooks in accordance with the goals and ages of students such as English at work, when applying for jobs, interviewing...

– Adults are easily discouraged by difficulties, build them with confidence, give clear learning pathways, students will feel better and ready to start learning more.

2. For Teenagers

– Create a comfortable class by combining elements such as interests, things that students are interested in teaching. For example, mention issues related to football, music, movies ... and integrate English knowledge into it.

– Understanding the learners, creating a feeling of intimacy and empathy like talking after school to easily identify the problems they are having, students are also more comfortable in sharing difficulties and questions. when learning.

3. For children

– The secret lies in the activities: activity is what really can drag children into the lesson. You can start with a game like “Simon Say”, continue the lesson by passing and ending is a charade game. Children will love learning a lot more.

– Always create movement: never expect your child to sit quietly, waiting for the teacher to teach the next part. Prepare documents in advance, many prevention plans for every possible situation.

– Never shout and loudly speak to children. Using applause to create learning rhythms such as clapping 3 times to start new content, knocking down on the table signals the child to start reading....

Autonomy. Adult learners are very independent, while Young Learners aren't. It is possible and even beneficial to give adults more autonomy in their lessons. You can do this by letting adults work things out for themselves rather than giving them the answers, asking them to organize themselves into pairs or groups instead of allocating partners, and even giving input into the topics or activities of the lessons. With Young Learners, on the other hand, it is necessary to be in plan the lesson as you see fit, give clear instructions, monitor the learners closely and deal effectively with any issues of classroom management.

For example, when teaching adults you don't need to think about bathroom breaks but with Young Learners you will need to ask them regularly if they need to go to the bathroom. With online learners, you can expect your adult learners to do more while you need to lead your Young Learners step-by-step in whatever you are doing.

Learning. In terms of learning, Young Learners need to be given a wide variety of activities which relate to the different senses. Young Learners are sensory learners and respond well activities which incorporate TPR or similar teaching techniques. Their attention span is also short, so activities in a Young Learner classroom shouldn't take too much time. With adults it is possible to spend more time on learning tasks so it is possible to engage more deeply with the learning materials. This means you need fewer activities for your lessons but you can utilize your learning texts more.

With Young Learners physical activities and games work well, even in the online classroom. If you are teaching a Young Learner 1-to-1 online, make sure you include songs, pictures, props and energy into your lessons to keep them engaged.

Discipline. Probably the most obvious difference is that of discipline. Teaching Young Learners is all about being able to deal with discipline calmly

and effectively. If you're lucky, you might have a teacher's assistant or a co-teacher to help you if you are teaching Young Learners in a physical classroom.

When teaching online, discipline can be very tricky. Again it shouldn't be an issue with adults, and if it is, it's usually best not to engage with the difficult behaviour and try to move on. The worst thing that can happen is the learner leaves the lesson, which may affect your teacher rating if you are working for a company, but at least you won't have to deal with the student any longer! For Young Learners, if a learner is acting out in an online lesson, it may be necessary to speak to the parents privately about the situation.

You have kids who draw pictures of you surrounded by hearts, and kids who would rather play with their toy dinosaurs. Kids who are so excited to show you their stuffed animal collections, and five year olds who spend the entire lesson crying at the stranger on the screen trying to talk to them in a foreign language. You have older students who want to engage in great discussions with you about their friends, about life in China, about life in America, and then you get to experience flying through the air as a small child throwing a tantrum hurls their iPad. But above all, as with any teacher, you're making a difference in these kids' lives. It's honestly the best job in the world.

Bibliography

1. Rinvolucri, Mario. (1984). Grammar games: cognitive, affective and drama activities for EFL students ([Rev. and expanded]). Cambridge University Press.

2. Piaget. J. The language and thought of the child. Cleveland, Ohio: World Publishing Company. 1955.

3. Willis, Dave. (2003). Rules, patterns and words: grammar and lexis in English language teaching: Vol. Cambridge language teaching library. Cambridge University Press.

4. Thornbury, Scott. (2005). How to teach speaking. Longman.

АҚАН СЕРІ МҮРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мырзаханова Ботакөз

Резюме: *В статье рассматривается изучение наследия Акан сери.*

Ақан сері Қорамсаұлы қазақ ән өнерінде өшпес із қалдырған ұлы тұлға. Ақанның шығармашылығы біздің ұлттық мәдениетімізде ерекше құбылыс болып табылады. Оның қай шығармасын, қай өлеңін алсақ та олар өнердегі үлгі (шедевр), аса көрнекті туынды. Ақанның өмірі мен өлеңдері қазақтың атақты ақын, жазушыларының шығармаларына арқау болған. Атап айтқанда, атақты ақын Ілияс Жансүгіров «Құлагер» атты дастан, Сәбит Мұқанов «Ақан өмірі» атты мақала, Ғабит Мүсірепов «Ақан сері - Ақтоқты» атты трагедия, Сәкен Жүнісов «Ақан сері» атты роман – диалогия жазған, ал

оның әндерін таспаға түсірген А.Затаевич болған. Ақан серінің әншілік-ақындық мұрасына көңіл аударушылардың ішінде қазақ поэзиясының классигі Сәкен Сейфуллин де болған.

Соның бірі – Ақан серінің нақты туған жылына байланысты. 1972 ж. шыққан Қазақ Совет Энциклопедиясында былай делінген: «Ақан сері, Ақжігіт Қорамсаұлы (1843 ж. сент. – 1913 ж.окт.) – ақын, қазақ халқының дарынды әнші композиторы». [2.200б] Әрине, мұнда Ақан Серіге берілген сипаттама күмән туғызбайды, ал туған жылы 1843 ж. деген біздің пайымдауымызша қате. Оның нақты туған жылы 1845 ж. Олай дейтіміздің мәні мынада: Ақанның ең жақын силас та, сырлас досы, туған бажасы, екеуі де Тінәлі қажының қыздары Бәтима мен Ұрқияға үйленген. Науан Хазіреттің қабірінің басындағы құлпы тасқа қашап жазылған жазбада ол 73 жасында 1916 жылы қайтыс болды делінген. Ал, енді 1916 жылдан 73 жылды алып тастасақ 1843жыл болып шығады.

Науан Хазіретке келер болсақ, ол да қазақ халқының рухани өмірінде ізі қалған ғұлама, мұсылмандықтың шапағатын еліне жаюға өмірін арнаған, патшалық Ресейдің отаршылдық орыстандыру, шоқындыру саясатына қасқайып қарсы тұрған дара тұлға. Ақанның бір өлеңінде мынадай жолдар бар: Мен жүрмін Орта жүзге сауқым салып, Жігіттің серке ардасын қасыма алып. Расында, Ақанның төңірегінде небір «жігіттің серке ардалары» топтасқаны белгілі. Біздің Айыртау ауданындағы (СҚО) Жұмысшы деген ауылымызда Ақан серінің серіктес жолдастары болған екі ақсақал болатынбірісі Жанғожа деген шал атақты етікші, екіншісі Сәрсенбай ақсақал тамаша әнші, домбырашы болған.

Сол ақсақалдардан бала кезімде естігенім Ақан Науан Хазіреттен екі жас кіші еді дегендері. Оны растайтын мынандай дерек бар. Ақан сері ауыр наукас үстінде жатқанда Науан хазірет оған арнайы келген екен. Сонда о дүниеге бет түзеп жатқан Ақанның бойы сергіп, Науан хазіретке арнап 29 шумақтан тұратын толғау шығарады, ол былай деп басталады: Ассалаумағалейкум, Науан аға, Үй-іші аман болар бала шаға. Көрген соң дидарынды бойым сергіп, Қалдым ғой шыққандай бір сахараға. [3.52б] Мінеки, Ақан сері Науан Хазіретті аға дейді, ендеше ақсақалдардың айтқан екі жас кіші еді дегені шындыққа саяды. Олай болса, Ақанның нақты туған жылы 1845 жыл, яғни биыл оның туғанына 173 жыл болады.

Қазақ әдебиеті мен музыка саласында ерен еңбектері бар, айтулы ғалымдарымыз Есмағамбет Ысмайылов, Ахмет Жұбанов, Қажым Жұмалиев, 7 Айқын Нұрқатов, тағы да басқа әдебиетшілер Ақантану жолында үлкен еңбек сіңірген. Солардың бірі де, бірегейі белгілі мемлекет қайраткері, айтулы да, ардақты ақын Кәкімбек Салықов 2008 жылы ұлы сазгер, әншінің шығармаларын жинақтап, құрастырып «Ақан сері» деген атпен еңбегін жарыққа шығарды. Бұл Ақан серінің ең толық шығармасы. [4] Ақан серінің шығармашылық қызметіне келетін болсақ, оған байланысты мәселелердің бірі - оның «Балқадіша» атты әні. Бұл ән қазақ халқы ішінде ең кең тараған

әндердің бірі. «Балқадидиша» әнін естігенде бір жағынан қуанып, екінші жағынан біз жерлестері ретінде күйінеміз.

Жақында теледидардан «Жігіттер» квартетінің шығармашылық кеші ұлы әнші Ақан серінің «Балқадидиша» әнімен басталды. Орындаушылық мәнері, аранжировкасы бәрі тамаша, сүйсініп тыңдап отырсам аяғында: «Дегенде Балқадидиша, Балқадидиша, күйеуің сексен бесте шал Қадидиша» дегені ызаны тудырды. Өрімдей төрт жігіттің бәрі бірдей сауатсыздар ма деген ой еріксіз келді. Қараңыз: «Бұлаңдап асау тайдай жүрген басың, Боласың қандай жанға жар, Қадидиша». 1925ж. Парижде өткен бүкіл дүниежүзілік этнографиялық көрмеде «Балқадидиша» әнін орындаған Әміре Қашаубаев жиылғандарды тәнті еткен. Кейін бұл әнді Маиндағы Франкфурт, Мәскеу сахналарында да шырқаған.

Ал шын мәніндегі (реальді) Балқадидишаға келетін болсақ ол қазіргі Ақмола облысы Зеренді ауданы Жыланды тауының маңындағы Сәрке ауылында 1883 жылы дүниеге келген. 1904 жылы жиырмадан аса берген шағында Сүлеймен деген жігітпен тұрмыс құрып, екі ұл, үш қыз өсірген. 1950 жылы 27 наурызда алпыс жеті жасында қайтыс болады, ұрпақтары осы күнге дейін Зеренді ауданы Кеңөткел ауылында тұрады.

Оның драмаға толы өмірі, тау бұлағындай мөлдір махабатты жырлаған өлеңдері, жан-тәнімен елін сүйгені ақынның «Маңмаңгер» атты өлеңінде: «Туған елім, балаң едім, осынау әнді арнап саған ала келдім» деп тебіренгенінен білінеді. Ақанның көркемдік, творчестволық, эстетикалық өрісінің биіктігін теңеу, метафораларды жиі қолдануынан байқауға болады. Серінің тамаша әндерінің бірі – өзінің бүркітіне арналған «Қараторғай» әні: Келеді Қараторғай қанат қағып, Астына қанатының маржан тағып – деп басталады. Қандай тамаша метафора десеңізші! Бүркіттердің қанатының астында болатын моншаққа ұқсасерекше көріністі маржан тасқа теңеп, бүркіттің сыртқы болмысын одан бетер айшықтап, әдемі жеткізе білген. Қазіргі кезде, Ақан серінің «Қараторғай» әнін қазақтың аса дарын иесі, күміс көмей жез таңдай жас әншісі Димаш Құдайбергенов мың құбылған әдемі дауысымен әлем сахналарында нақышына келтіріп орындап жүр.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Нұрғазы, А.Таным мен талғам: сын кітабы. – Астана: Фолиант, 2018.
- 2 Байғұт М. Шығармалар жинағы [Текст] : [7-томдық] / М. Байғұт. - Алматы : Керемет медиа, 2019.
- 3 Ораз Нұрғали, Жылқының көз жасы : [әңгімелер мен хикаяттар, эсселер] / Н. Ораз; [ҚР Мәдениет және ақпарат министр. Ақпарат және мұрағат комитеті]. - Алматы : Қайнар, 2012. – 320

АҚАН СЕРІНІҢ ӘНШІЛІК ӨНЕРІ

Мырзаханова Ботакөз

Резюме: В статье рассматривается изучение наследия Акан сери.

Сал-серілік дәстүрді толықтай ұстап, кейінгі буынға барымен, нәрімен ұсынуға қазақ даласын ХІХ ғасырда толықтай бағындырып, енді рухани отарлауға кіріскен Патшалық Ресейдің заңдары мүмкіндік берген жоқ. Бұл үрдіс Кеңестік кезеңде де жалғасын тапқандығын, қазақ халқының азаттық рухы екі билікке жат болғандығын атап өткен жөн. Бұл жайында Ақан сері де өз кезегінде үнсіз қала алмады. Ата-баба зиратын қорлап, үстінен соқа-түрен салған қарашекпенділер, Құлагер су ішкен құдыққа доңыз суарып, айдынында аққу жүзген Қоскөлдiң тұнығын лайлаған озбыр топтың бассыздығы серінің ашу-ызасын тудырып, бұрын қазаққа қамқор деген ниетте болған патшаға деген көзқарасын өзгертті.

Ақан ел еркесі, жыр серкесі болып халқына еркелеумен қатар халқының қамын жеп, мұңын мұндай алатын ақжүрек азамат. Тасыған қазақ көзі бұлақтай боп, Соятын крәстиянға лақтай боп. Патшаның сүйікті ұлы келгеннен соң, Шетке шығып қалдық қой брақтай боп... Қасиетті ата-баба зиратының Үстіне егін салды, жайлап есіп. Тірі түгіл, өлінің көрін алып, Бұлайша іс қылады ерегісіп. – деп ашына жырлайды. Қазан төңкерісі тұсында билік тарапынан көрсетілген зорлық-зомбылық, идеялық қысым-шектеулерге қарамастан арғы бабалардан өз заманына жеткен халық поэзиясын жаңа белестерге көтеріп аманаттап кеткен Жамбыл, Нұрпейіс, Омар, Маясар, Нартай, Иса, Нұрхан ақындардың қатарында Қалия Жұбандықов, Мұса Асайынов, Шәкен Отызбаев, Әміре Сұлтанмұратұлы шығармашылығында алдыңғы буын Ақан серідей кемел ақын поэзиясымен мазмұндас болып келеді. Ақындар қай кезде де, қай кезеңде де халық пен ханның, бай-төрелердің арасын жалғаушы көпір, қараның мұңын билікке жеткізуші болған. Кезінде өткір тілі, ұшқыр ойымен қазақтың абызы атанған Бұқар жырау Абылайға тік қарап, тіліп сөйлесе, Ақан серіде би-төрелер мен қожа-молдалар тарапынан кеткен әділетсіздіктерді ащы әжуа, өткір тілмен ашық жеткізе білген.

Әміре Сұлтанмұратұлының осы мазмұндас тағы бір өлеңі Жантоп төренің баласы Мәкен төренің сараңдығын әшкерелеп жазған мына бір өлеңі: Түсе гөр бесенесі бестен деймін, Сараңдығың кетпейді естен деймін. Есеп қылып салғандай бауырсақты, Басыңнан не жамандық өткен деймін. Алда-белде жан алсаң да ас іш, кешірім жоқ, Ертелі күн батқалы кештен деймін, -деп қасиетті ережеп айының ауызашар кезінде сараңдық танытқан төрені имандылыққа шақырып, ұятқа батырады[2; 20]. Осы тақылеттес өлең жолдары Бурабайлық халық ақыны Қалия Жұбандықов шығармаларында да кездеседі. Көршілес Зеренді ауданына жол түсіп бара қалған Қалия ақын колхоз басқармасы Жұмағұл дегеннің үйіне түседі, басқарма Қалия ақынды

танымайды екен, өзіне көңіл бөліп, ілтипат білдірмеген Жұмағұлға Қ.Жұбандықов былай деп өлең арнап, ұялдырады. Түсейін деп атымды бұрып бардым, Сәлем беріп үйіңе кіріп бардым. «Жоғары шығыңыз» деп бірі айтпады, Есікте жарты сағаттай тұрып қалдым. Жұмағұл отыр екен бейне манап, Бір өзін қойғандай-ақ мыңға балап, Есікте қарап тұрдым әйеліне, Ажалына тап келген әзірейілге, Молдабек «халық ақыны» деген соң, «Көрпе сал» деп сонда айтты әйеліне.

Ұлттық музыкалық мәдениетіміздің моральді-этикалық, эстетикалық құндылықтарын дәріптей отырып, нотаны меңгеріп, классикалық еуропалық музыканы жетік білуінің арқасында мұндай орындаушы өзара қабысқан түрлі музыкалық-стильдік жүйеге негізделген заманауи музыка мәдениетінің саналуан түрі мен құрылымдарын еркін қолдана алады. Дәстүрлі орындаушылар өздері таңдаған саланы терең түсіну үшін, жеке орындаушылықпен шектеліп қана қоймай, алдағы уақытта кәсіби тұрғыда шыңдалу жолын дөп табу үшін жоғары музыкалық білім жүйесінің негізін құрайтын кешенді білімді меңгеруі қажет.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Нұрғазы, А.Таным мен талғам: сын кітабы. – Астана: Фолиант, 2018.
- 2 Байғұт М. Шығармалар жинағы [Текст] : [7-томдық] / М. Байғұт. - Алматы : Керемет медиа, 2019.
- 3 Ораз Нұрғали, Жылқының көз жасы : [әңгімелер мен хикаяттар, эсселер] / Н. Ораз; [ҚР Мәдениет және ақпарат министр. Ақпарат және мұрағат комитеті]. - Алматы : Қайнар, 2012. – 320
- 4 Оразалин Нұрлан, Шығармалар жинағы. Т. 10: Тамырлар. Арналар. Тұлғалар / Н. Оразалин; [ҚР Мәдениет және спорт Мин. Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару бағдарламасы]. - Алматы : Ән арыс, 2016. - 496 б.: автордың фотосуреті

ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИ ПРОЦЕССТЕ СЫНЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕРГЕ ОБЪЕКТИВТІК СЫН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Наймантаева Роза

Резюме. В статье рассматриваются Исследование критики национального литературного процесса и проблемы объективной критики художественных изысканий в литературоведении.

Қазіргі қазақ әдеби сын ғылымы арналы да арынды, жұмыр да жеке ғылым саласы. Ұлттық әдеби процессте сынының зерттелуі және әдебиеттанудағы көркемдік ізденістерге объективтік сын мәселелері сөз болғанда, қазіргі қазақ әдебиетіміздің көркемдік қайнарынан нәр алғандығын баса айтымыз қажет. Қазақтың ұлттық әдеби сыны мен әдебиеттану ғылымындағы осынау күрделі жылдарда қалыптасқан, өркен

жайған құнарлы дәстүр, бүгінгі тәуелсіз әдебиетіміз бен өнеріміз үшін де баға жетпес биік тұғыр, эстетикалық құндылық ретінде бағаланып, сын жарының шындалуына қапысыз қызмет етуде.

Қазақ әдеби сыны, оның басты бағыт-арналары, ұнамды үлгі-өрнектері халық әдебиетінде де, жазба мұрамызда да көптеп кездеседі. Атап айтқанда, ежелгі әдебиет мұраларында, би-шешендердің даналық-ділмар сөздерінде, ұлт руханиятының мақтаныштары- Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтың әдеби-ғылыми еңбектерінде, «Түркістан уәлаятының газеті», «Дала уәлаятының газеті», «Айқап», «Қазақ» сынды баспасөз беттеріндегі мақалаларда әдеби сынның мақсат-мұраттары, орын-үлестері айқын аңғарылады. Ал, Алаштың қайраткер-қаламгерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Тоғжанов, Н.Төрекұлов, Х.Досмұхамедов, С.Қожанов, Қ.Кемеңгеров, С.Садуақасұлы, Р.Жаманқұлов, Х.Жүсіпбеков, Ә.Байділдин, А.Байтасов, Е.Бекенов, І.Қабылов, Ы.Мұстамбаев, Д.Ысқақов т.б. әр алуан жанрдағы шығармаларында әдеби сынға зор маңыз берді. Ұлт руханиятындағы, әдебиет дамуындағы жетекші орнын жоғары бағалады. Сондай-ақ, әдебиеттану мен сынның көрнекті өкілдері Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Ә.Қоңыратбаев, М.Қаратаев, Т.Нұртазин, А.Нұрқатов, Р.Бердібаев, М.Базарбаев, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, З.Қабдолов, З.Ахметов, Ш.Елеуқенов, Н.Ғабдуллин, Ә.Нарымбетов, Р.Нұрғали, Ә.Нағыметов, Б.Сахариев, С.Әшімбаев, Т.Тоқбергенов, А.Сүлейменов, З.Серікқалиев, С.Жұмабек, Ж.Дәдебаев, А.Егеубаев, Қ.Ергөбек, Б.Майтанов, Б.Сарбалаев, Д.Ысқақұлы, Ә.Бөпежанова, Т.Шапай т.б. ізденіс іздері мен көзқарас-қолтаңбаларында әдеби сынның көкейкесті мәселелері кең орын алды.

Арыдағы арналарды айтпағанның өзінде «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» (Р.Нұрғали) аталған- XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы әдеби айтыстар мен «Ашық хат» үлгілері, Абай мен Мағжан мұралары төңірегіндегі сыншыл ой сипаттарында тағылымды тұстар мол. Сондай-ақ, қазақ қаламгерлерінің, атап айтқанда: А.Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны», Ж.Аймауытұлының «Мағжанның ақындығы туралы», М.Әуезовтің «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі», С.Садуақасовтың «Қазақ әдебиеті», С.Сейфуллиннің «Әдебиет және оның ағымдары», С.Мұқановтың «Қара тақтаға жазылып жүрмеңдер, шешендер!», Ғ.Мүсіреповтің «Авгейдің атқорасынан бастайық», М.Қаратаевтың «Қазақ поэзиясының құлагері», З.Қабдоловтың «Әуезовтің әсемдік әлемі», С.Қирабаевтың «Сәкен туралы сөз», Т.Кәкішевтің «Сәбит-Мағжан-Сәкен», Р.Бердібайдың «Кемеңгерлік келбеті», Ш.Елеуқеновтің «Сағындырған жыр», Р.Нұрғалидың «Бір мақала хақында», З.Серікқалиұлының «Алтын жамбы», С.Жұмабектің «Талант тектоникасы» мақала, зерттеулерде қазақ әдебиетінің жалпы мәселелерімен бірге сын мұраты, оның табиғаты мен тағылымы, түйінді тұстары кең көлемде қарастырылады.

Аталған еңбектердің бәрі-баршасынан: ұлттық әдебиеттің жүріп өткен жолы, «тар жол, тайғақ кешулер» тағылымы, сөз өнерінің өзіне тән мақсат-міндеттері, әдеби сынның асыл мұраттары, руханият ісінің тарихи негіздері, әдеби-мәдени һәм эстетикалық құндылықтары, көркемдік әлемнің мың сан иірімдері жан- жақты танылады.

Бұдан басқа, қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынын әр алуан бағытта қарастырған- М.Базарбаевтың «Көрікті ойдан- көркем сөз» (1994), «Казахская поэзия: художественное искания» (1995), Р.Бердібаевтың «Эпос мұраты» (1997), «Жұлдыздар жарығы» (2000), Т.Бейісқұловтың «Бейімбетті атқан кім?» (2000), Х.Әдібаевтің «Абай патшалығы» (2009), Т.Кәкішев пен А.Садыққызының «Сәбит Мұқанов» (2009), К.Ахметтің «Сәбит Мұқанов-ғұлама ғалым» (2010), Қ.Салғараның «Түрік әлемі» (2000), И.Жеменейдің «Хафиз және қазақ әдебиеті» (2000), Б.Қожабекұлының «М.Х.Дулати» (2000), Ш.Елеуқеновтің «Мағжан» (1995), «Кітаптану негіздері» (1997), М.Мамажановтың «Асыл мұра» (1993), А.Машановтың «Әл-Фараби және Абай» (1994), М.Мағауиннің «Ғасырлар бедері» (1991), «Қазақ тарихының әліппесі» (1994), Т.Қожақеевтің «Көк сенгірлер» (1992), «Қым-қуыт іздер» (1999), А.Қасымжановтың «Ұлы даланың зиялылары» (1996), А.Қыраубаеваның «Ежелгі әдебиет» (1996, 1999), «Шығыстық қисса-дастандар» (1997), Ө.Күмісбаевтың «Проблемы арабо-персидских и казахских литературных связей» (1996), А.Мархабаевтың «Қазақ фантастикалық әдебиеті» (1998), З.Серікқалиұлының «Алтын жамбы» (2001), Ж.Дәдебаевтың «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (1991), «Әулие ата» (1998), Т.Жұртбайдың «Бейуақ» (1990), «Талқы» (1997), «Ұраным- Алаш» (2008), С.Ашимханованың «Мир Габита Мусрепова» (1999), С.Жұмабектің «Сын пернесі» (1990), «Сын әуені» (2001), Ө.Әбдімановтың «Қазақ газеті» (1993), Қ.Алпысбаевтың «Тарихи шығарма: таным және көркемдік» (1999), З.Бисенғалидың «XX ғ.б. қазақ романы» (1997), Б.Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), Ә.Бөпежанованың «Дүние- имани құбылыс» (2001), А.Егеубайдың «Құлабыз» (2001), Б.Кәрібаеваның «Қара өлең және лирика» (2001), Қ.Құдаймендінің «Ел мен жер тағдыры» (2000), Қ.Мәшһүр Жүсіптің «Көркем сөздің күдіреті» (2000), Б.Жетпісбаеваның «Символ в движении литературы» (1999), А.Исмакованың «Казахская проза: поэтика, стиль, жанр» (1998), Д.Ысқақұлының «Сын жанрлары» (1999), Қ.Мәдібайдың «Зар заман ағымы» (1997), Р.Тұрысбектің «Сөз сарасы» (1996), «Жүсіпбек» (1997), «Ар айнасы» (2000), «Парыз бен парасат» (2003), «Асыл сөз» (2006), «Ұлт мұраты және руханият» (2008), «Тарих.Таным.Тағылым» (2008), М.Тәжімұратұлының «Шеңгерей» (1998), Б.Сапаралының «Құнанбай қажы» (1995), М.Серғалиевтің «Ой өрнегі» (1995), З.Сейітжанұлының «Шыңжан қазақ әдебиеті» (1999), Н.Омашұлының «Белестер» (1999), Б.Кәрібозовтың «Сырлы сөз сипаты» (1997), Т.Сыдықовтың «Мұрат пен міндет» (1987), Ж.Ысмағұловтың «Абай: ақындық тағылымы» (1994), А.Сейдімбектің «Қазақтың күй өнері» (2002), «Қазақтың ауызша тарихы» (2008),

З.Жұмағалидің «Бел-белесте» (2005), А.Еспембетовтің «Уақыт өрнегі» (2005), С.Құлбарақтың «Т.Ахтановтың жазушылық шеберлігі» (2006), Г.Пірәлиеваның «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері» (2003), С.Тапанованың «Қазақ романдарындағы ғашықтық сарын» (2007), С.Сүтжанның «Алаш және түркі руханияты» (2008), Е.Сыдықовтың «Шәкәрім және Алашорда» (2008), Б.Ысқақовтың «Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланыстары» (2007), Ж.Аймұхамбетованың «Мифтің поэтикадағы қызметі» (2010), Қ.Асановтың «Айтыс өнерінің публицистикалық сипаты» (2010), А.Әлтайдың «Қазақ балалар поэзиясы» (2009), Қ.Байтанасованың «Орыс қаламгерлері шығармашылығының эмигранттық кезеңі» (2008), С.Дүйсенғазиннің «Халық поэзиясы және Ғабдиман Игенсартов мұрасы» (2007), «Шетел әдебиетінің тарихы» (2010), Б.Дуанинаның «Қазақ-неміс әдеби байланысы» (2010), А.Қалиевтің «Торғай ақындарының дәстүрлі поэзиясы» (2008), М.Үмбетаевтың «Ақындық өнер өрісі» (2003), Б.Омарұлының «Мұрат Мөңкеұлы» (1993), «Зар заман поэзиясы» (2000), Э.Пертаеваның «Дулаттың ақындығы» (2000), А.Шәріптің «Қазақ поэзиясы және ұлттық идея» (2000), А.Ісімақованың «Алаш әдебиеттануы» (2009), «А.Мырзабековтың «Ақ жауын» (2001), Қ.Кемеңгердің «Олжабай Нұралыұлы» (2010), М.Оразбектің «Автор және шығармашылық процесс» (2006) зерттеу, еңбектері жарық көріп, онда ұлттық сөз өнерінің әр кезеңдегі өсу-есею жолдары, жекелеген ақын-жазушылардың өмірі мен шығармашылығы алыс-жақын елдердегі қандастарымыздың тағдыр-талайы, әдеби мұра мен оны зерттеп- ерделеудің өзекті тұстары, көркемдік мұраттар тағылымы, мәдени- рухани һәм эстетикалық құндылықтар қазіргі кезеңнің талап-тілектері тұрғысынан таразыланады.

Қалың көптің мақсат-мұратын көздеген мұндай ғылыми жиын, жүздесу-қауышулар ел бірлігі мен тұтастығын, Ұлт құндылықтарын, Руханияттың түйінді тұстары мен ортақ мәселелерін қозғап, бірлесе шешім қабылдауымен де маңызды болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ысқақұлы Д. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» Алматы Қазығұрт баспасы 2011 ж. I- II том
2. Келімбетов Н. «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» Атамұра 2005 ж.-16 б.
3. «О партийной и советской печати» Сборник документов Москва 1954 ж. 431-бет
4. История киргизской советской литературы Москва 1970 г. 128-бет

ҰЛТТЫҚ СЫН ЖАНРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАР МЕН СЫННЫҢ ЖАНРЛЫҚ ФОРМАСЫ

Наймантаева Роза

Резюме. В статье рассматриваются взгляды на историю литературы в формировании жанра национальной критики и жанровая форма критики.

Әдебиет-ардың ісі болса, сын- ақиқаттың айнасы. «Шын сын болсын, сын-шын болсын» деген қанатты сөз де сын жанрының басты аксиомасы, өзгермес өмірлік қағидасы іспеттес. Содан болса керек, әдеби сынды - әдебиеттің тәрбиешісі тұрғысында пайымдайды, суреткер еңбегінің ішкі иірімдерін аңартуға, ой-санасының сырларын танытуға тереңдейді. Ұлттық сын жанрын қалыптастырудағы әдебиет тарихы мен сынның жанрлық формасы сөз болғанда, әдебиет тарихының тереңіне барлау жасауға тура келеді. ХІХ ғасырға дейін қазақ әдебиеті негізінен ауызша ақындық поэзия түрінде болып келсе, енді жазба әдебиет өкілдері шыға бастады. Бұрыннан келе жатқан араб графикасындағы шығыстық үлгідегі кітаби ақындармен бірге орысша оқыған сауатты, білімді азаматтар көрінді. Жергілікті ұлт өкілдерінің кадрлар даярлағандағы отаршыл орыс өкіметінің басты мақсаты өз жақтастарын саясатын жүргізетіндерді бодан елдің өз ішінен даярлау болатын. Бұл саясат белгілі бір дәрежеде жемісін де берді. Солай бола тұра орысша білім алғандардың ішінен халықтың қамын ойлаған, ұлтжанды зиялы азаматтар да шыға бастады. Солардың ішінде әсіресе Шоқан Уалихановтың, Ыбырай Алтынсариннің, Абай Құнанбаевтың жұлдыздары қазақ мәдениетінің, көгінде жарқырап жанды.

Қазақтың тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлиханов әдебиет жайлы да құнды пікірлер айта білді. Ол Жетісуға, Ыстықкөлге, Жоңғарияға, Қашқарияға жасаған сапарлары кезінде ел ішінен әдебиет үлгілерін жинады. Қазақтың «Қозы-Көрпеш Баян сұлу» жырын алғаш рет қағазға түсіріп, пікір айтты. Шоқанның қазақ халқының ақын жандылық қасиеті, дамыған поэзиясы жайлы білдірген пікірлер аса қызғылықты. Ол қазақ ауыз әдебиетін басқалардан биік қояды: «Поэзияға құмарлығы, әсіресе, өлеңді шығарып айтуға құмарлығы-көшпенділердің айқын белгісі». «Дала көшпелілерінің поэзия мен шынайы сезімділікке бейім болуына өмір бойы табиғат құшағында жүруі, жасыл желекті даланың, ашық аспанның көріністері мен көшпенділік тұрмысы әсер етпесіне кім кепіл». «Өзінің поэтикалық дарындылығы жағынан қазақтар бірінші орынға ие екеніне дау айту қиын». «Қазақ ақындарының импровизаторлық өнері көшпелі елдің салт-тұрмысына байланысты ғасырлар бойы қалыптасқан ақындық дәстүр негізінде туып, дамыды», - деген ой түйеді [1,18].

Әлемдік әдебиет пен мәдениеттен жан-жақты білімдар Шоқан туысқан қырғыз халқының атақты дастаны «Манас» жырын алғаш зерттеуші, оның «Семетей» тарауын тұңғыш рет жазып болды. «Манас- бүтін бір халықтың шығармасы, соның көп жылдық шығармашылығының жемісі-дала

«Илиадасы» десе де болғандай»-деп, бұл жырды аса жоғары бағалайды [1,19]. «Манастанудың» негізін салған Шоқанның бұл пікірлері кейінгі зерттеулердің сара бағытын айқындап берді десе де болады.

Шоқанның еңбектерінде қазақ әдебиеті тарихындағы Қорқыт, Асан қайғы, Ақтамберді, Шал, Тәтіқара, Орынбай, Шөже, Жанак, Түбек, Бұқар сияқты ірі тұлғалардың өнерпаздық қырлары хақында азды- көпті пікірлер бар. Қазақтың ақындары жайлы айтқанда негізгі мақсат ұлттық әдебиетімізді еуропалықтарға таныстыру болғандай. Өйткені Шоқан қазақ поэзиясы туралы әңгімелеп отырғанда, оны көбіне еуропалық әдебиетпен салыстыра отырып, түсіндіреді.

«Қазақ халық поэзиясының түрлері» атты еңбегінде Шоқан сол кездегі қазақ поэзиясын түрлерге жіктеп, әрқайсысына анықтама береді. «Жыр-рапсодия, жырламақ деген етістік,мәнерлеп айту деген ұғымды білдіреді». «Жоқтау- әдебиеттің ең ескі түрі. Оның шығуы үй ішінде, қауым ортасында болған игі адамдардың дүниеден көшкеніне өкініп, оларды еске түсіру ретінде айтылған жыр». «Қайым өлең- төрт жолдан құралған әр шумағында жеке-жеке идея жататын өлең. Бұл өлеңдер дауыс ырғағына негізделіп айтылады» [1,21].

Шоқанның осы еңбегі сол кездегі қазақ әдебиеті жайлы ғылыми-сыншыл ойлар шыққан биік белес, алынған асқар асу, қазақ әдеби сынының тарихындағы алғашқы ғылыми- теориялық мақала болатын.

Ыбырай Алтынсарин (1841- 1889ж.ж.)- қазақ халқының болашағы үшін халық ағарту саласында тарихи еңбек сіңірген ХІХ ғасырдағы аса көрнекті мәдениет, әдебиет қайраткері. Оның Торғай қаласындағы алғашқы қазақ мектебін ашуы, осы мектепке арналған оқулық ретінде «Қырғыз (қазақ) хрестоматиясын» жазуы- қазақ даласы үшін үлкен тарихи оқиға. Қазақша, орысша, мұсылманша жан- жақты білімдер алған Ыбырай өзінің бар дарынын жас ұрпақты тәрбиелеуге арнағандықтан оның әдебиетшілдік қызметі де тікелей осыған байланысты болды. Сондықтан да «Қырғыз (қазақ) хрестоматиясын» қарастырғанда оған екі тұрғыдан: көркемдік және педагогтік жағынан келу керек. Кітапқа кірген шығармалардың көбі Ыбырайдың төл тумасы, ауыз әдебиеті үлгілері, аудармалар. Оқулықтың мақсатты көздегендіктен де Ыбырайдың өз әңгімелерінің барлығы дерлік тәрбиелік ыңғайда жазылған. «Оның ақындық шабытына дем беріп, жазушылық қиялына қанат бітіретін зор нысанасы- қараңғы қазақ халқының көзін ашу, көңілін ояту, оны озық мәдениетті елдердің қатарына қосу» [2,852].

Қазақтың бай ауыз әдебиеті ішінен басқа да халықтар әдебиетінен аудармалар жасап, кітапқа саралап еңгізілгенде Ыбырайдың сыншылдығы педагогикалық бағытта көрінеді. Ол шығарманың тәрбиелік маңызын ғана емес, сонымен бірге оның оқушының санасына жетуіне тікелей әсер ететін жас ерекшелігі, ұлттық психология, жеке мүддесі сияқты мәселелерді де жіті ескеріп отырған.

Ыбырайдың шығармалары қазақ тілінің әдеби нормасын берік ұстануымен ерекшеленеді. Ол өзі ғана таза әдеби тілмен жазып қоймай, өзгелерден де осыны талап етті. «Қазақ тілінің тазалығын сақтау жолындағы күресі Ыбырай Алтынсариннен басталған» [3,45]. Ол қазақ тіліне шет сөздерді орынды- орынсыз тықпалай беруге қарсы болды. «Қазақтың төл тілінде қажетті сөз табылмай қалған жағдайда, кейбір парсы немесе араб сөздерін пайдаланудың ерсілігі жоқ» [4,270] деп білді.

Ұлы ағартушы жазушы- Ыбырай Алтынсариннің бүкіл шығармашылық жолы оның ағартушылық қызметінен туындап отырған. Ол әдебиет жайлы арнайы мақала жазбағанымен де, оның еңбектерінде ағартушылық, педагогтік бағытта барынша жарқырап көрінген әдеби сыншылдық көзқарастары айқын көрінеді.

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбаев- ХІХ ғасырдағы ұлттық поэзияны асқар биікке шығарған аса ірі әдеби құбылыс. Поэзияның қоғамда алатын орнына, оның негізгі мақсаты мен міндетіне мүлдем жаңаша көзқараспен келіп, әдебиетті прогресшіл бағытқа бастады. Сөйтіп қазақ өлеңін идеялық және көркемдік жағынан қоғамдық рухани дамудың озық дәрежесі деңгейіне дейін көтерді. Қазақ поэзиясының ғасырлар бойғы дәстүрлі дамуына әлемдік әдеби үрдістердің ең үздік үлгілерін көрсетіп, қазақ поэзиясына жаңа сапарлар әкелді; өркендеудің өнімді жолына түсірді. Жалпы, Абай- тумысынан сыншыл ақын. Тума талант дана Абай өлең түгілі, бүкіл өмірге сын көзімен қараған. Өмірдегі келеңсіздіктерді, жетесіздіктерді аяусыз сынап отырған. Абайдың шығармашылығын сыншыл реализмге жатқызып келгендігіміз де сондықтан. Абай поэзиясын биікке көтеріп тұрған басты қасиетінің бірі- осы өмірге, өнерге сын көзқараспен қарап, тіршіліктің мәнін, маңызын, мақсатын жаңаша көркемдік тәсілдермен кемел кестелей білуі. Ақын өлеңдеріндегі өмірге деген көзқарасы зерттеулерде біршама әңгіме болып жүр [1,23].

Абай өзіне дейінгі қазақ поэзиясын, оның ішінде Шортанбай, Дулат, Бұқар жыраулардың өлеңдері жайлы пікір айтқанда олардың ақындығын жоққа шығармайды. Өзіне тән нені айтса да түбіне жеткізе кесіп айтатын әдетімен оларға жоғары талаптар қойып, өлеңдеріндегі бір сарындылықты, техникалық, көркемдік жақтарындағы кейбір жетіспеушіліктерді аяусыз сынға алған. Дәстүрлі қара өлең, жыр үлгісіндегі бүкіл қазақ поэзиясында өлең құрылысына тән батыл ізденістердің болмағанын оның аса көрнекті үш атын атап тұрып, сынап отыр.

Абайдың көркем сөзге қояр биік философиялық-эстетикалық талғамы оның қазақтың мақал-мәтелдері жайлы айтқан пікірлерінен де айқын көрінеді. Ол «Қазақтың мақалдарының көбіне іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар» [5,462],- деп білген. Халықтың ғасырлар бойы тәжірибесін «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» етіп, аз сөзбен, терең оймен кестелген мақал-мәтелдерді тілдік жағынан емес, онда айтылған ойлардағы кейбір ұшқары жақтарын қатал сынға алған. Абай «Жарлы болсаң, арлы болма», «Қалауын

тапса, қар жанады», «Атың шықпаса, жер өрте», «Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол», «Алтын көрсе, періште жолдан таяды», «Ата- анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті» деген мақалдарда айтылар ойдың адамгершілік нормаларына қайшы келетін тұстарын атап көрсетеді .

Абай-уақытынан озып туған ұлы ақын. Қазақ бойындағы кемшіліктерді Абайдай қатты айтқан, ашық сынаған ешкім тағы да жоқ. Халқының қамын жеп, «толғауы тоқсан қызыл тілді» қару қылып, қанша қызмет етсе де елі кезінде ақынды өз дәрежесінде түсіне алған жоқ. Өйткені Абай өз оқырманынан көп алға кетіп қалған болатын. Ақынның көркем кестеленген көп мағыналы да терең өміршең ойлары көпшіліктің түсінуіне ауыр соғып жатты. Сондықтан да Абайды оқырман мәселесі қатты қинады. «Жартасқа бардым, күнде айқай салдым, одан да шықты жаңғырық» дейтіні де сондықтан [6,25].

Сонымен, қазақ әдебиетінде сыншыл ойлардың дамуына ұлы Абайдың сөз өнері жайлы айтқан өрелі ойлары әдеби сынды, кең өрістерге, бел-белестерге алып шығып, философиялық- эстетикалық сыннан биік асуларына бет алғанын байқатты. Сынның дамуы қоғамдық ой-пікірлердің дамуымен тікелей байланысты болса, данышпан Абайдың өмірдің мәні, поэзияның қоғамдағы орны, сөз өнері жайлы ғасырлар бойы қалыптасқан талғам-түсінігі Абай арқылы үлкен електен өтіп, кемелденіп, толысып, жазбаша сипат ала бастады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ысқақұлы Д. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» Алматы Қазығұрт баспасы 2011 ж. I- II том.
2. Келімбетов Н. «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» Атамұра 2005 ж.-16 б.
3. «О партийной и советской печати» Сборник документов Москва 431б.
4. История киргизской советской литературы Москва 1970 г. 128
5. История узбекской советской литературы Москва 1967 г. 96-бет
6. Кенжебайұлы Б. Өтепұлы К. «Тағы да әдебиет туралы» «Социалды Қазақстан» 1933 ж. №147 30 шілде 36-бет
7. Тоғжанов Ғ. «Қазақстан әдебиетіндегі сын туралы кейбір өзгешеліктеріміз» «Социалды Қазақстан» 1933 ж. №195 24-тамыз 42-бет.

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АДАМГЕРШІЛІК ҮНІНІҢ ШЫРҚАЛУЫ

Нұрқасым Арайлым

Резюме: В статье рассказывается о нравственном звучании стихотворений Толегена Айбергенова.

Өлеңінің әр шумағынан сағыныштың сазы есетін Төлеген Айбергеновтың поэзиясында ерекше бір қуат бар. Ол басқа түскен қайғыға

мойымайтын, қайта онымен тірескенде бел омыртқасын морт сындырып жіберетін – күрескерлік қуат. Ол адамды жеңіп, жігерін құм қылғысы келетін қасіретпен арпалысып, қолын қайырып, мойнын бұрап тастайтын – батырлық қуат. Мысалы, ақынның «Апаларым» атты өлеңінде Төлеген Айбергеновтің күрескерлік және батырлық қуаты мейлінше шынайы кестеленген.

Мен ұл ем. Сендер ең үш тамаша елік,
Төртеуміз бір әкенің баласы едік.
Төрт тағдыр қайғысы мен қуанышын
Өстік біз бір омыраудан таласа еміп,
Есейткен жетті күндер сыр ақтарып,
Қалдым мен қоштасарда бір-ақ танып.
Таралып шартарапқа жолдар шықты
Сендердің бұрымдарың сияқтанып.
Кеттіңдер біздің үйден ұзатылып
Қатігез қимастықты қыз аты қып.
Сан түндер сағынышым көз ілдірмей,
Жүгіріп сыртқа шықтым жүз атылып.

Қазақ әдебиетіндегі жауһар жырлардың бірі болып саналатын бұл лирикалық шығармада қайғыға мүжілмейтін, тағдырдың тепкісін көрген сайын жігерлене түсетін Төлегеннің ақындық рухы мен мінезі сайрап жатыр. Өлеңді оқып шыққаннан кейін Төлегеннің ақындық болмысының сағыныштан жаратылғанына сенбеске амалыңыз қалмайды.

Төлеген Айбергенов поэзиясы сан қырлы. Біз ақын лирикасына ерекше тоқталамыз. «Әдебиет туралы ғылымның пайымдауынша лириканың бірнеше түрі бар. Олар саяси-әлеуметтік яғни, азаматтық лирика, махаббат лирикасы және философиялық лирикасы», - деп баға береді белгілі академик ғалым Зейнолла Қабдолов [1].

Ақынның лирикалық қаһарманы - үлкен интелект. Ол ұсақ-түйек төңірегінде отбасы, ошақ қасында қалып қоймайды. Оның басты міндет етіп көтеретіні- адамгершілік, ар алдындағы борыш, ізгі қасиеттер үшін күрес, күллі өмірдегі адам ар-ожданына кереғар ұсақтықтардың бәріне қарсы майдан ашу, халықтық мәселелер. Оның ойлайтыны - жеке бастың қамы емес, халық мүддесі. «Өлең-арена», - дейді Қадыр Мырзалиев. Бұл шындық екенін Төлеген Айбергенов поэзиясы дәлелдейді. Әр өлеңі- ақын сезімінің сиренасы.

Әр ақынының лирикалық кейіпкерінің өзіне тән мінезі, қан қызуы яғни, темперамент! болады. Ол- ақынының мінезі: өлеңім өзіме тарт дегендей, әр өлең тек иесіне тартады. Оған дәлел ретінде мына бір өлеңін алып қарайық:

О, күлкілер
Ерке назды күлкілер,
Сендер барда жүрегімде жыр түлер.

Сендер барда көктемінде шаттықғың, Аунап- қунап көңілім бір сілкінер.

Осы өлеңді оқығанда керемет сезім құшағына бөленіп, ақынның ішкі ой-күйін көреміз. Өзінің қысқа ғұмырын өмірді түйсіну мен түсінуге арнаған ақын жырларының өміршендігін:

Ей, адамдар, айналайын, туғандар.

Жалғыз минут тыңдандар!

Мен сендерге көп болды сыр шертпедім,

Шартарапқа жүргеніммен жүз аттап, Бұрын мұндай көрмеп едім ұзақтап.

Қазір түгел көкірегім өрт менің! - деп адал да аппақ ақ жүрегінен ақтарыла шыққан жырларын айқын көреміз. Ол халқына, айналасындағы қимас адамдарына қарата сөз қозғап, ішкі сырын ақтаруға әзір екендігін оларға деген сағыныш сөздерінен бастайды. Туған жерге, достарға, өлеңге деген сағыныш ақын жүрегінен осылай риясыз көңілімен ағылып, кемерінен асып, төгіліп жатыр. Айбергеновтің азаматтық үні «О, адамдар біргемін мен сендермен», деп басталатын өлеңінен-ақ көрініс табады.

Ақын қай кезде де өзінің адамдармен бірге екенін айтады. Шындығында да адамсыз, адам әрекетінсіз дүниеде еш нәрсе болмас еді. Лирикалық кейіпкердің пікірі әр оқырманның жүрегіне жол тапқандай, оқырманның өз сөзіндей болып естіледі. Төлеген ақынның болмыс бітімінің өзгешелігі де осында. Оның өмірге, адамдарға, табиғатқа деген махаббаты ақын жанының рухани байлығымен ұштасып жатыр.

Төлеген Айбергенов – анық ақындық шабыттың, ақтарылма ашық сырдың жаршысы. Оның жыры – ақынның азаматтық сезімінен, замандастары алдындағы борышкер сезімінен туындап жатады. Ұраншыл, даңғаза шу емес, көңілді көтеретін, еліктіретін екпінді дауыс. Төлеген Айбергенов қызыл сөзге, қызамыр ақылгөйлікке дидактикаға ұрынбайды.

Өнер – өмір, өмір ақындықтың мазмұндық – тақырыптық аясына, суреткерлік – көркемдік кесте ерекшелігіне тоқталар болсақ, Төлеген Айбергенов творчествосында тынымсыз қозғалыс, үздіксіз ілгері басу, өзін үнемі жол үстінде деп ұғыну, сапар сезімі тән. Тіпті, бұл ақынның кітаптарының аттарынан бастап, әрбір өлең, толғауларының аттарында жатыр. «Өсіп келе жатырмын», «Тау жолында», «Жолдар, жолдар», «Арал толқындарында», «Қарақалпақ жырлары», «Уақытпен бетпе-бет», «Шабандозбен әңгіме», «Аруана бауыр дүние», «Қазақстан көктемдері», «Революция жалғаса береді», «Ағыстар мен ғасырлар», «Космонавт монологы». Бұдан ақынның өсу эволюциясын, шеберлікке, жетуін шығармашылық тұрғыдан толысуын байқаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кекілбайұлы Әбіш, Шығармаларының жиырма томдық толық жинағы. Т.13: Мерей сөз: көзі бар замандастар хақында / Ә. Кекілбайұлы; [ҚР Байланыс және ақп. Мин. ; Ақпарат және мұрағат комит-н

- "Әдебиеттің әлеум маңызды түрлерін басып шығару" бағ-сы б-ша шығ-ды]. - Алматы : Жазушы, 2011. - 400 б.: автордың фотосуреті
- 2 Оңғарсынова Фариза, Толық шығармалар жинағы. Т.4 / Ф. Оңғарсынова; [ҚР Мәдениет және спорт министрлігі]. - Алматы : Сардар, 2015. - 320 б.
  - 3 Асылбекұлы, С.Күзгі романс: повестер мен пьесалар. – Астана: Фолиант, 2018. – 240 б.
  - 4 Оразалин Нұрлан, Шығармалар жинағы. Т. 10: Тамырлар. Арналар. Тұлғалар / Н. Оразалин; [ҚР Мәдениет және спорт Мин. Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару бағдарламасы]. - Алматы : Ән арыс, 2016. - 496 б.: автордың фотосуреті

Т. АЙБЕРГЕНОВТЫҢ ТУҒАН ЖЕР, ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСТЫ БЕЙНЕЛЕЙТІН ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕР

Нұрқасым Арайлым

Резюме: В статье рассматриваются поиски Т. Айбергенова в произведениях, отражающих родную землю, национальную самобытность.

Ақынның 1958 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген:

Көк шықты таудың тарғын тасын жарып,

Арықта сулар жатты тасып ағып.

Аямай алтын нұрын жерге төгіп,

Күн көзі күлімдейді қасын қағып-деген «Пейзаж» атты өлеңі қазақ поэзиясына Төлегендей тағы да бір жалынды ақынның келгендігін әйгіледі...

Ақын қай тақырыпқа барса да, салғырт қарамаған, бар жан-тәнімен ақтарыла айтқан. Кішігірім дүниенің өзінен үлкен-үлкен ойлар түйіп, оны шын ақындық шеберлікпен, бейнелі тілмен, сезімтал жүрекпен бейнелей берген. Оның өлеңдерінің қайсысын алып қарасақ та, өмірдің алуан-алуан сырларымен қабысып жатқан нәзік лирика басым түсіп жатады. Өлеңдерінде өз басының тіршілігімен, өзі арқылы бүкіл елдің, халқының өмірімен, сол сияқты бүкіл адамзаттың арман-мүддесімен біте қайнасып жатады. Ақын бойындағы бар қасиеттер, қуаныш, сағыныш, махаббат, достық, мұң, өмірге деген құштарлық, бәрі де ақынның жеке басын күйттеуден тумады, бүгінгі дәуірдегі жалпы адамға, адамзатқа тән шындықтан туады. Осылардың бәрін өлеңіне сыйғыза отырып, ақын заман үнін, жырын бүгінге арнайды, келешек ұрпаққа жеткізеді.

Туған ел мен жерге деген сүйіспеншілік – Төлеген Айбергенов лирикасының өн бойында жалғасып отыратын үзілмейтін желі. Ақынның шоқтығын биік көтеретін келелі де келісті арна — туған жер, туған ел, туған халқы алдындағы үлкен жауапкершілік, ар-ұждан, перзенттік парыз. Ақын туған елден жырақта жүріп, туған өлкені, оның әрбір тау-тасын, қаласын да, даласын да аңсаумен, кеудесінде шемен боп қатқан сағыныш толқындарын

тебірене төгеді. Төлеген Айбергеновтің туған жер тақырыбындағы өлеңдерінің идеялық қуаты күшті, сыршылдығы мол, патриоттық сезімге толы.

О, менің байтақ мекенім,
Жанымның қаршығасы сен,
Шырқағым келіп кетеді
Жазбаған ән шығарсың сен.
Қызығың тербеуде мені,
Тарқамас той шығарсың сен,
Тулаған тар кеудедегі,
Тумаған ой шығарсың сен...

Айбергенов қазақ поэзиясында өзіндік үн қосты. Оның поэзиясы образға тұнып тұр. Өлеңдерінен адам күтпеген жерден оқыс теңеулер мен нәзік жүрекке әсер ететін суреттер көреді. Көз алдына кәдімгі көркем картиналар келеді. «Сағынған көздің моншағы, шашылып жатыр төсекте», - дейді Айбергенов. Көздің жасын қандай сұлу көрініспен, керемет теңеумен жеткізіп отыр?! Көздің жасын төсекке сіңірмей, моншаққа айналдырып жырлайды.

Төлеген теңеу деген ұғымды мейлінше еркін, мейлінше жетік, қолданады. Тың ассоциялар, тың бояулар мол.

Ақ жұпар аңқып, бұрқырап озон тараған,
Барсаң сен жаздың жаңбырында аппақ бораған.
Жетеді сен боп дүңкілдеп маған қаққанда –
Самала мынау таулардан
Сарқырамалар – барабан.

Төлеген Айбергеновтің поэзиясы ешкімге ұқсамайтындығымен ерекше. Қазақ әдебиетінде туған жер, атамекен туралы өлеңдер болғанымен соншалықты ұлы сағыныш басқа ақындарда болмады десек қателеспейміз.

Сағындым, жаным, мен сені!
Көркінді жүрген қуаныш қылып,
Мендей ме екен бар ағаң,
Шын інім болсаң, бас бұрма, жаным,
Өсек-ғайбатқа бораған.
Қажет жерінде қатігездік пен қаталдық
керек десек те,

Адамның заңғар ұлылығын сен сағынышымен есепте... деген ақын сағынышы тек Мұхтар інісіне ғана емес, жыр сүйетін, жырдағы жалғандыққа жаны жылайтын, қазақтың қара өлеңін қасиет тұтатын інілеріне арнап кеткен сағыныш-өсиеті дерсің! Ал ары қарай ол жалпы адамзатқа қажетті философияға ұластырады.

Бабалар бізді сағынған, жаным, арманның аңсап биігін,
Әжелер бізді сағынған, жаным, талдырып асқар иығын.
Жазира белдер қуанышыңды болмасын мәңгі шектемек,
Алдыңнан орман кес-кестеп шықса сағынышыңмен көктеп өт.

Мен мұны жазып отырмын арманымды орап сезімге,
Жан-жақтан түскен шұғыланың бәрін сағынып жүрген кезімде.

Төлеген лирикасының ең басты қаһарманы – сағыныш. Ол оқушысымен әр кездескен сайын сөзін сағыныштан бастайды. Оның қай жырын оқысаңыз да осындай сағыныш сазы еседі. Туған жерге деген сағыныш, достарға деген сағыныш, өлеңге деген сағыныш. Шындап келгенде, бұл сағыныштың бәрі де ақын көкірегін өртеп бара жатқан алай-дүлей махаббат.

Бұл – ақынның суреткерлік кредосы. Сағынбай тұрып барма, сүймей тұрып жазба! Ол үшін қаншама ерлік кеңдік, қаншама рухани байлық керек.

Сөздің құдіретін жеткізудің бір жолы – өлең, сол өлеңді аз ғана ғұмырына серік еткен ақын Төлеген Айбергеновтың жүрегі соғуын тоқтатса да, өлеңдегі сапарын тоқтату мүмкін емес.

Ей, адамдар, айналайын туғандар,
Жалғыз минут тыңдаңдар!

Мен сендерге көп болды сыр шертпедім,

Қазір түгел көкірегім өрт менің!-деп жүрегінің лапылдаған отымен, өз дерті, өз жүрегің күйдіріп бара жатқан сағынышымен қазақ поэзиясының шаңырағын жылытты. Адамның заңғар ұлылығын сағынышымен есептер, сағынышымен өлшеген ақын, сол сағыныштың «кірпіктеріне сүйеніп» өткен. «Сөйлейді сенің тілінде барлық құс біткен» деп сағыныш алдында бас иеді. Азаматтығын сағынышымен асқақтатады. Сағыныш сезімін құдіретін елестету үшін мына бір шумаққа зер салсақ та жеткілікті:

Сен менің өзімді көрсең,

Тұрысым осы менің.

Ал мендегі ғаламат сезімді көрсең

Шомыр едің!

Сен онда ойланар ең

Мен болып сезінер ең

Мен болып оянар ең,

Мен болып көз ілер ең

Жеткізе алмас ел мұны Адамның сөзімен.

Адамның сөзіменен жеткізе алмаған жерден, құпия сезім құдіреті басталмақ. Осындай сезіммен өлең керуеніне енген ақынның азаматтық жүрегі – азаматтық лирикасымен көріктеніп, күрделене түсті.

«Мен – марттағы найзағай күркірімін!» – деп өзі айтқандай, Т.Айбергенов қазақ өлеңіне нәсердей құйылған екпін, толқындай тулаған ырғақ алып келді. Ол өлеңдерін жүрекпен жазып, жүрекке жеткізген ақын. Ақынның жырлары сенің жүрегіңнің түбіне терең бойлай отырып, қасіретінді адамша түсінеді, досыңша сырласады. Тіпті сенің айта алмаған, жеткізе алмаған ойларыңды ақын поэзиясынан тапқандай боласың

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Кекілбайұлы Әбіш, Шығармаларының жиырма томдық толық жинағы. Т.13: Мерей сөз: көзі бар замандастар хақында / Ә. Кекілбайұлы; [ҚР Байланыс және ақп. Мин. ; Ақпарат және мұрағат комитеті "Әдебиеттің әлеум маңызды түрлерін басып шығару" бағ-сы б-ша шығ-ды]. - Алматы : Жазушы, 2011. - 400 б.: автордың фотосуреті
- 2 Оңғарсынова Фариза, Толық шығармалар жинағы. Т.4 / Ф. Оңғарсынова; [ҚР Мәдениет және спорт министрлігі]. - Алматы : Сардар, 2015. - 320 б.
- 3 Асылбекұлы, С.Күзгі романс: повестер мен пьесалар. – Астана: Фолиант, 2018. – 240 б.
- 4 Оразалин Нұрлан, Шығармалар жинағы. Т. 10: Тамырлар. Арналар. Тұлғалар / Н. Оразалин; [ҚР Мәдениет және спорт Мин. Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару бағдарламасы]. - Алматы : Ән арыс, 2016. - 496 б.: автордың фотосуреті

I. ЕСЕНБЕРЛИН РОМАНДАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Оңғарбаева Балагүл

Резюме: В статье рассматривается художественная специфика романов И. Есенберлина.

Қазақ әдебиеті дамуының тарихында жазушы І. Есенберлин төргі орындардың бірін алады. Қазақ әдебиетінің көркем қазынасын байытуға қомақты үлес қосқан жазушы әр түрлі жанрларға құлаш ұрды. Қыруар өлең, 10 дастан, екі повесть, 17 роман жазды. І. Есенберлин 1915 жылы 10 қаңтарда қазіргі Ақмола облысының Атбасар қаласында дүниеге келген. Кейінгі жылдар І. Есенберлин тап кегін шайқауға арналған шығарма жазуын күрт сиретті. Жалпы ұлттық, адамзаттық тақырыпты төңіректейтін ыңғай білдірді. Бұл әсіресе, оның күнделікті өмір туралы дастандарына тән. Ақынның «Қазақ қызы» поэмасы (1975) ерлі – зайыпты Асылбек пен Алтынай шахтарына арналған. Жазылмас дертке ұшырап, арамның бір құпия аралындағы емханаға түскен Асылбек жарына «обалыңа қалмайын, басың бос» деген мазмұнда қоштасу хатын жазады. Алтынай баласын анасына қалдырып, өзінің де басын бөлеге тігіп, Асылбегінің қасынан табылды.

Ақынның о дүниеге озарынан 5 жыл бұрын, 1978 жылы «Көңіл дастан» поэмасы туды. Күні кеше қасында жүрген қаламдас, достас замандастарының мазаратына зират етіп қайтқандағы ақын толғаныстары. М. Әуезов, З. Шашкин, С. Мұқанов, Қ. Байсейітов, Ш. Айманов т.с.с. кешегі қосқа жайсаңдарды еске алу. Жазушы талантының бағын ашқан туындысы – «Айқас» романы (1966). Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығын

алған бұл туынды оның авторларының жетістігі үстіне, Қазақ Кеңес әдебиеті тарихындағы белесті шығарма. Негізгі кейіпкері Дәурен. Шәкірті Күрке. Еламанның азғыруымен Күрке Жарқын кенін өзі ашқан боп көрініп, кітабынан Дәурен есімін алып тастап, бар табысты өз атына шамдеп, атақ-даңққа ие болған. Кешірімді Дәурен бұл жөнінде жақ ашпайды. Өндірістік мәселені бас араздық құралына айналдырып, Дәуренге жала жабады. Бекайдарыма мені жамандап әке мен баланы айырып жібердің деп дүрсе қоя береді.

Шәкіртінен мұндай қаралықты күтпеген Дәурен жүрегі жарылып көз жұмады. Кеңес кезінде жиі жарияланған «Айқас» романына қазіргі демократия жағдайында да орын табылады. Өйткені адамның адамдығы үш күрес қашанда жалғаса бермек. «Айқастан» соң іле – шала 1967 жылы «Ғашықтар» романы туды. Бұл шығарма қоғамда моральдық бағандардың құны шұғыл арқанын айғақтай түсті. Қоғамның ендігі тағдыры адамның рухани өсуіне тікелей байланысты екеніне бар көркемдік қуатымен көз жеткізуге тырысты. Роман үгіттейтін проблема – махаббат шығармагерлік шабыт. Жантас Ұлбосындай аруды бұрын көрмегендей. Екі жастың бір – біріне ынтықтығы, сүйіскен жүректердің табынуы сол олқының орнын толтырғандай. Жантас мүсінші жігіт. Профессор хирург Шерубай махаббаты Жантастың Ұлбосынға деген сезіміндей өтпелі, құбылмалы емес. Ол Ұлбосынға өмір бойы ғашық. Ал Жантас Аяужан деген араншы қызға үйленеді.

I. Есенберлиннің өнер қайраткерлерінің образын жасау жолымен жаңа әлеуметтік – құлықтылық тартыс әлемін ашуға ұмтылған ізденістері «Махаббат мейрамы» (1984), «Аққу құстар қуанышы» (1983) романдарында жалғасты. «Махаббат мейрамының» бас кейіпкері Еркебұлан таланты тек оның архитектуралық өнердегі қабілеттілігінде ғана емес. Ақ жүрек жан Еркебұлан мектеп жасынан бірге өсіп келе жатқан досы әрі қызметтес әріптесі Қайназардың қызғаншақ мінезін, арам қылықтарын ұзақ жылдар бойы аңғарттықпен сезбейді.

Басында бауырына салған жұлдыздан айырылып, оның орнына Еркебұланды асырайды. Жұлдыз балалар үйінде өседі. Кейін екеуі кездесіп, ғашық болады. Жұлдыз екі қабат болады, содан ағалы – інілі екенбіз деп Алматыны тастап басқа қалаға кетуі Қайназардың қараниеттігімен жасалады. Еркебұлан ішімдікке салынып кетеді. Ақыры әділеттік жеңіп, бәрі орнына келеді. I. Есенберлин шығармаларын зерттеуге Р. Бердібаев, X. Әбілбаев секілді әдебиетшілер қатысты. Оның романдарын Ю. Домбровский, М. Симошко қатарлас талантты жазушылар аударды. Жазушы талантының бағын ашқан туындысы – «Айқас» романы (1966). Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығын алған бұл туынды оның авторының жетістігі үстіне, қазақ кеңес әдебиеті тарихындағы белесті шығарма. «Айқастан» соң іле-шала 1967 жылы «Ғашықтар» романы туды. Бұл шығарма қоғамда моральдық бағамдардың құны шұғыл артқанын айғақтай түсті. Ілияс Есенберлиннің өнер

қайраткерлерінің образын жасау жолымен жаңа әлеуметтік-құлықтылық образын жасау жолымен жаңа әлеуметтік-құлықтылық тартыс әлемін ашуға ұмтылған ізденістері «Махаббат мейрамдары» (1984), «Аққу құстар қуанышы» (1983) романдарында жалғасты.

Бұл шығармаларға алыс-жұлыс дарын мен дарынсыздар арасында өрістей келе, өз орбитасына бірсыпыра моральдық, адамгершілік мәселелерін қоса шығарды. Махаббат тақырыбы сазын және бір қырынан шертетін «Алтын құс» романы (1972) жүрегі талмаурап ауырып, о дүние мен бұ дүниенің арасында жатқан адамның шытырман оқиғалары өмірін көз алдынан тізбектеп өткізеді. Ілияс «жұмысшы тақырыбынан», кенші, барлаушылар, тыңгерлер, техникалық интеллигенция өмірінен «Алтын құсқа» қоса «Көлеңкемен қорғай жүр» (1974), кейін аты өзгертілген «Аманат» (1978), «Маңғыстау майданы» (1979) романдарын туғызған. «Мұхиттан өткен қайық» романында партиялық басшылық стилі реалистік тұрғыда көрсетілген. «Қатерлі өткен» романының алғашқы беттерінде көрінетін ұлтшыл ақын Ақанның салиқалы бейнесі трагедиялық планда әдемі соғылған. Шабыттана еңбектенген жазушының қаламынан енді жаңа қарымды роман – «Алтын Орда» трилогиясы (Бірінші кітабы 1982, екі кітабы қосылып 1983) туды. Шығармасының денін ұлт азаттығы, тәуелсіздігі идеясымен ұрықтандырған жазушы бұл жолы да өзі белгілеп алған осы күрес жолынан жазбайды. [1, 5 б.].

Жеке тұлғаны туған халқының ауыз әдебиеті үлгілері, тарихи шығармалар арқылы патриоттық рухта тәрбиелесек, олардың жан дүниесін жадыратып, келешекте елін жерін қорғайтын, бойында ұлттық және азаматтық намысы бар азамат тәрбиелеп шығарамыз. Халқымыздың тарихы, ауыз әдебиеті мен тарихи шығармалардың тәрбиелік маңызы зор. «Жастай берген тәрбие – жас шыбықты игендей» деп біз балаларды өз халқының алтын қорынан нәр алып, сусындауға дағдыландыруымыз керек. Қазақстан республикасы мемлекеттік сыйлығының лауреаты, қазақ әдебиетінің тарихында бүгінге дейін ең көп роман соның ішінде тарихи романдар (17) жазған жазушы І. Есенберлиннің қаламынан туған «Айқас», «Ғашықтар», «Қатерлі өткел», «Алтын құс», «Маңғыстау майданы», «Алтын аттар оянады», «Көлеңкемен қорғай жүр», «Алыстағы арпалыс», «Аққу құстар қуанышы», «Махаббат мейрамы», т.б. романдары тың тақырыпта жазылып, қазақ әдебиетінде оған дейін мүлде көтерілмеген мәселелерді қозғаған, соны серпін әкелген, оқырман сүйіспеншілігіне бөленген туындылар еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы.-Алматы: Ғылым,1979
2. Алпысбаев Қ.Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: танымдық және көркемдік.-Алматы,2008
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 312 б.

4. Қыраубаева А. Қазақ әдебиетінің шығыстық қисса-дастандардың түп-төркіні мен қалыптасуы. – Алматы, 1997. –271 б
5. Ибатов А. Құтбтың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігі. – Алматы, 1974. –37 б

I. ЕСЕНБЕРЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

Оңғарбаева Балагүл

Резюме: В статье рассматривается художественная специфика романов И. Есенберлина.

Тарихи шындық пен көркемдік шешімнің диалектикасы арақатынасынан тарихи оқиғаны сөз еткен көркем туынды туындайды. Әрине тарихи оқиғаны бейнелеген шығарма өмір көшірмесі емес. Жазушы өмірлік деректердің өзіне қажеттісін ғана шығармасына арқау етіп алады. Ғалым Қ. Алпысбаев «Тарихи шығарма: таным және көркемдік» атты еңбегінде тарихи деректер туралы мынандай пікір айтады: «Жазушы үшін тарихи фактілер, болған оқиғалар, тарихи тұлғалар алғашқы негіз ғана. Ол түрлі көркемдік әдістерден, шартты түрде суреттеу тәсілдерінен бой тарта отырып, өмірдің өзіндегідей етіп жазғанның өзінде ол тарихта болғандағыдан өзгеше болып шығады. Ол тарихи шындықты қалпына келтіре отырып, оны көркем түрде қайта туғызады» [1, 75 б.].

Көркем шығарма адам өміріне негізделетіні белгілі. Олай болса, ойдан шығару, творчестволық фантазия жоқ жерден адам туралы, кейіпкер бейнесі туралы мүлде ұғым болуы да мүмкін емес.

Өмірлік материалдардың шығарманың өне бойында өзгеріссіз қолданылу қажеттілігі жоқ. «Әдеби шығарманың негізінде дерек, құжат жатуы, тарихи дәуір шындығын көркем бейнелеу үшін, жазушының өз туындысының сюжеттік желісін бастан-аяқ тек қана тарихи деректі оқиғаларға құруы шарт емес. Алайда, тарихи шығарманың материалдық болмысын, өзегін тарихи белгілі ақиқат оқиғаларға түзбейінше, дәуір шындығын шын, шынайы суреттеу тағы да қиын» [2, 59 б.].

Тарихи шындықтың шығарма негізінде жатуы заңды құбылыс. Дерек – жазушы үшін шикі, өңдеуден өтпеген дүние. Сол өмір материалдарын іздеп тауып, оны зерттеп, зерделеп өмір шындығын тануда жазушының қиялы, ойдан шығаруы алдыңғы орынға шығады. «...Дүниеге шығарма әкелетін қуатты күш – көзі ашық дүние-танымға сүйенетін суреткер қиялы, қанатты фантазия» [3, 33 б.].

Тарихи деректі өз қиялымен ұштастыра отырып, оны көркемдік әлемнің шеңберінде беру қаламгердің суреткерлігіне негізделеді. Қаламгер өмірлік нақты деректерді сол қалпында қолданбайды. Өзі таңдаған тарихи оқиғаға терең ой салып, оны зердесінде қорытындылай келе көркемдікпен

болжайды. Себебі өткен дәуірде болған тарихи жағдай мен сол заманда өмір кешкен тарихи тұлғаның өмір-тағдырын, халықтың тыныс-тіршілігін жазушы көзбен көрген жоқ. Тарихи оқиға жайлы халық аузында қалған аңыз-әңгімелер мен қағазға түскен деректерді саралай келе, көркемдік қиял арқылы көркемдік болжал жасайды.

Тарихи шындық көркемдік жинақтау заңдылығына бағынып, жазушы қиялында ой елегінен өте көркем қорытылып туындыға айналады. Тарихи дерек пен оның көркемдік жинақталуының ара жігін айқындауда тағы да Ж.Дәдебаевтың тұжырымына тоқталайық: «... деректе оқиғаны нақпа-нақ баяндау бар, ал әдеби шығармада суреткерлік басым; деректе болған жай туралы хабар ғана болса, әдеби шығармада сол хабардың мазмұны адамдардың іс-әрекеті, ой-сезімі, талас-тартысы арқылы бейнелі көрініске айналады; деректен болған жайды ұғынып қана қоятын болсақ, әдеби шығармада соның бәрі бейнеге, образға айналып, көз алдымызға қат-қабат көріністермен тұрып алады» [4, 62-63 бб.].

Өмірлік материалдардың өздігінен көркем туынды туындамайды. Өмір шындығын қажырлы шығармашылық жұмыстың нәтижесінде ғана көркем суретке айналдыруға болады. «Жазушы үшін творчестводағы ең керекті нәрсе, басты шарт – көзбен көріп, құлақпен есту, қолмен ұстау, факті жетегінде кету емес, материалды эстетикалық тұрғыдан игеру, құбылыстардың жігін ажырату. Жез бен алтынның, тас пен алмастың айырмасын бірден тану» [5, 29 б.].

Тарихи шығарманың көркемдік табиғатын анықтаудағы басты өлшем тарихи шындық пен ойдан шығарудың ара салмағына негізделеді. Шығарманың көркем дәрежесінің биіктігі де осы құбылыстардың арақатынасындағы сәйкестікке, олардың бір-бірімен өзара үйлесім табуының нәтижесіне байланысты. «Ойдан шығару шығармада суреттелер шындықтан шалғай жатқан оқыс нәрсе емес, сол шындықты сұрыптау, саралау тәсілі; шындыққа суарылған адам тұлғасын әрі жинақтау, әрі даралау тәсілі» [6, 81 б.]. «Тарихи шығармада жазушының ойдан шығаруы да, белгілі ақиқат шындықты ойдан толықтыруы да, оның кейбір құрамдас мағыналық бөліктерін өзгертіп, өзара орын алмастыру да тарихи жағдай мен тарихи характер шындығына бағындырылады. Егер жазушы тарихи шындыққа, тарихи ақиқат құбылыстарға жеңіл қарап, типтік сипаттағы деректерді дәл танып, ерекше саралауға жеке көңіл бөлмейтін болса, онда ол өмір құбылыстарының арасындағы байланыстар мен қарым-қатынастардың заңдылығын, диалектикасын терең және жан-жақты ашып көрсету талабының үдесінен шыға алмайды» [6, 203 б.].

«Ойдан шығару – образға апарар жол; суреткердің өмірде көрген-білгенін ойша өңдеудің, қорытудың, жинақтаудың тәсілі» [6, 80 б.]. Олай болса, жазушы шығармасына таңдап алған оқиғаны, кейіпкерлер тағдырын алдымен ой елегінен өткізе, көз алдына ойша елестетіп алады. Творчестолық фантазия, ойдан шығару және көзге елестете білу құпиясының шешімін

тапқан қаламгер ғана көркем бейне, яғни образ жасаудың шебері бола алады.

Ол — қазақ әдебиетінде алғашқы болып тарихи зерде тамырына қан жүгіртіп, тұншыққан сананы қапастан шығаруға жол салған, ұлт рухын тірілткен жазушы ретінде қазақ әдебиетінің тарихында оқшау орны бар тұлға. Илияс Есенберлиннің алты кітаптан тұратын тарихи эпопеясы сөз өнерінің әлемдік нұсқасына қосылған тарихты көркемдік пайымдаудың үздік үлгілерінің бірі болып қала бермек. Тарихи тақырып арқылы бүгінгі күнге, қазіргі дәуірге қатысты идеялар айтылатынын естен шығаруға болмайды.

Тарихи шығарма сол өткен заманның әлеуметтік-эстетикалық реконструкциясы ғана емес, онда бүгінгі уақыттың да философиялық концепциясы жатады. Тарихи шығармалардың өмір танытқыштық мәнін айтқан кезде, онда бүгінгі рухани тіршілігімізге қатысты көп мәселелер қамтылатынын ескеру керек.

I. Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда» романдарын өткенді айта отырып оны қазіргі өмір құбылыстарына байланыстыра білу – көркем шығарманың эстетикалық актуальдығын арттыратын көркемдік фактор екенін дәлелдейтін, уақыт рухы көрінетін, жаңа концепция әкелген шығармалар деуге болады.

Қазақ әдебиетінің қазіргі кезеңде байқалатын ұнамды үрдістерінің бірі — көне дәуір оқиғалары мен тарихи адамдар өмірінің көркемдік ақиқатын айтуға ұмтылу. Сан жағынан алғанда тарихи тақырыпты туындылар жүздің бірі дерліктей санаулы ғана. Бірақ біз бұл арада санды емес, көркемдік тәжірибедегі белгілі бір бетбұрысты айтып отырмыз, Мұның өзі кездейсоқ құбылыс емес, қоғамдық өмірдің даму қажеттерімен, өскелең мәдени, рухани талаптармен тығыз байланысты нәрсе.

Халықтың парасат, кәметі артқан сайын қазіргі халін де, өткендегі тарихын да, тереңірек, толығырақ білуге ден қоятыны мәлім. Соңғы жылдарда қоғамдық ғылым саласында қол жеткен жаңалықтар осы заңдылықтың айғағы секілді. Солардың кейбіреуін тізіп, санап өтсек те, бұл салада көрнекті табыстар бар екенін түсінеміз. Қазақстан археологтары бұдан жүздеген жыл бұрын түрлі себептен қираған, үйіндіге айналған шаһарлар орнын тауып, ежелгі мәдениеттің қымбат жәдігерлерін жарыққа шығарды. Орта Азияның көне өркениет ошақтарының бірі — Отырардың қазылуы, зерттеле бастауы ғылымда көп соны тұжырым жасауға мүмкіндік бергелі отыр.

Тіл мамандары кемінде бір жарым мың жылдық тарихы бар түрік (Орхон — Енисей) жазуының құпиясын тауып келеді. Кезінде дүние жүзінің «екінші ұстазы» атанған Әбунасыр Фарабидің еңбектері араға мың жыл салып барып өз отаны — Қазақстанда кітап болып шыға бастауы да халқымыздың мәдени өрлеуі белгілі белеңге көтерілгенін әйгілейтін нышанның бірі. Мұндай мысалдар көп. Мұның бәрі, сөз жоқ, тарихтың бұралаң жолын, көп қалтарысын білуге деген ықыласты оятатын факторлар.

Тарихи тақырыпты жанжақты меңгеруге реализм әдісі кең мүмкіншілік береді. Озық дүниетаныммен қаруланған қаламгерлер өткендегінің қандай шытырман құбылыстарына да дұрыс талдау жасай алады, бүгінгі қауымның рухани қажетіне сәйкес идеяларды екшейді.

Ғалым – тарихшыға тән басты сипат – өткенді зерттей отырып, тарихи кезең сорабын құжаттық куәліктер негізінде қалпына келтіру, шын болған оқиғаны, адамдар әрекетін қаз-қалпында баяндау. Тарихшы жорамал мен қиял аймағына кіре алмайды. Тек типтік көрініс жиі кездесіп тұрса және оны айқын көрсеткен жағдайда ғана оның әңгімесі эстетикалық құндылыққа ие болады. Бұл орайда тарихи зерттеу объектісінің өзі эстетикалық құрылым болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы.-Алматы: Ғылым,1979
2. Алпысбаев Қ.Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: танымдық және көркемдік.-Алматы,2008
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1994. – 312 б.
4. Қыраубаева А. Қазақ әдебиетінің шығыстық қисса-дастандардың түп-төркіні мен қалыптасуы. – Алматы, 1997. –271 б
5. Ибатов А. Құтбтың «Хұсрау уа Шырын» поэмасының сөздігі. – Алматы, 1974. –37 б
6. Бисенғалиев З. XX ғасыр басындағы қазақ прозасы. – Алматы, Мектеп, 1989. – 136 б
7. Әбдіғазиев Б. Асыл арна. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128.

FEATURES AND CONTENT OF PARABLES AS A GENRE IN ENGLISH LANGUAGE

Ordabekova Ulzhan Zhanabayevna

Abstract: *The article says about Features and content of parables as a genre English language.*

A parable is a brief, succinct story, in prose or verse that illustrates a moral or religious lesson. It differs from a fable in that fables use animals, plants, inanimate objects, and forces of nature as characters, while parables generally feature human characters. It is a type of analogy.

Some scholars of the New Testament apply the term “parable” only to the parables of Jesus, though that is not a common restriction of the term. Parables such as “The Prodigal Son” are central to Jesus’ teaching method in both the canonical narratives and the apocrypha. The word “parable” comes from the Greek "παραβολή" (parabolē), the name given by Greek rhetoricians to any fictive illustration in the form of a brief narrative. Later it came to mean a fictitious

narrative, generally referring to something that might naturally occur, by which spiritual and moral matters might be conveyed.

A parable is a short tale that illustrates universal truth, one of the simplest of narratives. It sketches a setting, describes an action, and shows the results. It often involves a character facing a moral dilemma, or making a questionable decision and then suffering the consequences. As with a fable, a parable generally relates a single, simple, consistent action, without extraneous detail or distracting circumstances. Examples of parables are Ignacy Krasicki's *Son and Father*, *The Farmer*, *Litigants* and *The Drunkard*, William Golding's *Lord of the Flies*, *Spire* and others .

Many folktales could be viewed as extended parables and many fairy tales also, except for their magical settings. The prototypical parable differs from the apologue in that it is a realistic story that seems inherently probable and takes place in a familiar setting of life.

A parable is like a metaphor that has been extended to form a brief, coherent fiction. Christian parables have recently been studied as extended metaphors, for example by a writer who finds that “parables are stories about ordinary men and women who find in the midst of their everyday lives surprising things happening. They are not about ‘giants of the faith’ who have religious visions”. Needless to say, “extended metaphor” alone is not in itself a sufficient description of parable; the characteristics of an “extended metaphor” are shared by the fable and are the essential core of allegory.

Unlike the situation with a simile, a parable's parallel meaning is unspoken and implicit, though not ordinarily secret.

The defining characteristic of the parable is the presence of a prescriptive subtext suggesting how a person should behave or believe. Aside from providing guidance and suggestions for proper action in life, parables frequently use metaphorical language which allows people to more easily discuss difficult or complex ideas. In Plato's *Republic*, parables like the “Parable of the Cave” (in which one's understanding of truth is presented as a story about being deceived by shadows on the wall of a cave) teach an abstract argument, using a concrete narrative which is more easily grasped .

Part of the difficulty in orienting parables among related literary genre - allegories, myths, fables, fairy tales, aphoristic or didactic stories - stems from the fact that parable study was once the exclusive province of Biblical scholars who considered all of the stories of the Old and New Testaments to be parables. While it is true that the Hebrew word covers all figurative language “from the riddle to the long and fully developed allegory”, modern scholars have imposed more refinement on the taxonomies. Some material from the Bible qualifies under modern definitions of parable, some does not.

The central element of parables is paradox, as Politzer noted. When a story has been completed there must be an irreducible paradox left. As Dominick Crossan puts it, “the original paradox should still be there at any and every level of reading”

The aphorism “A stitch in time saves nine” does no more than extol the virtue of preventive maintenance or nipping trouble in the bud. This is true of all expressions or stories that can be reduced to an appeal: “Act like this and all will be well”. When a story can be translated into a direct message, and metaphorical expressions replaced by direct ones, the story cannot be considered a parable.

Marshall McLuhan in “Understanding Media” makes a number of arguments pertinent to the study of parables as a form. The first is that the form of communication has proliferate psychic consequences that are independent of content. To briefly illustrate, reading a play in the quiet of one's home and attending a live performance of the same play will be different psychic and social experiences. At home the ear is irrelevant, while at the live performance the ear must share the play with the eye. The home is private and individual whereas the live performance is public and socially shared. Only at the level of meaning might the alternative forms merge, but even there, different meanings may be derived from the “same” experience .

A culture may be at least partially defined as the sum of its communicative forms. Oral cultures, where speaking, listening and remembering predominate, differ from print cultures where writing, reading, and record keeping occur. Parables look like an old form since they still lend themselves to oral presentation. Being a form that has fallen into disuse outside religious circles, the parable looks alien, but being strange it also arrests attention, and excites curiosity. New forms facilitate certain social relationships while rendering others obsolete.

Parables as a form can be better understood against this background of illustrations. They are stories, of moderate length, amenable to repeated readings in one short sitting. They surprise the reader, arrest the regular “processing” of information and, in so doing, irritate the psyche. The reader cannot quite let go, because letting go is usually conditioned on closure which in the case of a true parable cannot be reached.

Thus when the parable is officially “ended”, the reader cannot serenely put the parable to rest. It sits in the psychic craw as a piece of unfinished business.

Parables are cool, inviting and participatory, unless sabotaged. For instance, Faulkner draws the reader into the story, but once in, the participation of the reader begins, rather than ends. The more powerful the parable, the more furious the involvement, the more sustained and profound the impact [36, p.56-59]. Many complain that the words of the wise are always merely parables and of no use in daily life.

Readers can feel their minds bend as they try to follow the above dialogue. A persistent immersion of students and teachers in parables would make them different as individuals and different in the ways they respond to each other. If this seems to be parabolic megalomania and absurd, perhaps the later material in the paper will make it seem less so.

To understand the parable correctly we should take into account the following points:

First, it is not necessary that everything described in the parable has really happened. Moreover not all the actions described are good. The purpose of the parable consists not in exact transmission of an action, but in revelation of highest spiritual powers.

Second, it is necessary to realize the purpose of the parable that can be understood from the preamble or from the circumstances that induced somebody to create it.

Third, it shows that not all the details of the parable can be understood on the spiritual level.

Fourth, notwithstanding this, except for the main idea, the parable can have the details that remind us about other truth or confirm it.

Our research is based on these classifications.

References

1. Хитарова Т.А. Архетипические образы Верха и Низа в романе с притчевым началом (А. Платонов, А. Мердок, У. Голдинг): Автореф. дис. канд. филол. наук / Хитарова Татьяна Александровна. – Красн., 2003. – 29 с.
2. Wilder, A. *Theology and Modern Literature*/ A. Wilder. - Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2018. - P. 113-131.
3. Кеба А. Андрей Платонов и мировая литература XX века: Типологические связи/ А. Кеба – К.-П.: Абетка – НОВА, 2001. – 505 с.
4. Sowder, W. *Faulkner and Existentialism: A Note on the Generalissimo*/ W.Sowder. - New York: Farrer, Straus and Giroux, 1968. - P. 163-167.

METHODOLOGICAL RECCOMENDATIONS FOR TEACHING FAULKNER'S CREATIVE WRITING

Ordabekova Ulzhan Zhanabayevna

Abstract: The article says about Methodological reccomendations for teaching Faulkner's creative writing.

William Faulkner's creative writing is rather known for the readers, it is studied at universities as regards its style, plots and ideas. Faulkner's creative activity is very interesting also because of parable thinking represented in his writings. That's why we think it's important to study Faulkner's creative activities during World literature seminars stressing on parable questions, reading, discussions and debates.

Several novels and short stories written by William Faulkner can be included in high school reading lists and if taught would enhance student experiences of American literature. Malcolm Cowley in his classic introduction to *The Portable Faulkner* said, "Faulkner's novels have the quality of being lived, absorbed, remembered rather than merely observed. And they have what is rare in the novels of our time, a warmth of family affection, brother for

brother and sister, the father for his children - a love so warm and proud that it tries to shut out the rest of the world” . It is difficult to imagine someone reading the final scenes of “A Fable” and not being moved by the fate of the Corporal.

In Faulkner’s literature, he has used themes of a depth and magnitude seldom seen in other American writers. His experimentation with style, especially stream of consciousness, places him in a class of his own.

His greatness lies in the development of a body of characters which surely rivals those created by Shakespeare and Dickens. And it is this masterful body of characterization to which high school students should be exposed if they are to truly understand the human spirit as it is embodied in the study of American literature.

In this part we suggest several types of activities. They may be useful for the students to understand the novel better during the seminars.

So, the following activities could be suggested:

1. Lead-in activity
2. Vocabulary work
3. Reading comprehension activities
4. Discussions
5. Debates

1. Lead-in activity

The teacher asks the students a set of questions connected with World War I to prepare them for further observations and discussions. The questions are:

- What do you know about World War I?
- When did it start? When did it finish?
- What countries took part in the First World War?
- How did people feel at the front?
- How did they feel when they returned?

Possible answers:

1. World War I was started by the people in power who wanted to rearrange the spheres of their influence and acquire new sources of money.

2. At the front people usually began to realize the true nature of that event. The idea of their being used as an instrument of conducting a war came to their minds.

3. When people returned from the war they saw that nobody cared either about them or about what they had done at the front.

2. Vocabulary work

The following activities are suggested:

I. Please find these phrases in the sentences in one of the chapters and explain them in your own words:

- to peer across at something
- to be nailed
- to lay aground
- to squat against the wall

- futility of one's martyrdom
- gaudy as a child's toy
- to heap up
- to flick
- gaped faces
- to assoil smb.
- grieving sky

II. Here are some sentences from the text. Please explain what the words in the bold types mean:

1. "You **mock** by reading your own mortal's pride into Him..."(p.363)
2. "He was **nailed** there and he will forgive me."
3. "Go on I" the rest of the cortege **huddling** without order, protocol vanished for the moment too as they hurried after the caisson almost with an air of pell mell, as though in actual flight from the wreckage of the disaster..."
4. "It passes the Hotel de Villa where the three generals still stood like a posed camera group stared full at each other across the moment which could not last because of the vehicle's speed - the peasant's face above the corporal's chevrons and the shackled wrists in the speeding lorry, and the grey, **inscrutable** face above the stars of supreme rank and the bright ribbons of honor and glory on the Hotel steps, looking at each other across the fleeting instant."
5. "His face was showing a comprehension, understanding, utterly free of **compassion**."
6. "It had merely arrested itself; not the men engaged in it, but the war itself. War, **impervious** and even inattentive to the anguish, the torn flesh, the whole petty surge and resurge of victories and defeats..."
7. "There is an immorality, an outrageous immorality; you are not even **contemptuous** of glory; you are simply not interested in it."

3. Reading comprehension activity

Attention check. Please answer the following questions on the text:

- What time is depicted in the novel?
- In what country does the action take place?
- Who is the Corporal?
- What have you learnt about the Marshall?
- Pick out the lines, describing the relations between the Corporal and the Marshall.
- What was Marthe's another name?
- What difference can you see between the Corporal and the Groom
- Describe the funeral scene.

4. Discussion

I. The following questions and statements are suggested:

- ✓ Account of the usage of the religious terms in the novel. Give the examples of it providing your reasons for its usage.
- ✓ Pick up statements which show the Marshall's attitude towards the

Corporal. Give the reasons for your choice.

✓ Why the novel is called “A Fable”?

II. Discuss the following phrases from the novel. What can they mean?

Explain in your own words.

1. Fear implies ignorance.

2. They had no plan: only motion.

3. Beware whom you mock by reading your own mortal's pride into Him...

4. He was nailed there and he will forgive me.

5. The small perpetual flame burned above the eternal sleep of the nameless bones brought down five years ago from the Verdun battlefield.

5. Debates

The students are divided into two or three groups, each of which is given a subject for debate: two of these groups are direct opposite of each other, and a third – should give a compromise. Some examples are as follows:

a) If you want to make a good thing you can use every stick in the book.

Good thing can be done only by good deeds.

b) If a person has faith in something, he will definitely make his dream come true.

The sound mind is more important than the faith.

c) Sometimes thinking that we are doing good, we ruin everything.

Sometimes it is necessary to ruin something, in order to build something new.

Each group has to work out and write down all possible arguments in favour of its subject, including defenses against the points that might be brought up by the opposition. It also has to work out the presentation of the material.

A time limit should be set for preparations – from 10 to 15 minutes. Formalities of the procedure are outlined by the teacher before the debate begins. The points to be included are the following:

- what the speaker does;
- how participants show what they want to say;
- how long their speeches are, etc.

Then the full debate follows. The final voting is “genuine”. The announcement of the results of the vote is the end of the activity.

Teachers who teach Faulkner and who are contemplating teaching his fiction advise us such teaching guides as “A Reader’s Guide to William Faulkner” (1964), “Reading Faulkner’s Best Short Stories” (1999), “The Cambridge Companion to William Faulkner” (1995), “Approaches to Teaching Faulkner’s The Sound and the Fury” (1996), “A William Faulkner Encyclopedia” (1999), and “Teaching Faulkner” (2001).

The methods of teaching literature in today’s high school and the issues which are at the center of that teaching have changed since the death of Faulkner in 1962. Teachers are examining new and exciting ways to engage students in the study of a complicated writer such as Faulkner. These guides are written in a clear, accessible, and scholarly style by some of the most important critics of

Faulkner today. They enable teachers to better understand the complexities of Faulkner's writing style, his realistic subject matter, and his perception of the decline of the Old South and the rise of the New.

References

1. Collins, C. War and Peace and Mr. Faulkner/ C. Collins. - New York: Times Book Review, 2004. -P. 13.
- 2.Faulkner, W. A Fable/ W. Faulkner. - New York: Random House, 2014. – 384.
- 3.Waggoner, H.H. William Faulkner: From Jefferson to the World / H. H. Waggoner . - Lexington: Lexington University Press,2007. -229 p.

ИСЛАМСКАЯ ЭТИКА В МЕДИЦИНЕ: УСТАНОВЛЕНИЯ И ЗАПРЕТЫ

Фотима Рахматуллаева

*магистр 1 курса Исторического факультета НУУз им. Мирзо Улугбека
Школа №247 учитель истории Ташкент Узбекистан*

Люди не могут обойтись без двух групп людей:
учёных – для обучения их религии,
и врачей – для лечения их тел
Мухаммад аш-Шафии

Этика Ислама охватывает все проблемы. Таким образом, исламская этика способствует созданию личностей, обладающих высокими морально-волевыми качествами [1, с. 19]. Ислам ставит человека в условие добра, создавая общественный порядок без участия негативных сил. Он не только утверждает лишь благовоспитанность и человеческие добродетели, но и рекомендует способы уничтожения плохих навыков. Посланник Аллаха Мухаммад обобщает этические нормы мусульман следующим образом: «Когда я один и когда я среди людей, Аллах повелевает мне жить его мыслью и быть в его охвате восприятия со следующими заповедями: не судить никого, будучи в ярости или в радостном состоянии; выбирать средний путь между богатством и бедностью; восстановить дружбу с тем, кто ее прервал; заниматься мыслительной деятельностью в момент молчания; раздавать блага тому, кто не подает руки; быть справедливым». Мусульманская медицинская этика как в прошлом, так и сегодня полагается на традицию закона ислама. Ключевыми элементами биомедицинской этики являются понятия человеческой личности и смерти. Представление о человеческой личности определяет отношение верующего к такому акту, как добровольное прерывание беременности или к деторождению при участии медицины. С определением смерти связана трансплантация органов, особенно в тех случаях, когда речь идет о жизненно важных

органах скончавшегося донора. Коран косвенным образом определяет период, в течение которого зародыш приобретает форму человека [2, с. 46]. Исходя из этих положений Корана, мусульмане делают вывод, что «о зародыше как о человеческой личности можно реально говорить начиная с первой недели четвертого месяца, то есть на сотый день беременности». Понятие церебральной смерти (смерть мозга). В мусульманских странах к определению церебральной смерти подходят строго. Церебральная смерть означает окончательную и необратимую остановку деятельности мозга (полушарий и мозгового ствола) с полным разрушением его клеток. При церебральной смерти с помощью искусственной вентиляции можно поддерживать жизнедеятельность других органов. Существуют различные способы искусственного деторождения. 1-искусственное осеменение. Этот способ состоит во введении спермы непосредственно в полость матки. К нему прибегают при стерильности одного из супругов. По мусульманским законам использование этого метода разрешается только в том случае, если донором спермы является законный супруг; 2-оплодотворение *in vitro* и пересадка зародыша (для женщин, страдающих непроходимостью маточных труб). Оплодотворение производят вне организма, а через 48 часов после оплодотворения образуется яйцо и этот зачаток эмбриона имплантируют в матку матери. Далее беременность протекает обычным порядком. Согласно исламу, оплодотворение *in vitro* считается законным только в том случае, если для него использован сперматозоид мужа женщины; 3-вынашивание чужого ребенка. Итак, мусульманская религия разрешает прибегать к искусственному деторождению при вмешательстве медицины только законным супругам и при соблюдении следующих условий: необходимо знать донора половых клеток с тем, чтобы исключить кровосмешение и обеспечить законную родственную связь в соответствии с мусульманским правом; требуется взаимное добровольное и сознательное согласие законных супругов; 4-трансплантация органов человека. 1) Живые доноры [3, с. 391]. У живого донора можно пересаживать органы, способные к регенерации (почка, костный мозг, печень). В этих случаях ислам не вводит никаких ограничений. 2) Мёртвые доноры. У мертвых зародышей признается законным единственный случай, когда органы используются в терапевтических целях. У мёртвых взрослых особей основным условием прекращения искусственного поддержания дыхания и кровообращения и последующего забора органа для пересадки является констатация церебральной смерти. Медицина - это дар Всевышнего человечеству, она сохраняет наше здоровье. Если в теле не будет здоровья, то не будет здорового разума и здорового духа. Ведь мы знаем, что тело - основное средство мусульманина для послушания Аллаху. Изучение медицины является обязанностью для всего общества (фарзуль-кифая). В каждом населенном пункте обязательно должен быть врач и жители данного населенного пункта должны создать для этого все условия. Иначе все они попадают под грех. Изучение медицинских наук является богоугодным

делом, как поминание Аллаха, раздача милостыни и совершение других религиозных обрядов. Первый из адабов врача - вера в Аллаха и упование на Него. Потому что Он является Творцом всех болезней и также Творцом всех лекарств. Первые методы лечения были ниспосланы через откровения пророкам, мир им всем и благословение Аллаха, они положили начало лечению людей. После этого человечество стало развивать эти методы посредством опытов, практики, изучения, научных открытий. Это говорит о том, что медицина является божественной наукой, и занятие этим делом является делом богоугодным. В достоверном хадисе сказано: «Всевышний не создал какую-либо болезнь, кроме как создал для неё лекарства. Знают об этом те, кто знают и не знают те, кто не знают». Врач должен знать, что он является средством, к которому прибегают больные, и лекарства, которые он прописывает больным, являются лишь средствами лечения, которое создаёт Аллах или же ниспосылает. Второе - сохранять целомудрие и застенчивость (Аль-хаяъ). Это долг каждого врача. Это значит, когда он осматривает больного, нужно соблюдать рамки необходимости, даже если это мужчина [4, с. 129]. Мужчине запрещено смотреть на половые органы мужчины, если нет необходимости. Если есть врач-женщина, которая может осмотреть пациентку, то врач-мужчина не имеет права осмотреть её. Другое дело, если есть крайняя необходимость, если отсутствует какой-либо врач, только в этом случае мужчина может лечить женщину и наоборот. У имама Бухари есть целый раздел в книге по хадисам, где сказано о дозволенности лечения мужчины женщиной и наоборот. В битве Бадр и Ухуд некоторые женщины лечили раненых, носили воду больным, ибо не было другого выхода. Если женщина идёт на осмотр к врачу, то здесь необходимо присутствие близкого ей человека (махрама). Ислам запрещает уединение, и даже если он – врач, ему запрещено уединиться с посторонней пациенткой в закрытом помещении. Также верующий во Всевышнего не должен заниматься женскими болезнями, если есть врач-женщина, которая может его заменить. Сегодня мужчине осматривать женщину по женским болезням - харам, потому что есть много женщин, знающих свою работу. Запретное становится дозволенным настолько, насколько соблюдается мера чрезвычайной необходимости, эту меру должен определить врач, если нет такой необходимости, он не должен нарушать этот порядок. Третий адаб - добрый, красивый нрав. Добрый и красивый нрав - красота для каждого человека, но особенно для врача. Он должен проявлять милосердие, мягкость к больному, успокаивать больного красивой речью, расспрашивать его о состоянии, а если прикасается, то делать это мягко. Ни в коем случае не проявлять высокомерие к больному человеку, не делать различия между богатым или бедным пациентом. Следующий адаб – тайна, которую должен сохранять каждый врач, к врачу человек обращается в безвыходных ситуациях, может быть так, что какая-то болезнь стала причиной совершения каких-либо грехов и разглашать грехи своих пациентов врач не имеет никакого права, это считается мерзким поступком. В хадисе

сказано: «Тот, к которому обратились за советом, верный». Пятый адаб - стремление к довольству Аллаха в своей профессии, а не к накоплению богатства. Врач подобен человеку, поминающему Всевышнего, который читает Коран, исполняет молитву. Его работа - ибадат, поклонение Аллаху, здесь необходимо иметь искреннее намерение, стремление к довольству Всевышнего. Для некоторых врачей целью стала только выручка, которую они выносят в конце дня. Если врач будет искренним, то будет стремиться к довольству Аллаха. Удел человека, его материальный достаток - это то, за что Аллах обязался каждому Своему рабу, и даже если человек попытается убежать, удел его догонит. Поэтому не об этом должен думать врач, ему нужно думать о своей работе. Шестой адаб - изучение, совершенствование знаний, а не выписывание лекарств, которые тридцать лет назад прошёл в мединституте, и после этого ничего не изучает, когда весь мир объявляет, что те или иные препараты вредны, а он об этом ничего не знает. Нельзя, чтобы врач допускал халатность, наносил вред пациенту из-за незнания. Насколько нанесен вред, настолько и высока ответственность перед Всевышним. Если по незнанию врача пациент умрёт, врач будет убийцей, и ответит перед Всевышним. Седьмой адаб - заниматься только своим делом. Если ты врач, занимайся только медициной, улучшай познания в этой науке, потому что в Коране говорится: «Аллах в теле человека сделал одно сердце», двух сердец нет. Поэтому знать медицину и быть одновременно специалистом в другой области – невозможно. Есть медики, которые очень хорошо занимаются другими делами, успевают в бизнесе, у них на приёме пациент и в то же время заключаются торговые сделки, даются распоряжения, ни на минуту не выключается телефон, а пациент страдает. Посланник Аллаха, мир ему и благословение, сказал: «Воистину Всевышний предписал совершенство во всём», в другом хадисе сказано: «Когда кто-либо из вас делает своё дело, пусть делает совершенно». Медицинская этика исходит из учения Ислама, который призывает к честности, профессионализму, и богобоязненности в каждом поступке. Положения, регулирующие практику медицинской профессии, предусматривают, что врач должен практиковать свою профессию на благо человека и общества, уважая права человека на жизнь, безопасность и достоинство. Кроме того, врач имеет определённые обязательства по отношению к своей общине, пациентам и коллегам. С точки зрения Ислама сохранение здоровья и благополучия человека находится на втором месте после сохранения религии: Ислам запрещает убивать, осуждает репрессии и любые посягательства на жизни других людей. Известно, что Всевышний Аллах сравнил спасение жизни одного человека со спасением всего человечества. С точки зрения общепринятой морали и особенно исламской этики, чтобы оправдать такое доверие, врачи должны продолжать обучение на протяжении всей своей жизни, ставить перед собой высокие цели по совершенствованию своих знаний, быть в курсе последних достижений в медицине вообще, и особенно тех, которые относятся к его специальности.

Список использованной литературы:

1. <http://library.ziyonet.uz/ru/book/download/67275>
2. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B2%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B0>
3. <https://www.dissercat.com/content/religioznoe-vrachevanie-kak-fenomen-kultury>
4. <https://www.nsu.ru/n/humanities-institute/students/metodicheskie-materialy/OrientStudies/%D0%A0%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%B8%..pdf>
5. <https://core.ac.uk/download/pdf/80151177.pdf>
6. http://inion.ru/site/assets/files/4278/tezaurus_religiovedenie.pdf
7. <https://book.ivran.ru/f/literature-of-the-ancient-east.pdf>
8. <https://helpiks.org/9-153.html>
9. <https://siasat.tebyan.net/index.aspx?pid=48046>
10. Зендавеста // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
11. Висперед // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
12. Гатха // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
13. Камередха // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

ANALYSIS OF THE USE OF UNDERSTANDING-CHECK QUESTIONS IN THE EFL CLASSROOM

Сальбекова Жазира

Language skills are the main areas the teacher of any language has to focus on. As in acquiring our native language, we first listen, and then we are repeating what we hear - that is speaking. In later years we learn how to read and write. It is obvious that these four activities form the pillars of one common purpose of the highest importance: COMMUNICATION.

We can follow the distinction of Harmer and connect the mentioned skills into two groups, receptive and productive. As Harmer states, the skills that involve some kind of production, i.e. speaking and writing, can form a group called “productive skills” and those, in that the language user is receiving some language will form the second group of “receptive skills” [1; 16]. Of course, in natural conversation and language use these abilities are not used only separately, but conversely, they are and have to be combined and used together to make some kind of interaction.

This chapter deals with the definition of language skills. Language skills reading and writing are briefly specified in the following subchapter.

When a language is learnt, there are four language skills that are needed for successful communication. These language skills are: listening, speaking, reading, and writing.

When mentioning the term language, it is important to specify that language is not merely an abstract system which is used for making correct sentences. C. Lindsay and P. Knight say that, “Language is a tool to communicate with other people” [3; 27]. B. Sesnan claims that, “Language is what we use to ‘move ideas’ from one person to another” [2; 103].

The four language skills are related to each other in two ways. B. Sesnan specifies these ways and explains that when one person wants to communicate he can use writing or speech, therefore his message can either be heard or read by another person. Sesnan further explain that, “writing and reading both use the written and printed media, whereas speaking and listening use the air as medium” [4; 99]. Generally, the four language skills are related to each other in two ways: the direction of communication (input – listening and reading skills and output – speaking and writing skills) and the method of communication (spoken – listening and speaking skills and written – reading and writing skills).

Language skills are closely connected with the language systems. The language systems involve: grammar, vocabulary and pronunciation with spelling.

Language Skills: Reading and Writing Both reading and writing skills are the literacy skills.

Reading skills. Reading is the receptive skill in the written form. Through reading a person receives information. When people read, they use their eyes to receive written symbols (letters, punctuation marks and spaces) and they use their brain to convert them into words and sentences. Reading can be silent (in people’s heads) or loud (other people can hear it). In the second mentioned case, reading also requires the speaking skill, so that people could pronounce the words that are read (“What is reading”, n.d.). Just as listening is the main source of language when pupils start to acquire a language, reading is the second main source. Reading becomes the main source of expanding and strengthening the language when pupils become better in a foreign language [5; 90].

Writing skills. Writing is the productive skill in the written form. In contrast to speaking that involves putting together a combination of sounds in a particular order to form words, phrases, and sentences, writing puts letters rather than sounds together to form words, phrases, and sentences, and put sentences together to make a coherent text. A. Pinter says that, “Writing is a complex skill progressing from the level of copying familiar words and phrases to developing an awareness of text structures, genres, the processes of drafting and editing, and writing for an audience” [7; 74]. Pupils must be able to read some words and sentences because the skill of reading is connected with learning to write. Reading provides the opportunity for pupils to become more familiar with language patterns and it also develops their vocabulary [6].

This chapter is focused on speaking skills. Here is provided the definition speaking skills and spoken language. The importance of the pronunciation in speaking is provided as well. The chapter has four subchapters.

Speaking is the productive skill in the oral form that is why we talk about the oracy skill. Generally, people speak for many reasons – to be sociable, because they want something, they want other people to do something, to do something for someone else, to respond to someone else, to express their feelings or opinion about something, to exchange information, etc. [8]. C. Lindsay and P. Knight (2006) say that, “Speaking involves putting a message together, communicating the message, and interacting with other people” [8; 57]. A message is put together through using all the elements of the language.

Speaking can be divided into two areas, which is spoken interaction and spoken production. According to C. Read spoken interaction refers to the ability to ask and answer questions and keep exchanges with others, whereas spoken production refers to the ability to produce language.

Spoken interaction involves two or more people talking to each other. Here is provided one example: one person makes a request and the other person responds. This is called an exchange. In spoken language are also used words and sounds that show that a person is listening to someone and to indicate how we feel about what they are saying. It is known that in spoken English people do not always speak in full sentences. In this case it is used the term utterance rather than sentence. C. Lindsay and P. Knight further talk about giving clues through the use of stress, pauses, intonation, or gestures when people speak. What should be mentioned about spoken English, people often use fillers, which are short sounds or words that give speakers more time to think and put a message together [8]

In this part of this chapter, I would like to point to the fact that the pronunciation goes with the speaking. Pronunciation is one of the elements of the language system. It is important to bear in mind that what children are not able to hear they are not able to say it as well. Teacher should be the perfect model in the pronunciation.

Young learners have an amazing ability to pick up the sounds and patterns of intonation. Therefore, they need to have opportunities to use the language. Beare says that, “The best way to help pupils improve their pronunciation skills is to encourage them to speak English as much as they possibly can.” (“How to Teach Pronunciation”)

When talking about beginners in learning English, at this level they need to focus on the basics of pronunciation. In general, the use of learning through repetitive activities is best for this level. Beare further talks about the using grammar chants, which is the great way to help children pick pronunciation skills up through that repetition.

It is important to learn pronunciation in a correct way. If it is wrong a man can be misunderstood. Teacher should bear in mind that small children are good imitators and they can easily catch the right sounds.

When talking about the teaching pronunciation, teacher teaches individual sounds, rhythm, linking, pauses, stress (word and sentences) and intonation (“Teaching Pronunciation”).

Bibliography

1. HARMER, Jeremy, *The practice of English language teaching*. United States of America: Longman Inc., New York, 1983. 252p. ISBN 0-582-74612-4.
2. Farahian, M. and Rezaee, M. (2012). A case study of an EFL teacher’s type of questions: an investigation into classroom interaction. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 47, 161 – 167.
3. Heritage, J. (2013). Epistemics in Conversation. In J. Sidnell & T. Stivers (Eds.), *The handbook of conversation analysis* (pp. 370-394). Sussex: Wiley-Blackwell.
4. Ingram, J., & Elliott, V. (2014). Turn taking and ‘wait time’ in classroom interactions. *Journal of Pragmatics*, 62, 1-12. doi:10.1016/j.pragma.2013.12.002
5. Karimpour, S., & Yaqubi, B. (2017). Teachers’ Understanding-Check Practices and Learners’ Following Orientations in EFL Classroom Interaction: A Conversation Analytic Study. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, 20(3), 26-49. doi:10.5782/2223-2621.2017.20.3.26

SPEAKING AND TEACHING SPEAKING

Салыбекова Жазира

Speaking is one of the four language skills (others are listening, reading and writing). It is intuitively perceived as the most important skill and it is something language learners are primarily keen on. Speaking is affected by learner’s knowledge and lexis but might be also influenced by the lack of opportunities for practising (especially interactive) speaking. Therefore activities that encourage speaking are significant part of language lessons. [1]

Reasons for teaching speaking are to practise speaking in possible real-life situations, practise learned language and receive a feedback on how well they mastered it and to automatize language structures and became more fluent. Fluency is not only about speaking quickly, but also about the appropriate use of pausing. It is connected to the use of pause fillers or some vague expressions. A part of speaking is also the ability to take turns in the discussion. In conversation, it is also useful to use paralinguistic features such as the gestures.

The knowledge a person has that helps them communicate effectively is called communicative competence. Therefore, an authentic materials are used to focus on language used in real life. Some linguists use this term for linguistic

skills, including other aspects of targeted language, which are determined by rules[2].

In order for learners to be able to communicate, they need content, or the message they want to share, and form such as vocabulary, sounds and grammar to be competent to express it. Further, speaking is connected to the other knowledge, for instance the knowledge of vocabulary or grammar.

An effective speaking activity should be one where learners talk as much as possible. At the same time the activity should be designed in a way that all students participate and are motivated to speak and contribute to the discussion. Nevertheless, there are some problems that may occur. For instance it is possible that learners face some inhibitions such as worrying about making mistakes. Other possible problem is that the topic is not appealing to them and they have nothing to say to it or that the topic involves use of difficult language which leads to the mother-tongue use. In order to prevent some of the possible difficulties, it is a good idea to use group work and possibly even appoint some students to regulate the discussion (Ur, 1996). In addition, speaking is usually spontaneous. Therefore concentrating on it too much might have an effect on fluency. On the other hand, when people focus only on producing speech it might be at the expense of accuracy.

When teachers want students to talk with each other, they need to consider many things, for example whether the chosen topic is relevant and interesting or whether students know about the topic or if they are provided with some information about the topic at the beginning of the task. Teacher's main task during the discussion is to structure it and ensure that all students have a chance to participate. The important thing for teachers to remember is to ask open questions rather than closed questions since they stimulate more talking.

The seating arrangements and the grouping is also crucial to consider when planning a speaking activity because the more groups there are the more people speak at the same time. Scrivener also adds that students may tend to discuss more when the task is clear and concrete such as describing a picture as well as they may speak more when they are given a role rather than when they are asked to express their own opinion.

Important aims of speaking lessons are according to Scrivener fluency and confidence. He notifies that often learners accumulate a lot of knowledge but they do not use it when they are communicating. In other words the so called passive knowledge is very often larger than so called active knowledge. Therefore teachers should create a safe environment for students and they should create specific tasks aiming at specific practise of language that students tend not to use in their communication.

Further Scrivener presents key aspects important for planning a good discussion. Firstly it is important to introduce the topic (and later close the discussion). A teacher should also provide students with some time to think over the topic if needed or to search for vocabulary. Next he mentions that the topic

should be specific and supported by resource data as it was already mentioned above. He also suggests giving students role card so as they speak as someone rather than share their own opinions which was also discussed above. Also a brief discussion, summary and confrontation with what was already said in a small group is useful. Scrivener calls this groups buzz-groups.

To consider and use different and suitable seating arrangements is very important during a speaking activity. For instance if the activity requires interaction among all students, it might be worth considering forming a circle or a horseshoe where it is easier to make eye contact with everybody.

There are also several skills and strategies that are used by competent language users when speaking. They are connected with pronunciation, context, level of politeness, organising information, interaction, listening, speaking strategies and language items. Pronunciation is related to the linking, stress, intonation and clarity and comprehensibility of the speech as such. Context refers to the appropriate level of formality. Level of politeness involves for example a choice of appropriate topics. Organising information is concerned with the structure of the speech and relevance and accurateness of information. Interaction includes the relationship of participants, reaction to their responses or the way they take turns in conversation. Listening is connected to showing interest or for instance negotiating and compromising. Speaking strategies refer to the way participants start speaking about a new topic, change a topic or for example interrupt each other politely. Language items then mean the use of adequate lexical resource to express the intended meaning, knowledge of fixed phrases or the creation of effective questions.

In case students do not know how to express something, there are several communication strategies, they might use. There are achievement strategies, such as paraphrasing, which help learners to transmit their message. In addition, there are avoidance strategies, which means leaving the intention to communicate the message or changing it into something less complexed or simply easier. In addition, it is possible to distinguish direct and indirect learning strategies. Among direct strategies that could be used in speaking is for example the use of mime or gestures. That helps learners to express the meaning they are trying to communicate. Another strategy suggests simplifying the message or using different words of the same meaning. That is connected to different strategy proposing the use of circumlocution or synonyms. One of the indirect strategies suggests that setting goals and objectives could help learners. Another indirect strategy, for instance, imposes that students should look for opportunities to practise their language in order to get better. All of the communicative strategies help learners to improve their communicative competence. For instance, social strategies encourage communication and understanding, both of which are essential for achieving communicative competence. [2]

Speaking genres . There are several genres – varieties of speech for which a specific style, manner, tone, choice of words, formality and others is characteristic. In other words genres differ in the purpose of speaking, in the place

of communication and in the audience. Therefore teachers should teach students also certain appropriates of speaking of each genre. The appropriateness differs among cultures. As a part of teaching speaking, students should be provided with a practise of different genres of communication and should be taught the appropriate language for each of them. Some of the types of everyday communication are for instance giving directions, making presentation, chatting with friends or making a public speech. [3]

Speaking activities . The number of speaking activities that could be used in a lesson is unrestricted. Their task is to involve students into conversation where they would need to interact, convey information or negotiate the definition.

According to one criteria, communicative tasks could be divided into functional communicative and social interaction tasks. Functional communicative activities are for example tasks where students need to find what is different and what is similar, or tasks where one student is providing information according to which other student draws a picture. Social interaction tasks involve for instance dialogues and improvisation [3],

According to another criteria, there are two types of activities. The first type is a topic-based activity where the aim of the activity is a discussion. In other type of an activity, task-based activity, the discussion is a mean used to fulfill an objective of an activity. When choosing a topic of an activity teachers should choose something where students can use what they know or what they have experienced and therefore they can relate to the chosen topic. Revising some key vocabulary, providing some questions or offering possible things to consider during the discussion might be very useful. According to Ur, it depends on the audience whether they prefer topic-oriented or task-oriented activity. However, the task-oriented activity was perceived better by majority of students as they saw a clear purpose of the activity [4].

When creating a speaking activity, there are several criteria it should fulfil. The task should be productive, which means that it should ensure that learners are engaged in speaking. Next, the activity should be purposeful. In other words, it should have a clear purpose and learners ought to see, what is the desirable outcome. Further, a speaking task should be interactive. That is connected to working with and affecting speaker's audience. Also, the task needs to be challenging for the learners so that they are motivated to participate and to use the language. Additionally, the task should be connected to the real-life communication and therefore it should be authentic [5].

There are plenty of discussion activities. Each activity should consist of three stages – the preparation stage, experiencing the activity and a reflection. Possible activities are picture description (where students can compete in the number of sentences they say about their picture), finding differences between two pictures (without showing them to each other but simply by asking questions and speaking), and asking students to find out what they have in common or for example a problem-solving task.

Among speaking activities that might be used in lessons are apart from discussions so called information gap activities. According to Scrivener only activities involving real information exchange are communicative activities. Activities focusing only on picture description are therefore oral practise of possibly new grammar or vocabulary but are not communicative tasks.

Activities in language classes tend to focus either on accuracy or on fluency. Generally, communicative activities do not focus on the use of specific language items but their goal is to encourage communication and therefore they are mostly fluency-focused. However, for example role cards might be designed as to demand a use of specific language or vocabulary such as apologising or disagreeing. Nevertheless when the focus is on fluency it is important to think about whether and how to correct students' mistakes.

During a fluency-based activity a teacher might use a technique called scaffolding. It means that the teacher might show an interest in a conversation for instance by smiling, nodding and using eye contact. It can also mean that the teacher asks short questions such as "and then?" to encourage a student to continue and to provide more detail.

When designing a communicative task it is a good idea to prepare role play cards. They may contain the role as such, for instance a detective, or they may present a task, for example buy a ticket to Brighton. The cards may also include some background information as well as opinions or problems of the character. The cards should be designed so that they naturally evoke communication – for instance different characters have different opinions about something or they need to solve some problem together. The role cards also have the possibility to include to the discussions things or animals which would not normally participate. For example when speaking about hamburgers, there might be a character of a cow or when speaking about the environment and its pollution the planet Earth might be given a voice.

A variation on role play is an activity when students use situations from their everyday life and react them. This is called real play and helps students to practise communication which they might need in their own lives. It is beneficial especially for businessmen, managers or other professions like that. When using real plays, it is important to ask students to provide information and introduction to the situation. Afterwards it is a good idea to discuss what happened and compare the real play with experience from the real life situation. Another similar activity is for instance simulation where apart from role cards a lot of other background information is being used [7].

Bibliography

1. HARMER, Jeremy, *The practice of English language teaching*. United States of America: Longman Inc., New York, 1983. 252p. ISBN 0-582-74612-4.

2. Farahian, M. and Rezaee, M. (2012). A case study of an EFL teacher's type of questions: an investigation into classroom interaction. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 47, 161 – 167.
3. Heritage, J. (2013). Epistemics in Conversation. In J. Sidnell & T. Stivers (Eds.), *The handbook of conversation analysis* (pp. 370-394). Sussex: Wiley-Blackwell.
4. Ingram, J., & Elliott, V. (2014). Turn taking and 'wait time' in classroom interactions. *Journal of Pragmatics*, 62, 1-12. doi:10.1016/j.pragma.2013.12.002
5. Karimpour, S., & Yaqubi, B. (2017). Teachers' Understanding-Check Practices and Learners' Following Orientations in EFL Classroom Interaction: A Conversation Analytic Study. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, 20(3), 26-49. doi:10.5782/2223-2621.2017.20.3.26
6. Kääntä, L., & Kasper, G. (2018). Clarification requests as a method of pursuing understanding in CLIL physics lectures. *Classroom Discourse*, 9(3), 205-226. doi:10.1080/19463014.2018.1477608
7. Tůma, F. (2017). *Interakce ve výuce anglického jazyka na vysoké škole pohledem konverzační analýzy*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita.

ҚАЗАҚ, ШЫҒЫС ҒАШЫҚТЫҚ ЖАРЛАРЫН САЛЫСТЫРА ЗЕРТТЕУ

Сембиева Гаухар

Резюме: В статье рассматриваются вопросы сравнительного изучения казахских, восточных романтических эпосов.

Әлемдік әдебиеттердің өзара байланысы, түрлі халықтардың көркем сөз өнерінің бір-біріне ықпал-әсерін зерттеу жан-жақты зерттей түсуді қажет етіп отырған көкейкесті мәселе болып отыр. Әсіресе, мұсылмандық Шығыс елдері классикалық поэзиясы мен қисса-хикаяттарының қазақ әдебиетіне жасаған ықпалы ерекше назар аударады. Соңғы жылдары бұл салада бірқатар зерттеулер жарық көрді. Олар: Ө.Күмісбаев, Ш.Сәтбаева, Б.Әбдіғазиев, Н.Келімбетов, [1, 1] т.б. ғалымдардың осы мәселе жөніндегі зерттеулері. Алайда Шығыс әдебиетінің әсері арқылы қазақ көркем сөз өнерінде пайда болған нәзира дәстүрі күні бүгінге дейін кең көлемде, арнайы зерттеу объектісі болған емес десек артық айтқандық емес. Ал қазақтың өзіндік төл әдебиетінің қалыптасуына негіз болған қайнар бастаулардың бірі - Шығыстың классикалық поэзиясы екені мәлім. Шығыстың классикалық поэзиясы өзінің көп ғасырлық тарихы бар нәзира дәстүрі арқылы қазақ әдебиетін тақырып, мазмұн, форма, көріктеу құралдары, стиль және тілдік жағынан едәуір байытып, сөз өнеріне тың екпін, өзгеше ажар берді.

Енді Шығыстың классикалық поэзиясындағы нәзира дәстүрінің тарихына тоқталсақ. Шығыс поэзиясында барша оқырман қауымға бұрыннан мәлім болған белгілі бір сюжетті бірнеше ақын өзара жарысып,

шеберлік сынасып жырлай беретін болған. Осылайша аға буын жырлап кеткен тақырыпты кейінгі толқын інілер қайта жырлап, көркем әдебиетке тың туындылар әкелетін дәстүр бар. Шығыс поэзиясында осылайша ақындар бір-біріне өз шеберлігін танытатындай туындылар жазу арқылы жауап («жауап»-арабша «нәзира», ал парсы тілінде - «татаббу» деп аталады) беріп отырған. Шығыстың ұлы шайырлары мұндай туындыларды ешқашанда аударма деп те, еліктеу деп те танымаған.

Соңғы жылдардағы зерттеулерге көз жүгіртсек, қисса – дастан ауқымының анағұрлым аумақты екеніне көз жеткіземіз. Мысалы алып қарайтын болсақ, бір ғана Семей облысы, Қарқаралы уезі, Ақбота болысының №7 ауылында тұратын Ақылбек Сабалұлы Турабаев, Қазан университеті баспасының иесі Ш.Құсайыновқа 1913-1916 жылдарға дейін 106 қисса- дастан жазып тапсырған екен. Атап айтсақ, «Ибраһим қиссасы», «Ысмағұл қиссасы», «Шаһнама», «Кесік бас», «Хикмет – Нығмет», «Қырық уәзір», «Таһир - Зуһра», «Дандан ғашық», «Жағымпаз уәзір», «Марғұба қатын», «Бозжігіт», «Саудагер», «Ахтам - Сахаба», «Баһауаш жомарт», «Фибрат нама», «Ақылбек Сабал» қисса-дастандары бар. Оның бірнешеуі ғана басылып шыққан.

Сонымен қатар, Шәдінің : «Балғам Бағұр», «Бәрсиса» , «Хайбар», «Назым», «Чәһар дәруіш», «Хикаят Халифа һарон – ар- Рашид» тағы басқа дастандарын және қолжазба күйінде қалғандары бар және Жүсіпбек Шайхисламұлының : «Сал -сал», «Зарқұм», «Жүсіп - Зылиха», «Шәкірт - Шәкірат», «Дариға қызы», «Кербаланың шөлі», «Қасым - Жомарт» қиссаларын қоссақ, Қытайдан шыққан «Қазақ қиссаларының» 12 томдығын, Қазан, Ташкент баспаларын түгендейтін болсақ, мыңға жуық мол дүние шығады екен. Яғни әдебиетіміздегі дастандар саласы – ұшы –қиырсыз, кең-мол рухани қазына.

Осы дәуірдегі қазақ қисса-дастандарын жинақтай келгенде, оны жүйелеу мәселесі әлі бір ізге түспегенін көреміз. Қазақтың төл романдық дастандарынан арнайы жұмыс жазған Б.Әзірбаева үш топқа бөліп қарастырады. :

1. Ислам дінін уағыздайтын дастандар : «Сал -сал», «Сейітбаттал», «Зарқұм».

2. Ертегілік – аңыздық және ғашықтық дастандар: «Сейфүлмәлік», «Бозжігіт», «Абдулхарис», т.б.

3. Шығыс сюжетінде жырланғанымен, қазақтың төл туындысындай болып кеткен дастандар : «Мұңлық -Зарлық», «Шәкір - Шәкірат».

Ал, Ө.Күмісбаев «Қиссалар және кітаби ақындар» деген зерттеуінде төрт топқа жіктейді. Бірінші – дидактикалық-лирикалық дастандар : «Ләйлі - Мәжнүн», «Жүсіп - Зылиха», «Мұңлық - Зарлық». Екінші- діни бағыттағы дастандар: «Жұмжұма», «Сал -сал», «Сейітбаттал», «Зарқұм».

Үшіншісі – қиял –ғажайып , фантастикалық шығармалар: «Шаһмаран», «Абушаһма», «Шәкір -Шәкірат». Төртіншісі – батырлықты,

елдікті жырлайтын дастандар : «Рүстем - Дастан», «Ескендір», «Қисса Бахрам».[2].

«Мың бір түн» желілері

«Мың бір түн» сюжеттерінен шығыс елдеріне кең тараған саласы – ғашықтық оқиғалары. Олардың ұзын саны жиырмадан асады. Зерттеушілер (М. Герхардт) бұл әңгімелердің төркіні парсының «Мың ертегісінен» алынғандығын айтады [3,18].

«Мың бір түннің» ғашықтар оқиғасы таныс емес алыс елдің ханшасына, әдетте патша қызы, екінші бір алыс елдегі ханзада немесе патшазаданың көрмей – ақ, сырттай ғашық болу желісінде құрылады. Осы жағрапиялық екі шеттегі қос ғашықтың бір – біріне жету жолындағы мақсатты және қызу қозғалыстағы іс – әрекеті баяндалады. Оның айқын дәлелі ретінде «Зергер мен сұлу қыз» [4,18]. Оқиғаны қысқаша мазмұндасақ, онда зергер бір досының үйінен қабырғаға салынған әдемі қыздың суретін көреді де, есінен танып ғашық болады. Көңілін сұрай келген досы суретті салған адамды тауып , хат жазып, қыздың Кашмир әншісі екенін біледі. Зергер Шираздан Кашмирге келіп, ақылы мен айласының арқасында қызды өзіне жар етеді.

«Мың бір түндегі» ғашықтық туралы әңгімелердің біразында бір – бірімен түсінісе алмаған, немесе ата –анасы қарсы болып қоспаған оқиғалар суреттеледі. Соның нәтижесінде кейде ғашықтар мерт болады.Сондай ғашықтардың ең танымалы – Ләйлі мен Мәжнүн.[5, 4].

Қайғылы ғашықтық сюжетін жырлаған ақынның бірі – Шәкәрім. Шәкәрімнің «Ләйлі Мәжнүні» 1907 жылы жазылып, 1922-23 жылдары «Шолпан» журналында басылып шыққан болатын. Бұл дастанның Шәкәрім жазғанға дейін де қазақ арасында айтылып, жазылып танымал болғандығы анық. Бірақ Шәкәрім бұл дастанды тікелей Физулиден алған екен, 17000 жол өлеңнен тұратын дастан болып табылады.

Автор дастанның кіріспесінде өзі жақсы білетін шығыс ақындарын көпшілікке санамалап, таныстырып өтеді. Кей қазақ біле бермейтін әлемге сөздің нұрын жайған ақындарымен таныстыруы, ақынның ағартушылық ниетінен болар:

Бұрынғы бәйітшіні білемісің?

Мен айтсам, оны кім деп күлемісің.

«Сабырбай, Жанак, Шөже,Кеншімбай»,-деп

Түк білмей онан өзге жүремісің.

Науаи, Сағди, Шәмси, Физули бар,

Сайхали, Қожа, Хафиз, Фердаусилар...

Бәйітші елден асқан шешін болып,

Әлемге сөздің нұрын жайған солар.

Қарап отырсақ, аталған ақындардың біразы өз заманында « Ләйлі - Мәжнүнді» жыр еткен [5,18].

«Ләйлі – Мәжнүн» дастанын екі түрлі түсінуге болады. Оның бірі екі жастың бас бостандыққа ұмтылып, өздерінің адал махаббаты жолындағы

күресін сипаттаса, екінші дәл Мәжнүнге ғашық болып, бұл дүниенің қызығынан баз кешіп кету тек сопылық әдебиетке тән дүниелер. Мысалы, Шәкәрімде Ләйлі үйде отырып, шам мен көбелекке қарап мұңын шағады. Ләйлінің шам мен көбелекке қарап сырласып отырған ішкі монологында Мәжнүн туралы бір ауыз сөз жоқ. «Сүйікті досым –бейнет, жауым -рақат» деген автор сөзінің өзі сопылық сарын. «Шам мен көбелек» терминдері әдебиетте Аллаға деген шексіз махаббатты білдіреді [5,18].

Шәкәрімнің «Ләйлі –Мәжнүн» дастаны Физули нұсқасына жақын болғанымен, ол өзіндік ерекшеліктерін қоса білді.

Ләйлі мен Мәжнүн шығыс әдебиетінде ертегілік кейіпкер емес, әдеби кейіпкер деп есептелінеді. Олар жайында көптеген дастан, аңыздар бар, Аңыздардың бірінде(Сәйф Сараи «Гүлстанында»(XIV)) былай айтылады:

Бір патша Ләйлі-Мәжнүн оқиғасын естіп, ғашықтық азабын тартқан қандай адамдар екен, бірін –бірі ынтық қылған неткен жандар екенін білейін деп, іздетеді. Екеуін тауып әкелген соң, таңдана Ләйліге қарапты. Қараса, өз кәнізектерінен асып кеткен сұлулығы жоқ сияқты. Мұны байқаған Мәжнүн сонда: «Уа, патшам, Ләйліге менің көзіммен қараңызшы», - депті [6,18]

Осы аңызда Шәкәрім өзінің қара сөзінде: «... патша іздеп барып, Ләйліні көрсе: жүзі жансыз қарасұрлау, өткір қара көзді, нәзік қана әйел екен. Патша Мәжнүнге қайтып келіп: «Ләйлі де сонша қызығарлық сұлулық жоқ қой? Шын сұлу болса, оған жанның бәрі құмар болмас па еді?», - дегенде, Мәжнүн айтыпты: «Әр ақылды адам әлемнің қиын сырын түгел аша алмайды... Ләйлінің анық нұрын көремін десеңіз, менің көзіммен қарап, менің жүрегіммен ойласаңыз...» - деп дамытады.

Шәкәрімнің «Ләйлі - Мәжнүн» дастаны аударма емес. Ежелгі әдебиетіміздің нәзира дәстүрін XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіне жалғастырып, талантты ақындық қуаттан туған шығарма.

Дастанды оқып отырсақ, Мәжнүннің көрген қиындығы мен тартқан зары Шәкәрімнің өз жан азабымен үндестік табатынын аңғарамыз. Ақынның кіршіксіз жүрегі – Ләйлі мен Мәжнүннің адал махаббатырмен үндеседі де, әділдік таппай, өліп тынған екі ғашықтың жолын құптап:

Басында Мәжнүн болды барға ғашық,
Жолында бір ләйлінің жанталасып,
Мен сорлы жоққа ғашық болып өттім,
Менікі кеткен жоқ па онан да асып?
Ақ жүрек, ғаділетке қолым жетпей,
Қу жаным, қуарып жүр өліп кетпей.
Ішінде көп арманның жүргенімше,
Құдайым тез алса екен тентіретпей,-
дейді(Құдайбердиев Ш., 1988-397-398).[6].

Грек кикликтерінің негізгі тақырыбы да ежелгі мифология болатын. Бір ғана «Илиада» мен «Одиссеяның» (б.д.д. IX–VIII ғ.) айналасында қаншама шығарма жазылған. Біздің жыл санауымызға дейінгі 700-жылдар

шамасында өмір сүрген Гесиодтың «Теогониясы» жазылып кеткен сюжетке қайта айналып соғу үрдісінің бастамасын жасаған.

Одан кейін Апполодордың (б.д.д. III ғ.) «Құдайлар туралы сын», рим ақыны Овидийдің «Метамофозасы», тіпті ескі мифологияны жаңғыртушы Гекатей Милетский (Генеология), Геродот («Тарих») сияқты тарихшылар да бар. Бұл дәстүр бірте-бірте Құдайлардың ғашықтық оқиғаларын суреттеуге ұласқан. Осыған қарап, шығыс «нәзирасы» – гректің «кикликтермен» тамырлас үрдіс деген ойға келеміз. Қиссаның («қисса» араб сөзі – баяндау) тууына тікелей негіз болған «Мың бір түн», «Тотынама», «Шаһнама» желілері болғанымен, оның түпкі бастауларында жоғарыдағы Ассирия-Вавилон, грек, шығыс фольклоры, алғашқы қауымда пайда болған архаикалық мифтер де жатыр. Қисса жанры өзінің қалыптасу кезеңінде осылардың бәрін сіңірді. Ол – жазба әдебиеттің басталу тұсында әлі ауызша әдебиеттен ажырай қоймаған кезеңде туған көне жыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Саттаров Қ. Қазақтың халық романдық эпосы. – Алматы: Сөзстан, 1992. 238 б
- 2 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. А.: Санат, 1994.
- 3 Қыраубаева А. Шығыстық қисса-дастандар. 3-том. – Алматы: «Өнер», 2010. – 344 бет.
- 4 Ғашықнаме. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. – Алматы, 2002 ж.
- 5 Ләйлі-Мәжнүн. Білім және ғылым министрлігі, Орталық ғылыми кітапханасының Қолжазба орталығында номері 1605 папкада латын әрпімен жазылған қолжазба. Көлемі 24 бет.
- 6 Шайхулисламұлы Ж. Жүсіп-Зылиха // Ғашықнаме Алматы: Жазушы, 1976.
- 7 Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва, 1965.
- 8 Дүрбек. Юсуф и Зулиха. – Москва, 1987. 4 Әли. Қисса Юсуф. Қазан. – 1922.

ШЫҒЫСТЫҢ ҒАШЫҚТЫҚ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Сембиева Гаухар

Резюме: В статье рассматриваются вопросы сравнительного изучения казахских, восточных романтических эпосов.

Көркем өнер, нақтылай алғанда, әдебиет халықтың сана-сезімін, көркемдік ойлау қабілетін дамытатын рухани дүние бола отырып, адамзат өркениетімен, адам тағдырымен байланысты сан- салалы мәселелерден құрылады. Солардың бір арнасы — екі адамның арасындағы ғашықтық сезім. Әр тағдыр иесінің көзімен көріп, көңілімен түйсінетін бұл қасиетті

ұғым адам баласымен бірге жасап келеді. Адам ата мен Хауа анадан бастап бірде қуанып, бірде жылатып келе жатқан махаббат құдіреті терең.

Қазақ әдебиеті тарихындағы көркем туындылардың бәрі де өзінің түптөркіні — халық ауыз әдебиетінен нәр алып, дәстүрлік жалғастық табады. Бүгінгі таңдағы биік сатыға көтерілген, әлем әдебиетінің алтын қорына қосылған іргелі туындылары бар қазақ әдебиетіндегі алуан тақырыптар, сан түрлі сарындар, өлмес идеялар, өміршең мұраттардың қай-қайсысы да о баста ауыз әдебиетінде, оның ішінде поэзия саласында көрініс тапқан, дәстүрлік тұрғыдан бұрынғыдан жалғастық тауып, мол арна тартқан. Бұл орайда біз сөз етіп отырған махаббат тақырыбы да алғаш осы халық ауыз әдебиетінде, нақтылап айтқанда, халықтық ән-өлеңдерінде, эпостық жырларда кең көрініс тапты. Көнеден жеткен, авторы белгісіз мына шумақтар соның бір дәлеліндей:

*Көрдім де бір сұлуды болдым ғашық,
Алашқа білдірмедім аузымды ашып.
Жарасқан бал, шекерге күміс қасық,
Жүрерміз сүйтіп қашан араласып [1,188],* деген жігіт арманы,
*Мен нәзік болсам да едім текті нәзік,
Сөзіңді келем деген еттім азық.
Кезінде келем деген келмеген соң,
Құлындай сақау шыққан кеттім азып [1,188],*

деген қыз назын білдіретін шумақтағы қыз жүрегінің ықыласы мен ғашықтық сезімнің көрінісі махаббаттық сарынның халықтық әдебиетте суреттелген алғашқы үлгілердің бірі деуге болады.

Ал қазақ ауыз әдебиетінің үлкен бір саласы болып табылатын жырлардағы суреттелетін ғашықтық сарыны өзінше бір төбе.

Өткен ғасырдың өзінде-ақ “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жырына талай ғалымдар көңіл аударып, бірсыпыра пікірлер айтқан болатын. Олар жырдың өзін ғана сөз қылып қоймай, сонымен қатар Қозы Көрпеш пен Баянның бейітін ескі дүниенің ескерткіш белгісі ретінде зерттеген еді. Мәселен, Г. Н. Потанин бұл жырды аса жоғары бағалап, дүниежүзілік эпостық шығармалардың қатарына қояды. “Бұл жыр — дүние жүзіндегі ең қымбат әдебиет мұраларына жататын шығарма”, — дей отырып, Потанин оны Ромео мен Джульеттаға теңейді. Өз тұсында Шоқан да “Қозы Көрпеш” жырын сүйсіне тывдап, Жанақтан жазып алғаны мәлім. “Алтын айдар Қозы Көрпеш пен сұлу Баянның сүйіспеншілігі туралы шығарылған ақындық аңыз”, — деп бағалайды ол.

Академик Радлов пен профессор Березин де “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жырының ертеден келе жатқан әдебиеттік мұра екендігін атап көрсетеді. И. Безверхов “қазақтың өлеңшілері мен ақындары” туралы жазған мақаласында “Қозы Көрпеш” жырын жоғары бағалап, қазақ халқының ерте заманда туғызған ақындық шығармасы екендігін айтады да, оны Арыстан ақынның қалай жыр-лағанын жазады. Түрік халықтарының ертедегі өлең

құры-лысын зерттеген ғалым Ф. Корш “Қозы Көрпеш” жырының көркемдігін ерекше сөз етеді. Бұл шын мәніндегі халық жыры деп бағалайды [2,18],.

“Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жыры жайында пікір айтқан ғалымдардың екінші тобы Қозы мен Баянның бейітін зерттеген. Орыс ғалымдары Н. Абрамов, Н. Пантусов, И. Кастенъе, т. б. өткен ғасырдың аяқ кезінде бұл бейітті зерттей келіп, оны ерте заманның архитектуралық өнерін көрсететін белгі деп қарайды.

Сөйтіп, қазан революциясына дейін “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” жырын көптеген ғалымдардың жоғары бағалағандығын көреміз. Бірақ та олар бұл жыр жайында азды-көпті пікірлер айтқаны болмаса, оны арнайы зерттеген жоқ еді. Кеңестік дәуірде ғана бұл жыр зерттеле бастаған.

Кеңестік дәуірде “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жыры туралы үлкен көлсміді ғылыми зерттеулер бірден туған жоқ. Ең алдымен, әр түрлі пікірлер айтылды. Мәселен, Сәкен Сейфуллин “қазақәдебиеті” (1932 ж.) деген кітабында “Қозы

Көрпеш” жырына тек Радлов варианты бойыншатоқталады да, Қозы мен Баянға байланысты жырлардың барлығын үстем таптың шығармасы деп көрсетеді. Және пе ол: “Қозы Көрпешті” талай оқымыстылар мақтайтын еді. Мен мақтарлық ештемесін таба алмадым”, — дейді . Сәбит Мұқанов “Батырлар жыры” туралы жазған еңбегінде (1939 ж.) “Қозы Көрпештің” халықтық сипаттағы жыр екендігін дәлелдейді.

Революцияға дейін қазақ жастарының, әсіресе қазақ қыздарының, ескі әдет-ғұрып шырмауынан шыға алмай, ауыр күйге түскендерін бейнелейтін жырдың бірі деп бағалайды. Осы пікірді қажым Жұмалиев те өзінің “қазақ әдебиеті” деген оқулығында (1944), “қазақ эпосы менәдебиеттарихыныңмәселелері” (1958) монографиясында, әлкей Марғұлан да (жоғарыда аталған еңбегінде), Мүсатай Ақынжанов та айтады. Олар жырдың әр түрлі варианттарын салыстыра отырып, Қозы мен Баян жайындағы әңгімелердің негізі халықтық ортада туғандығын анықтайды.

Бертін келе, “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жырына арналған ғылыми еңбектер жазылады. Бұл ретте Мұхтар әуезов пен Ысқақ Дүйсенбаевтың зерттеулерін атауға бо-лады. Мұхтар “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жырының қазақ арасына тараған варианттарын зерттейді, жырдың әдебиеттік жақтарына толық талдау береді. Сонымен қатар жырдың шығу мезгілін мөлшерлейді. Ол бірсыпыра дәрежелер келтіре отырып, жырдың ХҮ-ХҮІ ғасырлар шамасында шыққандығын айтады. Содан бері қарай бұл жырдың талай өзгерістерге ұшырағанын, жырды әр таптың өз тілсігіне қарай пайдаланғандығын дәлелдеп көрсетеді. қазақтың ли-ро-эпостық жырларын зерттеген Ы. Дүйсенбаев “Қозы Көрпеш — Баян сұлуды” арнайы текссреді. Ол бұл жырдың қазақ арасында сақталған варианттарын башқұрт, ұйғыр, ба-рабын татарлары және алтай елінде айтылатын түрлерімен салыстыра зерттейді [3,188],.

Олардың “Қозы Көрпешті” қалай жыр-лағанын, қандай айырмашылық, ерскшеліктері барлығын көрсетеді. Мұнымен қатар, ол Шоқан мен Потаниннің жәнс басқа да ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, жырдың оқиғасы халықтың аңыз-әңгімелерінен туган дейді. Қозы мен Баян тарихи адамдар емес, олар халықтың аңыз-ертегілері жасаған кейіпкерлері деген қорытынды жасайды.

Қозы Көрпеш — Баян сұлу” қазақ халқының ерте заманда шығарған ескі жырының бірінен саналады. Бұл жырды көптеген ақын-жыршылар айтып біздің заманы-мызға жеткізген. Ол өзінің қалыптасу, даму жолында талай таптық тілектердің елегінен өткен. Жырдың қай вариантыщ алсақ та, әр түрлі көзқарастардың барлығын аңғартады.

Мәселен, Шөже, Мұқан айтқан жырда дін әңгімелері басым келеді, олар жырға дін жайын, ескі наным-сенімдерді көбірек енгізеді. Радлов жинап бастырған жырда үстем тап адамдарын, әдет-ғұрып салтты дәріптеушілік орын алады. Жырдың Кастанье жариялаған нұсқасында көптеген әңгімелер қиял-ғажайып ертегі түрінде айтылады. Мұның бәрі жырдың әрбір ортаның тілегіне қарай өзгеріп отырғанын көрсетеді. Бұған “Қозы Көрпеш — Баян сұлу” жырының барлық варианты халыққа жат деген ұғым тумайды. Жырдың халық тілегіне сай келетін, әр алуан қайшылықтарымен қатар, халықтық сипаты барлары да көп [4,18].

Жазушы С.Мұқанов қазақтың тарихи оқиғалар, фольклорлық материалдар негізінде дүниеге келген төл қиссалары, қиссалық әдебиеті болғанын да атап айтып өтеді. Жүсіпбек қожа Шайхисламұлын жазба, қиссашал ақын ретінде жоғары бағалайды. Сөйте тұра, оны орынды жерінде сынап та алады: «Осындай дәрежеге көтерілген Жүсіпбектің өлең қиссалары да аз кездеспейді. Оған бір мысал «Қасым Жомарт»... мәселе ... «Қасым Жомарт» қиссасының әдебиеттік жеткізу дәрежесінің төмендігінде. Тегі, бұл Жүсіпбектің қаламы төселмеген кезде жазған шығармасы болу керек» деп қорытады [5,18]. Пікірден қазақтың үлкен жазушысы С.Мұқановтың кітаби-қиссашыл ақындарды жазба әдебиет өкілдері және олар жырлаған қисса жанры туындыларын өзі нақты жіктемесе де, жазба әдебиет туындылары деп танығандығы толық аңғарылады.

Ғалым Ә.Қоңыратбаевтың «Қазақтың қисса әдебиеті (шайырлық өнері)» атты ғылыми мақаласы да - осы тақырыптағы маңызды ғылыми еңбек. «Орта Азия түріктері халық ақындарын «бахши» десе, жазба әдебиет ақындарын «шайыр» дейді... Шайырлық әдебиет Орта Азияда көп тарап, өзіндік терминдік мәнін бүгінге дейін сақтап келеді», - деп бізден өзге түрік елдерінде бұл мәселенің басы ашық екенін көрсетіп өтеді. «Бізде ол қисса әдебиеті делінген. ХІХ ғасырдан бастап қазақтың эпостық жырлары «қисса» деген атпен басылған. Соның тұңғышы қисса «Қыз Жібек» делінеді. ...ХХ ғасыр басында қазақ арасында қисса әдебиеті жазба әдебиеттің бір қанаты болып көрінеді. Оған «Қисса алты жасар Алпамыс», «Қисса Қозы Көрпеш», «Қисса Көрұғлы» кейде «Қисса Біржан сал мен Сара» деген атаулар айғақ», - дей келе, біршама кітаби ақындарды атап өтеді [5,18].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Саттаров Қ. Қазақтың халық романдық эпосы. –Алматы: Сөзстан, 1992. - 238 б
- 2 Қоңыратбаев Ә.Қазақ фольклорының тарихы.А.: Санат, 1994.
- 3 Қыраубаева А.Шығыстық қисса-дастандар.3-том. –Алматы: «Өнер», 2010.-344 бет.
- 4 Ғашықнаме. Шығыс хикаяларының желісіне құрылған қазақ дастандары. –Алматы, 2002 ж.

МҰҚАҒАЛИ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ,МАЗМҰНДЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Сергебаева Гүлжанат

Резюме: В статье рассматривается тематическая, содержательная специфика стихотворений Мукағали.

Мұқағали Сүлейменұлы Мақатаев — қазақтың әйгілі ақыны. Ол қазақ поэзия әлеміне шетсіз- шексіз кеңістік пен көз сүрінген биіктік әкелген ақын. Құдіретті қарапайымдылықпен «күпі киген қазақтың қара өлеңін шекпен жауып, өзіне қайтарған» ақын. Кәусар сезім мен тояттамас көңіл, шалқыған шаттық пен мұңға тұнған махаббат, буырқанған шабыт пен сабырға көнбес сағыныш сыйлаған ақын.

Бүгін менің туған күнім.

Ой, бәле-ай!

Мына адамдар неге жатыр тойламай?!

Банкет жасап берер едім өзім-ақ,

Тәңірдің бір жарытпай-ақ қойғаны-ай, — деген («Арыз жазып кетейін» [26; 123,124]) мәрт мінезді, өр кеуделі, от жүректі ақын 1931 жылы ақпан айының 9-ы күні, Алматы облысы Нарынқол ауданының Қарасаз деген жерінде дүниеге келген. Жалғыз ұлы Сүлейменнен көрген алғашқы немересін әжесі Тиын бауырына салып, тәрбиелеп өсірген. Әкесі Сүйлемен ешкімнің ала жібін аттамаған момын кісі екен. Мінезімен ел-жұртына ұнап, шаруашылық басқарыпты. Ұлы Отан соғысы басталғанда, майданға аттанып, хабарсыз кетеді.

Мұқағалидың ақын болуына әжесі Тиын мен шешесі Нағиманың ықпалы тисе керек. Ақынның өзі айтуынша, екеуі де қазақтың ауыз әдебиетін — айтыс, дастан, аңыз-ертегіні көп білген көрінеді.

Мұқағали ауыл мектебін бітіргеннен кейін өмір қосын ерте тартады, ерте үйленіп, он тоғыз жасында әке болады [1, 2].

Балалық бал дәурені соғыс жылдарының ауырлық-тауқыметімен тұспа-тұс келген жас жеткіншек еңбекке ерте араласып, жеті жылдық

мектептің мұғалімі болады. Содан Нарынқол аудандық «Советтік шекара» газетіне орналасып, қаламгерлікке ден қояды. Мұнан соң «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газетінің (1962–1963), «Мәдениет және тұрмыс» (қазіргі «Парасат») (1963–1965), «Жұлдыз» (1965–1972) журналдарының редакциясында, Қазақстан Жазушылар одағында (1972–1973) қызмет атқарады [28, 3].

Жас ақынның алғашқы өлеңдері 1949 жылы аудандық газетте, 1951–1954 жылдары «Әдебиет және искусство» журналында жарияланды. Мұқағали араға он шақты жыл салып, В.И.Ленин өмірінен «Аппассионато» атты үлкен поэмамен 1962 жылы поэзия әлеміне қайта оралды. «Ильич» деп аталатын поэмалар жинағы — тұңғыш кітабы 1964 жылы жарық көрді.

Содан кейін Мұқағали мерзімді баспасөзде жиі көрініп, «Армысындар, достар» (1966), «Қарлығашым, келдің бе?» (1968), «Мавр» (1970), «Дарига-жүрек» (1972), «Аққулар ұйықтағанда» (1974), «Шуағым менің» (1975) атты жыр жинақтарын көзінің тірісінде жариялап үлгерді.

1991–1993 жылдары М.Мақатаевтың үш томдық шығармалар жинағы жарық көрді. Шығармалар жинағының екінші томына «Шолпан» (1984) және «Жырлайды жүрек» (1989) атты кітаптарына енген өлеңдері мен поэмалары, ал үшінші томына «Өмір — өзен» (1979) атты кітабына енген өлеңдері мен поэмалары топтастырылды.

1994 жылы ақынның «Жылап қайттым өмірдің базарынан» атты жыр кітабы шықты. Бұл еңбекте Мұқағалидың бұған дейінгі басылымдарына еңбеген, дүние салғаннан кейін әр жылдары газет-журналдарда жарияланған жаңа жырлары топталды.

2000 жылы әдебиет, өнер және сәулет саласындағы саңлақ суреткерлердің бір тобына Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлықтарын беру туралы шешім қабылданды. Лауреат атанған саңлақтардың арасында Мұқағали Мақатаевтың есімі ерекше мақтанышпен айтылды. Марқұм бұл абыройға «Атамұра» баспасынан 1999 жылы жарық көрген «Аманат» атты жыр жинағы үшін ие болды. Бұл жинаққа негізінен бұрын шыққан екі және үш томдықтарында жарияланбаған, кейіннен табылған аманат жырлары енгізілді.

М.Мақатаевтың соңғы жылдары басылым көрген төрт томдық еңбегі (2002, 2006) тіл байлығымен тәнті етеді. Мұқағали әлемі — Жер, Планета, Адам болмысы, Тыныштық, Сенім. Әсіресе ақынның өзек жарып айтар ойы — адам тағдыры, адамның тірлігі, мінезі мен құлқы, сезімі мен түйсігі. Осының бәрін ақиық ақын жас дарынға тән қайталанбас шеберлікпен, тәңірдің таңдайынан төгілгендей поэтикалық мінсіз үйлесіммен, әр жүрекпен тіл табысар сыршыл да шыншыл сезіммен, нағыз поэзияға тән бейнелі образдармен бедерлеп, өлмес өнер деңгейінде туындатып отырды. Ол өз шығармалары арқылы қазақ поэзиясын жаңа биіктерге көтеріп, мазмұнын байытты. Оның қанатты поэзиясы қазақ халқының сезімін байытып, кісілігін биіктетіп, парасатын кемелдендіре түсті. Қазіргі жастар

Мұқағали жырымен нәрестелерін бесікке бөлеп, шілдеhana тойларын өткізуде.

М.Мақатаев аударма саласында да өзіндік шеберлік-шалымымен толымды еңбектер тындыра алды. Ол әлем әдебиетінің алыптары — ағылшын Шекспирдің «Сонеттерін», америкалық Уитменнің «Шөп жапырақтарын», Италияның ұлы ақыны Дантениң «Құдіретті комедиясын» тәржімалады. Бірақ дара дарын туындыларының бағы жанған кезі кейінгі жылдары ғана.

Аз мезгіл ішінде жарқын жүректің жарқылдарынан туған Мұқағали Мақатаевтың жинақтарындағы жаһұт жырлар ұлттық әдебиетке толысқан талант келіп қосылғанын тұспалдатқызды. Олардан мәңгі өмір сұлулығына сұқтанып, сырлы саз, толғақты толғам, түйін, асқақ жырлап өткен ғашық ғұмырдың кең тыныс-тіршілігінің ыстық лебі білінді. Ақын еңбектері еліміз тәуелсіздігімен қауышып, өмір сүруге құштар жандардың қатарын молайтуға жол ашты.

Мысалы, ақын «Армысыңдар, адамдар!» [2; 80,81] атты тамаша өлеңінде «өмір көктемінің» есте қаларлық жыр мүсінін тұжырымдады:

Әрбір әрпі қанға шомған тарихыңа қараңдар,
Отырардай опат болған қала жоқ па, жарандар?
Тату-тәтті бармысыңдар, армысыңдар, Адамдар!
Әлем — дарқан, саялаңдар, бәріңе де орын бар.
Қорған емес, салтанатты, сәнді сарай соғыңдар.
Ей, Адамдар, сендер тату, сендер тату болыңдар!

Анамыз — Жер, сол Анадан жаратылды, туыстық,
Алайда біз қан да төктік, қалжырадық, ұрыстық...
Армысың, сен, арамызда жалғыз перзент – Тыныштық!

Осы шумақтарды оқығанда жаны жайсаң, жүрегі жылы, құшағы кең ақын үні құлағыңнан кетпейді. Біздің ойымызша, Мақатаев поэзиясының терең тамыры халық қуанышы мен қайғысында, кешегіде, бүгін мен ертеңде жатыр. Тәлімді бұл шығармашылықты ешкімнің ешқашан жатырқамасы хақ. Халықтың бай ауыз әдебиетімен сусындаған, ғұлама Абай поэзиясын жетік меңгерген, Қасым Аманжоловты жатқа оқыған Мұқағали ешкімге ұқсамайтын, ешкімді қайталамайтын інжу-маржан сөз өрнектерімен ерекшеленетін лирик ақын:

Ойлы жас!
Өлең — менің бар тынысым,
Жақсы сөзім — жаны игі халқым үшін.
Атақ қуып, бақ қуып, даңқ қуып,
Біреулерден жүргем жоқ арту үшін.
Оңашада ойларын тыным еткен.
Біздейлердің мыңы кеп, мыңы кеткен.
Ақындар бар амалсыз бұғып өткен,
Ақындар бар ішінен тынып өткен.

Біздейлердің мыңы кеп, мыңы кеткен.

Бізді олардың балама біріне де,

Ұлыға да санама, іріге де.

Қалам тартқан қазақтың бәрі де ақын,

Абай, бірақ қайтадан тіріле ме?..

Ойлы жас!

Өлең менің сырласымдай,

Сырлассам да құмарым жүр басылмай.

Айтып өткен ақында арман бар ма

Жүрегінің түбіне кір жасырмай.

Осы қанатты сөздерді («Адамды адам түсінбеу — бір ақырет» [3; 139, 140]) оқығанда, қазақ поэзиясына дара тұлғасымен келген, өлең патшалығында ойып алған орны бар толағай ақындарымыздың бірі де бірегейі — Мұқағали Мақатаев екенін түсінесің.

Ал мына бір жалғыз ауыз шумақты нағыз ақынның нағыз жырға берген бағасы деп білуге болады:

Өлең деген тумайды жайшылықта,

Өлең деген тулайды қайшылықта.

Ақын болсаң жарқыным, алысқа аттан,

Күнделікті тірлікке бой суытпа.

Төрт жолға («Өлең деген тумайды жайшылықта» [3; 140]) осынша ойды сыйғызу, сөз құдіретін дәлелдеу, жыр қуатын осылайша аспандату — тек Мұқағалидай ақынның ғана қаламынан туатын шеберлік.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқағали Мақатаев // Жұлдыздар отбасы АҢЫЗ АДАМ. – 2011. – № 3. – 5-50
2. Мұхан, А. Мұқағали – Мәңгілік ғұмыр / А. Мұхан // Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар. 2010. – №4. – 21-25 б.
3. Тілеубаева, М. Мұқағали – тәрбие тарланы / М. Тілеубаева // Қазақстан мектебі. 2010. – № 7. – 31-33б.
4. М.Мақатаев «Аққудың қанатында жазылған жыр» Алматы: Жазушы, 1999ж.
5. Қуандық Ж. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік “ЭКО” ҒӨФ, 2007 ж.,442 б.
6. Боранбаева Ж. М.Жұмабаев поэзиясының көркемдік жүйесі. (Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясының авторефераты), Астана, 2003 ж.

МУҚАГАЛИ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Сергебаева Гүлжанат

Резюме: В статье рассматривается тематическая, содержательная специфика стихотворений Мукагали.

«Мұқағали Мақатаев – адамдар арасындағы, өмірдегі, табиғаттағы жарастық пен келісімнің жаршысы. Оның өлеңдері шын тебіреністен, шын шабыттан, шын қуаныштан туған», - дейді Әбіш Кекілбаев

«Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» атанған жиырмамыншы жүз жылдықтағы ұлттық поэзиямыздың ірі тұлғаларының бірі, әр жүрекке жол тапқан әсерлі өлеңдері оқырман сүйіспеншілігіне бөленген ақын – Мұқағали Мақатаев. Мұқағали Мақатаев өз сөзінде: «Менің қымбатты достарым! Егер сендер шынымен менің өмірбаянымды, шығармаларымды зерттемек болсаңдар, онда мен не жазсам, соның бәрін түгел оқып шығуды ұмытпағайсыздар. Мені өз өлеңдерімнен бөліп қарамауларыңызды өтінемін. Естеріңде болсын, менің жеке өлеңім өзінше ештеңе құрамайды. Ол поэма іспетті біртұтас». Ағынан жарылған шынайы ақынның «Бүкіл менің жазғаным бір ғана поэма» деуі – шын мәніндегі парасат иесі, өмірге ойлы көзбен қарайтын жанның жан тебіренісі, әлеуметтік ортаға айтар көзқарасы бар ақынның ширекқан үні.

Аспан тіреген Ақбас шыңдар, айналасын қарағайлы таулар, аршалы белдер қоршалай көмкерген Шалкөденің жазығы, жалбызды жағасына күміс шашқан тұма суының сыңғыры, мөлдіреп аққан қасиетті Қарасаздың сылдыры бала Мұқағалидың ойын әлдилеп, қиялына қанат бітірген алтын бесігі еді. Мұқағали Мақатаев – Қазақ поэзиясының көгінде кешегі майдангер, ғажайып дарын иесі Қ.Аманжоловтан кейін жарық жұлдыздай жарқ етіп, оқырманды өзіндік сыр-сипаты қайталанбас дарынмен баурап алған ерекше тұлға. Мұқағали Қасымды қай жағынан болсын пір тұтып мақтан еткен.

Дейсіндер-ау, Қасымның несі басым?!

Қасым солай болмаса, несі Қасым.

Ақынмын деп қопандап жүргендердің,

Әммесінен Қасымның десі басым, – деп толғайды. Қасым тағдыры өз басына келіп, дерт меңдеген шақта да, ол ажал алдына бас имей, Қасымның қайратын өнеге тұтады. М.Мақатаев асқар тау мен дархан даланың жаны-жарқын асыл адамдары мен таңғажайып табиғатының асқақ жыршысы болды. Бұл егіз тақырып ақын шығармашылығында ажырамастан біте қайнасып, кереметтей сіңісіп кеткен.

Таулар менің таусылмайтын бақытым,

Ал, ырысым – ұлан ғайыр кең далам, — деп жырлайды.

Ақын суреттеуінде дала дидары әр қырынан жақсы жадырап ашылады.

Боз далам, күрең далам, жасыл далам.

Кісі емес саған келіп бас ұрмаған.

Кұныға құрышым бір қанбай қойды-ау,

Қалай ғана құшармын ғашық далам? – деп сыр төгеді. Мұқағали нені жырласа да поэзиясында өзіндік үні естіліп, өзіндік қолтаңбасы көрініп тұрады. Ақынның туған жері, ауылы, оның адамдары, өз өмірі – поэзиясы. Ол әр уақытта өз халқымен бірге қуанып, халқымен бірге күйініп отырады. Сондықтан ақын жасаған әр образ – сол бір кезең тарихының, өмірінің шынайы бейнесі.

Ақын Дала мен Тауды, Отанды, Жерді шексіз сүйеді, сол арқылы оларға жан бітіріп, көркем тіл арқылы әлем картинасының бейнесін өлеңмен өреді. Халық даналығы келбетін сөзбен суреттеуде Мұқағали ақындығы Тұлға ретінде биіктен биікке көтеріліп, өз үні, өз көзқарасымен де оқырманды тербетті.

«Мен таулықпын!

Таудан мен жаратылғам,

Тау деген ана туған дара тұлғам...

Тауға барып, көкке ұшып кетсем бе екен,

ұстап алып, қыранның қанатынан»- деп ақиық ақын өзін мүлде жаңа қырынан танытты.

Өзін қоярға жер таппай, өскен ортадан қиянға қалықтап кетуге ұмтылуы – оның бодандық өмірге қарсылығы. Расында бодандық ғұмыр синдромы әлі де қалған жоқ. Ол ақын ретінде одақтық ғұмыр тірлігіне жасаған қарсылығын жүзеге асыруға оңтайлы әдіс таба алмады, қиналды, тебіренді, шамырқанды, қателіктерге де ұрынды... оның жырындағы астарлау мен алмастырулар, кейіптеулер айтар ойының пәрменділігіне едәуір септігін тигізіп отырды. «Әдебиет шындықты шындап шегелейді» деген Твардовскийдің тұжырымы Мұқағали Мақатаевқа қаратылып айтылған ба деп те ойлайсың кейде...

Шынында Мұқағали Мақатаевтың лирикалық поэзиясы – заманымыздың кешегі де, бүгінгі де талаптарымен үндесе, күбірлесе, ымдаса, жымдаса алған өршіл де дауылды жыр үлгісі. Оның сырлы да мұңлы, нұрлы, өршіл жырларынан қуат алып, сусындамаған қазақ баласы кемде-кем.

Қырық бес жыл ғана өмір сүрген ақынның тірі кезінде шығармалары өз дәрежесінде кітап болып жарық көре алмады. Шағын-шағын екі-үш кітапшасы ғана басылды. 1976 жылы қайтыс болғаннан бері ақынның мол мұрасы жеке том болып та, екі томдық, төрт томдық болып та жинағы шықты. Тірісінде өз бағасын ала алмаған, алайда шығармалары арқылы халқының ең сүйікті ақынының біріне айналған М.Мақатаевқа 2000 жылы Абай атындағы мемлекеттік сыйлық берілді. Алматыдағы бір мектеп, бір көше ақын есімімен аталады. Туған ауылы Қарасазда ақын мұражайы бар.

Мұқағали Мақатаевтың шығармашылығы туралы сыр шерткен қаламгер Ж.Нұрғожаевтың жаңа кітабы осылай аталады «Бұрын ақын туралы арыз айтылса, қазір аңыз айтылып жатыр» депті белгілі қаламгер, ғалым

Бауыржан Омаров. Бұл сөздер танымал журналист, һәм жазушы Жақыпжан Нұрғожаевтың ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың ғұмырнамасы іспетті «Жүрегі оның – жанартау» деп аталатын ой-толғамдар мен сұхбаттар жинағынан алынды. Баспахана бояуы әлі кеуіп үлгермеген көлемді кітап үстіміздегі жылы Алматы облысының әкімі Аңсар Мұсахановтың қолдауымен жарық көрген. «Саржайлау» қоғамдық қоры дайындап, «Мұқағали бастауы» сериясымен шыққан бұл жинақ «Мұқағалидың мұрасы – қазақтың қазынасы» және «Ақын жайлы айтатын пікірлер көп» деген екі бөлімнен тұрады.

Алғашқы бөлімге ақынның «Райымбек! Райымбек!» дастаны мен көпшілікке кеңінен танымал болған лирикалық жырлары жөніндегі автордың ой-толғаныстары, сондай-ақ сегіз жылдан бері үзбей шығарып келе жатқан «Мұқағали» журналы жайында, ал екінші бөлімге осы журналда жарияланған Әбіш Кекілбаев, Серік Үмбетов, Мырзатай - Жолдасбеков, Темірхан Медетбек, т.б. қазақтың тұлғалы азаматтарының сыр-сұхбаттары енген. «Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» дегендей, ұлы ақынның мұрасын жинақтап, насихаттауда көп жылдардан бері сан салалы жұмыстар атқарып, журналмен бірге кітаптар шығарып келе жатқан азамат Жақыпжан Нұрғожаевтың еңбегі айтуға тұрарлық. Бұл айтқанымызға аталмыш кітапты байыптап қарап шығу арқылы көз жеткізуге болады.

Автор «Райымбек! Райымбек!» дастанын талдаған шығармасын өзгеше бір жүйелі композициялық желіге құрып, тың жол тапқан. Мұқағалидың осы дастаны жөнінде конференция өткізуге дайындалып жүрген студентпен екеуара әңгіме түрінде өрбитін әдеби талдама оқырманды өзіне тартып отырады. Кітап беттерін парақтағанда, ең алдымен көзге шалынатыны – Мұқағали атына байланысты атқарылған, игеріліп жатқан игілікті істер. Осы мақсатта Алматы облысында «Саржайлау» қоғамдық қоры, «Мұқағали» журналы жауапкершілігі шектеулі серіктестігі құрылып, ақын мұрасының халық қазынасына айналуына лайықты қамқорлық жасалған. Журнал Алматы облыстық «Жетісу» газетінің бас редакторы, сөз болып отырған осы кітаптың авторы Жақыпжан Нұрғожаевтың ұйтқы болуымен ашылып, оған есімдері елімізге белгілі азаматтар – «Алматықұрылыс» холдинг ұлттық компаниясының президенті Амангелді Ермағияев, медицина ғылымдарының докторы, республикалық «Фармация» компаниясының президенті Кеңес Үшбаев, «Мойнақ» су электр стансасы АҚ-ның төрағасы Стахан Белғожаевтар демеушілік етіпті.

Олар алғашқы күннен бастап, осы басылымның шығуына тек материалдық ғана емес, рухани қолдаушы да болып келеді. Екінші жағынан, журнал оқырмандардың да қолдауына ие болған. «Жер-жерді аралап, «журналға жазылыңдар» деп үгіттеп жүрген жоқпыз, халықтың өзі қолдап, жаздырып алатыны бар, сатып алатыны бар, қазір басылым таралымы он мыңға жуық. Редакцияға келетін хаттар легі де толастаған емес. Журнал оқырмандары қатарында академиктерден бастап, мектептің бүлдіршіндеріне

дейін бар» деп жазады журнал серіктестігінің директоры Ж.Нұрғожаев. Журнал демеушілерінің бірі А.Ермегияев «Мұқағали жырлары қазір ұлтына ұстаздық тәлім беріп жатыр» деп тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтса, Кеңес Үшбаев журналға берген сұхбатында: «Кезінде мектепте қазақша оқығанымен, жоғары оқу орнында, кейін қызмет бабында да тек орыс тілінде сөйлеп, дағдыланып бара жатқанымызда маған ой салған осы Мұқағали ағамыздың өлеңдері болып еді.

Мамандығым да, атқарып жүрген қызметім де поэзиядан жырақ болғанымен, ақын өлеңдеріндегі ұлтына, еліне деген ыстық ықылас пен сүйіспеншілік, жүрегіндегі мұң мен нала үлкен ой салды. Тілімізді, ділімізді кастерлеуді үйретті» дейді. Журнал өз бетінде «Мұқағали энциклопедиясының парақтары» деген айдар ашқан. Осы айдармен қазірге дейін «Моцарт.Реквием», «Мақатаев Сүлеймен», «Қарасаз», «Мемлекеттік сыйлық және Мұқағали», «Нарынқол», т.б. тақырыптар қамтылған. Әрине, бұл – бір күннің ісі емес, ондаған жылдардан кейін «Мұқағали» атты жеке тұлғалық энциклопедия болып шығып жатса құба-құп. «Бұл парақтарға кез келген анықтамалық дүниелерді енгізе бермейміз. Оның әрбір беті жауапкершілікпен шығарылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқағали Мақатаев // Жұлдыздар отбасы АҢЫЗ АДАМ. – 2011. – № 3. – 5-50
2. Мұхан, А. Мұқағали – Мәңгілік ғұмыр / А. Мұхан // Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар. 2010. – №4. – 21-25 б.
3. Тілеубаева, М. Мұқағали – тәрбие тарланы / М. Тілеубаева // Қазақстан мектебі. 2010. – № 7. – 31-33б.
4. М.Мақатаев «Аққудың қанатында жазылған жыр» Алматы: Жазушы, 1999ж.
5. Қуандық Ж. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік “ЭКО” ҒӨФ, 2007 ж.,442 б.
6. Боранбаева Ж. М.Жұмабаев поэзиясының көркемдік жүйесі. (Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясының авторефераты), Астана, 2003 ж.

ПРОЗАДАҒЫ РОМАНТИЗМ БАҒЫТЫ

Спатаева Гүлнұр

Резюме: В статье рассматривается направление романтизма в прозе.

Романтизм құбылысын терең тану үшін оның тарихи-әлеуметтік негізіне жіті назар аударып, әдеби бағыт ретіндегі романтизмнің тууына себеп болатын тарихи жағдайларды саралап алған абзал.

Романтизм құбылысын нақты-тарихи және гносеологиялық аспект тұрғысынан зерттеп-тануға болады. Романтизмнің әдеби бағыт ретіндегі бейнелеу өзгешеліктері сол тарихи дәуірдің талап-тілектеріне сәйкес, нақтылы кезеңнің қоғамдық, мәдени жағдайларына байланысты қалыптасты. Қоғамдағы тәртіпке наразылық, бостандық идеясы, төңкерісшіл рух, төңкеріс жаншылғаннан кейінгі ахуалға көңілі толмау сезімі батыс әдебиетіне романтизмді алып келді. Қазақ топырағында буржуазиялық төңкерістер болмағанымен, романтизмнің өркендеуіне қазақ даласына буржуазиялық қарым-қатынастардың орнығуы, ұлттық сана мен жеке тұлға сана-сезімінің оянуы, халық рухының, қоғамдық сананың жаңа деңгейге көтерілуі әсер етті. Қазақ романтизмі, ең алдымен, қазақ әдебиетінің өткен дәуірлерінен бастау алады, яғни романтизмді көркемдік ойлаудың типі ретінде ұлттық ойлау жүйесінің ерекшеліктерімен түсіндіруге болады.

Романтизм әдеби бағыт ретінде белгілі дәуірмен, нақты тарихи жағдайлармен байланысты болса, көркемдік әдіс ретінде әлдеқайда кең мағына береді. Академик З. Қабдолов әдістің қайталанып отыратын тұрақты құбылыс екенін нақтылай отырып, романтизмді көркемдік әдістің біріне жатқызады [1, 350 б.]. Әдебиеттануда романтизмді зерттеудің гносеологиялық аспектісі өнердегі романтикалық бастаудың өміршеңдігін, мәңгілігін терең негіздеуге мүмкіндік берді. Романтикалық шығармашылық түрі белгілі бір деңгейде суреткер тұлғасына, оның психикалық ойлау жүйесінің ерекшеліктеріне байланысты. Романтизм – басқа әдеби әдістер сияқты болмысты бейнелеудің спецификалық бір формасы.

3. Ахметов романтизмнің әдеби бағыт ретінде, әрі көркемдік әдіс мағынасында қолданылатынын атап өтеді. Ғалым романтизмге тән бейнелеу тәсілдерінің ХХ ғасырда жаңа сипат алып, дами түскенін және романтизмнің «негізгі принциптері көркем өнердің табиғатына сай болғандықтан алдағы уақытта да қолданыла беретінін» жазады [2, 289 б.]. Романтикалық бейнелеу тәсіліне тән негізгі ұстанымдар (романтикалық кейіпкер, романтикалық көтеріңкі леп, қақтығыс сипаты, қиялшылдық, қоғамға сын көзімен қарау, болмысқа наразылық білдіру) нақтылы тарихи дәуірдің шеңберінен тыс уақытта да болады.

Романтизм туралы теориялық толғамдардың, пікірталастардың сан алуандығын ескере отырып, тұжырымдай айтсақ, романтизм – өзінің мазмұны мен формасы жағынан полиморфты, философиялық тұрғыдан түпсіз, тарихи тұрғыдан ауқымды ұғым: ол – мәдени сана типі, жазушының эстетикалық ойлау жүйесінің бір түрі, жазушының көркем шығармада көрінетін философиялық, әлеуметтік, көркемдік дүниетанымының жүйесі, сонымен қатар көркемдік әдіс, әрі көптеген суреткерлер шоғырын тұтастыратын әдеби бағыт. Бұл құрамдас бөліктердің әрқайсысы ғылыми қалыптасқан және сыннан өткен әдебиеттану мәселесі ретінде дұрыс, алайда қаншалықты маңызды, мәнді болғанымен, оның бірде біреуі дербес, жекелей алғанда романтизмге жан-жақты, толыққанды сипаттама бере

алмайды. Тек олардың ажырамас бірлігі ғана романтикалық дүние қабылдаудың мәні туралы біршама жақын, толықтау түсінік бере алады.

Романтизмнің күрделілігі, өзгермелі сипаты мен ұлттық модификацияларының сан алуандығы (жеке жазушылар шығармашылығында қайталанбайтын ерекшеліктерді айтпағанның өзінде) оны әлі де жұмбақ күйінде қалдырып, пікірталастарды молайтуда. Романтизмге тарихи өзгерістерге бағынбайтын тұрақты, яғни типологиялық белгілері бар өте күрделі, үнемі құбылып отыратын жүйе ретінде қарайтын зерттеушілердің пікірі орынды.

Бейнелеудің романтикалық тәсілі, негізінен, сол кезеңде қалыптасып отырған әлеуметтік-тарихи жағдаймен, әдеби дәстүрлермен айқындалады. Романтизмде қоғамды қамтитын алуан түрлі көңіл-күйлердің, сезімдердің барлық реңктері көрініс табады. Қоғамның өтпелі тұсында, болашаққа деген сенім бұлыңғыр тартқан сәттерде романтизм құбылысы түлеп, күшейеді де, келешекті болжаудың көркемдік құралына айналады. Заманының әлеуметтік жағдайына көңілі толмау, айналадағы өмірге сын көзімен қарау, әсем идеал мен нақты болмыс арасындағы ымырасыздық, субъективті әлемге көбірек ден қою – романтизм эстетикасына тән белгілер. Осы орайда жеке тұлғаны, оның ішкі әлемін жеке ғарыш ретінде қарастыру, адам рухының еркіндігі және сол рух еркіндігін бар болмысқа қарсы қоя отырып, өмірдегі бар нәрсе туралы емес, болуы мүмкін дүниелер туралы ойлау романтикалық идеялардың тууына алғышарттар қалыптастырды.

Романтизм сан қырлы, оны реалистік өнерге қарсы қойып немесе сол реализм заңдылықтары бойынша бағамдау мүмкін емес. Күнделікті күйкі тіршіліктен жоғары тұрып, асқақ арман әлеміне ұмтылғанымен, романтизм де қоғам шындығын өз тұрғысынан бейнеледі. Жазушының дүниедегі, айналасындағы құбылыстарға, өмір шындығына өз дүниетанымы тұрғысынан баға беруі, авторлық «меннің», авторлық дүниетанымның айқын көрінуі романтикалық бейнелеу тәсілінде айрықша орын алады. Шын болмыс пен арман, идеал арасындағы ымырасыздық, өмірдегі бар нәрсе мен болуы ықтимал, мүмкін дүниені бір-біріне қарсы қою – романтизм эстетикасындағы айқын белгілердің бірі. Романтиктердің күнделікті күйкілікке, өзгермейтін, қалыпты тоғышар тірлікке қарсы тұруы да тегін емес. Романтизм суреткердің дүниетанымымен, оның өмірге көзқарасы мен оны түсініп қабылдауымен тығыз байланысты. Романтизм – адамның биікке, асқақтыққа деген ұмтылысы және осы беймәлімге ұмтылушының ішкі рухани дүниесі.

Замана, дүние қайшылығын түгелдей шешіп тастауды армандайтын романтиктер әлем әдебиетінде тұңғыш рет адам жанының аса күрделі ішкі әлемін, оның тұңғыық иірімдерін ашып көрсетті. Адамға, оның сезіміне, санасына әсер етіп, оны тұлға ретінде қалыптастыру романтизмнің көркемдік жетістігі болды [3, 196 б.].

Қазақ прозасындағы романтизм ерекшелігін айқындауда еуропалық өлшемдер үнемі сай келе бермеуі мүмкін. Дегенмен, жалпы романтизмде «дәуірдің рухы» деуге болатындай ортақ сипаттар бар. Мұндай ерекшелік қазақ романтизміне де тән. Ол – жеке тұлғаға деген жіті назар, оның ішкі рухани әлеміне терең бойлау, адам рухының ұлылығы мен жеке тұлғаның үйлесімге, рухани кемелділікке ұмтылуы.

Қазақ әдебиетіндегі романтизм мен реализм, әдебиеттің көркемдік әдісі, даму бағыты қандай болуы керек деген мәселелер сонау ХХ ғасырдың басынан толассыз айтыс-тартыстың арқауы болып келеді. ХХ ғасырдың басында қазақ прозасында романтизмнің айқын көрінуімен қатар, романтизм құбылысы туралы қазақ әдебиеттануындағы ғылыми пікірлер де алғаш рет осы кезеңнен бастау алады. Жалпы көркемдік әдіс туралы пікірталастардың мол болуы ХХ ғасыр басындағы қоғамда орын алған терең саяси-әлеуметтік қайшылықтармен, тарихи өзгерістермен байланысты еді. Романтизмнің қазақ әдебиетіндегі белгілерін іздеп, осы дәуір әдебиетінің романтизм әдісі тұрғысынан дамығаны туралы пікірге оң көзімен қарағандар қатарында М. Әуезовті, Ж. Аймауытовты атауға болады.

Әдебиетте үстемдік еткен идеология негізінде ХХ ғасырдың 30-жылдарына дейін созылған айтыстың қорытындысы романтизмді тек социалистік реализмді қанағаттандыратын, оған асқақтық, өршіл пафос беретін романтика ретінде ғана керек деген пікірге сайды.

Романтизмнің пайда болуын тек төңкеріс алдындағы қоғамдық санамен ғана байланыстыру мәселеге тым үстірт қарау болмақ. Көркемдік сана ұлттық ойдың оянуында, отарлық езгіге қарсы күресте айқынырақ көрінеді. Қазақ романтизмінің ұлттық ерекшеліктері халықтық дүниетаныммен, әдебиетте көркем бейнеленетін ұлттың болмыс-бітімінің даралығы мен психологиялық ерекшеліктермен, әдебиеттегі адам туралы таным-түсінікпен, жеке тұлға концепциясымен тығыз байланысты. Романтизмді қоғамдық даму тарихындағы белгілі бір кезең ауқымында қарасақ, ол тұтастай сол дәуірдің саяси-әлеуметтік, экономикалық, рухани қайшылықтарымен айқындалады. Қазақ қоғамындағы осы қайшылықтардың асқынуы романтикалық көңіл-күйдің кеңінен тарауына алғышарт қалыптастырды. Мұндай көңіл-күйдің өз кезегінде жалпы қауымның және жеке тұлғаның көзқарастарына, сол тұстағы ғұмыр кешкен суреткердің дүние қабылдау жүйесіне әсер етпеуі мүмкін емес еді. [4, 128 б.].

ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басы қазақ әдебиетіндегі күрделі ізденістердің, өткір идеялық-эстетикалық қайшылықтардың, адам мен әлем туралы жаңа концепцияның қалыптасу кезеңі болды. Қазақ романтизмі де өтпелі дәуірлердің түйісінде, ескі жүйенің қабырғасы сөгіліп, саяси өмірде, мемлекеттік құрылымда, экономикада, білім мен мәдениетте тың өзгерістердің, жаңа түсініктер мен дүниетанымның қалыптасуына байланысты болды.

Қазақ әдебиетіндегі романтикалық тенденциялар ең алдымен ұлттық әдеби дәстүрлермен айқындалады. Ауыз әдебиеті үлгілері, фольклорлық

дәстүр оны тудырушы халықтың дүниені қабылдау ерекшелігін, дүниетанымының маңызды қырларын танытады. Сондықтан қазақ прозасындағы романтизмнің даму арналарын қарастыруда ұлттық ерекшелік ескеріліп, романтизмнің осы типологиялық қасиеті үнемі назарда болуы тиіс. Қазақ жерінде романтизмнің орнығуы мен қарқынды дамуы ғасыр басындағы ұлттың және жеке тұлғаның ой-санасындағы дүмпулермен, ұлттық рухтың күшеюімен және қазақ әдебиетінің жалпы әлемдік әдеби үдеріске енуімен байланысты еді.

XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ прозасына романтикалық таным өзіне дейінгі романтикалық дәстүрді бойына сіңірген ұлттық әдебиеттен келді. Қазақ әдебиетіндегі романтизм әлемдік романтизм парадигмасымен жаңғырып, жалғасып жатқанымен, суреттеу тәсілдерінде қазаққа ғана тән өзіндік бояуымен ерекшеленеді. Қазақ әдебиетіндегі романтикалық тенденциялардың бастау көздері ұлттың фольклорлық және әдеби дәстүрлерімен сабақтас қарағанда ғана айқындала түседі.

Қазақ романтизмі ұлттық әдебиеттің өзіне дейінгі дәуірлерінен бастау алады. Қазақ әдебиетінде де романтикалық леп елдің тәуелсіздігін аңсау идеясынан туындап жатты. Ақын-жыраулар поэзиясында ел бірлігі, атамекен, туған жер басты тақырыптар болды. Романтизм элементтері дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін қозғауда, қаһармандық пафоста, оқиға динамикасында, ат үстіндегі жауынгерлік өмір салтын дәріптеуде жоғары көркемдік деңгейде жүзеге асты. Жыраулардың өз «менін» паш етуі, шаршы топ алдында биік те асқақ жүрекжарды сөзі, дүниенің баянсыздығы мен өзінің жалғыздық болмысын сезіну сияқты романтикалық ойлау жүйесіне тән белгілер олардың жырларында көріне бастайды. Отаршылдыққа бойсұнбау мотиві зар заман ақындарының шығармашылығында жаңа қырынан көрініп, XIX ғасырда Дулат, Мұрат, Шортанбай ақындар бұл тақырыпты жеріне жеткізе жырлады. Зар заман ақындарының шығармашылығында дәстүрдің бұзылуы, жердің тарылуы, діннің әлсіреуі сияқты бүгінгі күнге тән өзгерістер өткен заманға қарама-қарсылықта көрсетілді. [5, 128 б.].

XIX ғасырдың екінші жартысынан Қазақстанның саяси, билік құрылымындағы, рухани мәдениеттегі өзгерістер нәтижесінде адам дүниетанымында эстетикалық төңкеріс болды. Қазақ поэзиясында ертеден келе жатқан философиялық ойлар Абай өлеңдерінде жаңа бір сапалық деңгейге көтерілді. Адамның ақиқатпен, өмір құбылыстарымен қарым-қатынасын жаңа философиялық биіктен зерделеуі, жеке тұлға болмысындағы кемшіліктер мен қоғамдық қарым-қатынастардағы келеңсіздіктерге сын көзімен қарауы, жаңа идеал, ізгі, иманды қасиеттері бойында жинақталған «толық адам» туралы таным қалыптастыруы, рухани кемелденуге, өзін-өзі жетілдіруге бағыттауы – қазақ әдебиетінде Абай шығармашылығының өзегіне айналды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қирабаев С.С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – Т.1. – 456 б.
- 2 Кәкішұлы Т. Жанр жайлауы. 1-кітап: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 462 б.
- 3 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар – Алматы: Жазушы, 1983. – Т.2. – 392 б.
- 4 Ахметов З. Романтизм // Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (құр. Ахметов З., Шаңбаев Т.) – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

О.БӨКЕЙ РОМАНТИЗМІНДЕГІ БОЛМЫС, ҰЛТ, АДАМ ОБРАЗДАРЫНЫҢ СУРЕТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Спатаева Гүлнұр

Резюме: В статье рассматриваются особенности описания образов бытия, нации, человека в романтизме О. Бокея.

Қай ұлттың, қай халықтың басынан өткерген тарихи кезеңдерімен, өмір тіршілігімен байланысты туындаған салт-дәстүрімен, өнерімен, дәстүрлі мәдениетімен терең танысу үшін ең алдымен сол ұлттың әдебиетіне ден қою керек.

Әдебиеттің құдірет күші – адам жанының тереңіне еніп, сезім пернелерін шертуінде, адамға рухани азық болуында. Ежелден «асыл сөздің» қасиетіне жетіп, оны бағалай білген халқымыздың әдеби дамуы тұтас әдеби кезеңдер мен құбылыстарды қамтиды. Ауыз әдебиетінен бастау алып, ғасырлар бедерінде үнемі дамып, жаңарып, өсіп отырған әдебиетіміздің өзіндік ұзақ тарихы бар. Осы тарихи кезең әдебиет әлеміне құнды көркем туындыларды әкелді. Әдеби дәстүр әдеби процесс өзегінде жалғасын тауып, дамып, үнемі жаңарып, жаңғырып отырды.

XX ғасыр әлем әдебиеті адамның ішкі субъективтік әлеміне терең үңіле отырып, өмірді жаңа қырынан таныды. Әлем әдебиетінде туындап жатқан жаңаша көзқарастардың әсері қазақ прозасына да өз ықпалын тигізіп, қазақ көркем сөз өнері өсіп, дами түсті.

Қашанда көркем шындықтың негізінде өмірлік шындық жатады. Өмірлік материал көркем шығармаға енгенде, көркемдік шындық жазушы қиялы негізінде туындайды. Әдеби шығарма адам өмірінің көркем бейнесі десек, жазушының көркем ойы, қиялы негізінде сол адам өмірінің шындығы көркем туындыға айналып жатады. Көркем шығармадағы кейіпкер де жазушының қиялы, фантазиясы, өмірді тануы нәтижесінде өмірге келеді. Кейіпкер бейнесі арқылы өмір заңдылықтары терең танылып, жан-жақты ашылып жатады.

Әрбір ұлтты басқа ұлттан ерекшелеп, даралап тұратын өзіндік характері қалыптасқан. Ұлттық характер – әдеби шығармадағы кейіпкердің ұлттық сипатымен ерекшеленген мінез-бітімі, оның белгілі бір халықтың өкілі

екендігін танытатын психологиялық және ойлау, сөйлеу өзгешелігі. Әдебиеттегі ұлттық характер арқылы белгілі бір ұлттың дүниетанымы, мінез-болмысы айқындалады. «Ұлттық характер – ұлттың басым қасиетінен тұратын тұтастық. Тұтас бір ұлттың мінезі жағымсыз болмайтыны белгілі. Ұлттық характер дамығыш, бірақ құбылмалы емес, белгілі – бір тұрақтылыққа ие. Ұлттың негізін құрайтын басты мінездік ерекшеліктер (тым ықпалы кері әсері болмаса) түбегейлі өзгерістерге ұшырай бермейді. Ол – әрі тарихи категория. Ұлттық мінез-құлық үшін өткен тарихи жолының, әдет-ғұрып, салт-санасы мен шаруашылық кәсібінің, географиялық ортасының маңызы өте зор. Ұлттық мінез – бүтін бір ұлттың сан ғасырлар бойғы тарихы, әлеуметтік, моральдық-этикалық, эстетикалық ерекшеліктерінің негізінде қалыптасатын психологиялық тұрпаты» [1, 9 б.].

Әдебиет адам өмірінің көркем көрінісі десек, әдеби характер табиғатының көркем көрінісін зерттеп-зерделеудің ғылыми негізі, жаңа адам характерінің қалыптасуы мен шындалуы, қаһарман мінез-құлқының дамуы сынды мәселелердің өзектілігі басым. Бүгінде адам образы үнемі өзінің көп сырлы мәнімен суреттеліп, оның жеке тұлғасы жан-жақты ашыла түсуде. Кейіпкердің іс-әрекеті, қоғамдық және жеке өмірі шындыққа сай алынып нағыз азаматтық келбетімен көрінуде. Әдебиеттің қоғамдық және эстетикалық маңызы адамның өмірді тануы мен тағдырынсыз ашылмайды. Адамның асыл қасиеттерін, асқақ рухын, жан-дүниесіндегі көзге көрінбейтін құбылыстарын көркем сөз арқылы нанымды суреттеу, жалпы адамды табиғаттың ең күрделі жаратылысы ретінде тану 60-80-жылдар қазақ жазушыларының шығармашылық табысы болды. Осы кезең қаламгерлері дара характердің, нанымды жанды образдың дүниеге келуіне көп көңіл бөлді.

Қазіргі әдебиет адамның жеке тұлғасына айрықша мән беріп, оның жанды да, көркем бейнеленуіне күш салып келеді. Жаңа адамның жан-дүниесі мен характерінің қалыптасуын шебер де, көркем түрде суреттеу әдебиеттің маңызды міндетіне айналған. Кейіпкерді мінездеу тәсілдері әр түрлі. Кейде кейіпкердің мінез-құлқы қандай екендігі ашық айтылады. Ал кейде кейіпкерінің мінез ерекшелігін жазушы әр түрлі жанама мінездеу тәсілдерін қолданып аша береді. Кейіпкердің мінез бітімі оған басқа кейіпкердің қатынасын, көзқарасын көрсету арқылы да айқын аңғарылып отырады. Жазушы кейіпкердің әр кездегі көңіл-күйін суреттеу арқылы да мінез сырларына үңіледі.

Бүгінде кейіпкер мінезінің адамгершілік сипаты мен болмысының қырларын ашу тәсілдері, адамның рухани әлемін, характерін бейнелеудің көркемдік тәсілдері жетілуде. Кейіпкер бейнесі оның характерінсіз көрінбейтіні белгілі. Сондықтан характер эволюциясы және оның қалыптасуы арқылы кейіпкердің саналы адамгершілік тұлғасы сомдалмақ.

Образ сомдау жолдары әр түрлі. Жазушы кейіпкерінің жан дүниесін, ой-сезімі мен арман-мүддесін, іс-әрекетін, характерін жазушы қалай көрсетеді?

Адамның дүниетанымы, сана-сезімі, көзқарасы, адамгершілік қасиеттері – осылардың барлығы адамның мінез-кұлқын айқындайтын факторлар. «Әдеби шығармашылық процесте ғана емес, көркем әдебиет оқуда да оқырман санасының тұңғығындағы түйсіктер қатысады. Нақты бір шығарма мен характердің неліктен ұнайтынын ұнамайтынын айтып беру оңай емес. Көп ойлану, сана-сезім тұңғыықтарына тереңдей бойлау, уақыт керек. Бұл – өнер, әдебиет теориясында көп қозғалған тақырып» [2, 265-266 бб .].

Кейіпкердің өзіне ғана тән қимыл-қозғалыстары, мінез құбылыстары, дене бітімі, дене мүшелерінің қозғалысындағы ерекшеліктері оның күллі болмысын көзге елестетеді, характерін айқындап тұратын образдық детальдарға айналады. «Сәтті табылған детальдар – характердің тұңғыық, түпкірлі болмысы, күрделі жан стихиясына енгізетін кілті» [3, 349 б .]. Кейіпкер характерін бейнелеуге детальдардың мүмкіндігі зор. Әдеби шығармадағы көркем детальдар адамның болмыс-бітімін зерттеудің ең тиімді жолы.

О. Бөкеев, Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков кейіпкерлері өліммен бетпе-бет келіп, өздерінің бұл әлемде жалғыз екендерін сезінді. Адам адамды, айналасын қоршаған табиғатты, қоғамды, өзін-өзі жатсынды. Осылайша жазушылар өз шығармаларында трагедиялық бейне жасай отырып, сол қатыгез тағдырдың құрбанына айналған кейіпкерлерді сомдады. Жазушылар шығармаларындағы кейіпкерлер рухани дағдарысқа түсіп, жалғыздық қасіретін сезінді, соның нәтижесінде олар ортамен үйлестік таба алмай күйкі тіршілік кешті.

Оралхан өзгеге ұқсамайтын тың қолтаңбасымен ерекшеленеді. Жазушы кейіпкерлерінің ішкі психологиясына терең үніледі. Олардың жан әлемінде болып жатқан рухани дағдарыстарын, ішкі жалғыздықтарын модернизм ағымының белгілері негізінде ашып көрсетеді.

Оралхан өз шығармалары арқылы адам өмірінің маңыздылығын алға тартады. Адам мәселесі – әдебиеттің ежелден зерттеп келе жатқан мәселесі. Адам мәселесі – экзистенциалистік әдебиеттің орталық мәселесі, басты нысанасы болды. Адам дегеніміз кім, оның әлеммен қарым-қатынасының мәнісі қандай, адам еркіндегі дегеніміз не, адам бақыты неден білінеді, адам өмірінің мәнісі неде? – деген мәселелерге экзистенциализмді қуаттаушылардың шығармалары жауап іздейді.

60-80-жылдардан бастап қазақ әдебиетінде жаңа сипаттағы шығармалардың қатары кеңейді. Оның басты себебі – қоғам мен адам, табиғат пен адам, адам мен адам арасындағы қатынастар әдеби шығармаға негізі болып, олар тереңірек талдана бастады.

Қазақ қаламгерлері адамды жеке субъект ретінде қарастыра келе, олардың көңіл-күйіне терең мән берді. Кейіпкерлерінің тағдырына алаңдаушылық білдірді.

60-80-жылдардан бастап қазақ әдебиетінде жаңа бағыттағы шығармалар туындады.

Табиғаттың өз заңы бар. О. Бөкеев «Кербұғы» атты әңгімесінде де осы табиғатта болып жататын құбылыстардың көркем суретін жасаған. Әңгіме кейіпкері бұғының жан дүниесінде болып жатқан сан қырлы құпияларды ашып көрсетуде, Кербұғының күйзеліске толы ішкі әлеміндегі қиналысты байқатуда қаламгер шеберлік танытқан. Бойынан күш-қайраты кеткен Кербұғы мен қуатты Жасбұғы арасындағы жекпе-жекте суреттеу арқылы қаламгер өмір туралы ой қозғайды. Өмір ағыны бір орында тоқтап қалмайды. Өмір өтеді, онымен бірге жастық шақ та, бойдағы күш-қуат та кетеді. Бұл дүниеде оған мойынсұнбаған пенде жоқ. Кербұғы осыған дейін жыл сайын жекпе-жекте жеңіске жетіп, бұғы үйірін өзі бастап жүретін. Биыл Кербұғы күйектің алғашқы кезегі өзіне еңбексіз тимейтінін сезеді. Өз күшіне сенген Жасбұғы да жекпе-жектен бас тартпайды. Осыған дейін бүкіл қауіп-қатерден сақтап, үйірін аман-есен сақтап келген Кербұғы жалғыз қалады. Бұғы қасиетті жануар. Сондықтан да ол жеңілістен кейін жер басып жүре алмады. Оның жанын жаралаған «еңсегей бойды кеміре бастаған» кәріліктен туған шарасыздық еді. Ендігі жерде ол бұл дүниемен қоштасып, мәңгілік еркіндікке аттануға дайындық жасайды. «Ол төрткүл дүниені де, тамырлай соққан тіршілікті де өлердей жек көрді. Жас шағында ессіз жақсы көргенін ұмытты – мәңгіге ұмытты білем, оқыс тәуекелге бел буды.

Аталмыш кезең қазақ қаламгерлері жалғыздықтан жапа шеккен адамдар тағдырын шебер суреттей отырып, адам өмірінің маңыздылығын алға тартты. Адамның өмірдегі панасыздығын, қорғансыздығын меңзейтін, табиғатты жатсынуын бейнелейтін, адам болмысының рухани дағдарысының себептерін іздеген шығармалар қатары аталған кезең қаламгерлері шығармаларында бас көтере бастады. Ә. Кекілбаев, О. Бөкеев, Д. Исабеков сынды қаламгерлер шығармаларында қатыгез тағдырдың құрбандығына айналған трагедиялы бейнелер бой көрсете келе, өмір заңдылықтарының адам тағдырымен тамырластығы сөз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қирабаев С.С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – Т.1. – 456 б.
- 2 Кәкішұлы Т. Жанр жайлауы. 1-кітап: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 462 б.
- 3 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар – Алматы: Жазушы, 1983. – Т.2. – 392 б.
- 4 Ахметов З. Романтизм // Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (құр. Ахметов З., Шаңбаев Т.) – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
- 5 Қасқабасов С.А. Ой-сана: Сұхбаттар. – Алматы: Тіл оқу-әдістемелік орталығының баспаханасы, 2010. – 404 б.

С. МҰҚАНОВТЫҢ «БАЛУАН ШОЛАҚ» РОМАНЫНДАҒЫ ҒАШЫҚТЫҚ ХАРАКТЕРДІҢ БЕРІЛУІ

Сралиева Тәслима

Резюме. В статье рассматривается передача любовного характера в романе С. Муқанова «Балуан Шолақ».

Роман – қоғамды көркемдік жағынан талдау. Ол да жанды организм сияқты жетіліп, дамып отырмақ. Заман, уақыт, қоғамның әлеуметтік-саяси, рухани-интеллектуалдық, экономикалық-техникалық кемелдену деңгейі оған ықпал етпек.

Роман – синтетикалы жанр, оның сыр-сипатын, себеп-салдарын, түп-төркінін В.Днепров былайша түсіндірген: «Роман является много плановым не только потому, что его течение расположено во многих поэтических планах. Куски повествовательные и неповествовательные. Драматические сцены и лирические монологи. Пейзажи и публицистика. Изображение в самом малом и самом громадном масштабе. Рассказ от лица автора и от лица героев. Психологический анализ и бег событий. Сцены переднего плана и исторический фон. Экскурсы в прошлое и возвращение в настоящее. Представление случившего и обсуждение случившегося. Изображения и рассуждения. Эти и другие планы сочетаются так, чтобы образное содержание было охвачено с наибольшей полнотой, и вместо с тем они монтируются так, чтобы своим следованием создавать нений мощный, всеохватывающий ритм. Само сочетание этих планов скрыто включает важнейшую художественную идею громадной сложности и многосторонности бытия, необходимости видеть жизнь в ряде аспектов, разрезов и отношений, чтобы уловить ее целокупность и единство» [1, 127 б.]. . Заты, романның іштей түлеуінің себептерін тілге тиек еткенде жанр заңдылығын терең түсіне білерлік дайындық қажет. Онсыз ізденімпаз суреткердің тірнектеп жүріп жатқан көркемдік табысын түсініп-білу, тану қиын.

Жанр – тарихи категория. Ол сол тарихтың ыңғайына бейім тұратын уақыттың төл перзенті. Н.П.Утехиннің: «... Жанр – типологиялық қана емес, сондай-ақ ол тарихи ұғым», [2, 127 б.]. - деуі соған саяды. Академик Д.Лихачев жанрдың өзгеруі, жаңаруы, гүлденуі, оның орнын кезі келгенде келесі бір жанр басып, алмасып отыратын эволюциялық табиғатын қолмен қонғандай анықтаған. Ол: «Категория литературного жанра – категория историческая. Литературные жанры появляются только на определенной стадии развития искусства слова и затем постоянно меняются и сменяются... одни жанры приходят на смену и ны один жанр не является для литературы вечным» [3, 12 б.]. , - деп жазған.

Сондықтан романды жанрға жіктегенде оның тарихи категорияға жататынын, тарих талабына қызмет етіп, соған қатысты деңгейде дамып, қоғамның рухани қажетін өтейтінін естен шығармаған абзал. И.Скачков

романға әдеби классификация жасағанда терминдерді шатастырмас үшін мынандай формуланы ұсынады: тек (эпос) - түр (роман-жанр) тарихи, революциялық, тарихи-философиялық т.т. Демек, роман жанр емес, ол – эпостың бір түрі. Ал, тақырыбына, стиліне, көркемдік табиғатына қарай жіктеп-жіліктеу романның жанрлық жағынан түрленуі, дамуы, баюы, кемелденуі деп ұққан орынды. Ежелден бері роман сол кемелдігінен көптің көңілінен шығып тұр. Оны романды ізерлеп зерттеуші И.Скачков та мойындайды: «Ведь роман в чистом виде в литературе не существовало (он всегда был каким-либо: античным, куртуазным и т.д.) и не существует. Только на современном этапе роман имеет не одну модификацию, как прежде, а несколько» [3, 127 б.] .

Қазақ әдебиетінде М.Әуезовтің «Абай жолы» романэпопеясынан кейін, жазушы салған жаңа дәстүр негізінде әдебиетіміз өнер адамдарының ғұмырын, олар өмір сүрген дәуір шындығын бейнелейтін шығармалармен толықты. Олар: С.Мұқановтың «Балуан Шолақ», З.Ақышевтың «Жаяу Мұса», Ә.Әбішевтің «Найзағай», С.Жүнісовтің «Ақан сері» романдары. Жұмыстың бұл тараушасында жазушы Сәбит Мұқановтың «Балуан Шолақ» романындағы Балуан Шолақ пен Ғалия арасындағы ғашықтық сезім, махаббат мәселелері талданады. «Балуан Шолақ» - ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында күреске толы ғұмыр кешкен өнерпаз тағдырынан өмір шындығына негізделіп жазылған шығарма.

Жазушы Балуан Шолақ ән-өлеңдерінің шығармашылық сырын тереңнен ашады. Туындыдағы ұлттық психология – халық жанының пәктігін, өнерге деген құрметін, сал-серілік, әншілік өнердің асқақтығын танытады. Балуан Шолақтың болмыс-бітімі, көкірек көзі, сана-сезімі, ой-толғамы көп адамнан артық бола тұра, сол әлеуметтік келеңсіздік пен кемсітушіліктің тұтқынына айналады. Бойында қайрат пен күш бар, ақыл мен пайым бар, бірақ оны әлеуметтік теңсіздік буып тастаған. Сол ғаламат күш оны сүйгені Ғалиямен де еркін тұруына мүмкіншілік бермей, соңында адам қолынан қаза табады. Бірін-бірі сүйген екі жас қауіпті қыспақта қалған.

Шығармадағы Ғалия бейнесі, өмір жолы тарихи деректен алшақ кетпейді. Изеттілік, ұлттық салт-дәстүрді бойына жинақтаған, жан дүниесі бай, тартымды етіп суреттейді. «Келіншектің қарақаттай мөлдір, күлімдеген көзі Нұрмағанбетке күн сәулесінен өткір қадалып, оның өмірде жаннан жасқанбаған көзін тайдырып жібереді. Сол өткір қарастан оның бойы отқа тиген қорғасындай еріп кеткен сияқтанды, аузына сөз түспей, жаутандап қарай берді» [4,44-б.].

Балуан Шолақтың аты аталғанда еске түсетін бір есім бар. Ол – Ғалия. Ақынның ғашығына арнап шығарған әніне қатысты жиырмаға жуық сөз мәтіні бар. Сол мәтіндерден Балуан Шолақтың сүйіспеншілік лебі анық байқалады.

Сал-серілердің әнмен бірге айтылатын өлеңдері, көбінесе лирикалық сипатта болып келетіні сияқты Балуан Шолақтың «Ғалиясы» да махаббат сырын шертуге арналған. Ақынның бір ғана Ғалияға осыншама өлең арнауы

ғашықтық сезімінің шексіздігін көрсетеді. Әйтсе де, ақынның қаламының шабытының шарықтауы болған Ғалия, расымен де қандай еді?

«Ғалия» әнін тыңдап отырғанда, өткір мінезді сұлу қыздың «нұр сипаты» көз алдына келеді. «Қаршыға төс, қаз мойын Ғалияжан» деп қыздың бейнесін эпитеттік метафорамен сипаттайды. Өлеңнің қайырмасында келіп, қайталанып тұратын «Ғалия – ау, бетіңнен, Әппақ қардай етіңнен» деген жолдардан сұлу қыздың нұр дидарын үздік теңеумен бейнелегені көрінеді. Осындай көркемсөз айшықтарын ақын өзінің арман – мұратын, іңкәр сезімін беру үшін шебер пайдалана білген деп ойлаймын. Ғашығының қол жетпес ерекше жан екенін өлеңдегі «айым да сен, күнім де сен» деген метафорамен жеткізсе, қыздың күлімдеп қараған көзқарасына « оң қабағы тартып» қуанатынын айтып, Ғалияны тоқсан құбылтып бейнелейді.

Сонымен қатар, халықтың тұрмыс ерекшелігіне тән көркем бейнелер де ақын өлеңдерінен орын алған. «Менің көңілім, Ғалия, дауаласын, Ауған түйе секілді бейімдесең» деген жолдар – қазақ ақынының аузынан ғана шығатын бейнелі теңеу.

Өлеңде сұлу қыздың өзіне ғана тән ерке қылығын «бір күн ауру, бір күн сау» деген сөздермен көрсете келе, ғашық жігітті сарсаңға салып қойған тәкәппар мінезін де бейнелейді. Ақын сүйгенінің бұл мінезіне ашуланбайды. «Бүйте берсең, жүйкемді құрытарсың» дей тұра, «қай қылығын қалқаның ұмытарсың» деп сол еркелігіне сүйсінгендігін байқатады. Алып жүректің Ғалияға арналған іңкәрлік сезімі ән – өлеңнің өн бойынан есіліп тұрады.

Сүйгенін әнге қосу – сал-серілер мен әнші –ақындардың бір қыры десек, ақын Ғалия бейнесін көркем тіркестермен бейнелейді. Тағдыр екеуінің махаббатын баянды етпегенмен, кейінгі ұрпаққа өлмес мұра ретінде сырлы да сазды ән қалды. Бұндай әндер қазақ барда мәңгілік жасайды деген сенімдемін.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ысқақұлы Д. Қазақ сынының тарихы. - Алматы: Раритет, 2010. – 569 б
2. Мекебайұлы А. Қазақ әдебиеті 2001, №125 саны.
3. Елеуқенов Ш. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті. - Алматы: Алатау, 2006. - 480 б.
4. Тілеубекова Б. Т. Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі. - Алматы: Автореферат, 2010. – 32 б
5. Кажиақпбарова Р. Б. Қазіргі қазақ әдебиеті. - Шымкент: оқу құралы 2006. - 269 б

ТАРИХИ РОМАНДАРДАҒЫ ҒАШЫҚТЫҚ САРЫННЫҢ СИМВОЛДЫҚ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

Сралиева Тәслима

Резюме. В статье рассматривается символическое и философское значение любовного мотива в исторических романах.

Қазақ тарихи романын қаламгердің бейнелеп отырған дәуірді суреттеу тәсілі, өмірлік материалдардың орналасу заңдылығы, образдарды типтендіру, характерді ашу мүмкіндігі, құрылыс-бітімі, жеке адам мен қоғам арақатынасын көркемдікпен қиюластырып зерделеудегі қол жеткен жетістіктерін жинақтай келіп типтендірсек оларды: мемуарлық, тарихи көркем, тарихи-революциялық, тарихи-публицистикалық, тарихи-философиялық, тарихи-өмірбаяндық, тарихи-хроникалық, тарихи-психо-философиялық роман деп тұжырымдауға болатын тәрізді. Өйткені, «тұрмыстық», «отбасылық», «танымдық», «көркем шежіре», «патриоттық», «панорамалық», «моральдық», «ашық», «жабық» т.т. үстемеленіп пайдаланып жүрген эпитеттер оның жанрын айқындаудан гөрі, суреттеу құралдарының қатысына қарай сапалық белгілерді танытуды, оқырман назарын қандай нәрсеге көбірек аударуын көздейтін тәрізді.

Әйтпесе, қай жазушы шығармасында тұрмыстық жайды, отбасылық байланысты, өмір ағысының адамдардың түрліше қатысқанын, құбылыс, шындықты қалағанынша қамтып, қилы-қилы әрекеттерді, көңіл-күйінің спектрі мен симптомын бергісі келмейді дейсіз?.. Ол бірақ біреуде көп, біреуде аз. Оның аты-шеберлік. Сол шеберлік суреткердің көркемдік құралдарды өмірлік шындықты игеру барысында қолында қалай ойната білгенінен аңғарылады. А.Толстойша айтсақ: «Каждый художник, обращая свой взгляд в прошлое, берет и находит в кем то, что его волнует, при помощи чего он может лучше понять свое время» [1, 85 б.]. Демек, өзін толғандырған мәселені көркем бейнелеп беру жолындағы ізденістеріне қатысты.

Жалпы алғанда ауыз әдебиетінен бастау алатын тарихи тақырып аясы өте кең. *Тарих және әдебиеттің арасындағы тығыз байланыстың басты көрінісі ретінде танылатын тарихи романдар белгілі бір өлшем мен қалыпқа салып жазылатын дүние еместігі айқын.* Онда жазушының көркемдік құралдары, тың ізденістері тарихтағы жайдың көркем бейнесін жасауда, оқырманын қызықтыру мақсатында әсерлеу, әсірелеулер қосылары да белгілі жайт.

Ал жазушы үшін тарих объект қана болып, яғни тек қана құрылыс материалы қызметінде қалу да сөз өнерінде заңды құбылыс ретінде танылады. Алайда, тарихи оқиғаның негізгі сүйегі сақталатынын жадыда ұстаған абзал. Сонымен, қазақ көркем сөз әлеміне тәуелсіздік жарияланғаннан кейін келіп қосылған тарихи романдар деп Қабдеш Жұмаділовтің «Дарабоз» (1994, 1996) дилогиясын, «Прометей алауы» (2002), Ұзақбай Доспамбетовтың «Қызыл жолбарыс» (2000), «Абылайдың ақ туы» (2004) дилогиялары, Софы Сматаевтың «Елімай» трилогиясының 3-кітабы (2003), Тұрсынхан Зәкенұлының «Көк бөрілердің көз жасы» (2003), Жанат Ахмадидің «Дүрбелең» (1990), «Шырғалаң» (1997), Қалмұқан Исабайдың «Шоң би» (2005), Кәдірбек Сегізбайдың «Беласқан» (2001) романдар қатарын айтамыз. Алайда бұл тізімнің мұнымен бітпесі анық. Бұл

романдардан бұрын, не кейін жазылған романдар да бар. Тақырып тұрғысынан тарихпен сабақтасып жататын романдар да баршылық.

Кейінгі бір романдардың басым бөлігі өнер адамдары өмірінен жазылды. Бұл қатарда Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» романэссесі, Дүкенбай Досжанның «Алыптың азабы», Рамазан Тоқтаров «Абайдың жұмбағы», Таласбек Әсемқұловтың «Тәттімбет сері», Әділ Дүйсенбектің «Шерағамның шеруі».

«Роман - өз бойына бейнелеу тәсілдері мен амалдарының қай-қайсысын да қабылдай алатын, сол мүмкіндігіне орай негізгі қаһарманды сан-алуан қырынан барынша жан-жақты ашып көрсетуге қабілетті, әсіресе, қаһарман кейіпкерлерді өздері өмір сүріп жатқан қоғамдық-әлеуметтік ортадағы мұраттар мен мүдделер қайшылығынынан туындаған қақтығыстар мен күрес-тартыстар үстінде ішкі жан әлемі мен сыртқы бітімін толыққанды сипатта тұлғалай сомдауға әлеуеті молынан жететін эпикалық түр. Мазмұн мен пішімі үйлесім тапқан романда эпикаға тән кең тыныстылықты, драмаға тән ширыққан тартысты, лирикаға тән нәзік сезімталдықты бірімен бірі жымдаса ұштастырып, қоян-қолтық араластырып қолдануға толық мүмкіндігі бар» [2, 11 б.] дейді Тілеубекова Ботакөз Тұрғамбайқызы өзінің «Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі» атты кандидаттық диссертациясында.

Нақты архивтік деректер мен тарихи фактілерге сүйене отырып, қазақ тарихында орны ерекше тарихи тұлғалардың мінездерін диалектикалық ақиқатымен терең аша білетін тарихи романдар тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда тарихи шындыққа жаңа көзқараспен жаңа қырынан қарау арқылы әдебиет пен тарих ғылымдарына жаңа фактілерді алып келгені рас.

Филология ғылымдарының докторы Әйтимов Мұратбек Кенжебайұлы былай дейді: «XX-ғасырдың 90-жылдарынан бастап тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиеті қалыптаса бастады. Өзіне дейінгі көркемдік, шеберлік үрдісті озық дамыта жалғастыра отырып, қазақ ақын-жазушылары халықтың тарихындағы бұрыңғы-соңғы қамтылмаған ақтаңдақ беттерді толтыруға кірісті. Осындай дәуірлік мәні бар серпіліс қазақ прозасындағы тарихи романдар жазу үрдісінен анық байқалды» [3, 11 б.]

Қазақ халқының тарихын бұрын тереңірек қамтылмаған тұстарын жан-жақты бейнелей алатын қаламгерлер жаңа тарихи романдарда ұлттық тарихтың көренкті тұлғаларының өмірін нақта деректермен бейнелей отырып, сол дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік қайшылықты, күрделі тартысты болмысын шығармашылық психологиясы көрігіне салып, ұсынып келеді. Осы сарындағы тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ прозасындағы тарихи романдарға Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Софы Сматаевтың «Жарылғап батыр», Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз», Қалмұқан Исабаевтың «Шоң би», Кәдірбек Сегізбайдың «Беласқан», Әнес Сараевтың «Еділ-Жайық», Ұзақбай Доспамбетидің «Қызыл жолбарыс», Хасен Әдібаев «Отырар ойраны» романдарын жатқызуға болады. Бұл романдарға жан-жақты әрі ғылыми тұрғыдан тарихи шындық пен көркем шешім мәселелері

тұрғысынан алдағы ғылыми жұмысымыздың жалғасы ретінде жазылатын докторлық диссертациямызда тоқталатын боламыз.

Тарихи роман жанрының негізін қалаушы Батыс Еуропада Вальтер Скотт болса, орыс әдебиетінде бұл жанрдың алғашқы баспалдағын А. С. Пушкин салған. Ал, қазақ әдебиетінде тарихи романның негізін заңғар жазушымыз М. Әуезов өзінің «Абай жолы» эпопеясымен қалаған. Міне содан бері қазақ қаламгерлері ертедегі өмір тартыстарын көрсетуге бару, бүгінгі дамуымыздың мүддесінен туады деп түсіне отырып, тарихи оқиғалар ішінен халық тағдырынан мейлінше көп әсер еткен тұстарды сол заманның қаһармандарының төңірегінде беру арқылы тарихи роман жанрының үлкен бір шоқтығын туғызып келеді.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде Шәңгерей ақын поэзияға өзгеше леп, лебіз әкелді. Ақынның «Жігіттің болса алған жақсы жары», «Жылдарда жыл болады бағзы-бағзы», «Қатшекейге», «Ғылым», «Эдисон», «Қияға мен бір қыран көз жіберген» т.б. өлеңдерінде заманның 12 ғылым-білімге ұмтылу талабына алыстан үн қоса отырып, ақын сұлулықты, мөлдір махаббатты, табиғаттың әсем көркін жырға қосты. XX ғасырдың басында шынайы көркем үлгідегі, мазмұндық және идеялық астары терең поэмалар көбейді. Бұл кезеңде С.Торайғыровтың, Ш.Құдайбердиевтің, М.Сералиннің т.б. ақындардың түрлі сипаттағы поэмалары жазылды. Ал осынау реалистік поэма жасау дәстүрінің түп тамыры Абай шығармашылығынан бастау алғаны мәлім. Абай қазақтың ұлттық әдебиетінде бұрыннан бар дастаншылдық, хиссашылдық дәстүрді өңдеп, жаңғыртып, оған жаңа дәуірдің ыңғайына туралап, туған жұртына қайта ұсынды. Романтикалық поэмалардың табиғатына реалистік қасиет дарыта жырлады. Сөйтіп, соны сипаттағы қазақ поэмасының негізін қалады.

XX ғасыр басындағы қазақ романшылары үшін аса таныс тақырып – ауыл өмірі, ел тынысы болатын. Сондықтан да М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, С.Көбеев, С.Торайғыров, Т.Жомартбаев т.б. жазушылар өздеріне етене жақын ортаның әдет-салт ғұрпын, ұлттық психологиясын шығармаларына арқау етті. Қазақ романдарында жеке адамдар, қаһармандар тағдырын олардың өзара араласуларын қоғамдық мәні күшті оқиғалармен байланыстыра баяндайтын, суреттейтін салт-дәстүр қалыптасты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Ысқақұлы Д. Қазақ сынының тарихы. - Алматы: Раритет, 2010. – 569 б
2. Мекебайұлы А. Қазақ әдебиеті 2001, №125 саны.
3. Елеукенов Ш. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті. - Алматы: Алатау, 2006. - 480 б.
4. Тілеубекова Б. Т. Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі. - Алматы: Автореферат, 2010. – 32 б
5. Кажиақпбарова Р. Б. Қазіргі қазақ әдебиеті. - Шымкент: оқу құралы 2006. - 269 б

6. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 350 б.
7. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі. – Алматы: Қазақ Мемлекеттік университеті, 1981. – 47 б.

ЖАНУАРЛАР ТУРАЛЫ ЕТЕГІЛЕРДІҢ БАЛАЛАРДЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫН ДАМУДАҒЫ ОРНЫ

Тойчиева Мухаббат

Резюме В статье рассматривается место сказки про животных в развитии мировоззрения детей.

Адамгершілік тәрбиенің нәтижесі адамдық тәрбие болып табылады. Адамгершілік тақырыбы мәңгілік. Ол ешқашан ескірмек емес. Жас ұрпақтың бойына адамгершілікті сіңіру ертегі арқылы беріледі. Адамгершіліктің қайнар бұлағы-қазақ ертегілерінде десем артық айтпаған едім.

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттердің ең бастысы-өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу.

Ұрпақ тәрбиесі - келешек қоғам тәрбиесі. Ендеше, ақпараттық технологилар дамыған кезеңдегі балалардың ой-қиялдарын өз ертегілері арқылы жеткізу мүмкіндігі бар.

Руханилық - жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші. Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, ар-ұят, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды. Мұның өзі мейірімділікке, ізгілікке шақырады. [1, 36].

Қазақ халқының салт-санасы мен ата-бабасынан келе жатқан дәстүрін өз бойындағы ерекше қасиеттерін талантымен, дарындылығымен, өзгелерден ерекше табиғи қабілеті арқылы биіктерден көрсеткен. Қасиетті ертегілер арқылы тәрбие берген, салт-дәстүрін сол қалпында сақтап қалған. Сонымен қатар еліміз егемендік алғалы мемлекеттік тілде сөйлеуіне, бұл қасиетті ертегілердің халық ауыз әдебиетінде ең маңызды орын алатыны сөзсіз екенін салыстырып көрсету.

Халқымызда «Ізденген жетер мұратқа» деген сөз бар. Яғни, әр нәрсені білуге талпынып, білімнің тереңіне бойлау-дамуды кемелдікке жеткізеді, рухани байытады. Дүние жүзі балалары «Ол кім?», «Бұл не?», «Неліктен?», «Қайда?», «Қашан?» деген сұрақтарға жауап іздеп, бір тыным таппайды. Олардың осылайша ізденімпаздық танытуы табиғи заңдылық.

Қазақ халық ертегілері – тәрбиенің айнымас көмекші құралы, олар бізге түсінікті тілде өмір туралы, қиын жағдайлардан шығу жолдарын көрсетеді. Ертегілер өмір бойғы тәртібімізді, қарым-қатынасымызды қалыптастырады, шыдамдыққа, қайсарлыққа, болашаққа міндеттер қойып,

соған жетуге үйретеді. Ертегі ойлау қабілетін, қиялдауға да көп септігін тигізеді.

Фольклордың бұл жанрындағы шығармалардың түптөркіні адамзат тарихының ең арғы заманында, аңшылық өмір кезінде жатыр. Басқаша айтқанда, жануарлар жайындағы ертегілер ертедегі адамдардың аң аулаумен ғана күнелткен шағында туған. Ол кездегі адамдар кейбір аңдарды қасиетті деп санап, қадір тұтқан, оларды өздерімен туыстас деп ойлаған, ал, кейбір жануарларды рудың бабасы деп сенген. Осындай аңдардың мейірі түспесе, аңшылардың жолы болмайды деп түсінген. Сондықтан еркектер аң аулауға кеткенде, әйелдер үйде отырып, сол аңдарды мақтаған, оларға арнап неше түрлі әдемі әңгімелер, өлеңдер шығарған. Оларды өте күшті, айлалы, айбарлы етіп бейнелеген. Мұндай мақтау ертегі мен әңгімелерді ол аңдар естиді, сонан соң мейірленеді деп сенген. Сөйтіп, аңшыларға көмек болады деп ойлаған.

Ол заманда мифпен бірге аңдар туралы әңгімелерге де сенген, олардың магиялық күдіреті бар деп түсінген. Сол себепті бұл әңгімелерде тұспалдау болмаған. Ондағы аңдарды – жануарлар деп түсінген (ал, кейінгі ертегіде аңдар – адам орнында болған), олардың іс-әрекетін шын деп қабылдаған, себебі ол кездегі табиғат, өмір туралы түсініктер мен пайымдаулар тотемизмге, анимизмге және магияға негізделген. Сондықтан дүниені, адамның өзін қоршаған маңайды тануға бағытталған әлемнің, тіршіліктің қалай пайда болуы туралы көне мифтермен қатар жан-жануарлардың шығуы, мінез-құлқы, ерекшеліктері жайындағы әңгімелер де танымдық қызмет атқарған, таза тұрмыстық нысана көздеген.

Алайда, адамзат санасы мен қоғамы ілгерілеп дамыған сайын өмір туралы, тірі табиғат пен өлі табиғат жайлы түсініктер түбегейлі өзгереді. Бір кезде қасиетті саналып, қадірленген нәрселер, бірте-бірте мінеле бастайды, сынға ілігеді. Баяғы заманда тотемдік қасиеттерге ие болып жүрген аң мен құс енді басқаша қабылданады. Сөйтіп, көне дәуірде шыққан мифтер мен әңгімелер келе-келе магиялық сипатынан айырылып, ондағы пір тұтылған жануарлар енді сынға алынады немесе аллегориялық сипат алады. Сөйте-сөйте, баяғы жануарларды қастерлейтін әңгімелер басқаша айтылады, тіпті, уақыт өте келе жаңа әңгімелер шығады, жануарлар қасиетті болып көрінбейді, қайта керісінше бейнеленеді. Байырғы сүйікті жануарлардың мінез-құлқындағы күлкілі жақтары ирониялық түрде суреттеледі. Сөйтіп, қазіргі ғылымда әлі анықтала қоймаған, ел арасында осы күнге дейін сақталған жануарлар жайындағы ескі тотемистік түсініктер мен классикалық ертегілер арасындағы қайшылық пайда болады [2, 1].

Басқаша айтқанда, ескі мифтер мен әңгімелерде жануарлар тотемистік тұрғыдан бейнеленсе, кейінгі әңгімелер мен ертегілерде олар мүлде кереғар көрсетіледі. Демек, мұндағы алшақтық тура мағына мен ауыспалы мағынаның, шын образ бен оның тұспалының арасында болады.

Кейінгі замандарда туған әңгімелер мен ертегілер бұрынғылардан тек кейіпкерлерді ғана мирас еткен, ал, олардың іс-әрекеті мен мінез-құлқын

басқа тұрғыдан бағалаған. Бірақ мұнда бір айтатын нәрсе сол: жануарлар жайындағы классикалық (аллегориялық) ертегі мен ескі мифтік әңгімелер арасында әлі де болса тотемистік ұғымды сақтаған әңгімелер бар. Олар феодализм қоғамын басынан толық өткізбеген елдердің фольклорында сақталған, бірақ, әрине, сол алғашқы күйінде емес.

Ал, таза ертегі көркем жанр ретінде мифтік ұғымдардан біржола қол үзгенде ғана қалыптасады. Онда жануарлар образы адамды тұспалдап бейнелеу деп қабылданады. Жануарлар жайындағы классикалық ертегі мифтік және діни ұғымдардан таза, мұндағы қиял көркемдік қызмет атқарады.

Егер жануарларға байланысты тотемистік түсініктерге негізделіп туған көне әңгіме-мифтердің мақсаты әрбір адам білуге міндетті мифологияны білдірсе (хабарласа), көркем ертегінің мүддесі басқа. Бұл жанр пайда болып, қалыптасқан шақта адамзат таптық қоғамда өмір сүрген еді. Сол себепті мұндағы қиял тұспалдау түрінде болады да, әлеуметтік-таптық мүдделерді көрсетуге жұмсалады. Сөйтіп, жануарлар жайындағы классикалық ертегілерде әңгіме шын мәніндегі аң мен құстар жайында емес, адамдар жайлы болады.

Міне, жануарлар жайындағы ертегі жанрының туып, даму процесі осындай. Ол – типологиялық құбылыс, барлық елдің ертегісіне тән заңдылық. Қазақ ертегісі де осы заңдылық бойынша туып, қалыптасқан. Рас, оның өзіне тән ерекшелігі де бар.

Жануарлар жайындағы қазақ ертегілерін үш топқа жіктеуге болады. Біріншісі – шығу мерзімі жағынан ең көне миф жанрымен байланысын толық үзе қоймаған, жануарлардың пішініндегі, немесе жүріс-тұрысындағы, я болмаса мінез-құлқындағы, әйтеуір, қандай да бір ерекшелігін түсіндіре баяндайтын этиологиялық ертегілер. Екіншісі – Шығыс және Батыс халықтарының көпшілігіне мәлім, яғни дүниежүзі елдерінің жануарлық эпосын құрайтын классикалық ертегілер.

Бұлар бүгінгі дәуірде балалардың үлесіне тиген. Қай елдің болса да, жануарлар жайындағы классикалық ертегілері адам мінезінің ақылдылық, ақымақтық, қулық-сұмдық сияқты жақтарын қарапайым аллегория арқылы ашып береді. Үшінші топқа мысал ертегілер (апологтар) жатады. Бұл ертегілер көбінесе кітаби болып келеді де, әдебиетке жақын тұрады. Мұнда жануарлар бейнесі шартты түрде алынғанмен, ғибрат ашық айтылады. Енді осы екі топты жеке-жеке, нақты мысалдар арқылы қарастырайық [3, 2].

Этиологиялық ертегілер. Бұл топтағы ертегілердің жанрлық ерекшелігі оның синкреттілік сипатында, яғни мұнда көзбен көріп, қолмен ұстап алатын жанрлық белгілер жоқ. Бұларды даралап тұратын нәрсе - себеп-салдарлық баяндау, бірақ соған қарамастан мұнда тұрақты композициялық құрылым жоқ. Бұл тұрғыдан алғанда бұл ертегілер этиологиялық мифке жақындайды. Рас, қазақтың төрт түлік туралы кейбір төл шығармаларында кейіпкер-жануар бейнесі тотемистік түсініктегі мифте көрінетін жануарлармен ұқсас болып келеді. Мысалы, ботасын іздеп

боздаған бозінген жайындағы, немесе иесінің қамын ойлайтын сырттан ит туралы шығармалар әлі шын мәніндегі ертегіге айналып үлгермеген, мұндағы жануарлар мифтегі сияқты «қасиетті» деп есептелген. Бұл – қазақтың жануарлар жайындағы этиологиялық ертегілерінің басты ерекшелігі.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Делдір тентек», «Кеген тентек», «Намаз сатып алған бай», «Қожанасыр дуана», т.б. ертегілерді қараңыз: ОҒК қолжазба қоры, № 265, 182-бумалар және ӘӨИ қолжазба қорындағы № 116, 117, 120-бумалар.
2. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. Алма-Ата, 1973.
3. . Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1974. 126-127-б.
4. Мұндай жағдай орыс ертегілерінен де байқалады // Қараңыз: Аникин В. П. Русская народная сказка. М., 1977. С. 170-178.

БАТЫРЛЫҚ ЕРТЕГІЛЕР АРҚЫЛЫ ЕРЛІККЕ БАУЛУ

Тойчиева Мухаббат

Резюме. В статье рассматриваются пути героического воспитания через героические сказки.

Ерте заманнан ертегілер үш үлкен топқа бөлінгенін білеміз. Бірақ олардың арасын нақты айырып тастауға да болмайды. Мысалы, хайуанаттар туралы ертегілерде сиқырлы элементтер кездесіп қалады және керісінше. Хайуанаттар туралы ертегілер ең көне ертегілерге жатады. Ертегі кейіпкерлері қасқыр, бөдене, түлкі, құмырсқа «Түлкі мен ешкі», «Ақымақ қасқыр», «Құмырсқа мен бөдене». Әдетте барлық оқиға бір жануардың айналасында өтеді, мысалы түлкі – айлакер, қу. Қазақ ертегілерінде түлкі кейде жеңіліске де ұшырап қалады. Мысалы «Түлкі мен тырна» ертегісінде тырнаға қонаққа келген түлкі одан аш кетеді.

Қазақ халық ертегілерінде құмырсқа еңбекқор, төзімді, ақылды болып көрсетілген. Ол тыным таппай еңбектенеді. Өзі кішкентай-ақ бола тұра алып күштің иесі. «Құмырсқаның қанағаты», «Бөдене мен құмырсқа».

Халқымызда қай тақырыпта да табылатын, тілге жеңіл, жүрекке жылы тиерлік ертегілері қаншама?! Ол ертегілер арқылы бала өз халқының тілін, мәдениетін, дәстүрін біледі және ой-өрісі, қиялы дамиды және адамгершілікке тәрбиеленеді. Мысалы: «Жақсымен жолдас болсаң – жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң – қаларсың ұятқа» деген мақалды, «Жаман дос жолдасын жолда қалдырар» деген мақалдарды «Екі дос», «Кедей мен бай» атты ертегі желісінен оқуға болады. [1, 36].

«Бай баласы мен жарлы баласы» атты қызықты ертегі арқылы еңбек адамның кез келген қиыншылықты жеңуге үйрететінін және өмірлік

тәжірибесі арқылы жеңіске жететінін көреміз және «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген мақалды дәлелдей түседі.

«Мақта қыз бен мысық» ертегісі өте тартымды, қызықты. Бұл ертегіде мақта қыздың досы мысық мақта қыздың тілін алмай қатығын төгеді де, оны қайтарып беру үшін көптеген сынаққа жолығып, көп қиыншылық көріп барып, қатықты төлей алады. Бұл жерде адамды әрбір іс қимылына жауап беруге, үйренуге қателік тәрбиелейді. [1, 36].

«Бес ешкі» ертегісі хайуанаттар жайлы ертегіге жатады. Өте қызық, тартымды. Мұнда кедейдің бес ешкісі қарлы боранда далада қалады да, қасқырға жолығады. Сол кезде бәрі бірігіп, береке – бірлік танытып, қасқырдан аман қалады. Бұл ертегі балаларды бір – біріне көмектесуге, береке бірлікке, бауырмалдыққа үйретеді.

«Жыл басына таласқан хайуанаттар» ертегісі аңғалдықтың кесірін, шапшандықтың пайдасын айтады. Онда аңқау түйе жыл басынан құр қалады, шапшан тышқан жыл басы атанады.

«Шық бермес Шығайбай» ертегісі сараң, қайырымсыз байларды қарапайым кедей Алдардың ақылмен алдап кетуін баяндайды.

«Жақсымен жолдас болсаң-жетерсің мұратқа, жаманмен жолдас болсаң-қаларсың ұятқа», «Жаман дос, жолдасын қалдырар жауға» деген мақалды осы ертегі желісінен оқуға болады.

«Зеректік» ертегісіндегі үш жолаушының жол бойында кездескен нәрселерге зер салғандарын баяндайды. Яғни, балаларды қағілездікке, зеректікке тәрбиелейді.

Батырлық ертегілердің басты тақырыбы – ерлікпен үйлену, неше түрлі құбыжықтармен, адам жегіш жалмауыздармен соғысу, рудың, елдің намысын қорғау. Қаһармандық үйлену болашақ батырдың өзіне қалыңдық іздеп, ұзақ жолға сапар шегумен байланысты болып келеді. Бұның арғы түп негізінде өз руластарының ішінен қыз алуға тыйым салатын экзогамия заңы жатыр. Оның үстіне көне заманғы эндогамия заңы бойынша болашақ батыр тек тиісті ғана рудан қыз алуға міндетті. Міне, осы қызды іздеп, ол алысқа аттанады. Ұзақ сапарда ұшырасып оның жеңетін неше түрлі мақұлықтары, сөз жоқ, ерте кездегі адамдардың табиғат күштері туралы түсінік-пайымдарын көрсетеді. Қиял-ғажайып ертегіге қарағанда мұнда қаһарман тек құбыжық жалмауыздармен ғана қақтығысып қоймайды, ол тарихи жаулармен де соғысады, соның бәрінде ол жалғыз өзі жүреді.

Батырлық ертегі – өзінің стадиялық тегі жағынан қиял-ғажайып ертегі мен қаһармандық эпос аралығындағы жанр, ол осы екеуінің де жанрлық белгілерін бойына сіңірген. Түптеп келгенде, батырлық ертегінің бір бастауы көне миф пен хикая, ал, екінші көзі – қиял-ғажайып ертегі. Соған қарамастан, ол өз бетінше, өз жолымен қалыптасып, дамыған. Батырлық ертегіде жеке адамның рулық ұжымнан дараланып шыға бастағаны және ол өзін жеке адам ретінде сезіне бастағаны көрініс тапқан. Табиғатқа толық тәуелді «әйтеуір, бір адамнан» басқа, керемет күш пен қасиеттердің иесі – алып батыр тұлғасы пайда болады. Ол – алып батыр ғана емес, небір сиқыр

сырларды білетін ерекше адам, сол себепті ол өзінің іс-әрекеттерінде керемет көмекшілерге емес, қара басының қасиетіне, білегінің күшіне сенеді. Егер қиял-ғажайып ертегіде керемет көмекшілер дәріптелсе, мұнда елден асқан батыр мадақталады, оның күші мен қимылы, ерлігі әсірелене баяндалады.

Батырлық ертегілердің тақырыптық диапазоны соншалықты кең емес. Мұнда екі сала түрлі топ бар.

Бірі – болашақ батырдың некелік сынақтан өтуі: қыздың немесе әкесінің қиын-қиын тапсырмаларын орындау, балуандық пен мергендік сыннан сүрінбей өту, жаяу жарыста жеңіп шығу, т.т. Екіншісі – әртүрлі ғажайып мақұлықтармен және жау елдің қолымен соғысу. Осы екі тақырыптық цикл кейін қаһармандық эпосқа көшеді, бірақ онда кейіпкердің бала кездегі ерлігі жеке тақырып болып қалыптасады. ә) Орақ қайықтағы қарауылды суға лақтырып, аралға шығады;

б) елсіз аралда өлермен болған Ораққа Баба Түкті Шашты Әзіз Қарақұс бейнесінде келіп, оны еліне апарып салады.

5. Орақтың елін Қодар құл билеп алған. Орақ Қодарды өлтіріп, елін жауыздан құтқарады.

6. Қалың қолмен қалмаққа барып, жалғыз өзі бәрін қырады, тоғыз ағасын өлтірген қалмақ батыры Көбіктіні жекпе-жекте жеңеді, онымен достасады.

Жауды жеңіп келген Ораққа әкесі тағын береді.

Міне, бұл ертектің сюжеттік желісі жалпы батырлық ертегінің сюжеттік қалыбынан алшақ емес, көне батырлық ертегі мотивтері де ұшырасады (перзентсіз кәрі ата-ана, болашақ батырдың кереметпен тууы, оны елсіз аралдан Қарақұстың алып шығуы), қаһармандық эпостың да сарыны бар (қалмақпен соғыс, тұтқынға түсу, Баба Түкті Шашты Әзіздің көмегі, ағаларының кегін қайтару).

Жалпы, бұл ертегіде батырлық жырдың әсері басым және айқын сезіледі. Ертегінің мазмұнына қарағанда, бұл бір кезде жыр болған болу керек. Демек, «Әлеуке батыр мен оның ұлы Орақ» – жырдың батырлық ертегіге айналған үлгісі. Олай дейтін себебіміз: біріншіден, эпосқа тән шежірелік тұтастану бар (алдымен кейіпкердің тоғыз ағасы туралы айтылып, олар орындай алмаған істі Орақ жүзеге асырады); екіншіден, ертегі бірден жаугершілікпен басталады, ал, жауы – қазақтың тарихи жауы (қалмақ); үшіншіден, жеті жасар Орақтың жауға аттануға дайындалуы, оған қарындасының ат таңдауы, жас Орақтың қалың жау қолымен жалғыз соғысуы; төртіншіден, Орақтың жау қолына түсуі; бесіншіден, батыр жоқта құлы тақты тартып алып, қарындасын алмақ болуы, Орақтың келіп, оны жазалауы; алтыншыдан, тұтқыннан босаған Орақтың қайтадан қалмақты шабуы. Міне, осының бәрі – қаһармандық эпостың жанрлық сипатын көрсететін белгілер.

Ертегінің оқиға желісін алсақ, табиғаттың асау күштерімен алысып, малды аман сақтап қалу жолында, елінен, жерінен адасып кеткен ағаларын іздеп тапқан Ер Төстіктің ерлігін суреттесе, екінші жағынан, әр

түрлі дию, пірілерімен күресі баян етіледі. “Ер Төстік” ертегісінде жалпы ертегілердің қаһармандарына тән іс-әрекеттер толық сақталады. Ер Төстіктің өзі – асқан күш иесі емес, жүректі жігіт. Ертегінің алға қойған негізгі мақсаты – табиғаттың сыры мәлімсіз күштерін жеңу. Адамға зиян ойлайтын Бектөре, Темірхан, Шойынқұлақ тәрізді жауыздың иелерінен үстем шығып, оларды қалай да өздеріне бағындыру болғандықтан, ер Төстікке көмекші әр түрлі жолдастар, серіктер береді. Әр түрлі жауыздықтардың ұясы болған адам баласына қастық қана ойлайтын кейіпкерлер Бектөре, Шойынқұлақ, Темірхан, пері, жын, дию, мыстан кемпірлер қаншама күшті, айлакер болса да, Ер Төстіктен жеңіледі. Халық жақсылықты алдан күтеді, болашаққа сенеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Делдір тентек», «Кеген тентек», «Намаз сатып алған бай», «Қожанасыр дуана», т.б. ертегілерді қараңыз: ОҒК қолжазба қоры, № 265, 182-бумалар және ӘӨИ қолжазба қорындағы № 116, 117, 120-бумалар.
2. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. Алма-Ата, 1973.
3. . Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, 1974. 126-127-б.
4. Мұндай жағдай орыс ертегілерінен де байқалады // Қараңыз: Аникин В. П. Русская народная сказка. М., 1977. С. 170-178.
5. . Мархұма // ӘӨИ қолжазба қоры. № 114-бума. Осы сюжеттес ертегілерді қараңыз: Сонда. № 109, 114, 119, 320-бумалар.

М.МАҒАУИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР ЖӘНЕ ДЫБЫСТЫҚ АЛМАСУЛАР

Төлеш Гүлмира

Резюме: В статье рассматриваются фонетические особенности и звуковые оболочки в произведениях М. Мағауина.

Күнделікті тұрмыста біздің ажырамас бөлшегіміз қарым-қатынас болса, сол қарым-қатынас жасаудағы ең кіші бірліктер дыбыс болып табылады. Дыбыстар арқылы ойды жеткізе алмаймыз, дегенмен, дыбыстарды дұрыс айту, дыбыстар, үндестікті сақтау маңызды.

Дыбыстарды зерттейтін тіл білімінің саласы – фонетика деп аталады.. «Атап айтқанда, фонетиканың қарастыратын мәселеріне мыналар жатады: тіл дыбыстарының пайда болуы, олардың іштей жіктелуі және бір-біріне әсері, буын, екпін, тілдің дыбыстық жағы мен жазудың арақатынасы, орфография, орфоэпия, т.б.» [1, 3-б.]. Тіл дыбыстарына тән ерекшеліктерді меңгермейінше біз лексика мен грамматикалық құбылыстардың төркінін, заңдылықтарын ұғына алмаймыз. Фонетиканы меңгеру арқылы тілдегі

сөздердің шығу төркінін анықтауға, тілдер арасындағы туыстық қатынастарды табуға, тілдегі сөздерді дұрыс айту мен жазуды меңгеруге мүмкіндік береді.

Фонетиканың негізгі бірліктері – дыбыс пен әріп. Бұл туралы қазақ тіл білімінде алғашқы әрі нақты пікірді Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Тіл-құрал» атты еңбегінде айтқан болатын: «Дыбыс таңбасын қарып деп атаймыз. Сондықтан жазған сөз ішінде пәлен қарып деп атаймыз. Сондықтан жазған сөз ішінде пәлен қарып бар дейміз. Айтқан сөз ішінде пәлен дыбыс бар дейміз. Дыбыс пен қарып екеуі екі басқа нәрсе. Біріне бірін қатыстырып, шатыстырмасқа тиіс. Дыбыс естіліп, көзге көрінбейтін нәрсе, қарып көрінетін, естілмейтін нәрсе» [2, 10-б.]. Бұл пікірді қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым осыдан 108 жыл бұрын айтып кеткенімен, екі құбылысты бір-бірімен шатастыру осы күнге дейін жиі кездесіп жатады.

XIX ғасырдан бері түрколог ғалымдар мен қазақ тілтанушылары қазақ тілінің дыбыстық жүйесі туралы көптеген зерттеу еңбектерін жазып, біраз мәселенің басы ашылған болатын. Қазіргі кезде ғалымдар арасында түрлі пікір тудырып, талдауды қажет етіп отырған мәселе – қазақ тіліндегі кірме дыбыстардың дыбыс мәні, кірме сөздердің қазақ тіліндегі сөздердің дыбысталу қағидасымен арақатынасы. Бір тілдің сөзінің екінші бір тілге кірме сөз немесе диалект ретінде енуі таныс құбылыс. Дегенмен, басқа тілден келген сөз өзі еніп отырған тілдің дыбыстық әуезіне, қағидаларына сәйкес жұмсалуды керек. Кірме дыбыстар қазақ тілінің төл дыбыстарының өзіндік әуезіне зиянын тигізсе, кірме сөздер қазақ тілінің үндесім әуезіне сәйкес келмей отыр.

Тіл – үнемі даму үстіндегі жанды құбылыс, қатынас құралы қызметі нәтижесінде бірте-бірте қалыптасқан тілдік элементтердің тұтас бірлігі, сондықтан онда көптеген өзгерістер мен құбылыстардың, дыбыс алмасуларының болуы заңды құбылыс. Морфемалар құрамында, жігінде кейде фонетикалық заңдылықтармен түсіндіруге келмейтін әртүрлі дыбыстық өзгерістер кездеседі, ондай құбылыстарды фонология, морфонология тұрғысынан зерттеу қажеттілігі туындайды. Қазақ тіліндегі осындай дыбыс алмасулардың бірі – дыбыстардың сәйкестігі. Мақалада қазақ тіліндегі дыбыстардың сәйкестігі деп аталып келген ұғым морфонологиялық тұрғыдан қарастырылады. Фонетикалық дыбыс алмасу мен морфонологиялық дыбыс алмасудың айырмашылықтары талданады. Әлемдегі кез келген халықтың тілі сол ұлттың тарихымен тығыз байланысты екендігі белгілі. Халықтың өзімен, яғни тарихымен бірге жасасып келе жатқан тілдің барлық деңгейлеріндегі өзгерістер тіл білімінің тиісті салаларында қарастырылып келеді. Мысалы, фонетикада дыбыстардың табиғаты, акустикалық, артикуляциялық қасиеттері қарастырылса, фонологияда олардың қызметі зерттеледі. Бұл бағытта фонема – тілдің ең кішкене мағына ажыратқыш бірлігі, ал сөйлеудегі фонеманың көрінісі – фон, фонның көптеген түрлері болады, бір фонемаға тән фондар аллофондар деп қарастырылады. Фонема фонологияның негізгі

ұғымы ретінде қарастырыла отырып, оны зерттеу морфонологияға жол ашады. Морфонологияның негізгі міндеттерінің бірі – морфонологиялық дыбыс алмасулар ұғымына не жататынын нақты сипаттап, оларды фонетикалық, фонологиялық дыбыс алмасулардан ажыратып беру. Морфонологиялық алмасуларды (кейбір зерттеулерде «фонемалардың алмасуы», кейбір зерттеулерде «дыбыстардың алмасуы», кейбір зерттеулерде «дыбыс сәйкестігі», кейбір зерттеулерде «дыбыстық өзгерістер» деп аталады) көптеген ғалымдар бірнеше морфонологиялық алмасулар бір тілде ғана кездеседі, екінші тілдерде дәл сондай алмасулар жүзеге аспайды деген тұжырымға келген.

Сөздер құрамындағы дыбыстардың алмасуын көбіне жергілікті тіл ерекшеліктері деп қарау, солай қабылдау қалыптасқан. Дегенмен морфемалар құрамында дыбыстардың алмасып қолданылуына, жергілікті тіл ерекшеліктерінің пайда болуына әсер ететін тілдік және экстралингвистикалық факторлар болады. Кейбір ғалымдардың пікірінше, диалектілік ерекшеліктер – өткен замандардың ізі, осы күні кездеспейтін, бір кездердегі тілдік және диалектілік жүйелердің қалдығы, жұрнағы. Олар қашан да жалпы халықтық сөйлеу негізіне сүйенетін қазіргі говорлардың табиғи элементтеріне айналып кеткен. Мәселен, әдеби тілдің даму барысында өзгеріске ұшырап, басқаша вариантта жұмсалатындары да ауызекі тілде кездесе береді.

Кез келген тілдегі дыбыстардың алмасуын кездейсоқ жағдай деп түсіндіруге болмайды. Дыбыстардың алмасуында өзіндік «заңдылықтар» болуы мүмкін. Тіліміздегі дыбыс алмасуларының негізі жалпы түркі тілдерінің фонетикалық ерекшеліктеріне ортақ құбылыстармен сабақтасып жатыр деп санаймыз.

Жеке айтылған дыбыстар дыбыстар тіркесімінде айтылғаннан ерекше болады. Бірінен кейін бірі тізіліп айтылғанда кәдімгі нормадан ауытқушылықтың болуы әбден мүмкін. Жеке бір дыбысты айтқанда дыбыстау мүшелері өзінің қызметін орындап болып, бастапқы қалпына тез оралады. Ал морфемалар құрамындағы дыбыстарды айтқанда, мұндай процесс болмайды, дыбыстау мүшелері ары қарай жұмысын жалғастыра береді. Осы жағдайда дыбыстар бір-біріне әсер етеді, морфемалар бірбірімен кірігеді, дауысты дыбыстар дауыссыздармен, дауыссыздар дауыстылармен жымдасып айтылады. Осындай жағдайда дыбыстар әртүрлі өзгерістерге түседі. Осылайша комбинаторлық өзгерістер жүзеге асатыны белгілі. Дыбыстардың өзгерісіне психологиялық факторлар да әсер етеді. Мұндай жағдайда дыбыстардың өзгерісіне аналогияның да әсері басым. Яғни естілуі бойынша ұқсату арқылы кейбір морфемалар құрамында болатын дыбыстық өзгерістерді А. Айғабылұлы қазір – кәзір – әзір варианттарының соңғы сыңары -ше жұрнағын қабылдап, әзірше – әзірінше варианттары пайда болады, ал оның әзірінше нұсқасының пайда болуын өзінше, мейлінше сияқты сөздердің аналогиясымен байланысты пайда болған деп жорамалдайды [4, 79]. Осындай жағдайлардан барып

дыбыстық өзгерістердің пайда болуы мүмкін. С.Е. Маловтың мәліметінше, 1893 жылы В. Томсен және басқа түркітанушыларды Орхон-енисей ескерткіштерінің мағынасын талдап түсінгенде қазіргі түркі тілдерінде ұяң дыбыстар қолданылатын позицияларда қатаң дыбыстардың кездесетіндігі таң қалдырған. Мысалы, алты «alti» және алты (алты) «aldı», алды емес, ант «yemin» қазіргідей ант, және анта (анта) «orada», барты (бар-ты) «gitti» [5, 214]. Бұдан ғалымдардың қатаң-ұяң дыбыстардың алмасуы көне түркі тілінде кездесетінін байқағандығын түсінеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. – Астана, 2001. – 312 б.
- 2 Мәдібаева Қ., Мүлік Д. Қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы, 2019. – 268 б.
- 3 Мұсаев А.М. Қазіргі қазақ әдебиеті: оқу құралы. – Алматы, 2018. – 284 б.
- 4 Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы, 2009. – 376 б.

АУЫСПАЛЫ МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ШЫҒАРМАҒА КӨРКЕМДІК ҮЛЕС ҚОСУЫ

Төлеш Гүлмира

Резюме: В статье рассматривается художественный вклад слов с переменным значением в произведение.

Сөз белгілі бір затты не құбылысты атап қана қоймайды, сонымен бірге тіліміздегі басқа сөздермен байланысқа түсіп, ерекше образ жасап та қолданылып жатады. Кез келген қаламгер өзі өмір сүріп отырған қоғамдағы шындықты оқырманына жеткізу үшін бейнелі сөз орамдарын сомдап, белгілі бір жанрды, тәсілді қолданып, жалпыхалықтық тілден өзінің ой-жүйесіне сай сөздерді таңдап алады және оларды тиімді, жүйелі түрде жұмсайтыны сөзсіз. Демек, суреткер өз ойын, көзқарасын, әлемді түйсінуді басқаға дәл, нақты, әсерлі, бейнелі жеткізуде тілдің экспрессивті құралдарын өз қажетіне уәжді қолдануға тырысады. Мұндайда тілдің синонимия, антонимия, омонимия, полисемия, фразеология және экспрессивті-эмоционалды потенциалы мол құралдары сезімге, санаға әсер етеді және олардың стильдік қызметі ерекше ескеріледі. Сөздің бастапқы (негізгі) білдіретін тура ұғымы — оның тура мағынасы болып есептеледі. Цирктерден қолға үйретілген арыстанды көруге болады, дегенде арыстан сөзі — жыртқыш, қайсар аң ұғымын береді, сол аңды көз алдымызға елестетеді.

Ал «Арыстан еді-ау Исатай бұл пәнидің жүзінде...» (М) дегендегі арыстан аң ұғымын емес, асқан ерлік пен күш-жігердің, намыс пен ежеттіліктің батыр тұлғасы ұғымын береді. Яғни тура мағынасы ауысып,

келтірінді басқа мағынаға айналады. Сондықтан сөздің мұндай мағынасын ауыспалы (келтірінді) мағына дейді.

Завод деген сөз жеке тұрып та, сөйлемде келсе де, бір-ақ мағынаны — заводты білдіреді. Сондықтан мұндай сөздерді бір мағына білдіретін сөздер дейміз. Ал бас сөзі бірнеше мағынаны білдіреді: 1. Адам басы; 2. Таудың басы; 3. Жұмыстың басы; 4. Сөздің басы; 5. Бұлақтың басы т. б. Сөздің зат, құбылыс, ұғым, түсінік, болмыс, амал, әрекеттерге тағылған атау түріндегі бастапқы мағынасын сөздің тура мағынасы дейді де, бастапқы мағынасынан ауыстырылып, өзге мағынада қолданылуын ауыспалы мағынасы дейді: Қол — адамның дене мүшесі. Бұл — осы сөздің тура мағынасы.

Сен менің оң қолымсың деген сөйлемде оң қолымсың деген сөз көмекшімсің деген мағынаны білдіріп тұр. Ал қол ұшын береді деген тіркесі жәрдемдесті деген ұғымды, қолы жеңіл — ісі сәтті деген ұғымды білдіреді. Бұлар — қол сөзінің ауыспалы мағыналары.

Қоғам дамуымен қатар тіл де дамып отыратын категория. Ақын, жазушыларымыздың тілі сөздік құрамымызды молайтып, лексикамызға жаңа сөз қосып отырады. Сөздің бойындағы әр түрлі мағыналардың табиғаты біркелкі емес. Сөздің негізгі мағынасы, туынды мағына, поэтикалық мағына, фразеологиялық байлаулы мағына, синтаксистік шартты мағына — осылардың бәрі сөзді жан- жағынан көрсетіп, мағынасын аша түседі. Бір сөзге бірнеше мағына беру арқылы берілген сөздер ақын лирикасында кең орын алады. Көп мағыналы сөз тек тілдік қолданыс қана емес, көркем мәтіндегі бейне сырын ашудың көрсеткіші. Ақын тіліндегі көп мағыналы сөздер өлеңнің көркемдігіне, мазмұнына, мәнеріне, әсеріне қызмет етіп, айқындала түскен.

Күнделікті қарым-қатынас барысында біздің ең активті қолданатын құралымыз – тіл. Тіл сөздерден құралған. Ал әрбір сөз белгілі бір мағынаны береді. Сөздер негізінде тура мағынада жұмсалады. Сөздің тура мағынасы дегеніміз оның бастапқы мағынасы. Ал сол бастапқы мағынадан өрбіген туынды мағынаны ауыспалы мағына деп атаймыз. Ауыспалы мағынадағы сөз өзінің бастапқы мағынасында жұмсалмағанымен, көпшілікке, жалпы жұртқа түсінікті болып келеді. Қазақ тіл білімінде ауыспалы мағына мен оның табиғаты туралы деректер А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш», К.Ахановтың «Қазақ тілі лексикасының мәселелері», «Тіл біліміне кіріспе», М.Балақаев, М.Томанов, Е.Жанпейісов, Б.Манасбаевтың «Қазақ тілінің стилистикасы», Ә.Болғанбаевтың «Қазақ тілінің лексикологиясы», А.Айғабыловтың «Қазақ тілінің лексикологиясы», І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаевтың «Қазіргі қазақ тілі», тағы басқа біршама қазақ тіліне қатысты еңбектерде айтылып, түсінік берілген.

Қазақ тілінде ауыспалы мағынаның қолданылуының үш түрі бар: метафора, метонимия, синекдоха. Ауыспалы мағынаның негізгі қолдану

ортасы көркем әдебиет стилі екендігін ескерсек, М.Мағауиннің де шығармаларында жиі кездестіруіміз заңды.

Синекдоха да көркем шығармаларда жиі қолданылатын ауыспалы мағынаны берудің бір тәсіліне жатады. Синекдоха дегеніміз бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқыны, көптің орнына жекені қолдану. «*Жиырма жылда оңалдың, қырық жылда қайтадан қара нор қол құрадың, өшкенің жанды, бірақ өлгенің тірілгені кәне?*» (Аласапыран, 12-бет), «*Жеті атасынан бері биліктен кетпеген, өз басы қара халық алдында айрықша қадірлі Сүтемген би сөз алды*» (Аласапыран, 14-бет). Мұндағы қол және бас сөздері синекдоха ретінде жұмсалған. «Қол» деген сөз бүтін бір дененің жүгін көтеріп тұр, яғни ол жерде тек қана қол емес адамдар отыр. Сүтемген бидің де тек басы емес, тұлғасы қадірлі. «Ешкім ұрмайды деді сақалды» (Бір атаның балалары, 196-бет). Осындай бүтіннің орнына бөлшектің жұмсалудың синекдохаға жатқыза аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. – Астана, 2001. – 312 б.
- 2 Мәдібаева Қ., Мүлік Д. Қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы, 2019. – 268 б.
- 3 Мұсаев А.М. Қазіргі қазақ әдебиеті: оқу құралы. – Алматы, 2018. – 284 б.
- 4 Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы, 2009. – 376 б.
- 5 Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы, 1993. – 136 б.
- 6 Байтұрсынов А. Тіл – құрал. – Қызылорда, 1925. – 253 б.
- 7 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992. – 448 б.
- 8 Хасенов Ә. Тіл білімі. – Алматы, 1994. – 416 б.

«АҚЫЛ-ПАРАСАТ» МАКРОКОНЦЕПТИСІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Тұлебаева Гаухар

Резюме: В статье рассматривается ментальность и концепт: понятийные парадигмы.

Адам ақыл-парасат – кез келген философиялық құбылыстың итермелеушісі және басшысы, «...адамның бүкіл өміртанымының өзегі, тіршілігінің тірегі саналатын сөзге қатысты кез келген мәселенің терең тамырларын ашу үшін философияға жүгіну қажет деп саналады».

Бір қызығы, ғылым-білім-технология қанша алға беттеді десек те, олардың қалыптасып отырған түпкі ортасы (абстрактілік) – ақыл-парасаттың шынайы мән-мағынасы әлі күнге дейін ешбір ғылыми аспектіде толығымен анықталмаған. Ежелгі Аристотельдің заманынан бүгінгі күнге дейін ойшылдардың, зерттеушілердің қайсысы болсын ақыл-парасатымен тікелей байланыста: бірі ақыл-парасаттың мәнін ашуға тырысса, кейбіреуі өз ақыл-парасатына жүгіне зерттеу, пайымдау жасайды. Адамның ақыл-ойы тіреу болған заманда «ақыл-парасат» ұғымын аспектілік тұрғыда зерттеуді

қажет етіп отыр. Себебі, ақыл-парасат – бірнеше ғылым саласының нысаны. Бұл – әлемдік ғылым тәжірибесінен белгілі мәселе.

Философияда «ақыл-парасат» әлеуметтік-мәдени феномені мәселесіне әр дәуірде көптеген ойшылдар мән берген. Адам тұрмысының өзін интеллектуалдық (ақыл) және физикалық (дене) деп екіге бөлу интеллектуализм сияқты философиялық бағыт қалыптасқан антика философиясынан бастау алады. Интеллектуализм интеллектіні сезімдік таным мен тәжірибеден бөле отыра, алдыңғы орынға танымды қояды. Б.э.д. V-VI ғасырларда интеллектуализмнің алғашқы өкілдері элеаттықтар шынайы тұрмыстың бұлжымас мәні туралы ілім ұсына отыра, көзге көрінер өзгерістер мен айырмашылықтардың бейнесі сезімдік тәжірибені таным негізіне түсіріп тастады. Аристотель өзінің «Жан туралы» трактатында ақылды материалдық дүниенің әмбебап бастамасы ретінде анықтаған, содан кейін барып оны адамзат тіршілігінің ажырамас бөлігі деген. «Ақыл энергиясы айналадағы ақиқат туралы білімді жинақтайды және сол шындықтың өзін ауыстыра отыра адамның күнделікті қызметін бағыттап отырады» [1, 423-б.]. Осылайша, Аристотельдің пікірі негізінде адамның денесі сананың билігіндегі жаратылыс болып қалады. Аристотельдің ақыл-парасатқа қатысты талдаулары ең алғашқы әрі тұжырымды деуге болады. Бұны екінші ұстаз әл-Фараби «Философиялық трактаттарында» ұстазының интеллектіге қатысты пайымдауларын талдап, өз тарапынан да философиялық талдау жасаған: «Ақыл-парасат деген сөзді түрлі мағынада қолдануға болады. Біріншісі – қарапайым сөзде, адам жөнінде, парасатты адам жөнінде айтқан кезде қолданылады. Екіншісі – әркім оны өзінше түсініп, мутакаллимдердің үнемі айтысқа түскенде айтатын мағынасында. Олар былай дейді: «Бұл өзі парасат растаған кезде айтылады» немесе: «Бұл парасат теріске шығарған кезде айтылады». Интеллектінің үшінші мағынасы Аристотельдің «Дәлелдеме» деген трактатында айтылған. Төртінші мағынасы – тағы да сол Аристотелдің «Этика» деген еңбегінің алтыншы кітабында айтылған. Бесінші «Жан туралы» трактатта. Алтыншысы – «Метафизикада» айтылған. Ал енді қарапайым сөзде қолданылатын ол өзі парасатты адам дейтін мағынасына келсек, мұны интеллекция актысы деп түсінеді. Сонымен, қосымша мысал ретінде – кейде оны (адамды) парасатты деп атайды, ал кейде бұлай атаудан тартынып қалады. Олар былай дейді: «парасаттыға сенім керек», ал, олардың пікірінше, сенім дегеніміз – қайырымдылық. Олар парасатты деп қайырымды адамды жақсылыққа асық, жамандықтан қашық адамды айтады» [2, 249-б.].

Қазақ философиясында өшпес із қалдырған дана Абайдың «Қара сөздері» астарына мән берсек, адамның ақыл-парасат сипатына өзінше, қазақи таным негізінде талдау жасаған. Ол адамның ақылдылығын анықтау турасында: «Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, бір белгілі парқын көрдім... есті адам орынды іске қызығып, құмарланып, іздейді екен-дағы, күнінде айтса, құлақ, ойласа көңіл сүйсінгендей болады екен», [6,33-б.] – деген ой айтады. Жоғарыда айтылып өткендей, әл-Фараби ақыл-

парасатты адамның бойындағы қайырымдылық қасиетпен тығыз байланыстырады. Ал Абай адамның ақыл-парасатын махаббат және әділдікпен ұштастырады, яғни ішкі сезім саналылыққа жол ашушы деп есетейді. Мәселен, «Қырық бесінші сөзінде»: «Адамшылықтың алды – махаббат, ғаделет сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол – жаратқан Тәңірінің ісі. Айғыр биеге ие болмақта да махаббат сезім бар. Бұл ғаделет, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ғақил. Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп», [6, 150-б.] – деп, адам, ең алдымен, махаббатты әрі әділетті болса, оның ақыл-парасаты де қажетті деңгейде болады Абайша. Демек, бұл айтылғандар әл-Фарабидің тұжырымынан да алыс емес.

Философияда ақыл-парасатқа берілген көзқарастардың шығыстық бағыты осындай мәнге ие. Қазақ философы Қ.Әбішев адамның ойлау жүйесін идеалдық категорияға жатқызады да: «Ойлау бұрын да айтқандай организмнің ішкі күйін білдіретін процесс қана болса, адам сыртқы дүниені де, өзін де өзгерте алмас еді. Ойлау әр адамнан тыс дүниенің сырына да, оның өз сырына да, өзінен тыс объектідей қатынас жасап бойлай алатын және соның негізінде өзінің идеялық дүниесін жасайтын адамның қызметі. Оған субъективті психикалық қызмет те, әрі сыртқы дүниеде іс-әрекет түрінде жалғасатын түрі де жатады», [7,140-б.] – деген сипаттама береді. Адамның интеллектуалдық қабілеті туралы философия ережесі психологиялық зерттеулерде толығып, нақтылана түседі.

Тілші ғалымдар үшін адамның ақыл-парасаттық қабілетін жеке концептуалдық феномен ретінде түсіндіру мәселесі осы ұғымды білдіретін немесе жалпы мағыналық аясы ортақ тілдік бірліктерді зерттеу кезінде айқындалады (себебі, лингвистикалық зерттеудің негізгі нысаны тіл және оның барлық көріністері болып табылады). Тілтанымдық зерттеулердің ішінен осы феноменге қатысты көптеген еңбектерді кездестіруге болады: олардың кейбірі неғұрлым кең мәселелерді қозғаса, екінші біреуі белгілі бір сала аясында қарастырылған. Ең алдымен, осы тақырыпқа байланысты ресейлік ғалымдардың зерттеу еңбектеріне талдау жасап көретін болсақ, адамның интеллектуалдық сипатына (оның ішінде: ақыл-парасат, жоғары ақыл-парасат, төменгі ақыл-парасат мағынасындағы лексикалық бірліктерге) көптеген жан-жақты зерттеулердің бар екендігін атап өткен жөн.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСист., 2004. – 55с.
2. 7 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С.Степанов. – М., 1997. – 824с.
3. 8 Шоқым Г.Т.Тілдің гендерлік жіктелімінің ғылыми негіздері. Филол.ғыл.докт.ғыл.дәреж.докт.дисс. – Алматы, 2009. – 281 б.

4. 9 Аскольдов-Алексеев С. Концепт и слово // Русская словесность: Антология.– М.: Academia, 1997. – с. 271.
5. 10 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С.Лихачев // Известия Академии наук. Серия Литературы и языка.– 1993.– Т. 52. – № I.–С.3-9.

АҚЫЛ-ПАРАСАТ ЖӘНЕ КОНЦЕПТ: ҰҒЫМДЫҚ ПАРАДИГМАЛАР

Тулебаева Гаухар

Резюме: В статье рассматривается ментальность и концепт: понятийные парадигмы.

Қазіргі қазақ тіліне когнитологияның енуі кейінгі жылдардың еншісінде. Тіл білімі енді адамның танымымен, жан дүниесімен, мәдениетімен байланыста зерттелетін кезеңге жетті. Өйткені, заман жаңарған сайын адам өзгереді (немесе керісінше), соған байланысты білім, ғылым, тәрбие беру де өзге, тың бағытқа бет бұрады.

Қазақ тіл біліміндегі жаңа арналардың бірі – когнитивтік лингвистика. «...когнитивтік тіл білімі («когнитивная лингвистика» терминінің авторы – Синди Лэмб) – таным (когниция) мен тілдің арасындағы байланысты, қарым-қатынасты, сәйкестікті білдіретін ғылым. Оның өз мақсаты, өз міндеті, зерттейтін өз нысаны мен өз әдіс-тәсілдері бар. Нақтылай түсетін болсақ, танымдық тіл білімінің басты мақсаты – когнитивтік ғылымның ғылыми ұғымдары мен ұстанымдарына негізделген әдіс-тәсілдер арқылы таным мен тілдің арасында қарым-қатынас қалыптастыру. Ал міндеті – адамдарға объективті (реалды) дүние жөніндегі шындықты таныту, тіпті болмаса сол шындықты тануға жуықтау» [1,98-б.].

Адамның ақыл-парасат сипатының концептуалдануын зерттеуде және оның педагогикалық астарын (аспектісін) талдауда «концепт», «ақыл-парасат» тірек ұғымдарының терминдік, ұғымдық мәнін, қазіргі қазақ тіліндегі қолданыс аясын айқындап алу маңызды. Ең алдымен, концепт ұғымын қазақшаға аудару туралы ойдың, әсіресе, танымдық тіл білімін зерттеушілерінің арасында ара-тұра туындайтынын айта кеткен жөн. Бір топ ғалымдар «концепт» терминін «ұғым» деп айтуды ұсынса, басқа зерттеушілер «тұжырым» түсінігін қолдануды жөн санайды.

Бұл мәселені (концепт терминін тұжырым деп қазақшалау туралы ойлардың болғандығын) өз зерттеуінде Г.Шоқым да айтып өткен. Қазіргі когнитивтік тіл білімінде кейбір ғалымдар аталмыш ұғымның қазақшалануын қолдайтынын айта келе, Г.Шоқым: «Б.Хасанұлы еңбектерінде концепт терминінің қазақша баламасы ретінде тұжырым сөзі қолданылған. Ол тұжырым (концепт – лат. conceptus мысль, понятие) терминінің мағыналық астарын тұжырымдама (концепция – conceptio, понимание, система) ұғымымен сабақтастыра қарастырып, тұжырым – адам санасына тән, ойлау қызметінің ғаламдық бірлігі, жинақталған түсінік, ұлттық болмысқа негізделген ментальді білім жиынтығы, тұжырымсаланың

(концептосфераның) бірлігі деген анықтама береді», [7,167-б.] – деп талдап көрсетеді. Дей тұрғанымен де, гендерлік тіл білімін зертеуші Г.Шоқым өзінің ғылыми жұмысында тұжырым емес, концепт терминін қолданады.

«Концепт» термині ағылшын тілінде «concept», неміс тіліндегі «konzept», итальян тіліндегі «concetto» деп қолданылады және түпкілікті мағынасы «ұрық», «дән» деген сөзден бастау алып, қазірде түрлі мағынаны білдіретін баламаларға ие. Когнитивтік тіл білімін зерттеушілердің арасында «концепт» терминін алғаш 1928 жылы лингвистикалық қолданысқа енгізген С.А.Аскольдов-Алексеев деген пікір бар. Орыс ғалымының «Концепт и слово» атты еңбегінде: «концепт определяется как мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [7,с.48] – деген тұжырым жасайды.

Қазақ тілінің сөздік қоры бай екендігін ескере келе, ғалымдардың бөлінісіне микроконцептілер тобын қосуға болады. Міне, жоғарыда айтылған мағыналық бірліктерді саралай келе, «адам» концептісін суперконцепт деп атауға негіз туып отыр. Бұндай тұжырым кез келген тілге тән деуге болады. Өйткені, «адам» суперконцептісі өзінің ішкі және сыртқы компоненттері арқылы барлық саламен байланысты. Бұл суперконцептінің негізгі параметрлерін оның әлемге қатысы айқындайды. Сондай қатынастардың негізгілері адам мен сыртқы дүниенің өзара әрекеттесуі макроконцептілеріне, мәселен, «өмір сүру», «қимылдау», «жұмыс жасау», «иемдену» және адамның ішкі дүниесіне қатысты макроконцептілерге жинақталады. Ал адамның ішкі дүниесіне қатысты жасалған макроконцептілер қатарына «ақыл-парасат» концептісін жатқызамыз. Бүгінгі күнге дейін адамның ішкі жан дүниесін зерттеуге арналған ғылыми еңбектер де аз емес (концептуалдық негізде). Бұнда мәселе психикалық саланың түрлі құбылыстарын тілдік бейнелеу құралдары мен амалдарының жинақталуы туралы емес, оларды жүйелеу, адамның ішкі дүниесінің тілдік бейнесін моделдеу қажет.

«Ақыл-парасат» макроконцептісі – ақпараттық аясы көпқырлы, мағынасы кең, қолданыс аясы ауқымды бірлік. Бұлай болуы заңды да. Адам ақыл-парасаты адамзат тарихының басталуынан бері жан-жақты тереңдеп, үздіксіз толыға береді. Осыған байланысты адамның ақыл-парасаты қызметін сипаттайтын тілдік бірліктер де кең мағынаға ие болып, лексика-семантикалық қатарларының парадигмалары кеңейе бермек.

Ақыл-парасатқа бүгінгі күнге дейін берілген түсініктемелерді саралай келе, ең негізгілерін жіктеп көрсетуге болады: Ақыл-парасат – жоғары дамыған және күрделі миы бар организмдердің психикалық қызметінің айрықша функциясы; ақпар алуға, оны сақтауға, өңдеуге және беруге, жаңа білімдер қорытып шығаруға, жеткілікті негізделген шешімдер қабылдауға, алға қойылған мақсаттарды тұжырымдап, соларға жетуге бағытталған іс-әрекеттерді қадағалауға, қоршаған ортада болатын хал-ахуалдарды дұрыс бағалауға қабілеттілік.

Ақыл-ой өңдейтін хабардың аса маңызды қайнар көзі және ол қорытып шығаратын білімдерді, шешімдер мен мақсаттарды қолданудың объектісі – объективтік дүние. Осы тұрғысында адамның ақыл-ой немесе ақыл-парасат қызметі объективті шындықты өзгертуге бағытталған қызметтің негізінде бейнелендіру болып табылады.

«Ақыл-парасат» макроконцептісі адам болмысындағы сана-сезім, біліммен тікелей байланысты болғандықтан, бірнеше ғылыми аспектінің (логика, философия, психология, биология) нысаны ретінде қарастырылады. Ал тіл білімінде кейінгі жылдары ресейлік және қазақстандық ғалымдар адамның ақыл-парасаты қызметіне қатысты тілдік бірліктерге лексикалық, этимологиялық, когнитивтік зерттеулер жүргізген. Әрине, әр тілдің ментальдық ерекшеліктеріне байланысты ақыл-парасаттың концептуалдық өзшеліктерінің болатындығы да түсінікті. Сондықтан, бүгінде «ақыл-парасат» макроконцептісін қазақ тілінің тілдік деректері негізінде кешенді түрде талдау маңызды.

Қазақ тілі – сапалық жағынан мықты дамыған, сөздің (басқа да тілдік бірліктердің) мағыналық кеңеюіне бейім, құнарлы тіл. Мәселен, адамның ақыл-парасаты қызметін білдіретін сөздерді жинастырып, сұрыптап, саралай келе, адамның ақыл-ойымен тікелей байланысты шамамен 90 лексикалық бірліктің қолданылатындығы айқындалды. Ақыл-парасатқа қатысты концептуалдық өріс: ақыл, ой, сана, пайым, алғыр, шешен, ынта, зер, парасат, дана, таным, ұғым, көкей, көкірек, аңда, сезім, көз, ес, ми, түйсік, зейін, дарын, талант, тіл, қабілет, білім, оқу және т.б. түбір сөздерден тарайды. Негізінен, қазақ тілінде «ақыл-парасат» макроконцептісін айқындайтын кейбір ұғымдарды атап айтуға болады. Мәселен, ақыл, сана ұғымдары ақыл-парасаттың мағыналық өрісіне енеді, тіпті, аталған концептінің орнына да жұмсала алады. Сондай-ақ, білім, ғылым ұғымдары да ақыл-парасат айқындаушысы бола алады. Себебі, адамның ақыл-парасатын толықтырып, «шынықтырып», сақтау, дамыту сияқты құбылыстар дәл осы атаулармен (білім, ғылым) тікелей байланысты.

Төмендегі талдау жұмыстары «ақыл-парасат» макроконцептісінің мағыналық-ақпараттық өрісіне енетін базалық концептілердің танымдық мәнін ашуға бағытталмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сағынова Б.Ұ. Қазақ тіліндегі адам интеллектісіне қатысты лексика / этнолингвистикалық зерттеу/. Филол. ғыл. канд...дисс. – Алматы, 1999. – 117 б.
- 2 Оразбаева Ф. Тіл әлемі/ мақалалар, зерттеулер. – Алматы: Ан Арыс, 2009. – 368 б.
- 3 Қалиұлы Б. Тіл білімінің жаңа бағыттары: концепт, прагматика, дискурс, мәтін (мақалалар жинағы). – Алматы, 2012. – 246 б.

- 4 Русский семантический словарь. Толковый словарь систематизированный по классам слов и значений / Под общ.ред. Н.Ю. Шведовой. – Т.3. М., 2003. – 645 с.
- 5 Демьянков В. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке // Вопросы филологии, 2001. № 1. –С.35–47.
- 6 Смағұлова Г.Н. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: «Арыс», 2010. – 280 б.
- 7 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: Фил. ғыл. док. дис. – Алматы, 2004 . – 340 б.

GOTHIC ELEMENTS IN CHARLOTTE BRONTË’S NOVELS «JANE EYRE» AND «THE PROFESSOR»

Тусынбекова Айнура

According to Charlotte Brontë’s biographers she was familiar with the most widely popular Gothic novelists and their works. Gordon particularly refers to her closeness to Ann Radcliffe, because of the fact that Radcliffe’s supernatural phenomena are often followed by rational explanations. In my opinion, the rational explanations in *Jane Eyre* are more likely to result from the novel’s realism than from the influence of Radcliffe’s writing. Nevertheless, I agree with Gordon that *Jane Eyre* “stands out from many predecessors in the Gothic or romance tradition for its unusual heroine” [1;143] who will be the first character of my analysis.

The main protagonist - Jane Eyre – cannot be a usual Gothic heroine. If she was so, she would not be credible and the plot would not work the way it does. The plot functions only if we identify with her and feel sympathy for her, even though we do not approve everything she does. From a typical Gothic heroine Jane has ‘inherited’ her orphan situation and her life ordeal that consists of different kinds of imprisonments and consequential escapes. As opposed to her female Gothic predecessors and similarly as Austen’s Catherine Morland Jane Eyre was not born a heroine, but gradually becomes one. Although she can play the piano, draw, speak French and sew as well as any other Gothic heroine, her plain look and her stubborn nature obscure her qualities and abilities. Even though her real character is hidden to most of the people around, who judge her only superficially, Edward Rochester is the first character who can see something more behind the ‘plain governess’s cover’. For him Jane is a supernatural being and he likes to call her by different names of these beings:

«And this is Jane Eyre? Are you coming from Milcotte, and on foot? Yes – just one of your tricks: not to send for a carriage, and come clattering over street and road like a common mortal, but to steal into the vicinage of your home along with twilight, just as if you were a dream or a shade. ... Good angels be my guard! She comes from the other world – from the abode of people who are dead; and tells me so when she meets me alone here in the gloaming! If I dared, I’d touch

you, to see if you are a substance or a shadow, you elf! – but I'd as soon offer to take hold of a blue *ignis fatuus* light in a marsh.» [1;230]

While at the beginning of her story Jane is a very passionate character and it is obvious that she cannot control her passions (which is another important feature of Gothic characters), throughout the novel she undergoes a great change – among other things she learns to control her feelings. She thus becomes less Gothic and more realistic in two different ways: first, by at least partly losing her rage and rebelliousness and second, by being a developing character.

The hero of the story is Edward Fairfax Rochester. His entrance into the story is executed in a very Gothic manner. On almost one entire page Brontë describes the night on which the encounter between him and Jane took place – the rising moon and the evening calm which is then suddenly interrupted by the noise of an approaching horse. Even though Jane is not a fearful person, she starts to imagine all sorts of scary stories and she is not feeling that confident any longer: “In those days I was young and all sorts of fancies bright and dark tenanted my mind: the memories of nursery stories were there amongst other rubbish; and when they recurred, maturing youth added to them a vigour and vividness beyond what childhood could give” [1;106]. To Jane's relief her Gothic expectations are fulfilled only partially:

It was very near, but not yet in sight; when in addition to the tramp, tramp, I heard a rush under the hedge, and close down by the hazel stems glided a great dog, whose black and white colour made him a distinct object against the trees. It was exactly one mask of Bessie's Gytrash, - a lion-like creature with long hair and a huge head: it passed me, however, quietly enough; not staying to look up, with strange pretercanine eyes, in my face, as I half expected it would. The horse followed, – a tall steed, and on its back a rider. The man, the human being, broke the spell at once. [1;103]

This rider is, of course, no one else than Edward Rochester and his apparition returns Jane from the world of imagination to reality. Moreover, few steps after passing Jane, he and his horse slide down the icy road and fall down, the fall being accompanied by Rochester's curse: “What the deuce is to do now?” [1;107] Such is the entrance of the main hero into the story, in a situation which starts as a typical Gothic encounter and ends in a plain reality. The encounter does not involve any danger for the heroine, from which the hero could rescue her, but their roles are reversed. It is the man who needs help from the woman. This event somehow anticipates the future relation of the two.

Neither the look of Rochester is very heroic, but thanks to that, as Jane herself explains, she is not afraid of him: “Had he been a handsome, heroic-looking young gentleman, I should not have dared to stand thus questioning him against his will, and offering my services unasked. I had hardly ever seen a handsome youth; never in my life spoken to one” [1;108]. In this aspect of innocence and inexperience in her relation to men Jane is quite similar to Austen's Catherine.

The characterization of Rochester is very subjective, because he is always described from the point of view of Jane. As a consequence, the reader does not know how Rochester actually is, but only how Jane herself perceives him. And as Cynthia Griffin Wolff says because of the fact that “Jane’s categories are highly colored by the conventions of the Gothic: for a very large portion of the novel (by far the major part), she renders Rochester not so much as a man, but rather as the embodiment of passion. *His* passion. *Her* passion as well” [2; 219].

As their story advances we can also see how the many years older and more experienced Rochester helps Jane to gain experience and become more mature, similarly as in the case of Henry and Catherine. This pattern of experienced man and inexperienced woman is repeated in many Gothic novels. However, even though Brontë departs from Rochester’s superiority over Jane on the basis of his age, experience and origin, she soon challenges this assumption. Jane shows to Rochester that the superiority or inferiority among humans does not depend on age, experience, origin or sex. In her famous speech preceding Rochester’s proposal to marry her she talks about them as equals:

«Do you think I can stay to become nothing to you? Do you think I am an automaton? – a machine without feelings? and can bear to have my morsel of bread snatched from my lips, and my drop of living water dashed from my cup? Do you think, because I am poor, obscure, plain and little, I am soulless and heartless? – You think wrong! – I have as much as soul as you, - and full as much heart! And if God had gifted me with some beauty and much wealth, I should have made it as hard for you to leave me, as it is now for me to leave you. I am not talking to you now through the medium of customs, conventionalities, nor even of mortal flesh; - it is my spirit that addresses your spirit; just as if both had passed through the grave, and we stood at God’s feet, equal, - as we are!» [1;238]

And Brontë does not stop here, but pushes her argument even further and shows that Jane can actually be considered superior to Rochester. This turns out after the revelation of Rochester’s hidden secret. As Gilbert and Gubar observe, Rochester married Bertha Mason “for status, for sex, for money, for everything but love and equality” [3;356]. In other words, for everything Jane would never in her life marry.

The novel’s ending when Jane and Rochester meet again and finally marry has been criticised as improbable and inappropriate by many readers, an opinion with which I cannot identify. The reason that these readers consider the ending improbable is due to the fact that they consider Rochester’s change from demon-lover to loving husband as too implausible. Griffin Wolff believes that if Jane is to be reunited with him at the end, “Rochester must appear as a ‘real’ man with moderate passions; the difficulty with this final apparition is that there is not enough ‘characterization’ of him to render the transition” [2;221]. I think that we do have enough of Rochester’s characterization however; we do not have enough information about how Rochester really is. As was already said earlier, almost all the description of him is given by Jane. In her eyes he is the passionate demon-lover, but is he really like it? I do not think so. He did lead a dissolute life while

he was younger, but from the way he talks about his youthful sins we can see that he regrets it and does not want to repeat it. If we then judge him not as Jane describes him, but on the basis of his confessions, we realize that the transition he undergoes is not that unrealistic and improbable as might appear.

Bertha Mason is another crucial protagonist of the story. It is not possible to say that she has the part of a villain. She causes the evil, but it is not her fault; the evil is generated by her madness. From the beginning of her stay at Thornfield, Jane is often confronted with very strange and authentic Gothic yells, shrieks and cries that 'make blood curdle': "Good God! What a cry! The night – its silence – its rest, was rent in twain by a savage, a sharp, a shrilly sound that ran from end to end of Thornfield Hall. My pulse stopped: my heart stood still; my stretched arm was paralysed" [1;195]. This naturally arouses Jane's suspicion and she starts to look for the cause. The explanation she is always given and which seems to make sense and fit into the story is that it is the servant Grace Poole, who emits the mysterious sounds. The way Brontë describes Jane's acceptance of such explanations leaves space for the reader to imagine whether he/she actually believes that Jane approves of them.

All the incidents that 'the madwoman' causes are very Gothic indeed: she attacks and bites her brother Richard who then nearly dies of the loss of blood (the Gothic allusion to vampire woman is obvious), she sets Rochester's bed on fire also nearly killing him, and finally, the night before Jane's wedding day she visits Jane herself. For Jane this is a horrific encounter compared only to her horrific childhood experience in the red room. Afterwards, when told that it was just a figment of her imagination, possibly a result of her nightmare, it is clear that Jane will not content with this explanation and her suspicion will be finally verified (although even beyond her wildest imagination) the following day.

Much has been written and said about the figure of Bertha Mason. She is believed to form part of both Rochester and Jane; she embodies Rochester's primitive animal side but also Jane's vital sexual desire. At first sight she looks the exact opposite of Jane, they seem different from each other as day is from night (almost as if they were 'complementary' characters), but if we examine them more closely we may see some points in common in them; particularly in their passionate and impulsive behaviour. Gilbert and Gubar have noticed that more than Jane's double (which is an explanation given by most of the scholars) Bertha functions as her "monitory image"; acting out Jane's secret fantasies thus providing her with an example of how not to act [3;361]. Similarly as Jane's dreams (which will be discussed later on) Bertha also functions as a warning sign of 'what may happen if'.

Among numerous other figures I would like to mention St. John Rivers who represents a complementary character to Edward Rochester. He offers Jane cold spirituality where Edward offers her warm affection, dedication to the spirit instead of Rochester's sexual temptation, etc. In my opinion, he is one of the weakest characters of the novel in the sense of being too schematically good almost as if he was a genuine Gothic character. There is no wonder that Jane

prefers less physically attractive and erring, but much more human Rochester. If we borrow the terminology from Cynthia Griffin Wolf and label St John as “chaste lover” and Rochester “demon lover” [3; 219], we can comment on the interesting reversal of the traditional Gothic roles. While a Gothic heroine would no doubt opt for the chaste lover, Jane chooses the demon lover.

List of References

1. Brontë Charlotte. *Jane Eyre*. Edited by Michael Hulse, Könnemann, 1997.
2. Brontë Charlotte. *The Professor*. Edited by Margaret Smith and Herbert Rosengarten, Oxford University Press, 2008.
3. Gordon, Eleanor, and Gwyneth Nair. «The Economic Role of Middle-Class Women in Victorian Glasgow.» *Womens History Review*, vol. 9, no. 4, 2000, pp. 791–814., doi:10.1080/09612020000200264.

TEACHING AND EDUCATION IN CHARLOTTE BRONTË’S NOVELS «JANE EYRE» AND «THE PROFESSOR»

Гусынбекова Айнура

To become a governess in the beginning of the nineteenth century did not require any formal education or to get any formal training in teaching. The reason was obvious: the girls who were taught by a governess were not expected to have formal knowledge, it was sufficient to know the basics. Brandon in her book confirms that governesses were mostly partially educated women, saying: “The governess, herself only partially educated, could teach only as much as she herself had learned” [2]. Nevertheless, some governesses were responsible and tried to improve themselves.

Jane Eyre tries to self-educate herself – she learns German and St. John’s sisters who work as governesses learn at home as well. “We resumed our usual habits and regular studies...while Mary drew, Diana pursued a course of encyclopaedic reading she had (to my awe and amazement) undertaken, and I fagged away at German” [1; 455]. Diana and Mary read a German book with a dictionary and discuss their knowledge of the German language with their housemaid Hannah: “We don’t speak German, and we cannot read it without a dictionary to help us.” - “And what good does it do you?” - “We mean to teach it some time—or at least the elements, as they say; and then we shall get more money than we do now” [1; 382]. It seems that being able to teach German means earning more money.

Hughes analyses the subjects taught by governesses taking into consideration the age of the pupil:

Depending on the age of her pupils, the governess could find herself teaching ‘the three Rs’ (reading, writing and arithmetic) to the youngest, while coaching the older girls in French conversation, history and ‘Use of the Globes’ or Geography. If her pupils were older teens, the governess would also be

expected to instruct them in key 'accomplishments' such as drawing, playing piano, dancing and deportment (i.e. how to conduct oneself properly), all designed to attract an eligible suitor in a very crowded marriage market. The governess might also be in charge of small boys up to the age of eight, before they were sent away to school. ("The Figure of a Governess")

The range of subjects to educate young ladies with the expectation to become a governess is presented in the book *The Complete Governess, a Course of Mental Instruction for Ladies with a notice of the Principal female accomplishments*, written by an unknown author and published in 1826. Charlotte Brontë "makes reference to this issue. Reflecting on the list of 'qualifications' ... 'She is qualified to teach the usual branches of a good English education, together with French, Drawing, and Music' – Jane comments, in an aside, '(in those days, reader, this now narrow catalogue of accomplishments, would have been held tolerably comprehensive)'" ("The Complete Governess"). The guide in the introduction enumerates the ranges essential for young ladies where the accomplishments comprising of "music, drawing and painting" are included as one of the subjects.

Charlotte Brontë depicts the level of education provided to female pupils in the beginning of the nineteenth century in a short Jane's advertisement saying "she is qualified to teach the usual branches of a good English education together with French, Drawing, and Music" [1; 99].

Although not specifically stressed anywhere, the importance of knowledge in a foreign language must be mentioned as well. Frances as first a pupil and later a female friend and a wife of William, the main character in *The Professor*, would have never found a job if she had not spoken English. Neither Jane nor William would have got their jobs if they had not spoken and understood the French language well since in the stories Jane has to teach a little French girl and William teaches boys, whose first language is French, English and Latin.

No formal certificate of knowledge and teaching skills existed in the beginning of the nineteenth century, governesses and teachers needed to provide references confirming their qualities.

In 1848, the changes in society brought about changes in the education of governesses. Queen's College and Bedford College were founded to raise the educational qualifications of governesses. Queen's College in London, was established to provide education for governesses and to give them "a training that would elevate their self-esteem, make them better teachers, and increase respect for them" [3; 21]. The College also accepted women who did not want to become governesses implying that the situation in life and need of money might force them to think of taking such a job later. It also stressed the fact that the College "prepares future wives and mothers for a better performance of their traditional role" [3; 21]. The public was to expect the benefits from "the improved mode of instruction that the ignorant and unqualified will no longer be able to compete with the wise and good" [3; 22].

The concept of a formal system of teacher's training was a novelty at the beginning of the nineteenth century. Prior to this time, the teachers of the upper and middle classes had Oxbridge degrees and clerical status, for the teachers of the lower classes literacy and numeracy were sufficient. A growing number of children in organized elementary schooling led to a growing demand for new teachers. It resulted in the introduction of "a brief and basic form of school-based training in which existing and aspiring teachers alike were able to learn the practical mechanics of the monitorial system" [4; 21]. Throughout the 1820s, 30s and 40s a formalized network of residential teacher training colleges was established "to meet the growing demand for qualified teachers. Training was, however, brief with minimal emphasis upon academic and intellectual stimulation" [4; 21]. The British government was aware of the fact that well-educated teachers meant well-educated young people. To support it "the first state-sponsored teacher-training scheme followed in 1846". A new system of training was created – the pupil-teacher system – which was designed to cope with the growing demand.

Pupil teachers were usually apprenticed for five years, commencing at the age of thirteen. In effect, the pupil-teacher system operated a closed system of schooling and professional training ... Bright, aspiring elementary pupils could learn on the job, through classroom observation and practical experience of supervised teaching, whilst at the same time receiving further personal instruction from the head teacher of their school. [4; 22]

To have the teaching process under control, "Her Majesty's Inspectors of Schools were first appointed for this purpose in 1839".

According to the study of both literary works, in the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century it was not easy to get a job as a governess or a teacher. Even if a governess was supposed to provide teaching, she was also, as Kathryn Hughes emphasises "expected to look after pupils' moral education too. As well as reading the Bible and saying prayers with them, she was to set a good example of modest, moral behaviour" ("The Figure of a Governess"). That was the reason why employers put a great accent on hiring governesses sharing their religious affiliation. A teacher whether a man or a woman could not simply come to a house or a school and apply for a job. Peterson in her work demonstrates the most usual ways of seeking a job in those times: "the task of finding a situation was taken up through a variety of channels. The first source of aid was the help of relatives and friends who might know of a family seeking a governess. If such help was not available or effective, a woman was forced to turn to public agencies newspaper advertisement or a placement service" [3; 11].

Getting a job abroad, as it is described in *The Professor*, is accompanied by the same procedures as in *Jane Eyre*. William would have never received a job as a professor in Belgium if he had not firstly been recommended by Mr. Hunsden "a manufacturer and a millowner" [2; 21] and afterwards by Hunsden's Belgian friend Mr. Brown, a "business-like and respectable looking"

[2; 49] man who was “acquainted with the Director of a large establishment who is in want of a Professor of English and Latin” [2; 50]. Mr. Brown emphasizes that his friend Mr. Pelet would not refuse a professor recommended by him [2; 50]. Although William is a respectable teacher in Mr. Pelet’s school and later also in Miss Reuter’s boarding school, having quitted both jobs, he is still dependant on someone’s recommendation to gain another working place, however, he does not want to ask his previous employers for a reference. Fortunately, during a student’s party he saves the drowning son of “a rich, respected and influential” Mr. Vandenhuten [2; 176]. That is the reason why he can afford to ask the rich man for help. Still, it takes some time to be accepted. Not merely is William in that book longing for finding a good job as a teacher. Similarly Frances would have never gained a reference but her achieved mastery of the English language enables her to show a broad range of knowledge while attending the family of an English lady from high society who afterwards recommends Frances for a job of a teacher in “the first English school in Brussels” [2; 160].

List of References

1. Brontë Charlotte. Jane Eyre. Edited by Michael Hulse, Könnemann, 1997.
2. Brontë Charlotte. The Professor. Edited by Margaret Smith and Herbert Rosengarten, Oxford University Press, 2008.
3. Peterson, M. Jeanne. “The Victorian Governess: Status Incongruence in Family and Society.” Victorian Studies, vol. 14, no. 1, 1970, pp. 7–26. JSTOR, www.jstor.org/stable/3826404.
4. Robinson, Wendy. Teacher Training in England and Wales: Past, Present and ... 2006, erpjournal.net/wp-content/uploads/2012/07/ERP33-2_Robinson-W.-2006.-Teacher-training-in-England-and-Wales.pdf.

МОЛДА МҰСА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ

Усербаева Альмира

Резюме: *В статье рассматривается язык произведений молды Муса.*

Ал көркем шығарма тілі мен жалпы ұлттық әдеби тіл нормаларының арақатынасын қарастыратын екінші аспектіге келсек, бұл ретте, ең алдымен, ұлттық көркем сөз нормалары дегеннің өзін анықтап алу қажет. Содан соң көркем әдебиет тіліндегі осы нормаларға сай келетін немесе сай түспейтін сәттерді, яғни нормадан уәжді (мотивті), уәжсіз (мотивсіз) ауытқуларды тауып көрсету мақсаты қойылады. Көркем туынды тілін жалпы әдеби тіл нормасы тұрғысынан зерттеу алдыңғы лингвостилистикалық ізденістермен ұштасып жатқанымен, бұл – өз алдына бөлек ғылыми ізденіс болмақ. Көркем әдебиет тілі – кең планды проблема. Оған стильдік ізденістер тұрғысынан келіп, өнер ескерткіші ретіндегі көркем шығарманың тілдік

болмыстың талдау мен сол ескерткішті тұрғызушының, яғни жазушының шеберлігін танып білу де жатады.

Сонымен қатар «қалам иесі қазақ әдеби тілінің бүгінгі жалпы ұлттық нормаларына құлақ асып отыр ма, жоқ па, ол нормалардан ауытқулар бар ма, бар болса, себептері қандай?» деген мәселелер де көтеріліп, аталған проблема нормативтік-статикалық аспектіде де сөз болуға тиіс. Қай тұрғыдан қаралса да, белгілі бір кезеңдегі көркем әдебиет тілінің параметрі сол дәуірдегі әдеби тілдің даму бағытымен әрі принциптерімен өлшенеді.

Көркем туынды тілінің негізі де, қоры да, көзі де – жалпыұлттық тіл, жалпы әдеби тіл екенін ешкім жоққа шығара алмайды. Сондықтан бүгінгі танда көтерілетін сөз мәдениеті (мейлі қай жанрдың сөз өрнегі әңгімеленсе де), сайып келгенде тілдік нормаға барып тіреледі. «Қазақ көркем әдебиетінің тілі сол нормалар үдесінен шығып отыр ма, жоқ па?» деген проблема – өз алдына ғылыми зерттеу объектісі болуға тиіс. Көркем әдебиет стилі қазақ әдеби тілінің қалыптасып, дамуы барысында басты рөл атқарып келгені мәлім. Бұл күнде де қоғамдық-публицистикалық; ғылыми стильдермен қатар, әдеби тілдің жетіле түсу процесінде белгілі дәрежеде елеулі орын алып отырған көркем әдебиеттің тілін тек лингвостилистикалық аспектіде ғана емес, әдеби тіл нормаларын сұрыптау, тұрақтандыру, сөз мәдениетін көтеру тұрғысынан да зерттеу қажеттігі туады. Соңғы мақсатта жүргізілетін ғылыми ізденістер қазақ тілінің ұлттық көркем әдеби нормаларын айқындау, оның ерекшеліктерін таныту, әдеби стандарт пен нормадан ауытқу құбылыстарының сырын ашып, табиғатын, дұрыс-бұрысын көрсету сияқты тың ғылыми-теориялық мазмұнды жұмыстарды ұсынуға мәжбүр етеді.

Оның үстіне көркем әдебиеттің жанды процесінде оның қазақ әдеби тілінің қазіргі кезеңдегі дамуына жақсы әсер етіп отырған жағымды жақтарымен қатар, тілдік-эстетикалық талғам шарттарына сай келмейтін жағымсыз сәттерін көрсетіп, оларды түзейтін ғылыми негізді ұсыныстар жасау қажеттігі даусыз. Бұл – бүгінгі күнгі теориялық та, қолданбалы да тіл біліміне қойылып отырған басты талап. Демек, көркем әдебиет тілін синхронды-нормативтік тұрғыдан зерттеу – бүгінгі қазақ тіл білімінің өзекті проблемаларының бірі болмақ. Әрине, алдымен диахронды-нормативтік ізденістерге барудың жөні бар. Ал бүгінгі таңдағы талап – тіл мәдениетін көтеру тұрғысынан қарасақ, синхронды-нормативтік зерттеулерге баса көңіл аудару қажет болады. Атап айтқанда:

- жалпыхалықтық ұлттық әдеби тіл нормалары мен көркем тіл нормаларының айырым белгілері, ұштасатын-ажыратылатын тұстары, даму принциптері мен бағыттары қандай?
- Қазіргі қазақ көркем әдебиеті тілінде ұлттық әдеби тіл нормасынан ауытқушылықтар бар ма, ол ауытқушылықтардың жөнімен-жөнсіз (уәжді-уәжсіз) түрлері қандай және ауытқушылық көркем әдебиеттің қай жанрында, тілдің қай қаттауында көбірек сезіледі?

«Жазушы тіл құралдарын творчестволықпен жұмсай білген бе, жоқ болса, оның қазіргі сөз мәдениетімізге тигізетін әсері, зияны қандай, қай дәрежеде?» деген проблемалар қойылады.

Көркем әдебиет тілін стильдік ерекшеліктер мен сөз мәдениеті тұрғысынан зерттеуде де объектілерді проза, поэзия, драматургия түрлеріне бөліп, айырып талдау, тану керек. Оның үстіне қатты ескеретін нәрсе – нормалылық дегенді тілдің қай қаттауына (қабатына) қарай іздеу керектігі. Айталық, лексика қабатына қатысты нормалылықты зерттеу объектілері жағынан ғана емес, сөздің семантикалық мағынасымен қатар, эстетикалық жүгін есепке алып отыру жағынан да ерекшеленеді. Және бұл ерекшелік проза тілі мен поэзия немесе драматургия тілінде тағы бөлініп кетеді. Синтаксистегі нормалылықты іздеу – ең алдымен, көркем тексттің стильдік-эстетикалық нысанасымен көзделеді. Синтаксистегі түзулік (нормалылық) структуралық (жалпы тілдік) нормаға сайма-сай түспейді. Көркем әдебиет тілінде структуралық нормадан ауытқу көркемдік талабынан шығып тұрса, ол – көркем тілдегі нормалылық болғаны. Бұндай «нормадан тыс нормалылық» поэзия жанрында мүлде айрықша болып келеді.

Бұл объектілердің бірқатарының зерттелуі сөз орындылығына (функционалдығына) қатысты болса, бірсыпырасы әдеби тілдегі варианттылық проблемасына тікелей байланысты, яғни әдеби нормаға қатысты ең үлкен мәселенің бірі – тіл элементтерін (айталық, сөздерді) өз орнында, өз қызметінде дұрыс жұмсау жайында болса, екіншісі – варианттылық, жарыспалылық туралы болмақ. Бұл екеуі – жалпы тіл мәдениеті проблемасының өзегі, ең мәнді жақтары.

Екі заман куәсі болған Молда Мұса Байзақұлының қазақ әдеби тілін дамытудағы роліне тоқталайық. Молда Мұса шығармашылығындағы лексиканың негізгі бөлігі - тілімізде бұрыннан қолданылып келе жатқан байырғы сөздер. Поэзиямызда сөздердің мағыналық аясын кеңейтіп, көркемдік мақсатта қолдану өрісін ашуда Молда Мұса өзіндік стильдік ерекшелікке ие. Әрине бұл ерекшелік Молда Мұсаның осы салада жасаған үлкен бір жаңашылдығынан көрінбейді, өзіне дейінгі ақын-жыраулар шығармаларында бар тәсілдерді қалай қолдануының сипатынан әрі қандай сөздерді көркемдік мақсатқа пайдалануынан көрінеді. Өйткені Молда Мұса да сөздерді көркемдік мақсатта қызметке жегуде өзіне дейінгі поэзия дәстүрін пайдаланады.

Тілдің аса пәрменді көркемдеу, бейнелеу тәсілдерінің бірі -**эпитеттің** құрылымдылық, лексика - семантикалық, структуралық ерекшеліктері көптеген зерттеуші - ғалымдардың аңбектеріне арқау болды. Мәселен, эпитет мәселесі орыс тіл білімінде А.Зеленецкийдің, Л.И.Тимофеев, В.Сорокиннің, Д.Э.Розентальдың қазақ тіл білімінде А.Байтұрсыновтың, Қ.Жұмалиевтің, З.Қабдоловтың, Р.Сыздықованың, Қ.Өміралиевтің т.б. еңбектерінде сөз болады.

Қазақ тіл білімінде тұрақты эпитеттің тілдік табиғатын арнайы қарастырған Г.Ө.Мұқаметқалиеваның кандидаттық

диссертациясында эпитетке былайша анықтама беріледі: "Эпитет дегенміз - екі немесе одан да көп компоненттен тұратын, өзара қабыса байланысқан, көркем, бейнелі образды сөз тіркесі" (7, 8, 38).

Демек, эпитет адамның не заттың, не табиғат құбылыстарының өзгеше белгілерін көрсету, олардың бейнесін оқушылардың көз алдына елестету - ой-қиялына әсер ету үшін қолданылатын көркем сөз образы.

Қай халықтың болмасын, сөз өнері ұлттық көркем тіл нормасының ең басты көрсеткіші болып танылады, ал сөз өнері көркем әдебиетте, оның поэзия, проза, драматургия, көркем публицистика жанрларында көрінеді⁵⁹.

Көркем әдебиет, оның ішінде проза үлгілері қазақ жазба әдебиеті тілінің әрі қарай дамуында басты орын алды. Халықтың ұлт болып қалыптасу дәуірінде көркем әдебиет қоғам өмірін мейлінше кең қамтиды, сондықтан жалпыхалықтық тілдің бар байлығын молынан пайдаланады. Көркем әдебиет бұл кезеңде ұлттық тілдің қалыптасып, ілгерілеу процесінде зор ұйымдастырушы фактор болып шығады. Бұл құбылыс қазақтың ұлттық әдеби тілінің даму барысына да тән.

Көркем әдебиет тілінің негізі – жалпыхалықтық әдеби тіл. Бірақ бұл негізді сыртқы белгілерден іздемей, яғни пәлен проценті – қазақ сөздері, морфологиялық түген тұлға-тәсілдері – қыпшақ тобынікі деген сияқты санаққа жүгінбей, сол көркем әдебиет үлгілерінің (дәлірек айтсақ, олардың иелері – жазушылардың) ұлттық тіл элементтеріне қалай қарағанынан, қалай пайдаланғанынан іздеу керек болады. Көркем әдебиет, әсіресе поэзия, бағалауыш эпитеттерді жаңадан ұсынуда бұрынғы жалпыхалықтық тілдегі модельдерді пайдаланады: мысалы, теңеулерді өмір шындығынан, нақты зат, құбылыстардан алады. Сөз-символдарды жасауда да қазақтың төл элементтері пайдаланылады. Айталық, *дала* сөзі – қазақ поэзиясында, тіпті прозасында да бұрын да, қазір де туған жердің, қасиетті Отанының символы, ал *қыран құс*, *тарлан*, *тарпаң* сөздері – еркіндіктің, *бозінген* – мейірімнің, *жезкиік* – сұлулықты аңсаудың, арманның символдары.

Көркем әдебиет – ұлттық қазына, өйткені мұнда ұлттық тілдің сөз байлығы мейлінше мол жұмсалады (қамтылады); синонимдер қорына көркем әдебиет жиі жүгінеді; көркем шығармада бір ұғымды бірнеше қырынан білдіру әрекеті басым; әр алуан ой мен сезімді білдіретін тілдік мүмкіндіктерді кеңінен пайдалану орын алуда. Осылардың баршасы дәстүрді қажет етеді, яғни әдеби тіл қазынасында мол әрі икемді фразеология қоры мен әртүрлі тіркес түрлері (комбинациялары), нақыл сөздер, мақал-мәтелдер жинақталады. Жазушы осы қазынаны пайдаланады, сол қазынаның үлгісінде жаңаларын жасайды, осы арқылы әдеби тілді толықтырады, оның сөз мәдениетін жетілдіре түседі. Ал бұл құбылыс жазушының тіл жасампаздығында дәстүрлі нормаға қайшы келмеуін, тілдің жалпы және стильдік заңдылықтарымен үйлесім тауып отыруын талап етеді.

Сөйтіп, «қазақ тілінің ұлттық көркем стилінің белгілері, яғни ұлттық көркем нормалары қандай?» дегенді анықтасақ, мыналарды айту керек болады. Орыс тіл білімінде, жоғарыда айтылғандай, көркем тілдің ұлттық

ерекше белгілері жалпыұлттық (жалпыхалықтық) тілдің нормаларымен тығыз байланысты екендігі айтыла келіп, ол белгілер мыналар деп көрсетіледі: орыс тілінің ұлылығы, яғни бұл тілде үлкен әдебиет жасалғандығы, қуаттылығы, яғни адам ойын жеткізуге қажет мүмкіндіктерінің бай екендігі, шыншылдығы, яғни таптаурын үлгілерінің жоқтығы, еркіндігі, яғни синонимдердің молдығы, семантикалық құрылымының сыйымдылығы, сөзжасау тәсілдерінің кемділігі, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібіндегі біршама еркінділік.

Міне, орыс тіліне тән ұлттық белгілер осылар деп атай келіп, бұларды ұлттық әдеби норманың да негіздері ретінде таниды⁶⁰.

Ұлттық көркем тіл стилі, оның нормалары жазушы мен оқырманның талғамынан туады. Көркем стильдік нормалардың қалыптасып, орнығуында жазушылардың рөлі зор екендігі белгілі. Шын мәнінде, көркем әдебиет тілі жалпы әдеби тілмен тығыз байланысты бола отырып, онымен тарихи контексте дами келіп, сол тілдің шоғырланған көрінісін береді.

Қазақ көркем сөзінің ұлттық белгілерін анықтауда біз де осы танымды ұстанамыз, яғни көркем әдебиет стилінің нормалары, бір жағынан, жалпы әдеби тіліміздің ұлттық ерекшеліктерімен ұштасып жатса, екінші жағынан, ол нормалар көркем әдебиет тілінің ұлттық белгілерін ұсынатын қуатты көз болып танылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы: Жазушы, 1991. 463 б.
2. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. Алматы: Мектеп, 1966. 4 - 37 б.б.
3. Сүлейменова Э. Мадиева Г. т.б. Тіл білімі сөздігі. Алматы: Ғылым, 1988.544 б.
4. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1999. 277 б.

МОЛДА МҰСА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДЕГІШ ҚҰРАЛДАР

Усербаева Альмира

Резюме: *В статье рассматривается язык произведений моллы Муса.*

Эпитет қандай да бір сөздің сапасын, белгісін білдіретін көркемдеуіш құрал болғандықтан оны айқындау деп те атайды.

Эпитет кейіпкердің жан дүниесін ашуда, кескін келбетін суреттеуде ерекше қызмет атқарады. Портрет пен оның детальдарын жасау, кейіпкерге мінездеме беру, кейіпкердің ішкі сезімдерін, көңіл-күйін бейнелеу үшін, сөз ажарын көркейтіп, ойды кемел жеткізу үшін жазушы эпитеттерге сүйенеді.

Прозада жиі қолданылған көріктеуіш тәсілдердің бірі – эпитет. Айқындау, яғни эпитет – заттың құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз.

Эпитеттің зерттелу тарихы ертедегі грек ғалымдарынан бастау алған. Ұлы оқымыстылардың пайымдаулары басқа тілдерде эпитет жайындағы ілімнің ілгері дамуына әсер еткен. Қазақ тілінде эпитетке алғаш анықтама берген А.Байтұрсынұлы: “Көркейту я жалпы сипатты жалғыз нәрсеге теліп айтқанда, я нәрседе болмайтын сипатты болатындай етіп айту. Асылында айқындау нәрсені я көркейту үшін айтылады, я лақаптау үшін айтылады”, – деп жазады.

Адам мінезін, оның жақсы қасиеттерін, қаһарман бейнесін сипаттауда әр қырынан көрінетін эпитеттер: алма мойын, бадам қабақ, қиғаш қас, түйме бас, жазық маңдай, пісте мұрын, оймақ ауыз, күлім көз, бұраң бел, қырын жонды, бөкен санды, ақ тамақ, меруерт тісті т.б.

Ақын осы эпитеттерді қыз сипатын, сыртқы келбетін, түр-тұлғасын сипаттау үшін қолданады.

Мысалы, "Қыз сипаты" өлеңінде:
Бұраң бел, қыран жонды, бөкен санды,
Ақ тамақ, иегі сүйір, беті қанды
Қара қас, бадам қабақ, көзі нәркес,
Таба алмай іздеп жүрмін сондай жанды.
Түйме бас, жазық маңдай, пісте мұрын,
Жұқа ерін, оймақ ауыз, көзі күлім
Кермиық, меруерт тісті, болат кірпік
Осылай болса деймін қыздың түрін.

Молда Мұса шығармаларында көркемдік тәсілдердің бірі ауыстыру (метафора) кең қолданылған. Метафора - теңеу сияқты суреттеудің, сипаттаудың негізгі бір тәсілі мұңды суреттеу, сипаттау, баламалау арқылы жасалады. Яғни, суреттелетін объект өзге күллі дүниеден өзіне ұқсатылған балама табады. Бірінші өзінің екінші образын, екінші өзін табады. Метафорада заттың, құбылыстың әрекеті ұқсатпа, теңеме болады. Яғни, бірінде екі зат (зат, құбылыс) теңдікке алынса, бірінде екі заттың әрекет-қимылдары теңдікке алынады.

Тіл табиғаты, сөз мағынасы - күрделі құбылыс. Тілде сөз метафорамен түрленіп, өңделеді, ажарланып, бейнелі құралға айналып отырады. Бұл ұғымды жалпы филологиядағы түрлі сөздіктерде метафораға берілген анықтамалар, теориялық пікірлер дәлелдей түседі.

Мысалы, "Тіл білімі сөздігінде": "Метафора - (грек *metaphora* - ауыстыру)" троптың бір түрі, ұқсастық, сәйкестік және т.б. негізінде сөздер мен сөз орамдарының ауыспалы мағынада қолданылуы (3, 220) десе, "Әдебиеттану терминдер сөздігінде" мынадай түсініктеме беріледі: "Метафора, ауыстыру (грек сөзі - ауыстырып қою)" екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жинастырып - жақындату негізінде астарлы тың мағына беретін сөз немесе сөз тіркесі. Мысалы, Абай өлеңдерінде кездесетін жастықтың аты, жүректің көзі, дүние есігі, өмірдің әрі деген метафора үлгілерін айтуға болады" (4, 227).

Метафора зат, құбылыс, оның белгілерінің ассоциациялануы, байланысуы арқылы жасалып, ойдың дамуына, семантикалық процеске серпіліс береді. Ол заттардың адам байқамайтын қасиеттерін байқауға көмектеседі. Сол арқылы адамның ойлау дүниесінде күтпеген батыл ассоциациялар жасалады. Бұндай күтпеген, кенеттен болған салыстырулар тілге, сол арқылы шығармаға ерекше көркемдік береді.

Молда Мұса шығармаларында жалғаусыз, жұрнақсыз бір нәрсені екінші бір нәрсеге балау арқылы жасалатын метафораның жай түрі жиі қолданылады.

Молда Мұса шығармаларында құс атауына байланысты метафоралар кездеседі. Яғни, кейіпкерлер күсқа баланады.

Пұл - қаршыға қырымнан ілетұғын
("Қайраты бұл дүниенің мал менен пұл").

Мен бір сұңқар шүйілген
("Сүйгенімді сағындым").

Ат гауһар, бәйге сарап білмегіңе
("Октябрьге 14 жыл").

Жаһанда ұшып жүрген сен бір ұзақ
("Мұсабек пен Манат", 95).

Ілетін қырғауылды қаршыға едік,
Біз болдық ұшым құстың бөктергісі
("Сондадағы өлмейді екен кісі", 38).

Молда Мұса шығармаларында көптеп кездеседі. Осыларды шартты түрде "Жануарлар" метафорасы деп атауға болады. Ертедегі түрік көсемдері қадірлі де ұлы қолбасшының бойынан аңдарға біткен он түрлі қасиеттің табылуын талап еткен. Осы дәстүрлі метафораны Молда Мұса да қолданған.

Арыстан - аң патшасы. Көбінесе оның батылдығы алынады.

Жан жолдасың кетіпті арыстаның
("Қасекең болып өтті қараға жан", 80).

Бір арыстан келді деп
Қырылар қалмақ енді деп
("Ер Шора", 80).

Молда Мұса шығармаларында метафоралар, көмекші етістіктердің (еді, едім, едің, екен) тіркесуімен жасалады. Мұндай метафоралар өтіп кеткен іс-әрекеттердің, адамның қадір-қасиетін тануға, бағалауға жетелейді.

Халқыңа жалғыз нар едің
Қара күшке талмаған
("Бектүрсын би өлгенде").

Ерегіскен дұшпанға асусыз асқар
Таулардан аса бір соққан жел едің
("Бектүрсын би өлгенде").

Тісіміз өткір қайрақ болат еді.
("Жолбарыс пен түлкі").

Молда Мұсада түрік тілдерінде, оның ішінде қазақ тіліне тән изафеттік құрылыстағы анықтауыштық сөз тіркесі - матасқан метафоралар кездеседі: көкірек, көңіл көзі, көңілдің тоты, халық тізгіні, жұрт тізгіні, нәпсінің тілі, ғашықтық оты, ғашықтық дерті, жер желіні, ғылым шамы, адамзаттың мәуесі, таңның құзғыны, күннің шырағы.

Құзғыны ұшты таңның алауланып,
Шырағы күннің шықты жерден жанып
("Ұры мен жолбарыс").

Көңілдің көзі ашылып Б
Бұлақтай қайнап ағарсың
("Қамданып қал").

Тарихи деректерге сүйенсек, көріктеуіш құралдар өз бастауын сонау Цицерон, Гермоген, Аристотель және Теофраст, Квинтилиан секілді ғұламалар өмір сүрген грек-рим заманынан қалыптаса бастаған. Мысалы, Аристотель метафора «Это несвойственное имя, перенесенное с рода на вид, или с вида, на род, или с вида на вид, или по аналогии» [2, 147] деп оның ауыспалы мәні туралы айтады. Алайда бұл көріктеуіш құралдар тек гректер мен римдіктерде ғана болып, басқа халық тілдерінде болмаған деп айтуға болмайды. Олар кез келген тілден берік орын алған тіл механизмдері болып табылады.

Орыс тіл білімінде И.В. Арнольд, А.Н. Веселовский, В.В. Виноградов, В.В. Воробьев, Ю.П. Князев, В.А. Маслова, В.М. Огольцев, А.А. Потенбя, А.Т. Рубайло, М.Э. Снегиров, М.Р. Савова, Б.В. Томашевский, В.Н. Телия, А.И. Федоров, М.И. Черемисина және т.б. көріктеуіш құралдардың теориялық негіздемесін жасап, оның жекелеген түрлерін зерттеді.

Алдымен дәстүрлі түрде «көріктеуіш құралдар» терминінің анықтамасына тоқталайық. Тиісті әдебиеттерде «тілдің көріктеуіш құралдары» дегеннің нақты анықтамасы жоқ екендігін байқаймыз. Әлемдік лингвистикадағы (мысалы, орыс тіл білімі бойынша зерттеулерде) кейбір еңбектерде стильдік фигуралардың барлығы көріктеуіш құралдар болып танылады [3, 53], кейде сөйлеуші автордың коммуникативтік мақсатқа сай стильдік амал-тәсілдер ретінде қолданған лексикалық-грамматикалық тілдік бірліктері де көріктеуіш құралдар деп аталады [4, 50] А.В. Федоровтың көзқарасы да осындай, ол былай деп жазады: «В системе стиля всякое средство выражения, всякий элемент языка, приобретающий стилистическую функцию, является выразительным средством, независимо от того, создает ли он в сочетании с другими элементами впечатление привычности данного отрезка речи, или, напротив, заставляет его выделяться в целом по контрасту с нейтральными формами речи, или же, наконец, создает контраст внутри него, вступая в столкновение с окружающими словами или грамматическими конструкциями» [5, 73].

Халқымыздың сөз байлығы мен құдіретін көрсететін көріктеуіш құралдар жайлы ғалымдар ұсынған анықтамалар бір-бірінен алшақ

емес. Қазақ мәдениеті бойынша толығырақ түсінік «Әдебиеттану сөздігінде» берілген, онда төмендегідей анықтама бар:

«Бейнелеу құралдары – әдебиетте көбіне се бұл ұғым сөз қолдану тәсілдері, бейнелі сөздер, мысалы жалпы түрде құбылту деп аталатын метафора, метонимия, әсірелеу, тұспалдау, астарлау, теңеу, эпитет және стильдік айшықтар, дыбыстық қайталамалар деген мағынада қолданылады. Бейнелеу тәсілдері, әрине, бұдан әлдеқайда кең, мол. Кейіпкерлерді мінездеу, сөйлету, портрет жасау, табиғат көріністерін суреттеу, уақиғаны әртүрлі өрістету – осының бәрінде бейнелеу құралдары қолданылады. Әдеби тілдегі сөз байлығы – түгелдей бейнелеу құралы.

Бейнелеу құралдары қай ұлт әдебиетін де болса да негізгі сөз қорына, сөз байлығына байланысты түзіліп қалыптаспақ. Оның өзгешілігі халықтың айналадағы дүниені көркемдік ой-сезіммен қабылдауына, яғни бейнелі ойлау жүйесіне, оның алуан түрлі болып келуіне байланысты. Бейнелі, суретті ойлау мүмкіндігі, әрине, айнала дүниені ұзақ жылдар, тіпті, көне заманнан бастап бергі уақыт ішінде байқау, аңғару жолымен бекіп тұрақтамақ. Және ол көбіне-көп сол халықтың тұрмыс-тіршілігіне, істейтін кәсібіне байланысты түзілмек. Айнала табиғат, географиялық орта да бұған әсер етеді. Осындай әр алуан жағдайлардың жиынтығы халықтың ойлау, сөйлеу кейпін, қалпын анықтайды. Көркем әдебиетте оны қолдану да, бейнелеу тәсілдерінің сырын ұқтырады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. Алматы: Жазушы, 1991. 463 б.
2. Хасанов Б. Қазақ тіліндегі сөздердің метафоралы қолданылуы. Алматы: Мектеп, 1966. 4 - 37 б.б.
3. Сүлейменова Э. Мадиева Г. т.б. Тіл білімі сөздігі. Алматы: Ғылым, 1988.544 б.
4. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1999. 277 б.
5. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. Алматы: Мектеп, 1995

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНЫҢ АНТРОПОЦЕНТРИСТІК ПАРАДИГМАДА ЗЕРТТЕЛУІ

Шамұратова Шахло

Резюме В статье рассматривается изучение Казахской ономастики в антропоцентрической парадигме.

Проф. Қ.Жұбановтың тек қазақ антропонимдік жүйесінің валенттілік (тіркесімділік) теориясымен қатыстылығы тұрғысынан сипатталғаны ғана емес, жалпы синтаксис теориясына өзіндік үлес қосқан мына тұжырымдарын біздің жұмысымызда атап өтпеу мүмкін емес: «Правда,

единичны случаи сохранения предполагаемого древнего порядка слов. Иначе и быть не могло, ибо господство новой нормы могло осуществиться после того, как была вытеснена старая. Поэтому и там, где определение стоит за определяемы, наше грамматическое мышление не всегда в состоянии это видеть, более того, оно способно превратить определение в определяемое и наоборот. Быть может, такие странные сочитания, как Күнсұлу (Солнце красивое), Айсұлу (Луна красивая), Таңсұлу (Утренняя заря красивая), встечающиеся в традиционных личных женских именах, или аналогичные им мужские имена, вроде: Күнжарық (Солнце светлое), Айжарық (Луна светлая), Таңжарық (Утренняя заря светлая), и были образцами такого расположения слов, при котором определения, выраженные прилагательными сұлу (красивый) и жарық (светлый), следовали за определяемыми күн (солнце), ай (луна) и таң (утренняя заря). Подобное допущение более вероятно потому, что здесь в последних компонентах (сұлу и жарық) нет возможности усматривать сказуемое, а в первых (күн, ай, таң) – подлежащее, так как сочетания, составляющие личные имена, крайне редко принимают форму предложения, вроде: Жыл келді (Весна наступила), Қожам берді (Мой хозяин пожаловал) и т.д. Чаще всего личные имена, будь они простые или сложные – безразлично – представляют собой выражение либо атрибута некой субстанции, либо предиката некоего субъекта. В первом случае субстанцией, во втором – субъектом мыслится лицо, носящее имя. Так что полный перевод вложенных в вышеперечисленные имена мыслей может быть таков: «(это) – красивое солнце», «(это) – светлое солнце» и т. д.

Бывает также, что личные имена выражают идеал. В таком случае они означают: «(пусть это будет) красивое солнце», «(пусть это будет) светлое солнце». Словесно выраженной формой такого осмысления личных имен являются женское имя Ұлбосын – «пусть будет (это) сын», мужское – Жанбосын – «пусть будет (это) душой», Жанбол – «будь душой» и т.д.

Личные имена Күнсұлу, Айсұлу, Таңсұлу, Күнжарық, Айжарық, Таңжарық не могут быть ситаксическим расшифрованы в пределах современных норм, т.е. как сочетание определения с определяемым, предшествование первого второму, потому что существительные теперь не употребляются в качестве определений, когда определяемым должно быть прилагательное. Исключение составляют образования типа қойшы торы, букв. пастух гнедая, т.е. пастуший гнедко, бэйгі күрен, букв. скачка рыжая, т.е. скаковая рыжая. Но механизм подобного исключения ясен.

Сонымен бірге ғалым көптеген сын есімдердің қазақ тілінде белгілі бір жағдайда ғана, қолданысқа сәйкес заттанатынын және сонымен бірге көптеген есімдердің әрі зат есім, әрі сын есім ретінде болатынына назар аударады (Байлардың, лауазымдардың, әртүрлі кәсіп иелерінің, т.б аттары).

Қоғамда әлеуметтік орны бар, жағдайы бар адамдардың аттары. Оған мысал ретінде қазақ танымына сәйкес түсінілетін бай, батыр, сұлу сөздерін келтіреді. Нақты айтқанда, бай – «әт» дәулеті мол адам (сын есім), әрі қазақ

тұрмысындағы әлеуметтік жікті анықтайтын атау (зат есім). Батыр - әрі ержүрек, батыл адам (сын есім), әрі әлеуметтік топтың өкілінің атауы (зат есім) т.б.

Сондықтан, осы тектес есімдердің жоғарыда аталған қасиеттерінің, олардың адам есімімен тіркескен кезде мәні бар екен. Атап айтқанда, осы жалпы есім мен жалқы есімнің қайсысы сол атқа тән белгілі анықтаса, сол кісі есімдерінің анықтауыш болады. Мысалы, Маман бай, Көтібар батыр, Айман сұлу, Қыз Жібек т.б.

Профессор Е.Жұбановтың тұжырымдауынша: «тілдің сөздік құрамының алуан түрлі салалары секілді антропонимдік атаулар мен этнонимдерді, әлеуметтік топтардың жыр-дастандарында сақталған жинақ аты іспетті «қара қыпшақ Қобыланды» тәрізді эпонимдерді, яғни, эпос қаһармандарының генеалогиялық тегін танытатын есімдерді зерттеп, олардың көркемдік сырына, табиғатына зер салу әлеуметтік лингвистиканың бүгінгі таңдағы міндеті» [12, 126 б.].

Тіл білімінде жалқы есімдерді зерттеу барысында әлеуметтанымдық тіл білімінің гендерологиялық саласын, негізінен, мынадай бағыттарды қарастыру қажет:

1) Семантикада бір тілді басқа тілдермен салыстырғанда ер адамдар және әйел есімдерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары.

2) Ер және әйел адамдар есімдерін статистикалық тұрғыда талдау.

3) Бейресми есімдерді жынысқа қатысты зерттеу.

Гендерология мәселесі - тіл білімінде жанадан зерттеліп жатқан сала. Бұл туралы И.Г.Ольшанский, А.В.Кирилина: «Гендер: лингвистические аспекты» атты мақаласында: «Гендерные исследования это новое направление в гуманитарной науке, находящийся сейчас в процессе становления. В центре его внимания - культурные и социальные, а также языковые факторы, определяющие отношение общества к мужчинам и женщинам, поведение индивидов в связи с принадлежностью к тому или иному полу, стереотипные представления о мужских и женских качествах - все то, что переводит проблематику пола из области биологии в сферу социальной жизни и культуры» деп жазады [1, 133 б.].

Т.М.Абдрахманованың зерттеуіне қарағанда лақап есімдері қазақ, орыс, неміс тілдері бойынша олардың көбі ер адамдарға қойылады. Бұл әр тілдің өзіне тән ерекшелігін бар екенін көрсетеді. Неміс және орыс тілдеріндегі лақап атаулар жынысқа байланысты өзгешеленеді, ал қазақ тілінде бұл ерекшелік байқалмайды, себебі род категориясы тек орыс, неміс тілдеріне тән. Бұл ерекшелік дейді автор: «ер адамдар мен әйел адамдардың мінез құлқына байланысты болуы тиіс. Кез келген елде әйел адамдар ер адамдармен салыстырғанда жұмсақ мінезді, нәзік жанды, инабатты болады, сондықтан да әйел адамдарға көп лақап аттар қойылмауы керек» Осы зерттеуде қазақ, орыс, неміс есімдері қарастырылған, соның нәтижесінде ер адамдардың бейресми есімі – 70-пайыз, ал әйел адамдардың бейресми аты - 30 – пайыз [2, 129 б.].

Сонымен, қарастылып отырған тілдерде лақап аттарының саны әйел адамдарға қарағанда ер адамдарға біршама көп қойылады. Қорыта келгенде, бұл ерекшелік тек биресми есімдерге ғана тән емес, ер адамдар мен әйел адамдардың ресми есімдеріне де тән.

Демек, антропонимдер жүйесінің қазіргідей ежелгі заманда да ерекше әлеуметтік-мәдени мәні болған. Бурят тіліндегі антропонимдерді зерттеген ғалым А.Э. Митрошкина мұны былай деп көрсетеді: «Имя рождалось как слои и их предметных атрибутов. Имя не только имеет функцию обозначения индивидов для удовлетворения практической необходимости общения а пределах определенных социумов, но и сложным образом отражает, фиксирует состояние их культуры» [3, 107 б.].

Бұл сонымен бірге антропонимияның динамикалық сипатын да дәлелдейді. Түркі антропонимикасын зерттеуші ғалым В.У.Махпировтың еңбегінде ол туралы былай тұжырымдалған: «Для исследования основных закономерностей формирования и функционирования древнетюркской ономастики необходимо рассмотреть этнокультурную и политическую историю древних тюркоязычных народов, поскольку многие факторы данной истории оказывали решающее влияние на ономастическую систему, которая живо реагировала на различные изменения в этносоциальной, экономической, политической жизни тюркского общества, четко фиксируя в своей структуре смену территорий, характер изменений в политической и социальной сфере, культурные и экономические метаморфозы, коими богата история тюркоязычных народов древности и средневековья» [4, 302 б.].

Қорыта айтқанда, антропонимдік жүйенің қызметі әрбір қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өрісінің дамуымен ұштасып жатады және жан-жақты ақпаратқа ие. Осымен байланысты «Қазақ ономастикасы. Жетістіктері мен болашағы» атты осы саладағы зерттеу нәтижелерін қорытып, болашағын бағдарлаған Т.Жанұзақов пен Қ.Рысберггеннің еңбегінде антропонимияның әлеуметтанымдық зерттеу нысанын былайша анықтаған: «1) тіліміздегі антропонимдік жүйенің қалыптасып дамуы мен қызмет аясының жалпы мәселелерін теориялық әрі методологиялық тұрғыдан зерттеудің жалпы проблемалары; 2) антропонимдерді тұтас бір жүйе ретінде зерттеу; 3) кісі аттарын әлеуметтік-қоғамдық, тарихи категория ретінде қарастыру; 4) кісі аттарының пайда болу, жойылу заңдылықтарындағы тарихи-әлеуметтік жағдайлардың себеп-салдарын анықтау; 5) кісі аттарының сөйлеу тілі мен жазба тілдегі қызметін, қос тілдегі орны мен мәдени қарым-қатыстағы мән-маңызын зерттеу; 6) кісі есімдерінің экспрессивті-эмоционалдық қызметін тексеру (көркем әдебиетте, баспасөзде, күнделікті тұрмыста қолданылу ерекшеліктері); 7) антропонимдер жүйесіндегі интернационалдық, ұлттық ерекшеліктерді, олардың өзара байланыс, бірлігін зерттеу; 8) қазақ антропонимдерін байытудағы басқа ұлт антропонимдерінің әлеуметтік мәні; 9) көпұлтты Қазақстан Республикасында қазақ антропонимдерінің қолданылуы мен

қызмет аясының әлеуметтік сипаты; 10) антропонимдерді тілдік және тарихи тұрғыдан топтастыру» [5, 44 б.].

Когнитивтік лингвистиканың ең басты категорияларының бірі – «ғаламның тілдік бейнесі» немесе «дүниенің тілдік бейнесі». Г.В.Колшанскийдің пікірінше, «ғаламның тілдік бейнесі» жөнінде жеке әңгіме етуге болмайды, себебі бұл ұғым «тілдік санамен» тікелей байланысты [18, 25 б.]. Қазіргі таңда отандық лингвистикада этнолингвистикалық бағытта жемісті еңбек еткен қазақ ғалымдары Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, Ж.Манкеева, М.Копыленко, Г.Смағұлова т.б. зерттеулері тек этнолингвистика үшін емес, когнитивтік зерттеулер үшін де құнды мазмұнға ие. Қазақ ономастикасының негізін қалаушылар Т.Жанұзақов, Ә.Әбдірахманов, Е.Қойшыбаев, Ғ.Қоңқашбаев, В.Н.Попова, Е. Керімбаев т.б. ғылыми еңбектерінде қазақ жалқы есімдеріне кешенді түрде тілдік зерттеулер жасалған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995. – 206 б.
2. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. Алматы: – Дайк-Пресс.2007. – 520 б.
3. Байтанаев А. Мастерство М.О.Ауэзова в эпопее «Путь Абая»: автореф. док.дисс. Алматы, 1971. – 65 с.
4. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990.–245с.
5. Жанұзақ Т. Есімдер сыры. –Алматы, 2004.

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ОНИМДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТОСФЕРАСЫНДАҒЫ ОРНЫ

Шамұратова Шахло

***Резюме.** В статье рассматривается место онимов в ономастической концептосфере казахского языка в романе – эпопее «Путь Абая».*

Көркем шығарманың ономастикалық кеңістігін жасауда қаламгер әрқашанда өзіне таныс ақиқат мәдени-этнологиялық кеңістіктегі ұғымдарға, ұлттық ономастикалық кеңістіктегі бірліктерге, жалпы ұлттық атау жасау қағидаттарына сүйенеді. Сондықтан көркем мәтін кеңістігіндегі жалқы есімдер ақиқат (реалды) ономастикалық кеңістіктегі бірліктер негізінде жасалады, яғни ұлттық ономастикалық кеңістіктің жазушы интерпретациясындағы көркем баламасы жасалады немесе автор идеясына байланысты қиялдан туған, мифологиялық атаулар дүниеге келеді. Осы тұрғыдан алғанда «Абай жолы» эпопеясындағы жер-су атаулары Абай заманындағы қазақ даласында топографиялық, мекен-жайлық тұрғыдан

нақтыланған ақиқат атаулармен тығыз байланыста, сабақтастықта келсе, кісі есімдері көбіне сол тарихи кезеңде ақиқат өмірде болған тұлғалардың есімі. Оның сыртында сол тарихи кезеңде Абайдың өзіне таныс реалды экзонимдік атаулар (өзге тіл, ел атаулары) да көптеп кездеседі.

Жалпы көркем мәтін ономастикасы немесе поэтикалық ономастика – өзіндік зерттеу тәсілі бар ономастика ілімінің айрықша саласы. Ол жалқы есімдердің бойындағы рухани және материалдық мәдениетті ұлттың танымдық тәжірибесімен сабақтастыра отырып, ментальді-когнитивтік түрде таңбаланғанын қарастырумен ерекшеленеді. Бұлай қарастыру шығармадағы жалқы есімге қатысты ұлттық дүниетаным мен мәдениетті, тілдік және тілдік емес ақпараттарды тануға мүмкіндік береді. Қазақ тілінің ономастикалық жүйесінде ұлттың мәдени өмірі мен шаруашылығы, болмысы мен психологиясы, дүниетанымы туралы танымдық ақпараттар қоры бар. Тіліміздегі онимдерге қатысты мәдени ақпараттарды ашу үшін концептілік талдаудың мәні зор. Концептілік талдаудың басты мақсаты – ғалам туралы білім моделін құру және ғаламның тілдік бейнесін түсіндіру. Осыған сай М.Әуезовтің «Абай жолы» романында да қаламгердің халықтық мәдениет пен өмірлік тәжірибесінің барынша жетік меңгергеніне орай және ұлттық болмыс пен ерекшелік туралы білімі концептуалдық жүйе құрап, шығармадағы онимдер концепт құрауға тірек тілдік бірліктер ретінде өз бойына ерекше мол ақпараттарды жинақтаған. «Абай жолындағы» концептілік құрылымдар мен типтерін түрлі қырынан алып қарастыруға болады. Мысалы, шығарманы талдай отырып «Тау», «Су», «Ауыл», «Ру-тайпа», «Жалғыздық», «Қатыгездік», «Ата-ана» т.б. концептілік құрылымдардың жүйесін айқындауға болады. Жұмыста зерттеу нысанына орай осылардың арасынан ономастикалық атау негізінде құралған концептілерге талдау жасалды.

Көркем мәтіндегі концепті мен жалқы есімнің мазмұнында ассоциативтік, мәдени компоненттер белсенді болып келеді. Осы белгілер арқылы олар бір-бірін толықтыра түседі. Жалқы есімдер мәтінде вербалдану арқылы көркем концепт атауы ретінде репрезентацияланады.

Ұлттық мәдениетті, тілді тілден тыс фактілер арқылы санада кодталған этностың дүниетанымы мен болмысының фрагменттері құрайды. Қазақ тіліндегі топонимдік бірліктер **ұлттық мәдени кодтарда**: соматикалық кодта, заттық мәдени кодта, биоморфтық, кеңістік кодында репрезентталады. Бұған қарап, топонимдік концепт ең алдымен кеңістік, табиғат, онома эмбебап концептілері құрамында қарастырылады, сондықтан оны параметрлік концепт түріне жатқызуға болады деп есептеуге болады. Өйткені, біріншіден, кеңістіктің өзі түрлі физикалық параметрлік қасиеттерге ие болса, екіншіден, материалды, ақиқат геофизикалық нысананың өзі де қандай да параметрлерге ие.

Мысалы, «тау» концептісі жер бетінде орналасуы мен биіктігі, ұзындығы жағынан осы қасиетке ие. «Су» концептісінің құрылымындағы

топонимдік концептінің аталған концепт белгілері табиғи нысананың, мысалы, көл, өзен, бұлақ концептілерінде көптеген параметрлік компоненттер мен фреймдік құрылымдар арқылы репрезентталады. Концептінің жалқы есімдердің мәтіндегі репрезентант ретінде қарастырылуы ономастикалық бірліктің мағыналық бірлік ретіндегі түсінілуіне байланысты.

М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының ономастикалық кеңістігінде аталмыш мәдени кодтар мен концептілердің барлығы дерлік репрезентталған деуге болады. **«Су» концептісі.** Жердегі гидронимдік кеңістікке қатысты мәдени ақпаратқа ие білімдер жүйесі. Тілдік қоғамдастықтың санасында су, өзен, көл, теңіз, бұлақтар туралы жинақталған эмпирикалық – бейнелі түсініктер, адамның қабылдауы, сезінуі арқылы қалыптасқан ментальдық түсініктері «су», «өзен» концептісінде вербалданады. «Су» концептісінің құрылымын шығармада біз негізінен «теңіз», «мұхит», «көл», «өзен», «бұлақ», «тау суы» микроконцептілері арқылы жүйеленетіндігіне көз жеткіздік. «Абай жолындағы» сулы кеңістіктің жалпыланған бейнесін **«өзен»** концептісі арқылы негіздеуге болады. Мысалы, **Бақанас, Борлыбай, Байқошқар, Еділ, Ертіс** т.б. өзендері және т.б. этномәдени құндылығы жоғары гидронимдік концепті негізінде құрылымдауға болады. Қазақ халқының ғалам бейнесінде «су» концептісі виртуальдық маңызы зор әмбебап концепт болғандықтан, қазақ тілінде «су»-ға қатысты этномәдени жүктемесі бар ақпараттар тек атаулар ретінде ғана емес, сонымен бірге, архетиптік наным-сенімдер, мифологиялық ұғым-түсініктер, ырым-дәстүрлер, фразеологиялық, тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар т.б. арқылы да вербалданады.

«Тау» – жер бетінен жоғарылау жатқан рельефті орографиялық атау. **Тау** тектік — гиперонимдік терминнің лексика-семантикалық өрісіндегі түрлік — гипонимдік қатарын сеңгір, құз, шың, жал, жон, жота, қыр, қырат, бел, белес, асу, биік, дөң, төбе, шоқы, заңғар, кезең сынды халықтық орографиялық терминдер қатарын түзеді. Бұл жердегі ендігі бір мәселе әрбір онимдік атаулардың бойында жинақталған ақпараттың түрлерінде жатыр. Өйткені, мәселен, «тау» концептісінің тау терминінің, тіптен нақты топонимнің семантикалық мазмұнынан анағұрлым кең де ауқымды екендігі, оның вербалдану, репрезентталу жолдарының шексіз екендігі белгілі. Мұнда ұлттық топонимдерге қатысты мәдени код жасырынған.

Ұлттық мәдени кеңістіктің тереңде жатқан қабаттары мәдени тұрғыдан кодталған халықтың дүниетанымынан, болмыс тіршілігінің үзіктерінен тұрады деуге болады. Осымен байланысты мәдени код деп мәдениетті түсінуге, танытуға немесе сәйкестендіруге мүмкіндік беретін қандай да бір түрде кодталған ақпаратты түсінеміз. Мысалы, «Абай жолындағы бұл атаулардың ішінде: тау – **Алатау, Шыңғыстау, Қаратау, Семейтау, Бақанастауы, Ақшатау, Доғалаң тауы, Ордатауы;** тас – **Күйметас, Байжан тасы, Қараша қойтасы;** шатқал – **Қырғыз шатқалы;**

жота–**Шақпақты жотасы, Арқат тауының жотасы**; шоқы – **Қарашоқы**; биік – **Үлкен Көксеңгір биігі, Өртеңнің сарша биігі** атаулары т.б. арқылы вербалданып, өзінің семантикалық және концептілік мазмұнында алуан түрлі экстралингвистикалық, ассоциативтік, бағалуыштық ақпараттарды жинақтаған. «Тау» концептісіне қатысты бұл атаулардың мағынасы айқын, энциклопедиялардағы дефинициясы бар, денотаты нақты таңбалар.

«Абай жолы» романындағы көлемді концептілік құрылымның бірі **«Атақоныс»** концептісі – сол жерді мекендейтін қоғамдастықтың дүниетанымы мен болмысын айғақтайтын маңызды білімдер жүйесі болып табылады. **«Атақоныс»** концептісіне **жайлау, атамекен, күзеу, қыстау** т.б. лингвокультуремалары семантикалық тұрғыда қызмет атқарады. Белгілі бір қауымдастық үшін **«Атақоныс»** концептісін құрайтын тілдік бірліктердің «киелі» деген ұғымдық ассоциацияны беретінін де айқын аңғаруға болады.

Романдағы тағы бір концептілік құрылым **«Ауыл»** концептісінің — **«үлкен үй»** фреймін алып қарасақ, Тобықты руының ең үлкен, басты ру екендігін, ру басы Құнанбай әулетіне тиесілі үйлерді ел «үлкен үй» санайтынын байқаймыз. Ортасында бес **үлкен ақ үйлер** бар, көп үйлі ауыл – **Абайдың екі шешесі Ұлжан мен Айғыздың ауылы**. Бұл жерде **«үлкен үй»** концептісінің тарихи ақпараттық қабатында қаншама этнотанымдық сипаттағы ақпарат, мәдени код жатыр. Ол кодтың мазмұны жоғарыдағы мәтінде рубасы анасының шаңырағы ғана емес, бүкіл елдің құрметті анасы, тайпа анасы ретінде танылатындығымен байланысты. Оған барша жұрт үлкен құрметпен, сыйластықпен қарайды. Яғни бұл да халқымыздың менталитетінің айрықша бір ерекшелігін айғақтайды және үлкенге, анаға, оның ақыл-парасаты мен кеменгерлігіне деген құрмет халқымыздың ізгілік пен құндылықтар жүйесінен орын табады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995. – 206 б.
2. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. Алматы: – Дайк-Пресс.2007. – 520 б.
3. Байтанаев А. Мастерство М.О.Ауэзова в эпопее «Путь Абая»: автореф. док.дисс. Алматы, 1971. – 65 с.
4. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990.–245с.
5. Жанұзақ Т. Есімдер сыры. –Алматы, 2004.
6. Мұқанов С.Қазақ қауымы (Танымдық және этнографиялық шолу). – Алматы: Ана тілі, 1995. –304б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЭКСПРЕССИВТІК СТИЛИСТИКАСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ

Шірінбет Жанерке

Резюме. В статье рассматривается краткий обзор изучения проблем выразительной стилистики казахского языка.

Тілдің экспрессивтік табиғаты мен болмысын логикалық, философиялық, психологиялық тұрғыдан тануға, оның тілге әсері мен тілде таңбалануын, жалпы тілдің қызметіне әсерін анықтау және осымен байланысты экспрессивтік стилистикалық мәселелердің зерттелуіне шолу жасау көзделді. Экспрессивтілік – адаммен, оның ойлауымен, сезімдік таным-түйсіктерімен тығыз байланыста танылатын күрделі құбылыс. Экспрессивтіліктің психологиялық табиғаты қаншалықты күрделі болса, оның тілдік таңбалық сипаты да соншалықты көпқырлы және сан алуан. Тілде таңбаланатын адамның шығармашылық танымы, көркемдік ойлау жүйесі, ұлттық дүниетанымы мен сезім-түйсіктері тілдің экспрессивтік күшеюатын айқындайтын факторлар болып табылады. Тіл құралдарының экспрессивтілік нысаны болуы ақпараттық қана емес, экспрессивтік мәліметті жеткізу әлеуеті арқылы көрінеді.

Сөйлеуде эмоционалды-экспрессивтік мағынаны жеткізуші тіл бірліктеріне дыбыс, сөз, сөз тіркестері, сөйлем жатады. Осылардың барлығы жиылып, тақырыптық-композициялық тұтастық құраған кезде тұтас мәтіннің эмоционалды-экспрессивтік тонын, ырғағын жасайды. Лексика адамның дүниеге, сыртқы ортаға қатысты сезімдік дүниетанымның тілдік картинасын бейнелесе, сөздің түрлі морфологиялық формалары, сөйлем мен мәтін және дыбыс адамның сыртқы ортамен сезімдік қатынастарының өзара байланысын, динамикасын нақты контекст жағдайында бейнелейді.

XX ғасырдағы Ш.Баллидің концепциясының негізінде стилистика тілдің экспрессивтік формалары туралы ілім ретінде анықталды. Стилистика тілдік жүйе элементтерінің эмоционалды-экспрессивтік, сонымен қатар тілдің мәнерлегіш құралдарының қалыптасуына әсер ететін тілдік деректердің өзара әсерін зерттейтін ғылым ретінде таныла түсті [1].

XX ғасырда тіл білімінің үлкен жетістіктерге жетуі, жаңа бағыттардың пайда болуы стилистика ғылымының қарқынды дамуына әсер етіп, стилистикада тілдің функционалдық қырлары басты назарға ілікті. В.Матезиус бастаған чех ғалымдары әдеби тілдің функционалдық сипатын зерттеуге ерекше көңіл аударды [2]. Орыс стилистика ғылымында В.В.Виноградов жаңа бір кезеңнің бастамасы болды деп айтуға негіз бар. В.В.Виноградовтың еңбектерінде [3] тілдік-функционалдық концепция басым бағыт болса, оның негізін тілдің халық өмірінің нақты тарихи жағдайларындағы шынайы қызмет атқаруын зерттеуі құрайды.

Стилистика жалпыхалықтық, ұлттық тілдің барлық қырын, оның дыбыстық құрылымын, грамматикасын, сөздігін, фразеологиясын толық

қамтитын күрделі жүйе ретінде таныла түсті. Тіл тұтас құрылымның тарихи дамуындағы іштей байланысқан элементтері тұрғысынан емес, оның тарихи дамуы барысындағы функционалды жіктелісі және әртүрлі сөйлеу құбылыстарының экспрессивтік бояулары мен реңктерінің сәйкестілігі тұрғысынан қарастырыла бастады. Тілдік қарым-қатынастың салалық қолданысы, сөйлеудің жекелеген қоғамдық шектелген түрлерімен (яғни, функционалды стильдермен) байланыста алып зерттелді. XX ғасыр басындағы және одан кейінгі орыс әдеби тілі, стилистикасы мен тіл мәдениетін зерттеудегі ізденістер (Г.О.Винокур, Л.В.Щерба, А.Н.Гвоздев т.б.) [4; 5; 6] осы бағыттағы зерттеулерді тереңдетіп, одан әрі дамытты. Сөз семантикасының экспрессивтік, эмоционалды және бағалаушылық компоненттері және олардың денотативті мағынамен байланысына айрықша назар аударылды.

Б.Қ. Ақбердиева тілді антропологиялық бағытта зерттеу барысында тіл және адамның рухани белсенділігі; тіл мен ойлау; тіл және адам физиологиясы; тіл және индивид психологиясы; тіл және мәдениет; тіл және таным; тіл және қоғам; тіл және жалпыхалықтық құндылықтар; тіл және коммуникация сияқты мәселелерді алға қою керек дейді [3, 74]. Адам санасында тұтас күйінде қайталанып өмір сүріп отыратын ғалам бейнесін жүзеге асыратын – тіл. Адам баласының тілі адам – әлем қатынасының нәтижесінде пайда болатын жалпы адамзатқа ортақ әлемдік бейне тіл – ойлау бірлігінің көрінісі болып саналады. Адам қоршаған ортаны ойлау арқылы танып біледі, ол адам санасында көрініс табады. Адамның шындық болмысты танып білуі ой арқылы жүзеге асса, тіл – ойдың бейнелеу нәтижесін бекітудің құралы ретінде қызмет етеді.

Қандай тіл болмасын өзінің тілдік құрылымы мен тілдік үлгілері жағынан ерекшеленгенімен, шындық болмысты түсінуде ортақ танымдық дүниелерден тұрады. Сонда таным мен түсінік тіл арқылы емес, ми, ойлау арқылы жүзеге асады. Яғни ғалам бейнесі дегеніміз – концептуалды (логикалық) және тілдік үлгілер формасымен берілетін санамен тікелей байланысты дүние туралы білімдер жиынтығы. Кезкелген халықтың ойлау ерекшелігі оның ұлттық тілінде көрініс табады. Себебі адам санасының танымдық қатпарларындағы архетиптер кезкелген ұғымның қалыптасуына қатысып, таным үдерісіне әсер етеді. Қазіргі тіл білімінде осы бағыттағы зерттеулер кешенді сипатта антропоцентристік және когнитивтік лингвистиканың «ғаламның тілдік бейнесі» теориясының негізінде жүргізілуде. Себебі тілді зерттеудің танымдық парадигмасы «дүниені тіл әлемінде тану» қағидасына сай бағытта жүргізілуі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Халық өз даналығын, таныған қазынасын тілінде көрсеткен [4, 161].

Қазіргі таңда ғаламның тілдік бейнесі мәселесі Ю.Н. Караулов А.А. Уфимцева, Е.С. Кубрякова, В.Н. Телия, т.б. зерттеулерінде қарастырылып жүр. «Ғаламның тілдік бейнесі» – когнитивтік лингвистиканың ең басты категорияларының бірі. Г.В. Колшанскийдің пікірінше, «ғаламның тілдік

бейнесі» жөнінде жеке әңгіме етуге болмайды, себебі бұл ұғым «тілдік санамен» тікелей байланысты [5, 25]. Ж. Манкееваның пікірінше, «...тіл мен ой немесе таным, тіл мен ұлт, т.б. мәселелер ұлтты, ұлттың танымын өзінің терең құрылымдары арқылы тұтастырушы, тілдің табиғатын анықтауға байланысты қазіргі тіл білімінде осындай жаңа бағыттардың айқындалып, қалыптасып, дамып келе жатқаны байқалады» [6, 43]. Тіл мен таным сабақтастығын қарастыратын когнитивтік лингвистика саласының негізгі зерттейтін нысаны – адам – тіл және шындық болмыс. Яғни адамның шындық болмысты тануы, ақиқатқа деген көзқарасы, қабылдауы тілде бейнеленеді. Тілдегі адам факторын тереңінен зерттеу нәтижелері санадағы ақиқат дүниенің бейнесін, оның ішінде дүниенің тілдік бейнесін анықтауға әкелді. Тілдік санада дүние бейнесін қалыптастыруда тіл екі түрлі қызмет атқарады: біріншіден, тіл қойнауында дүниенің тілдік бейнесі жасалады. Бұл – адам санасындағы әлемдік бейнелердің ең терең қабаты. Екіншіден, тілдің өзі басқа дүние бейнелерін танытуға, оның мазмұнын ашып көрсетуге, түсіндіруге қолданылады. Тіл арқылы индивидтің жинаған тәжірибелі білімі ұжымға тарайды

Қазақ тіл білімінде стилистикаға қарасты мәселелердің зерттелуі А.Байтұрсынұлы [7], Қ.Жұбанов [8] еңбектерінен басталады. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» көркем сөз бен көсем сөзге қатысты ой толғамдары, Қ.Жұбановтың Абай поэтикасының қыр-сырын ашқан мақаласы мен басқа да еңбектері бұл саладағы алғашқы қарлығаштар болды. Ал стилистиканың жеке ғылым тармағы ретіндегі іргетасы қалануы М.Балақаевтың есімімен байланысты. Алғашқы басылымы 1966 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің стилистикасы» оқулығы стилистиканың пәні мен нысанын, ғылымдар ішінде алатын орнын анықтаған тұңғыш еңбек болды. Мұнда стилистика ғылымының мақсат-міндеттері, функционалды стиль түрлері, әсіресе қазақ тілі стилистикалық құралдарының сипаты бір жүйеге түсіріліп қарастырылады. Экспрессивтік стилистиканың мәселелері тілдік бірліктердің эмоционалды-экспрессивтік қызметіне қатысты қарастырылды [9].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Балли Ш. Французская стилистика . -Москва: Наука, 1961. -394 с.
- 2 Матезиус В. Язык и стиль // Парижский лингвистический урок. - Москва: Прогресс, 1967. -523 с.
- 3 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. -Москва: АН СССР, 1963. -255 с.
- 4 Винокур Г.О. О задачах истории языка // Звягинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II . -Москва: Высшая школа, 1960. -281 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАСЫНЫҢ ЛОГИКА- ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Шірінбет Жанерке

Резюме. В статье рассматриваются логико-философские основы лингвостилистики казахского языка.

Тіл мен ойлаудың байланысы, олардың өзара әрекеттесуі барлық лингвистикалық және философиялық бағыттарда мойындалып, қай уақытта да түрлі қырынан қарастырылып келеді. Бірақ стилистиканың философиялық негіздері мен ол байланыстың сипаты, маңыздылығы жөнінде қазақ тіл білімінде терең сөз бола қойған жоқ. Ал шындығында, стилистиканың философиялық негіздерін тану арқылы тіл мен ойлау мәселесінің тағы бір арнасы анықталып, стилистиканың теориялық бір тамыры анықталады және аса маңызды тұсы – адамның дүниетанымындағы тілдің түпмәні, адамзат қоғамы мәдениетінің мәртебесі айқындалады.

В. фон Гумбольдттың тіл мен ойлаудың өзара тығыз қарым-қатынасы туралы концепциясына сүйенетін болсақ, мынадай мәселелер ерекшелініп алынуы керек деп санаймыз. В. фон Гумбольдт ең алғаш рет тілді тек адамдардың қарым-қатынас құралы ғана емес, дерексіз, топтастырылған ойлаудың аса қажетті шарты екендігін дәлелдеді. Ақыл-ой әрекеті – тек қана рухани әрекет, онда да терең тамырдан тыныс алатын дыбыстық тілмен білінбейтін, тек сезімдік қабылдауда ғана түсінілетін құбылыс болып табылады. Соның негізінде ғана тіл мен ойлау әрекеті айрылмас тығыз бірлікте болып танылады. Адамның «өз ішінен ойлау барысы» деген құбылыстың өзі тек қана тілдің көмегі арқылы жүзеге асырылады. «Тіл – ойлауды ұйымдастыратын орган болып табылады».

Тіл ойлауға шешімділік жағынан ықпал ететін құбылыс. Сол жағынан қарайтын болсақ, тіл адам ойының танымдық әрекетін, оның бағыты мен мазмұн сипатын анықтайтын күшке ие болып келеді. Сөз сыртқы заттың (предметтің) жай ғана таңбасы емес. Сөз – сол заттың адам жанында орналасатын бейнесі. Жеке адамның сөйлеген сөзінде сыртқы заттың тікелей бейнесі емес, оған араласқан сөйлеушінің жан дүниесінің қабылдау мүмкіндіктерінің нәтижесінде жаңадан дерлік пайда болған бейнелер қолданылатынын осылай танытқан В.Гумбольдттың бұл концепциялары стилистиканың негізгі заңдылықтарына алынуы тиіс [1].

Лингвистикалық салыстырмалылық болжамын қалыптастырған Сепир – Уорф теориясын басшылыққа алатын болсақ, онда мінез-құлық пен ойлаудың тілге қатысы терең тануды қажет ететін мәселе екенін айқын түсінеміз. Әрине, бір қарағанда, Сепир – Уорф теориясы жалпыадамзаттық ойлау бірліктерінің бар екенін жоққа шығарғандай болып көрінуі ықтимал. Ал шын мәнінде, Сепир – Уорф болжамы бойынша, ұлттық ойлау мен

ұлттық сөйлеудің қарым-қатынасын тану арқылы ғана жалпыадамзаттық логикалық категориялар танылуы мүмкін деп түсінуіміз керек [2].

Тілді логикалық тұрғыдан талдап-танудың негізгі мақсаты мен міндеті – тілдің ойды құраудағы, сыртқа білдірудегі қызметі қалай, қайтіп, қандай жолмен жүзеге асырылатынын анықтауға ұмтылу болып табылады. Жалпылама түрде айтар болсақ, тілдегі сөздер, сөз тіркестері қалай да бір шындық болмыстағы заттарды білдіріп, соларды таңбалауға қызмет етеді. Яғни сыртқы дүниедегі заттардың адам санасындағы ерекше бір «өкілі» іспетті қызмет етеді. Осымен де байланысты, логиканың міндеті – сол сыртқа білдірілу процесінің ерекшеліктерін (тіл элементтері мен олардың байланысын) және сыртқы дүниедегі заттардың өзара байланысын тану болып анықталады. Бірақ бұл жерде ерекше есте тұтар мәселе бар, ол – тіл мен оның таңбалап тұрған заттарының арасында тікелей байланыс бар деп саналмауы. Тілдің басты механизмдері ойдың, оймен бөлшектеп танудың, Абайша айтқанда, «тұтасты қырыққа бөліп танудың» қызметін атқаратынын мойындай отырып, сыртқы ерекше дүниенің ішкі ерекшелікке «ауысуындағы» заңдылықтарды тану логикалық талдаудың негізгі мақсаты болып келеді.

Табиғи тілді логикалық талдаудың нәтижесі арнайы формалдық тіл жасауға алып келетіні белгілі. Сол арнаулы формалдық тіл негізінде логика мен тілдің байланысын тануға, соның негізінде стилистиканың логикалық негізін тануға мүмкіндік болады. Тілдің таным құралы ретіндегі қызметі философияның, логиканың негізгі нысаны бола отырып, сол таңбалар өздері таңбалайтын нәрселермен қандай байланыста болатыны және ол байланыстың сипаты мен ерекшелігі неде екендігін анықтауға мүдделі болады. Табиғи тіл, осы тұрғыдан қарастыратын болсақ, таңбалар жүйесін құрайды. Сонда тілді – таңбалар жүйесі деп қарастырғанда, тілдің стилистикасы негізгі орында тұрады. Өйткені, адам өзінің ойын түрліше білдіруде тілді (таңбаларды) түрлендіре қолдану арқылы өз ойын түрлендіріп отырады. Осыған байланысты тілдік таңбалардың стилистикалық мүмкіншіліктерін тереңірек танудың синтаксистік, семантикалық, прагматикалық аспектілерінің ерекшеліктері айқындалады.

Адамның ойлауы мен тілдік құдіретінің арқасында ғылым да, көркем әдебиет те дамып-жетіліп келеді. Сондықтан да стилистиканың теориялық негіздері ретінде философия мен логика ғылымдарын алудың өзі – стилистикалық мүмкіншіліктердің тамырларында тұнып жатқан құпиялар мен сырларды тануға негіз болады.

Көркем әдебиет стилистикасы қазақ филологиясында бүгінгі таңда қалыптасып, орнығып болды деп айтуға болады. Зерттеушілердің көпшілігі көркем әдебиет стилистикасын әдебиеттану мен лингвистика ғылымдарының аралығындағы жаңа ғылыми сала деп көрсетіп жүр. Шеберлік, көркемдік туралы айтқанда да, әдеби тіл проблемасы көтерілгенде де көркем шығарма тіліне тоқталмай өту мүмкін емес. Өйткені, көркем шығарма тілінен жазушының идеясы, дүниеге көзқарасы көрінеді.

Басқалай айтар болсақ, шығарманың идеясы, кейіпкерлердің мінез ерекшеліктері, әлеуметтік сипаты, өмір сүрген ортасы мен кезеңі, олардың сөйлеген сөзіне жүргізілген талдау мен оларға (кейіпкер) жасалған сипаттама арқылы ашылады. Яғни әдебиет тұрғысынан қарастырғанда, поэтикалық тілдің көріктеуіш-бейнелеуіш құралдары мен олардың көркем дүниенің мазмұнын ашудағы қызметі сараланса, лингвистикалық жағынан осы көріктеуіш амалдарды жасауға қатысқан тілдік бірліктердің ішкі мағыналық потенциалы, сыры басты нысанға алынады да, шығармада эстетикалық қызмет атқаратын тілге талдау жүргізу арқылы автордың жалпыхалықтық тілдің баюына қосқан үлесі анықталады.

Шығарманың көркемдік, өзіндік бітім-болмысын айқындауда жазушы қолданған тілдік құралдың әрқайсысының орны ерекше. Көркем шығарма тілінде кез келген тілдік құрал орынсыз қоданылмайды. Ондағы синтаксистік құрылымдар мен лексемалар, фразеологизмдер, жекелеген дыбыстар – бәрі де көркемдік идеяға қызмет етуге тартылған «желілер» қатарынан орын алады. Әр сөз зергерінің өзіне тән стилі, өзіндік сөз саптау мәнері, ой-толғау әдістері болады. Жазушының қолындағы қуатты қаруы – тіл, шұрайлы сөз десек, ол сөз халықтың тіл байлығы болып табылады. Ал көркем туынды авторының шеберлігі айтар ойын – бейнелі, мәнерлі, айқын жеткізуінде жалпыхалықтық тіл байлығынан қажетті деген тілдік құралдарды сәтті таңдап алып, керегіне жарата білуінен көрінеді. Тілдік құралдардың стильдік жүк арқалау мүмкіндігінің дәрежесі мәтіннен, оның қолданысынан айқын аңғарылады. Әр сөздің құдіретін дұрыс танып, оған көркемдеуші қызмет арту қаламгердің шеберлігіне байланысты. Әр функционалды стильдің өзіндік ерекше стильдік қабаты болады десек, көркем шығарма- дыбыстан мәтінге дейінгі аралықтан орын алатын тілдік бірліктердің стилистикалық қызметін анықтауға жағдай туғызатын бірден бір орта.

Көркем шығарма тілі тілдік қолданыстың ерекше бір саласын құрайды. Көркем әдебиеттегі тілдің қолданысын, қандай қызмет атқарып тұрғандығын, тілдік қолданыстың өзгеріске түсуі мен оның себептерін ашып беретін лингвостилистикалық зерттеулер болып табылады. Көркем шығарма тілінің арқауын әдеби тіл фактілер құрайтындығы белгілі. Ендеше тілдің даму процесінде болып жатқан барлық өзгерістердің одан көрініс тауып жатуы заңды нәрсе. Бұл тұрғыдан алғанда көркем мәтінге жүргізілген талдау әдеби тілдің даму бағытын белгілеуге септігін тигізеді. Бірақ көркем шығарма әдеби тілде жазылғанымен көркем шығарма тілі мен әдеби тіл арасында ерекшеліктердің болатындығын ескерген жөн. Мәселен, күнделікті қарым-қатынас жасау қажетін өтейтін әдеби тіл көркем шығармада басқа қырынан танылады. Көркем шығармада әдеби тіл бейнелі құрал ретінде жұмсалып, сол арқылы оқушы сезіміне әсер ететін эстетикалық қызмет атқарады. Мәселен, әдеби тілде нормаға жатпайтын тіл элементі көркем шығармада автордың көздеген мақсатына жету үшін қолданылып, арнайы эстетикалық қызмет атқаруы әбден мүмкін.

А.Байтұрсынұлының сөзімен айтқанда, тілді қолдану дегеніміз- айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білу және сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қоя білу [3].Бұл-бір. Екіншіден,көркем шығарма тіліндегі әдеби тіл нормасынан ауытқу тіл бірлігінің бойындағы жасырын жатқан мағыналық мүмкіндіктерді ашады.

Лингвистикалық талдаулар көркем шығарманы толық түсінуге жағдай туғызады. Сонымен қатар оқырманның тіл мәдениеті мен сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға немесе көтеруге септігін тигізеді. Осы тұрғыдан келгенде көркем туындыға лингвостилистикалық талдау жасаудың қажеттігі талас тудырмаса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Балли Ш. Французская стилистика . -Москва: Наука, 1961. -394 с.
- 2 Матезиус В. Язык и стиль // Парижский лингвистический урок. - Москва: Прогресс, 1967. -523 с.
- 3 Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. -Москва: АН СССР, 1963. -255 с.
- 4 Винокур Г.О. О задачах истории языка // Звягинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II . -Москва: Высшая школа, 1960. -281 с.
- 5 Щерба Л.В. О тройном аспекте языка и эксперимента в языкознании // Звягинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II . -Москва: Высшая школа, 1960. - 281с.

ҚАЗАҚТЫҢ АЙТЫСКЕР АҚЫН ҚЫЗДАРЫНЫҢ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Құрманбекова Ұлжалғас

Резюме: В статье рассматриваются стилистические особенности в поэзии казахских девушек-акынов-айтыскеров.

Бүгінгі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Тұрсынай Оразбаева да Фариза Оңғарсынова, Күлаш Ахметова, Аққұштап апаларымыздың таланттар тобымен қатар тұсауын кесіп, поэзияның жұлдызын жарқырата бұрқыратып, өз өлеңдерімен таныла бастады. Ақын өлеңдері талай тілдерге аударылып, көпшілікке кеңінен мәлім болды.

Қазіргі қазақ ақын қыздары – Тұмар ханымнан бастап, Әлия мен Мәншүкке дейінгі ұлтымыздың қаһарман қыздарының поэзиядағы қайталанбас көрінісі. Оның жасындай жарқыраған өр рухты өлеңдері жылағанды жұбатты, қамыққанды қуантты. Оның жырларына Махамбеттің асқақ рухын, Мұрат ақынның түпсіз терең мұңын, Құрманғазының кемерінен асып төгілген шалқар шабытын жаздай танысыз.

Бүгінгі қазақ қызы дүние жүзілік ғалымдар жиынында ғылымда ашқан тың жаңалықтарымен сөз сөйлейді; XX ғасырдың талғампаз оқырмандарының алдында өзінің алмастай өткір, күн шуағындай нәзік жырларын оқиды.

Мұның бәрі - біздің өскелең өмір тынысымыздың айқын айғағы. Қазақ халқының ақын қыздары туған әдебиетіміз тарихында өздерінің асқақ та айбынды, нәзік те сезімтал жырларымен қалары сөзсіз.

Ана сүтімен бойыңа дарыған, қаныңа сіңген тылсым күшті сәбидей үлдетіп, үкідей үлпілдетіп мәпелеп, тәрбиелеп, ұштамасаң, тілі шала шыққан күйінде, сақау-мақау қалпында, жарым-жан болып қала беретініне күмән келтірмеймін ақындық қасиет адамға алғашқы жүрек лүпілімен бірге байланатын табиғи қасиет, оны тәрбиелеу, қанаттандыру – әркімнің өз бағына немесе сорына байланысты. Ал, қыз баласының осы жолды талдауы бұл барып тұрған үлкен ерлік. Себебі, ақын болып өз жұртының мұңын жоқтау, замана ағымына тіл қата алу, халық пен билік арасына ізгілік көпірін салу сынды өмірлік қағидаларды өзіне медет қылу нәзік жандыларға ауыр тиетіні рас.

Ақындық – бақ құсы деп кім айтты? Ақындық – сәт сайын, сағат сайын өзіңмен өзің арпалысу, өзіңді өзің жеу, Тәңірден, тылсымнан медет сұрау, бермесе – күту, зарығу мен тарығу, іңкәрлік пен құштарлықтың алапат майданында, Кербаланың шөлінде бір ауыз сөз үшін жан алып, жан берісу. Ұтарың – бір шумақ ғұмырлы өлең, ұтқызарың – ғұмырың. Әрине, кеудесіне Алла дем салған жалғыз шумақ жақсы өлеңнің қанағатын еш бағыттың өлшеміне сыйғыза алмайсың. Кейде түсінде өлең жазылады. Ояңғаныңда сол өлеңнің бір жұрнағы жадында қалса, соның азабы мен ғажабы талай күн мазанды алады.

Фариза өлеңдері оқырмандардың жан азығына айналған қымбат дүние. Ол — мұғалім үшін тәрбие құралы. Көркемсөз майданында ақынға, жазушыға тән ерлік, батылдық, адалдық, ұлтжандылық, намысқойлық сияқты адамгершілік — азаматтық қасиеттердің асқар биігінен көрінген ақын. Фариза жырлары кейінгі ұрпақты ар-намысқа, ерлікке, нәзіктікке, ананы, әкені, туған жер, адамзатты сүюге бастап апаратын ақ жол іспетті.

Фаризаның атақты «Өлең» атты өлеңінен ақынның әлденеден мұңайған кезінде, біреудің «пысықтығынан» жүрегі мұздаған кезде, кешегі досының бүгін жерігенін көргенде, Фаризаның досы, сенері, мұңдасы, сырласы, атар оғы, берер дәрі-дауасы поэзиясы болғанын көреміз. Бұл мына өлең-жолдарында анық көрініс тапқан:

Дала күндерімнің,
Нала түндерімнің,
Серігі болғаның үшін,
Сенімі болғаның үшін,
Мен сені аялаймын.
Көңілді жайлы күнімді,

Азапты, қайғы- мұңымды,
Өзіңмен бөліскенің үшін,
Қапам мен жеңістерім үшін,
Менің мынау қиындау тағдырым болып
О баста көріскенің үшін.

Өлең, мен сені аялап өтем!» [1, 188 б.]

: Ақынның тұңғыш кітабы ол «Сандуғаш» атты өлеңдер жинағы. Кейіннен «Маңғыстау маржандары», «Мазасыз шақ», «Асау толқын» «Дауа» т.б өлең кітаптарымен қатар күрескер ақын Махамбет Өтемісұлы туралы «Алмас қылыш», қазақтың өнерлі қыздары Майра, Сара жайлы «Тартады бозбаланы магнитім», «Сайраған Жетісудің бұлбұлымын» «Қарғыс» сондай-ақ «Дала тағдыры», «Ақбөбек жырлары», «Мүшәйра» т. б. поэмалары жарияланды.

Өлең — өмір, өлең — сезім десек, сырлы лирикаға тән ерекшелік өмір құбылысын жүрек толқынысы мен шынайы тербеліс арқылы жеткізу болып табылады. Ендігі кезекті Фариза ақынның оқырман жүрегінен орын алған жырларына кезек береміз

Атажұрттан аңсап тапқан байырқалы бақыты мен туған жерге деген толас таппас сағынышы соншама бір үйлесімділікпен өріліп келіп Марфуға Айтхожинаның ақындық сұлу ажар-келбетін мүсіндейді. Ақын тұлғасы осылайша өрлеп асқар биіктерге көтеріледі. Ол исі қазақтың сөзін сөйлеп, мұратын толғайтын кең тынысты азамат ақынға айналады. Парасат төрінен айбындана «Мен атынан сөйледім Қазағымның!», «Кенелермін күндерге шабысы мол, Болмаса да бұл шақта бар ісім оң. Кенесары, Абылай болмасам да, Ел намысы - Менің де намысым ол!» деп шамырқанған аққу жүректен айналып кеткің келеді-ақ. Дегенмен де, дегенмен де дейміз-ау... Ақын өзі бір өлеңінде айтқандай, жүрек темір емес қой... «Жүруші едім тәңірге тілек қылып, Туған жерге тұрады Жүрек бұрып... Шығыс жаққа қараймын бой шымырлап, Алатауға арқамды сүйеп тұрып»... Туған жерден қаршадай қыз сонау 1958 жылы кеткен екен. Содан ат ізін салып, ана қабірінің басына тәу ету отыз жылдан кейін ғана мүмкін болған. Одан бері де ширек ғасырдан асып жығылыпты.

Ақынның аққу жүрегі бұдан әріге шыдамаған. Өткен жылдың соңын ала, жөн-жобасымен, жол-жоралғысымен ақ қар, көк мұзда борандатып барып Құлжаның төрінде «Туған жерін аңсамайтын жан бар ма» атты шығармашылық ән-жыр кешін өткізіп қайтқан болатын. Содан бері айрықша ақынның жүзі шат, көңілі тасқын. Құлжадағы ағайын, бауырлармен қауышудың керемет сәттерін, шалқыған қуанышын қымыздай сапырып айтқан кезде сол ерекше жан тебіренісін көргеннің ғана емес, тыңдағанның да арқасы қозғандай. Ал осыған, арманның ақ туы желбіреген мерейлі сәтке жеткенге дейін қаншама қияпатты қиын жолдар жүріп өтті десеңізші... - Ол бір алай-түлей заман болған екен ғой, - дейді ақынның өзі. - Менің кіндік қаным қазіргі Шыңжаң өлкесі, қазақша айтқанда, Еренқабырға, Құлжада тамса да, барлық ата-бабаларым осы Қазақстанда туып-өскен. Ата

қоныстары Талдықорған облысының, қазір Ілияс Жансүгіров дейді, Көкөзек, Ордабай дейтін жерлері. Жаз жайлаулары - Бүркітті шыңының етегі, Мұздыбұлақ, атақты Ілияс, Ғали ақындар жырлайтын Қора тауы. Керек десеніз, қажы атамның атымен Айтхожа жайлауы да болған. Аталарым жайлауға шыққан жердегі бұрқыраған жабайы арасанды Айтхожа арасаны дейді екен. Қажылыққа барған, ел сыйлаған, би, шешен болған кісі. Жұрт жазда барып арасанда емделіп, сол кісіге тәу етіп қайтады екен. Содан қиын заман орнап, ел басына қара күн туған ғой. Әйтпесе адам туған елді, Жетісудай керемет жәннат жерді тастап беті ауған жағына кете ме тегіндікпен? Сол алапат жылдарда алғаш совет өкіметі келіп кәмпеске жүргенде бай-құлақ деп қажы атамды 70 жасында қол-аяғын кісендеп итжеккенге айдайды. Әкемнің Шәймерден деген інісін атып жібереді. Әкем сол кезде Қарағаш мектебінде мұғалім болып жүрсе керек, оны кейінірек ұстайды, ал шешемді ешкіммен қатынастырмай, аса қауіпті халық жауының әйелі ретінде аңдуға алады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Т.Тебегенов. Халық аңыздары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі. – Алматы, 2001.- 156 б.
- 2 Айтыс / Құраст. Мұқанов С. - Алматы: Қазбірмембас,1942. – I том. - 248 б. 2. Қазіргі айтыс / Құраст. И.Нұрахметұлы, С. Дүйсенгазин. – Астана: Күлтегін, 2004. – I том. – 312 б. 3. Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы, 1976. – 185 б. 4. Мақпырұлы С. Адамтану өнері. – Алматы: Арыс, 2009. – 214 б.
- 3 Жукенова А. А., Тайманова С. Т. Айтыс - халық өмірінің жарқын көрінісі // Молодой ученый. — 2015. — №1.1. — С. 122-124.
- 4 Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007.

КӨРКЕМ ПРОЗАСЫНДАҒЫ МОДЕРНИЗМНІҢ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ КЕЙІПКЕР ДАРАЛЫҒЫ

Алипбаева Ақнұр

Резюме: В статье рассматривается проявление модернизма в художественной прозе и индивидуальность героя.

Қай ұлттың, қай халықтың басынан өткерген тарихи кезеңдерімен, өмір тіршілігімен байланысты туындаған салт-дәстүрімен, өнерімен, дәстүрлі мәдениетімен терең танысу үшін ең алдымен сол ұлттың әдебиетіне ден қою керек.

Әдебиеттің күдірет күші – адам жанының тереңіне еніп, сезім пернелерін шертуінде, адамға рухани азық болуында. Ежелден «асыл сөздің» қасиетіне жетіп, оны бағалай білген халқымыздың әдеби дамуы тұтас әдеби кезеңдер мен құбылыстарды қамтиды. Ауыз әдебиетінен бастау алып, ғасырлар бедерінде үнемі дамып, жаңарып, өсіп отырған әдебиетіміздің өзіндік ұзақ

тарихы бар. Осы тарихи кезең әдебиет әлеміне құнды көркем туындыларды әкелді. Әдеби дәстүр әдеби процесс өзегінде жалғасын тауып, дамып, үнемі жаңарып, жаңғырып отырды.

XX ғасыр басында әдебиеттегі жаңа көркемдік ағым модернизм қазақ әдебиетінде кең қанат жая бастады. Модернизм француз тілінен аударғанда жаңа заманғы, жаңа деген ұғымды білдіреді. XX ғасыр басында өзгеше стильмен модернистік үлгілерді өз шығармаларына шебер сомдаған жазушылар Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Әуезов еді. Ж. Аймауытов шығармаларындағы модернистік үлгілердің көрінісін оның кейіпкер психологиясына терең енуінен байқаймыз. М. Жұмабаев шығармаларынан да модернистік идеяның ерекше тұстарын Мағжан шығармаларындағы символикалық эстетика принциптері, адамның жан күйзелісін терең бейнелейтін экзистенциализм мен сезімтал экспрессионизмнен көреміз. Ал М. Әуезов шығармаларындағы модернизмнің белгілері оның – «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлуы», «Жетім» әңгімелерінен байқалады. «Қорғансыздың күні», «Қаралы сұлуы», «Жетім» әңгімелерін бір арнаға тоғыстырып отырған мәселе – жалғыздық. Адам өмірінің жалғыздығы, адам тағдырының тәлкекке түсуі. Жазушы кейіпкер жалғыздығын суреттей отырып, кейіпкердің ішкі табиғатын, болмыс-бітімін ашады. Жазушының суреткерлік шеберлігінің өзі де осы адам жанын, ішкі психологиясын терең тануында жатса керек.

Көркем бейне және оның қоғамдағы орны, тіршілік-тынысы арқылы көрінген мінез-құлқы жиырмасыншы ғасыр көркем сөз өнерінде тұғырлы орын тапқан құбылыстарға айналды. Ұлттық әдебиетіміздің алтын ғасыры болып табылатын жиырмасыншы ғасыр бұрын-соңды болмаған биік белеске көтерілді, жоғарғы даму деңгейіне жетті. Б. Майлин, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов сынды ұлы қаламгерлеріміздің шығармаларынан бастау алған дәстүр кейінгі әдебиеттен де жалғасын тауып, жаңаша сипатқа ие болып жатты. Қазақ прозасының тақырыптық ауқымы кеңейді, мазмұны тереңдеді, шығармадағы авторлық идея терең мәнге ие болды. Сондай-ақ қазақ әдебиеті дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік өзгерістері мен құбылыстарын бейнелеуде, соған лайық алуан қырлы адам характерін жасауда үлкен табыстарға жетті. 60-80-жылдары қазақ прозасы адамның жан әлеміне үңілуімен, адамның ішкі дүниесінің нәзік иірімдерін сөз етуімен, адам болмысына назар аударымен ерекшеленеді. Осы кезең қазақ қаламгерлері адам бойындағы барлық мінез-құлық, адамгершілік қасиеттерді терең ашуды мақсат ете отырып, шығармашылық жолда тың ізденістерге барды, көп жетістіктерге қол жеткізді. 60-80-жылдар қазақ прозасының дамып, өсуіне көркемдік-идеялық-эстетикалық тұрғыдан өрістеуіне қазақ қарасөз өнерінің бастау бұлағы болған қаламгерлер шығармашылығы, сондай-ақ дүниежүзілік әдебиетте болып жатқан жаңалықтардың, көркемдік ізденістердің қазақ әдебиетіне тигізген әсері негіз болды.

Қазақ әдебиетінде кейіпкер бейнесін жинақтау және адам бойындағы

жеке қасиеттерді айқындап, мінез-характерін даралау мәселесі уақыт талабына сай көп зерттеуді қажет етеді. Кейіпкер – көркем шығармаға жан бітіретін, бүкіл шығарма арқауын бір арнада өрбітуге негіз болатын басты көркемдік тұлға. Әдебиетте адамның көркем бейнесін жасағанда, жазушы оның кескін-тұлғасын, іс-әрекетін сол ортаның, дәуірдің ерекшелігін танытатын типтік сипаттарымен қатар өзінің жеке басына ғана тән ішкі ерекшеліктерін де анық байқалатындай етіп суреттейді. Адамның өмірге деген жеке көзқарасы, дүниетанымы, мінезі барлық қырынан көркем шығармада ашылады. Олай болса, образ жасаудағы шығармашылық қадам ең алдымен адам мінезін, оның болмыс-бітімін ашуға негізделеді.

Әдебиет тарихында көркемдік дәстүрдің ерекше орны бар. Қай дәуірдің болсын әдебиеті өздігінен туа салмайды, ол өзінен бұрынғы әдебиеттің дәстүрлеріне сүйеніп, оның озық үлгілерін, идеяларын байыта отырып дамиды. Әдеби дәстүрдің қалыптасуы бірнеше ғасырдың жемісі. Оның ұзақ даму тарихы бар.

Бүгінде қазақ жазушыларына тән адам мінезін бейнелеу дәстүрінің күрделене бастағаны белгілі. Кейіпкердің өмірдегі орны оның іс-әрекетімен, характерімен, өмірлік позициясымен айқындалады. Олай болса, кейіпкер мінезінің көркем көрінісі әдебиеттегі елеулі мәселелердің бірі. 60-80-жылдар қазақ прозасында елеулі өзгерістер байқалды, тың ізденістер танылып, прозалық шығармалар мазмұндық тұрғыдан түрленді, ішкі құрылымдық мүмкіндіктері де молая түсті. Қаламгерлер шығармаларында философиялық ойдың артуы алға шықты, кейіпкер бейнесін сомдаудағы психологизм, психологиялық талдаудың адам характерін даралаудағы ролі күшейді, драматизм, романтизм, лиризмнің қуаты артты. 60-80-жылдар қазақ қаламгерлері символдық ұғымға жиі жүгінді. Осы кезең қазақ қаламгерлері шығармаларында адам жанының рухани дағдарысы көрініс беріп, трагедиялық аһуал адам характерін жасауда көркемдік шешімін тапты. О. Бөкеев, Д. Исабеков шығармаларында адам қоғамды, табиғатты, өзін-өзі жатсынды. Кейіпкер тағдырын терең толғаған жазушылар өз шығармалары арқылы адам өмірінің маңыздылығын алға тартты.

Жалғыздық қасіреті модернистік өкілдердің шығармаларында айрықша көрініс тапты. Оның ықпалы қазақ әдебиетінде байқалды. 20-жылдар әдебиетінде М. Әуезов әңгімелерінде («Қорғансыздың күні», «Жетім», «Қаралы сұлу») трагедиялық бейнелер бой көрсетті. «Қорғансыздың күніндегі» Ғазиза, «Жетімдегі» Қасым, «Қаралы сұлудағы» Қарагөз жалғыздықтың жалынын құшқан кейіпкерлер. Олардың рухани жан дүниесінде болып жатқан құбылыстырды түсінер жан жоқ. Адамның өмірдегі панасыздығы, қорғансыздығын меңзейтін, табиғатты жатсынуын бейнелейтін шығармалар 60-80 жылдар қазақ әдебиетінде де көбірек кездесті. Олар: Ә. Кекілбаевтың «Шыңырау», «Күй», Д. Исабековтің «Тіршілік», «Сүйекші», «Пері мен періштелер», О. Бөкеевтің «Жетім бота», «Қар қызы» «Қамшыгер» т.б. Аталмыш кезең қаламгерлері шығармаларында бой көтерген трагедиялы бейнелер қазақ әдебиетіне үлкен

өзгеріс әкелді. Осылайша қазақ әдебиетінде модернистік эстетиканың белгілерінің айқын көрініс беруі байқалды. О. Бөкеев, Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков кейіпкерлері өліммен бетпе-бет келіп, өздерінің бұл әлемде жалғыз екендерін сезінді. Адам адамды, айналасын қоршаған табиғатты, қоғамды, өзін-өзі жатсынды. Осылайша жазушылар өз шығармаларында трагедиялық бейне жасай отырып, сол қатыгез тағдырдың құрбанына айналған кейіпкерлерді сомдады. Жазушылар шығармаларындағы кейіпкерлер рухани дағдарысқа түсіп, жалғыздық қасіретін сезінді, соның нәтижесінде олар ортамен үйлестік таба алмай күйкі тіршілік кешті. Осылайша жазушылар адам тағдырына, адам мәселесіне көп алаңдаушылық білдірді. Адам мәселесі – экзистенциалистік әдебиеттің орталық мәселесі, басты нысанасы болды. Адам дегеніміз кім, оның әлеммен қарым-қатынасының мәнісі қандай, адам еркіндігі дегеніміз не, адам бақытты болуы мүмкін бе, адамның болашағы не күйде болмақ, адамның тарихпен қатынасының сыры неде? – міне, осы мәселелер экзистенциализмді қуаттаушылардың философиялық еңбектерінде және көркем туындыларында жауап беруге ұмтылатын сауалдары. Экзистенциалистер концепциясында адам мен сыртқы әлемнің қайшылығы, бөтендігі, адам мен қоғам тіршілігінің үйлесімсіздігі, абсурдтығы мәселесіне де көп орын беріледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мұқышева Р. Қазіргі қазақ поэзиясындағы ұлттық характерді бейнелеу жүйесі (80-90 жж.): Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2000. – 133 б.
- 2 Бисенғали З. ХХ ғасыр басындағы қазақ романдары: Филол. ғыл. д-ры. дис. – Алматы, 1997. – 326 б.
- 3 Сыдықов. Т. Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типологиясы. Стыль. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика: Филол. ғыл. д-ры. дис. – Алматы, 1997. – 454 б.
- 4 Жарылғапов Ж. 70-80-жылдар қазақ прозасында адам концепциясы: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2000. – 153 б.
- 5 Бөкеев О. Ұйқым келмейді: Повесть, әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1990. – 560 б.
- 6 Хамзин М. Қазіргі қазақ романы. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2001. – 205 б.

О. БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Алипбаева Ақнұр

Резюме: В Статье Рассматривается проблема одиночества в произведениях О. Букея.

«Жалғыздық – Жаратушыға ғана тән». Әдетте біз осылай деп жатамыз. Өйткені, өмір заңдылығы сол, өмірге жалғыз болып келіп, көрге жалғыз кіреміз. Жалғыздың жалғанға жаратып жіберген жалғыздарымыз біз.

Ғажабы сол, психоанализ ғылымының негізін қалаған Зигмунд Фрейд жалғыздықтың адам денсаулығына теріс әсері бар екенін, біздің санамыздан тыс, бейсаналы түрде жүзеге асатын табиғи құбылыстарды дәлелдеп шықты. Бірақ, қарама-қайшылық сол, көптеген өнертанушылар, оның ішінде әдебиеттанушылар кез-келген шығарманың арқауы – жалғыздық болатынын да жиі айтып жүр.

«Танбаймын шәкіртімін Толстойдың», - деп жырлаған Шәкәрім Құдайбердиев өмірінің соңында елден жырақ кеткенді құп көреді. Бұл бір мысал ғана. Шығармашылықты төңіректеген барлық туынды иелері жалғыздықты әбден зерделеп, түсінгендер. Демек, туындыгердің айтпағын түсіну үшін де жалғыздықтың не екенін ұғу ләзім.

Өнермен, әдебиетпен, жалғы шығармашылықпен аса таласы жоқтар әдетте жалғыздықтан соншалықты қорқып, одан үрейленіп, тіпті қашқалақтап жатады. Бірақ парадокс сол, топтың, әсіресе тобырдың ортасында қалған шығармашыл жандар керісінше жалғыздықты аңсайды, іздейді, һәм сағынады.

Міне, осы бір тылсымға толы «жалғыздық» ұғымы Оралхан Бөкей шығармаларында анық көрінеді. Оның кейіпкерлері ортасын жатсынып тауға кетіп бара жатады. Немесе «елсіз жердегі жалғыз үй» түрінде көрініс табады. Әйгілі «Өлі жандары» арқылы пенделер қылығындағы сайтани әрекетті ашық әшкерелеген Гоголь секілді, жалғыздық та Жаратқанға теле салатын ұғым емес екенін Оралхан шығармаларынан айқын аңғаруға болады.

Стиль мен мінез туралы сөз сабақтағанда біз қаламгердің мінезі шығармадан көрініс беретінін, осылайша стиль қалыптасатынын айтып жатамыз.

«Оралхан Бөкеев сөздің магиясын тереңінен меңгерген жазушы. Сондықтан, оның шығармаларын оқыған адам соған ұқсап бірдеңе жазғысы келіп, арбалып отырады. Осының әсерінен Оралханға еліктеп жазған жастар да болды. Кейін әрине, бәрі еліктеу-солықтаудан шығып кетеді, Оралхан бола алмайды. Оралхан ешкімге ұқсамайтын феномен жазушы қалпында қалды», - дейді жазушы Жүсіпбек Қорғасбек.

60-80-жылдардағы қазақ қаламгерлері шығармаларынан ұлттық характер, ұлттық психология айқын көрінеді. Осы жылдардағы қаламгерлер өмірлік шындықтарды көркем бейнелеуде кейіпкерінің іс-әрекетінің, мінезінің терең психологиясына мән береді. Осы мақсатта түрлі көркемдік тәсілдерді қолданған қаламгерлер көптеген шығармашылық табыстарға қол жеткізіп, қазақ прозасын биік бір белеске көтерді.

Аталмыш кезең қазақ қаламгерлері көркемдік-эстетикалық ізденістерге көпбарды. Адам жанының тереңін ашып көрсетуде психологизм, психологиялық талдаудың дами түскен кезеңі де осы 60-80-жылдар қазақ прозасымен тығыз байланысты. Көркем шығармадағы психологиялық талдаудың көркемдік мәні, оның образ ашудағы ролі үлкен.

Кейіпкердің өмірдегі орны оның іс-әрекетімен, характерімен, өмірлік позициясымен айқындалатыны белгілі. Өмір сырлары қаншалықты күрделі

болса, прозалық шығармадағы көркем характер де өзінің бар шындығымен суреттеледі. Яғни көркем характер өмір шындығына негізделіп, адам образына байланысты туындайды. Адам ең алдымен жеке тұлға, оның өмірге деген өзіндік көзқарасы бар, ішкі рухани әлемі қалыптасқан. Кейіпкердің іс-әрекеті, жан-дүние толқыныстары, сондай-ақ ойлары мен сөздері көп жайды аңғартады. Кейіпкер характерінің қалыптасуы өмір жағдайларына, уақытқа қатысты күрделі процесс үстінде көрінеді. Бұл ретте оған түрлі ситуациялар әсер етуі мүмкін. Жазушылар кейіпкерінің мінез-құлқын суреттеуде, оның тарихи-әлеуметтік, рухани-мәдени жағдайларда алып көрсетеді. Адам мен қоғам, адам мен табиғаттың ара қатынасы, соған орай түрлі қайшылықтар мінез ашудағы елеулі факторлар болмақ.

«Көркем әдебиет шығармаларының өзгеше мақсаты бар. Ол – нақтылы, жанды бейне арқылы, адамның ішкі жан дүниесін суреттеп беруі. Ал сюжет – сол көркем туындының ең негізгі, ең басты элементтерінің бірі. Сондықтан бұл адамның ішкі жан сезімін, характерін тереңірек ашып көрсетуге көмектесіп отырады. Дәл осы ретте сюжет характерінің не өшу, не өсу, не жетілу, не қалыптасу, не құлдырау тарихын құрайды. Кейіпкердің бір-бірімен байланысын, қарым-қатынасын, әр алуан талас-тартысын көрсетеді. Болмаса, азып-тозып бара жатқан адамның психологиялық процесін бейнелейді. Бірақ, сюжеттің өзі әр уақытта кейіпкердің характерінен туады. Оның характері қандай болса іс-әрекет, қимылы да сондай болады» [1, 52 б.]. Әдеби кейіпкердің мінез қырлары қандай жағдайларда ерекшеленіп көрінеді десек, ол әсіресе, түрлі конфликтілер мен шиеленісті оқиғалар кезінде байқалатыны белгілі. Олай болса, мінездің пайда болуы, шыңдалуы әрқилы өмірлік жағдайлардың қақтығысынан, күрестерден, қиындықты жеңуден көрінеді. Қоғам мен жеке адамның ара қатынасы, шығармадағы тартыстың алуан түрлері мен қаһарманның ұлттық сипаты жайында кең әңгімелей келе, ғалым Н. Ғабдуллин былай дейді: «Тіршілік бар жерде – күрес бар. Өмір – бір әуеннен айнымай, бір қалыпты сырғи бермек емес; ескі мен жаңаның шарпысуы, әділетсіздік пен әділдіктің айқасуы, қастық пен адалдықтың, бұрыстық пен дұрыстықтың белдесуі, әлсіздің әлдімен арбасуы үнемі жүріп жатпақ. Еш тынбас, толастамас осы тартыс – көркем шығарманың нағыз арқауы. Көркем әдебиет адам тағдырының тарихын шертеді десек, ал бұл тарих сол тартыс үстінде жасалады» [2, 69 б.].

Жазушы өз шығармаларында образ жасаудың неше алуан тәсілдерін қолданған, характер даралауда ешкімге ұқсамайтын дара қолтаңбасын таныта алған. Қаламгер кейіпкерінің іс-әрекетін бейнелі түрде жеткізуде, табиғат көріністерін суреттеуде, кейіпкерінің ішкі көңілін білдіруде теңеулерді жиі пайдаланып отырған. «Аш арыстанша дөңбекшіген ашулы Садақбай», «тас кенедей жабысып», «аяздай батпады дейсің бе?», «жылан шағып алғандай», «шағаланың қанатындай», «қырғидай шүйлікті», «ор қояндай ойнап», «жан дүниесі көкпар тартып жатқандай» т.б.

Ойды көркемдеп, бейнелі түрде жеткізу үшін қаламгер ерекше сөз қолданыстарын шебер пайдаланып отырған. Шығарманың эстетикалық қуатын арттыру мақсатында қолданылған поэтикалық инверсиялар қаламгер туындыларында жиі кездеседі. Жазушы сөйлемнің қалыптасқан құрылысын бұзып, сөз бен сөз тіркестерінің әдеттегі қалыпты орын тәртіптерін ауыстыра отырып, шығарманың өне бойына ерекше бір қасиет дарытады. Қаламгердің «Қамшыгер» әңгімесінен мысалдар келтірейік: «Қай-қайсысы да қай борбайына тас кенедей жабысып, тұқшың-тұқшың созғылап отыр емшегін», «Қас қылғандай күзгі аспан шаңқай ашық еді бүгін», «Өтіп кеткен соң, қырғидай шүйлікті қыр желкелерінен», «Қамыққан Қамқаның көзінде таңғы шықтай мөлдіреген жас, ал керегеде ілулі жетім қамшы тұратын мұңайып», «Тау іші бұрынды-соңды болмаған бір сұрқай сұсты күйге енгендей; мазасыз қоңыр күздің әуірімді ырқына көнгендей; өзгеше бір қоңыржай жуастықпен мойынсұнды нөпір нөсеге» т.б. Қаламгер Қамшыгердің күдікке толы ішкі көңілін былай береді: «Қамшыгер қалың ойда келеді. Жан дүниесі көкпар тартып жатқандай ию-кию; жан дүниесінде ит ұлып, ел көшіп бара жатқандай, ырымы жаман». Осы бір келтірілген мысалдағы қайталаулар кейіпкер көңілін білдіруде көркемдік жүк көтеріп тұр. Қайталамалар қаламгер қолтаңбасына тән қасиет. О. Бөкеев шығармаларынан синтаксистік параллелизм тудыратын анафоралық қайталауларды жиі кездестіреміз. Қаламгердің «Бура» атты әңгімесінен мысал келтірейік: «Боздайын деп еді, көмейі көбікке толып, үнін шығара алмады. Жылайын деп еді, тулақтай көзі кеуіп қалған көз жанары шыланған жоқ. Өлейін деп еді, көпті көрген көмпіс сіріне жан көнбеді. Енді қайтпек?» [3, 340 б.]. Адамның өз ойын, көңіл-күйін, эмоциясын тіл арқылы жеткізеді, басқа адамның сезіміне де тіл арқылы әсер етеді. Әдебиетте осындай сөз әсерін күшейту үшін әр түрлі тәсілдер қолданылады. Лингвостилистикалық категориялардың бірі болып табылатын қайтамалаларды қаламгерлер шығармаларынан жиі кездестіруімізге болады. Стилистикалық көркем тәсіл ретінде қайталаулар ертеден келе жатқан тілдік құбылыстардың бірі. Ол шешендік өнердің дамуына үлесін қосқан бірден-бір құрал болып табылады. Қайталаулар сондай-ақ ертегілер мен аңыз-әңгімелерде молынан кездеседі.

«Бабалар тастап кеткен өрнекті сөз – сарқылмас қазына. Біздің жазба әдебиетіміз өзінің туу, есею шағында соның гәусар бұлағынан нәр алды. Одан сөз шеберлері әлі де көп үлгі ала бермек» [4, 123 б.].

Тіл – халықтың асыл да қымбат бағалы байлығы. Қаламгер адам өмірінің шындығын тіл арқылы оқырманның көз алдына алып келіп, жүрегін сәулелендіретін басты құрал, қуаты мол сырлы бояу. 1960-80 жылдар қазақ әдебиеті көркем тілімен құнды. Бабалар тастап кеткен өрнекті сөз – сарқылмас қазына. Біздің жазба әдебиетіміз өзінің туу, есею шағында ауыз әдебиетінің інжу-маржанынан, кәусар бұлағынан нәр алған. Аталмыш кезең қаламгерлері ұлттық ерекшелікті сақтай отырып, әдеби тілімізді дамытты, бейнелі, образды сөйлемдерінің астарына терең ой дарыта білді.

Алпысыншы-сексенінші жылдар қазақ қаламгерлері қалыптасқан дәстүрлі арнаны жаңашылдық сипатта жан-жақты дамыта отырып, қазақ әдебиетіне мол жаңалық әкелді. Қазақ әдебиетінің төріне жаңа кейіпкерлер келді, олардың мінез-құлқы күрделенді, әр түрлі жанрда жазылған жаңа мазмұнды шығармалар қатары кеңейді. Кейіпкер бейнесін сомдауда, өмір шындығын көркем өрнектеуде соны көркем бейнелеу құралдары жасалды. Яғни әдебиеттегі дәстүрлі арна жаңа сипат алды. Әдебиеттегі жаңашылдық – әрқашан асқан шеберлік пен зор таланттың нәтижесі, ол әдебиет пен өнердің өрісін кеңейте түседі. Тұрмыстың, қоғамдық тіршіліктің өзгеруіне, адамның өмір танудағы жаңа ұғым-түсініктеріне байланысты әдебиетте мазмұн мен түр жағынан жаңашыл шығармалар туады. Бұл тұрғыда кейбір дәстүрлік әдіс-тәсілдер сақталумен қатар жаңаша суреттеу, бейнелеу, сөз қолдану амалдары пайда болады. Әсіресе жаңа өзгерістер мен құбылыстарды аңғаратын соны бейнелеу құралдары жасалады. Бұл – әдебиеттегі жаңашылдықтың белгісі. Дәстүр мен жаңашылдық тек түрді, сыртқы өзгерістерді білдірумен қатар, ішкі мазмұнды бірдей қамтып, шығарманың идеялық-көркемдік немесе ұлттық сипатын жаңа сатыда елестетеді. Енген жаңалық әдебиетке сіңіп, дәстүрге айналып кетуі мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Мұқышева Р. Қазіргі қазақ поэзиясындағы ұлттық характерді бейнелеу жүйесі (80-90 жж.): Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2000. – 133 б.
- 2 Бисенғали З. XX ғасыр басындағы қазақ романдары: Филол. ғыл. д-ры. дис. – Алматы, 1997. – 326 б.
- 3 Сыдықов. Т. Қазақ тарихи романы (Жанрлық спецификасы. Типологиясы. Стыль. Ұлттық кейіпкер. Тарихилық сипаты. Поэтика: Филол. ғыл. д-ры. дис. – Алматы, 1997. – 454 б.
- 4 Жарылғапов Ж. 70-80-жылдар қазақ прозасында адам концепциясы: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2000. – 153 б.
- 5 Бөкеев О. Ұйқым келмейді: Повесть, әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1990. – 560 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДА ӘЙЕЛДЕР ОБРАЗЫНЫҢ СОМДАЛУЫ

Бакиева Шамишнур

Резюме: В статье рассматривается воплощение женского образа в современной казахской прозе.

Әдебиеттегі әйелдер бейнесіне деген ықылас шет елдерде ғана емес, біздің елімізде де едәуір өсті. Қазіргі қазақ прозасында әйел-Ана бейнесінің бүгінгі сомдалуы әдебиет сүйер қауымды ойландырып, алаңдатары сөзсіз. Әлемдік деңгейге көтерілген қазақ әйелінің ұлттық бейнесі әдеп пен

әдеміліктен, адал махаббаттан, биік рухтан, ұрпағына деген ғажайып сезімнен, телегей теңіз адамгершілік пен мейірімнен туындаған. Сондықтан да қазақ әдебиеттануында әйел-Ана бейнесі - таптаурын болған тақырып емес, әр жазушы, әр оқырман өз заманында ғылыми мәселе ретінде көтеріп, өзіндік жаңаша ойлармен, көзқарастармен толықтыра беретін, арнайы зерттеуді қажет ететін тақырып.

Қазақ әдебиетінде әйел-Аналар туралы халқына эстетикалық құнды, көркем деңгейі жоғары туындылар берген қаламгерлер: І. Есенберлин, Ә. Әбішев, Ә. Әлімжанов, З.Ақышев, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, С. Сматаев, С. Жүнісов, Қ. Жұмаділов шығармаларындағы ықылым замандағы бабаларымыз ғұмыр кешкен қиын ғасырлар шеруі, қоғам дамуында айрықша орын алатын дүбірлі дәуірлер тынысы, елі үшін отқа түскен ерлер ерлігі мен аналар бейнесі тарихи романдардың берік арқауы болды. Дегенмен, ұлттық әдебиеттану ғылымында әйел образын бөле-жара қарастырып, авторлық ұстаным мен көркемдік ізденіс сипаттарына үңілген еңбектер аз, тек қазақ әдебиетінің табиғатына сипаттама беріп, поэтикасын, көркемдік қасиеттерін талдап, қарастырған М. Қаратаев, З. Қабдолов, З. Ахметов, М. Мырзахметұлы, Т. Кәкішев, Ш. Елеукенов, Б. Шалабаев т.б. ғалымдардың еңбектері бар.

Кейіпкер жан дүниесінің құндылығына көз жүгірту, талқылау, эстетикалық қатынасы мен сезімі тұрғысынан бұрыннан қалыптасқан біржақты бейнелеу шеңберінен шығу қазіргі заман әдебиеті өкілдерінің үлкен жеңісі болды. Өз қолтаңбаларында олар адам болмысы, әйел тағдыры, неке, шаңырақ, қазіргі қоғамымыздың тіршілік тынысы, психологиялық келбеті туралы кеңінен толғанады. Әйелдің жаңаша бейнесін сомдаған Т. Ахтанов, Ш. Бейсенова, К. Құдабаева, Б. Нұржекеев, Ш. Құмарова сияқты жазушылар қатары өсе бастады. Ауыз әдебиетінен бастау алып, «Совет дәуіріндегі қалам ұстаған ақын-жазушылардан әйел тақырыбына қалам тартпағаны кемде-кем. Оған С.Сейфуллиннің «Айшасы», Б. Майлиннің Шұғасы мен Раушаны, С.Мұқановтың Сұлушашы мен Ботагөзі, М. Әуезовтің Зересі мен Ұлжаны, Тоғжаны мен Әйгерімі, Ғ. Мұстафиннің Ардағы мен Шолпаны, Х.Есенжановтың Мұкарамасы мен Шолпаны, Т. Ахтановтың Айшасы мен Сәулесі, Ә. Нұрпейісовтің Ақбаласы, Ш. Айтматовтың Жәмиләсі, М.Сүндетовтың Жазирасы, Ә. Кекілбаевтың Ақтамағы, Т. Әлімқұловтың Гүлнашы толық дәлел бола алады. Қазақ әдебиетінде бұл образдардың да өзіндік шығу тегі, өсу жолы, ер жету, есею, кемелдену тарихы бар» [11, 33 б.]. Ал, М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Ж. Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы», М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» т.б. туындыларындағы әйел бейнесі - замана ағысымен түрленіп, жаңарып, қазіргі қазақ прозасының қуат алатын бастауы болып қала береді.

Қоғамда әйелдер орны тек ынтымақтастыру, мейірбандық, сезімталдық, болжампаздық, шыдамдылықпен шектелмейді. Тарихқа үңілсек, өмір өзенінің ағысын өзге арнаға бұрып, тарихи оқиғаларды

жасаған тұлғаларға көзіміз түседі. Түркі, оның ішінде қазақ даласында әлемді таңдандырған абзал аналар мен үкілі қыздар, қадірлі әжелер аз болған жоқ. Олардың бірсыпырасы қиын кезеңдерде ер азаматтармен бірге қолына қару алып, жауға аттанды. Халық жүріп өткен тарихқа барлау жасап қарап отырсақ, Гауһар батыр - Арғын Бәсентиін Малайсары батырдың туған қарындасы, Қаракерей Қабанбай батырдың жары. XVIII ғасыр басында қазақ-жоңғар соғысында қанды жорықтарға қатынасып айрықша ерлік көрсеткен. Назым – Қабанбай батыр мен Гауһар батырдан туған қаһарман қыз. Әкесімен бірге XVIII ғасырда қазақ-жоңғар соғысына қатынасып, отанын қорғаған. Назым қыз есімі және оның ерлігі жұртқа аңыз болып тараған. Айтолқын – Абылай ханның қызы, XVIII ғасырдағы соғыстарға қатысып ерлік көрсеткен. Бопай – Қасым ханның қызы, Кенесарының апасы. 1837-1847 жылдары Кенесеры, Наурызбай бастаған азаттық көтерілісте ерекше топты басқарған батыр әйел.

«Шұғаның белгісінде» жазушы ару қызды былай суреттейді: «Шұға десе Шұға. Шұға, өй, шіркіннің өзі де келбетті-ақ еді. Ақ құба, талдырмаш, көзі қап-қара, осы, үріп ауызға салғандай еді. Ажары қандай болса, ақылы да сондай». Әкесі ауылға белгілі Есімбек бай болса, алдында көкжал қасқырдай төрт ағасы тұрғанда, бозбала біткеннің есін алған сұлулығын тағы қоссақ, ондай қыз міндетті түрде еркін әрі ерке болмас па еді? Бұл сұрақтардың жауабын қаламгер Шұғаны суреттеген алғашқы азат жолдарда-ақ беріп тастайды. «Жеңілдік дегеннің не екенін білген бала емес. Сөйлеген сөзі, жүрген жүрісі қандай, бір түрлі паң еді-ау, шіркін... Бұл күнде ондай қыз қайда? Ажары тәуірлеу біреу болса, соны көтере алмайтынын да білмейсің, ешкіге құсап шошандап жүргені. ... Осы күнгілердің бір тапқаны, қызды оқыту керек дейді. Сол Шұғалар хатты зорға танушы еді. Сонда да осы күнгінің оқыған он қызына бергісіз еді...». Міне, бұл – қазақ оқырмандары үшін аяулы Шұға бейнесі. Ол сүйген жігіті Әбдірахманға қосыла алған жоқ. Әкесі Есімбек бай кедей жігітке қызын бергісі келмей, оған түрлі жала жауып, түрмеге қаматады. Қыз жаны мұны көтере алмайды. Санамен сарғайып, жан тапсырады. Шұғаны қазіргі әдебиеттанушылар көбінде «күрескер емес, өз бақыты үшін еш әрекет жасаған жоқ» деп бағалайды. Бірақ біздіңше, Шұғаның тылсымы, Шұғаның биіктігі сол «әрекетсіздігінде» сияқты.

Әдебиетте динамикалық және статикалық кейіпкерлер деген ұғым бар. Динамикалық кейіпкерлердің мінез-құлқы, дүниетанымы, сол арқылы іс-әрекеті шығарманың басынан бастап соңына дейін бір сападан екінші сапаға ауысып, өсіп, ілгерілеп отырады. Ал статикалық кейіпкерлер шығарманың өне бойында өзгеріссіз қалады. Динамикалық сипат көбінде бас кейіпкерлерге тән болса, статикалық сипат керісінше жанама кейіпкерлерге тән болады. Бірақ осы «Шұғаның белгісінде» бас кейіпкер Шұғаға статикалық идеал сипат тән. Ол қазақы түсінікпен, қазақы дүниетаныммен тәрбиеленген қыз. Оның дүниетанымында үлкендерге қарсы шығу не үлкендердің батасын алмау сияқты «бұзық ой» жоқ. Сондықтан Шұға санамызда қазақы қалпынан өзгермеген ару күйінде қалды...

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аймұхамбетова Ж.Ә. Миф дүниесі және Оралхан Бөкейдің рухани әлемі. – Өскемен, 2002. –149 б.
2. Бөкей.О. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Бірінші том. Повестер. – Алматы: Жазушы, 1994. – 496 бет.
3. Бөкей.О. Таңдамалы шығармалар. 2-том. Алматы: ҚАЗАқпарат, 2003. – 390бет.
4. Байоралова Н. Әйел әлемінің жан айқайы.// ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы. - 2000. -№ 5. – Б. 146-152 бет.
5. Оңғарсынова Ф. Он томдық жинағы. – Астана, 2004. Т.7. Мақалалар, ойлар. – 320 бет.

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІ

Бакиева Шамшинур

Резюме: В статье рассматривается воплощение женского образа в современной казахской прозе.

Абай жолы»роман-эпопеясының нәрі мен сәнін кіргізіп тұрған, романда бейнеленетін қазақ әйелдерінің образдары-романға сәуле нұр шашып тұр десек қателеспейміз. Әйел-ана ма, жар-жұбай ма, балғын-бойжеткен болсын, қай кейіпте болса да өзінің қазақ қызына тән мінез-кұлқын, даналығын, сыр-сезімін, қимыл-қылығын романда жоғалтқан емес. «Абай жолы»роман-эпопеясының басы-қасында үлкенді-кішілі, ірі-ұсақты жүзге жуық әйел кейіпкерлері сомдалған. Романға жан-жылуын сыйлап тұрған нәзік жанды әйелдердің бейнесі арқылы жазушы ар тазалығы, аналық мейірбандық, кішіпейілділік, өжеттілік сияқты қасиеттерді қасына серік еткен.

М.О.Әуезовтың «Адамдық негізі-әйел»деген туындысында әйел тақырыбының мәні ашыла отырып, «Адам баласы-тағы болып, еркегі хайуандық дәрежесінде жүргенде әйелден бала туып, ол балаларының бәрі де жастық, қорғансыздықтан анасының айналысына үйіріліп, үй ішінің бірлігін, одан туысқандық ұйымын адамшылыққа кіргізген-әйел»-деген сөздерінен ұғынатын нәрсе көп. Жалпы қазақ әдебиетінде, қазақтың жүрегінде ананың алатын орны бөлек. Ана-мәнгі өшпейтін тақырып.Мұсылман дінінде бүкіл адамзаттың анасы деп Хауа ананы құрмет тұтқан. Хауа ана-Адам атаның зайыбы.Мұхамед (с.ғ.с) пайғамбарымыз әйел затын ерекше құрмет тұтқан: «Әуелі анаңа, тағы да анаңа, тағы да анаңа, содан соң Отанына жақсылық жаса » - деп өсиет айтып кеткен. Қазақ қазақ болғалы, өле өлгенше анасын сыйлап өткен. Қазақ тағылымының, жалпы шаңырақтың берекесі-ана.

Қазақ тағылымының ортасы киелі үй іші, аулы, руы, аймағы бүкіл атырабы. Осы ортаның қақ ортасынан табылатын, біздің аяаулы да ардақты аналарымыз бен әжелеріміз. Ана мен әжелеріміздің және кейуаналарымыздың, қимыл іс әрекеттері, ой қиялдары, бар үміті мен арман тілегі келешек ұрпағы еді. Сол ұрпағы үшін жанын аямаған аналардың, адам төзбес қиындықтарды басынан кешуге де даяр еді. Есімін мәңгі өшпестей етіп қалап кеткен аналар қаншама! Оларға арналған, олардың сұлулығын жырлайтын поэтикалық бейнелер қаншама десеңші! Тарихта талай-талай тарландар, сүйген қызының намысы, ары үшін құрбан болып, соғыс ашқандары қаншама!

Қазақта таңдайынан бал тамған ақын қыздар, ақылы-парасаттығымен ұштасқан, атағы жер шарлаған қыздар қаншама, білектің күшімен, шешендік тілімен, бойындағы инабаттылығымен ерекшелінген батыр қыздарымыз қаншама! Тұран патшасы Афрасиябтың қызы, патшайым батыр қыз-Томирис, Бөрте ханым, Гаухар, Домалақ ана, Қалампыр ана, Зере әжей, Жалпы әйел тенсіздігі тақырыбы жиырмасыншы ғасыр басында өмір сүрген таланттардың көбі-ақ қалам тартқан тақырып. Біз білетін «Қалың мал», «Камар сұлу», «Ақбілек» романдарының арқауы-әйел тенсіздігі. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы әйелдер образы сомдалған жерле рі оқырманның көзі мен көңлін, қатар жаулайды, жан жүрегінді еріксіз баурап кетеді.

Абайды, “Абай” қылған кім ағайын? Біз Абай Құнанбаевты М.Әуезовтың шығармасы арқылы “Абай жолы” романын оқып, түсініп, бүкіл елге таныттық. Әрине ол - М.Әуезов. “Абай жолы” сияқты мазмұны аса бай, көркемдік құрылысы өте күрделі кесек туындыны жазылу тарихы тұрғысына түгелдей талдап шығу үшін бір емес, бірнеше мақала, зерттеу еңбек жазылуы қажет. 1956 жылы Мұхтар Әуезов “Абай жолы” романының екінші кітабы шықты. Жазушының жиырма жыл бойы жазып келген еңбегі әрқайсысы екі кітаптан екі роман болып аяқталады.

Мұндай бір желіге құрылған төрт томды кесек шығарманың тууы қазақ әдебиетінде бұрын сонды болмаған саңлақты тамаша табыс екенінде, бәріміз болып қуанарлық, мақтаныш етіп сүйсінерлік зор уақиға екенінде енді ешкімнің күдік-күмәні жоқ болу керек.

Халқымыздың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын, маңызын жоймайтын деректер мен зерттеулердің басты қайнар көзі бұл әрине-Мұхтар Омарханұлы Әуезов мұрасы. Абайды қазақ халқының өткен заманының зиялы тұлғасы дей келе, сол зиялылықпен біріккен даналықты-құдіреті мықты бейне туғыза білген М.О.Әуезовтың қазақ мәдениетінің тарихындағы дербестігі, даралығы нық Абай заманының тарихи болмысын бейнелеген бұл романның жазылу тарихының тамыры тереңде жатыр. Алдымен ақпарат халық ішіндегі естеліктер ретінде жиналған мағұлматтардан құралып нақты тарихи уақиғалармен дәлелденген шынайы деректер көзімен біріге келе, барлық сипаты жағынан ең үздік романдар топтамасынан орын алуы қазақ халқы үшін әдебиеттегі үлкен жетістіктерінің бірі.

«Абай жолы» роман эпопеясы туған қазақ әдебиетіміздің дәрежесін көрсететін қазақ халқының мәңгі өшпейтін туындысы. Қазақтың қоғамдық өмірін бейнелей отырып, руханият, мәдениет, әдебиетке белсене қатысып өшпестей ізін танбалаған, гуманистік, адамгершілік, идеялардың қайнар көзін жинақтаған құрылымы ауқымды роман-эпопеяның халқымыздың ұлттық мақтанышына айналғаны сөзсіз. Дәуірлердің озық туындысы, әлем классикасының ең таңдаулы қорына еніп, қазақ халқының бүкіл тарихын бір қоржынға жинап көрсете білген осынау роман-қазақ халқының жалпы алаштың бас шығармасы. Бұл роман-эпопеядағы жазушы менен Абайды біріктіріп тұрған күш-қазақ еліне, қазақ халқына деген махаббат, олардың ортақ мүдделерінің бір болуында. Армандары-елін, халқын жетілдіру, сауаттарын ашу, басқа ұлттармен халықтармен терезесін тең ұстау. Заманның кем тұсы түсінбеушіліктен, адамның адамға жат болып кетуі, адамзат санасының улануы, неғұрлым биікке иек артқан сайын оның алдындағы міндеттердің де мәртебесі биіктеп, ауқымы кеңейіп, мәні күрделене түсуі. Абайдың ағартушылық, ғылым жолында еңбегі зор. М.О.Әуезов Абайдың армандарын жеткізуші жарық жұлдыз. Тақырып, мазмұны жақтарынан ұстаз бен шәкірттердің өлеңдері, қара сөздері ұштасып жатады. Абайдың тәлімдік таланты туралы сөз болғанда романдағы асау тұлпардай шабатын шәкірттеріне деген «қарым-қатынас». Жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов романда Абайды жете таныған биіктен көрсетеді, Абай ойларын өзіндік бағытта жалғастырды. Әдебиет теориясы – таным болса, әдебиеттің сыны – талғам. Әдебиет тарихы туралы айтқанда-М.О.Әуезовті, әдебиет теориясының негізін А.Байтұрсынов қаласа, ал әдебиет сыны туралы сөз болғанда Т.Кәкішевті атамай кете алмаймыз. Сөз өнері – өнер атаулының ішіндегі ең күрделісі. Сөз өнерінің табиғаты басқа өнер түрлерінен ерекше, төлту-малық қырлары мол. Сыртқы түрі тұрғысынан қарағанда да әдебиет өмірге, не объективті шындыққа баламалы, санадағы, қиялдағы, рухани ішкі әлеміндегі құбылыс ретінде танылады. Сөз өнерінің тарихына сүйенсек және әдебиеттегі анықтамаларға қарасақ бұл екеуінің арасында соншалық айырмашылық та, қарама-қайшылық та жоқ. Өнердің кез-келген түрінің тарихы пен тұлға тағылымын түп-тура нақтылы оқиғаға келтіре отырып, мұрағат құжаттарымен дәлелдеп сабақтағанымен нақтылап суреттегенімен біз типтендіру заңын ұмытпауымыз керек-ол негізгі талап болып табылады.

Көркемдік шындық жазушы қиялы арқылы сұрыпталған, идеологиялық мақсат тұрғысынан бейнеленген шындық. Бұл өмірлік шындықтың көшірмесі емес. Ол – шашылып жатқан, араласып жатқан, жүйесіз, үзік-үзік құбылыстардың басын біріктіреді, соны сұрыптайды. Бұл орайдағы ең шешуші фактордың бірі – суреткер қиялы». Ғалымның өмірлік шындық пен көркемдік шындықты диалектикалық бірлік ретінде қарастыруы өнер заңдылығын терең білуімен түсіндіріледі. Физикалық, не объективті өмірде, жер бетінде, адамзат өмірінде әдебиет арқылы саралаусыз, екшеусіз, пайымдаусыз объективті шындық орын алмайды. Өмірдің сыры мен мәні пайымдалмастан, тіршілік

керуені тоқтаусыз жылжып, бірінің артынан бірі тізбектелген күндер, үздіксіз өмір жалғасып, қажетті мазмұн мен мағынаға қол жетпейтіндей көрінеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бейсенова Ш. Сүзгенің соңғы күндері. Хикаяттар мен әңгімелер. – Алматы, «Ан Арыс» баспасы, 2008 ж. Т.1. -240 бет.
2. Бейсенова Ш. Бір махаббат баяны. Хикаят, әңгімелер. Алматы: «Ан арыс» баспасы, 2009ж. Т.2. – 28
3. Әуезов Мұхтар, Абай жолы : роман - эпопея. 1-кітап / М. Әуезов. - Алматы : Жеті жарғы, 1997. - 318 б.
4. Әуезов Мұхтар, Абай жолы : роман - эпопея. 1-кітап / М. Әуезов. - Алматы : Жазушы, 2009. - 376 б.
5. Әуезов Мұхтар, Абай жолы : роман - эпопея. 2-кітап / М. Әуезов. - Алматы : Жазушы, 2009. - 432 б.

EDUCATIONAL TECHNOLOGY AND LEARNING RESOURCES IN ENGLISH LANGUAGE

Gapbar Zhanar

Резюме: В статье говорится Образовательные технологии и учебные ресурсы на английском языке.

If you walk into some classrooms around the world, you will see fixed data projectors, interactive whiteboards (IWBs), built-in speakers for audio material that is delivered directly from a computer hard disk (rather than from a tape recorder), and computers with round-the-clock Internet access. Whenever teachers want their students to find anything out, they can get them to use a search engine like **Google** and the results can be shown to the whole class on the IWB.

In other classes, even in many successful private language schools around the world, there is a whiteboard in the classroom, an overhead projector (OHP) and a tape recorder. Other schools only have a whiteboard - or perhaps a blackboard - often not in very good condition. In such schools there may well not be a photocopier, though hopefully the students will have exercise books.

Finally, there are some classroom situations where neither teacher nor students have anything at all in terms of educational technology or other learning aids. *Jill and Charles Hadfield* represent these differing realities in a 'reversed pyramid' of resources. In a world in which, the pace of technological change is breathtakingly fast (so that between the writing and publishing of this book new technology will have been produced that most of us are as yet unaware of), it seems that being at the bottom of the pyramid is likely to be a bar to language learning.

However *Jill and Charles Hadfield* argue passionately, this is not the case. There is a lot you can do with minimal or even no resources. For example, in one

situation they taught in, there was a board and the children had exercise books but apart from that there were no other educational aids, not even course books. However, with the help of a washing line and clothes pegs they were able to hang up pictures for students to work with.

Simple objects like a selection of pebbles became 'the focus for activities such as telling the story of the pebbles' existence; different words from sentences were written on pieces of paper or card and then put on students' backs - and the rest of the class had to make them stand in order to make a sentence from the word; paper bags -with faces drawn on them became puppets; the classroom desks were rearranged to become a street plan so students could practice giving (and responding to) directions.

Finally, and most importantly, the students themselves were used as source material, whether as participants in quizzes about the real world, as informants in discussions about families or as imaginers of river scenes based on teacher description. The internal world of the student is 'the richest, deepest seam of gold that you have'. Indeed, *Jill and Charles Hadfield* propose turning the pyramid the other way up.

The resources that are currently available are truly amazing. As we shall see, they offer an amazing variety of routes for learning and discovery. Yet we should not see them as methodologies for learning, but rather as tools to help us in whatever approaches and techniques we have chosen to use. And we need to remind ourselves constantly of the fact that many classrooms both in the 'developing'¹ and 'developed' world do not have access to very modern technology. Yet this does not prevent students - and has never prevented them - from learning English successfully. In this work, therefore, we will look at a range of classroom resources (both hi- and low-tech) before considering the questions we need to ask when trying to decide whether to adopt the latest technological innovation. - *The students themselves*

By far the most useful resources in the classroom are the students themselves. Through their thoughts and experiences they bring the outside world into the room, and this is a powerful resource for us to draw on. We can get them to write or talk about things they like or things they have experienced. We can ask them what they would do in certain situations or get them to act out scenes from their lives. In multilingual classes, we can get them to share information about their different countries.

Students can also be very good resources for explaining and practicing meaning. For example, in young learner classes we can get them to be 'living clocks'. They have to demonstrate the time with their arms (using a pointing finger for the minute hand and a fist for the hour hand) and the other students have to say what the time is. We can also get them to stand in line in the order of their birthdays (so they have to ask each other 'When is your birthday?') or in the order of the distance they live from the school. They can be made to stand in the alphabetical order of their middle names (so they have to ask), or in the order of the name of another member of their family, etc.

Students can elect one of their number to be a 'class robot'. The others tell him or her what to do. Students can mime and act out words and phrases (e.g. *Hurry up! Watch out!*) for the rest of the class to guess. They can perform dialogues taking on the personality of some of the characters the other students know (e.g. for 10- and 11-year-old beginners, Clever Carol, Horrible Harvey, etc.), and the rest of the class have to guess who they are. Most students, especially younger learners, enjoy acting out. - *Objects, pictures and things*

A range of objects, pictures, cards and other things, such as Cuisenaire rods, can be used for presenting and manipulating language, and for involving students in activities of all kinds. We will look at four of them. *Realia*

We mentioned above how a simple pebble can be used as a stimulus for a creative activity. However, this is only one possible use for real objects: realia. With beginners, and particularly children, using realia is helpful for teaching the meanings of words or for stimulating student activity; teachers sometimes come to class with plastic fruit, cardboard clock faces, or two telephones to help simulate phone conversations.

Objects that are intrinsically interesting can provide a good starting-point for a variety of language work and communication activities. *Jill and Charles Hadfield* suggest bringing in a bag of 'evocative objects' that have a 'story to tell'¹. These might be a hair ribbon, a coin, a button, a ring, a paperclip, an elastic band, an old photo frame, a key and a padlock. Students are put into groups. Each group picks an object from the bag (without looking in first). Each student in the group then writes one sentence about the object's history as if they were that object. Members of the group share their sentences to make the object's autobiography. They then read their autobiographies to the rest of the class.

Some teachers use a soft ball to make learning more enjoyable. When they want a student to say something, ask a question or give an answer, they throw a ball to the student, who then has to respond. The student can then throw the ball to a classmate who, in turn, produces the required response before throwing the ball to someone else. Not all students find this appealing, however, and there is a limit to how often the ball can be thrown before people get fed up with it.

The only limitations on the things which we bring to class are the size and quantity of the objects themselves and the students' tolerance, especially with adults who may think they are being treated childishly. As with so many other things, this is something we will have to assess on the basis of our students' reactions. *Pictures*

Teachers have always used pictures or graphics -whether drawn, taken from books, newspapers and magazines, or photographed - to facilitate learning. Pictures can be in the form of flashcards (smallish cards which we can hold up for our students to see), large wall picture (big enough for everyone to see details), *cue cards* (small cards which students use in pair or *group work*), *photographs or illustrations* (typically in a textbook). Some teachers also use projected slides, images from an overhead projector, or projected computer images. Teachers also draw pictures on the board to help with explanation and language work.

Pictures of all kinds can be used in a multiplicity of ways, as the following examples show

- *Drills*: with lower-level students, an appropriate use for pictures - especially flashcards - is in cue-response drills. We hold up a flashcard (the cue) before nominating a student and getting a response. Then we hold up another one, nominate a different student, and so on. Flashcards are particularly useful for drilling grammar items, for cueing different sentences and practicing vocabulary. Sometimes teachers use larger wall pictures, where pointing to a detail of a picture will elicit a response, such as *There's some milk in the fridge* or *He's just been swimming*, etc. We can show large street maps to practice shop vocabulary or to get students giving and understanding directions.

- *(Communication) games*: pictures are extremely useful for a variety of communication activities, especially where these have a game-like feel, such as 'describe and draw' activities, where one student describes a picture (which we have given them) and a partner has to draw the same picture without looking at the original. We can also divide a class into four groups (A, B, C, and D) and give each group a different picture that shows a separate stage in a story. Once the members of the group have studied their picture, we take it away. New groups are formed with four members each -one from group A, one from group B, one from group C and one from group D. By sharing the information they saw in their pictures, they have to work out what story the pictures together are telling.

Teachers sometimes use pictures for creative writing. They might tell students to invent a story using at least three of the images in front of them.

They can tell them to have a conversation about a specified topic and, at various stages during the conversation, to pick a card and bring whatever that card shows into the conversation.

Bibliography

1. Littlejohn, A 1998 The analysis of language teaching materials: inside the Trojan horse. In Tomlinson, B (ed): 205,
2. Block, D 1991 Some thoughts on DIY materials design. ELY Journal 45/3
3. Dudeney, G and Hockly, N 2007 How to teach English with technology Pearson Education Ltd. 46-51
4. Maley, A 1998 Squaring the circle - reconciling materials as constraint with materials as empowerment. In Tomlinson, B (ed).

WAYS OF FINDING OUT NEW MATERIALS AT THE ENGLISH LANGUAGE LESSONS

Gapbar Zhanar

Резюме: В статье говорится о способах использования новых материалов на уроках английского языка.

It has never been as easy to find things out as it is in the twenty-first century. The wide range of reference material both online and offline (in the form

of CDs) is almost infinite. This is especially useful for language learners.

Dictionaries

Students can access dictionaries in book form, on CD-ROMS, using small electronic handsets and on the web. We will look at these in turn.

- *Paper dictionaries*: dictionaries printed in book form have changed dramatically in the last few years. Whereas in the past, they were monochrome, with forbidding-looking entries which used various codes to denote different aspects of meaning, now they are colorful and laid out in a way that makes issues such as frequency, collocation, different meanings, pronunciation, etc. extremely clear.

Dictionaries can be either bilingual or monolingual. In the past, teachers tended to be dismissive of the former since they frequently failed to give users sufficient information about what words meant and how they were used. Modern learners' bilingual dictionaries, however, are considerably more sophisticated, as can be seen.

Here the users are given both British and American equivalents of the Spanish word *libreria*, and they are also told about the fact that the English word *library* (which sounds like *libreria* of course) actually translates into Spanish as *biblioteca*.

Monolingual learners¹ dictionaries (MLDs), which are designed for students who can generally manage without bilingual dictionaries, use a special defining vocabulary (i.e. for the words used in the definitions) which explains meanings in clear and simple terms. *CD-ROMs*: paper dictionaries are limited by the size of book that users are prepared to carry around with them. The same is not true of CD-ROMs, which can include a significantly greater amount of information (including audio material). Not only that, but CD-ROMs have one huge advantage, which is that users no longer have to search alphabetically. They can type in a word or phrase and it will appear on the screen, together with features such as collection information, more corpus examples, a phrase-store, and even thesaurus-type word stores. Students can also hear the words being spoken and, perhaps, record themselves to compare with the spoken original. *Electronic pocket dictionaries*: many students like to carry around small electronic-dictionaries which fit snugly into their pockets. Teachers sometimes find these problematic since students tend to refer to them frequently in lessons at times when we would prefer them not to be accessing such little machines.

However, a more problematical issue has, in the past, been the size of the display screen and the information that is included in the dictionaries. Small screens mean that users are never going to get any of the incidental or insightful (and frequently unexpected) detail that we get when we look at a dictionary page or a computer screen. Furthermore, students have to scroll up and down continuously to find what they are looking for. Recently, however, electronic dictionaries have improved somewhat. In the first place, the screens are bigger, and in the second place, more than one dictionary is often used.

Users can hear the words being spoken, too, and there are often extras such as spellcheckers, currency converters, etc.

Many teachers would still prefer students to use paper or computer based dictionaries. But the rule of the small electronic models is powerful. We must hope that they continue to buy them.

Online dictionaries: finally many dictionaries are now freely available online (although users may have to go through a complex registration process to be granted access).

Concordancers. Concordancers search large corpora of language for a word or word-string that we want to know about. There are many powerful concordancing packages, but first-time users may want to try a free site at *www.lex tutor.ca*. Users can type in a request to see 50 lines which include the search word by completing various boxes. By checking the correct boxes we can ask for the lines to be sorted alphabetically, based on the word that comes immediately before the search word. This is sometimes called left-sorting (because the words listed alphabetically are to the left of the search word).

Concordances are especially useful for students and teachers who want to do word research. We can also use them to design material. For example, we could print off a concordance but blank out the search word; the students have to guess what the word is. We could ask students to predict the most common words that come before and after the search word and then get them to look at the concordance lines to see if they were right. *Searching the Internet*

The greatest source of information not in book form is, of course, the Internet. However, its sheer size and range make it potentially awkward for users, who often find it difficult to locate the exact information they are looking for. This is partly because searching is a skill in itself which students and teachers need to acquire.

For example, suppose students were doing a project on the theatre where Shakespeare's plays were first performed and they wanted to know its location, it would be unwise of them just to type the word *Shakespeare* into the popular search engine Google, because they would be offered more than 51 million sites and the vast majority of them would be irrelevant. However, if they typed in what they were really looking for in more detail (*e.g. Shakespeare Elizabethan theatre location*), they would only be offered around 420,000 sites (at the time of writing), and the first few would be of immediate relevance. Many of the others would include the words *theatre* and *location*, but would have nothing to do with Shakespeare. A way of searching precisely, however, is to type what we are looking for between inverted commas, *e.g. 'Shakespeare in Love'* (the name of a fictional film about Shakespeare's life).

Bibliography

1. Feldman, A., Konold, C., & Coulter, B. (2000). *Network science, a decade later: The Internet and classroom learning*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

2. Becker, H. J. (1982). *Microcomputers in the classroom: Dreams and realities (Report No. 319)*. Baltimore, MD: John Hopkins University, Center for Social Organization of Schools.
3. Becker, H. J. (2000). Findings from the Teaching, Learning, and Computing survey: Is Larry Cuban Right. *Educational Policy Analysis Archives*, #(51).
4. Osin, L. (1998). *Computers in education in developing countries: Why and how?* (Education and Technology Series Volume3, Number 1). Washington, DC: World Bank Education and Technology Team.

«КИТАБ МУҚАДДИМА» ДИНИ ТРАКТАТЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ешетова Гүльжан

Резюме: В статье раскрываются особенности перевода на казахский язык религиозного трактата «Китаб Мукаддима».

Қандайда бір тіл болмасын, оның бір жерде өзгеріссіз тұруы мүмкін еместігі және тілдің үздіксіз, әрі баяу дамып отыратын құбылыс екендігі тіл білімінде дәлелденген. Сондықтан ол үнемі ғылыми талқыға түсіп, зерттеліп отыруы тиіс. Түркі тілдерінің, әсіресе қыпшақ тобына кіретін қазіргі қазақ тілінің тарихын оқып-біліп, зерттеу үшін олардың тарихи-салыстырмалы грамматикасы мен тарихи лексикалогиясын жазуда және әр тілдің өзіне тән қыр-сырын ашуда орта ғасыр жазба ескерткіштерінің алар орны ерекше. Бұл кезең жазба мұралары қазақ тілінің ғалымдары тарапынан зерттеле бастағанына көп бола қоймаса да, бұл мәселе назардан тыс қалмай үнемі жаңарып, жаңғырып, халқымыздың тарихына, мәдени өміріне қатысты бірқатар жазба ескерткіштер ғылыми айналымға түсіп, қазақ тілінде жарыққа шықты.

Дегенмен бірқатар қорғалған кандидаттық диссертациялар мен жарық көрген ғылыми еңбектерге назар аударсақ, онда атқарылғаннан гөрі атқарылмаған жұмыстардың ауқымы зор екенін көреміз. Түркі тілдерінің ең көне төркіні, оның көне жадыгері болып саналатын Орхон –Енисей жазба нұсқаларынан әлдеқайда бұрын пайда болғандығы күмәнсіз. Түркі тілдерінің әрбірі қазіргі ұлт тілі дәрежесіне жеткенше қаншама ғасырлар бойы көптеген сандық, сапалық өзгерістер мен әр қилы, бірақ жүйелі құбылыстарды бастан кешіргендігі ақиқат. Түркі тілінің тарихи тамырларының бірі саналатын «Ескі қыпшақ тілі» орта ғасырларда өте кең аумақты қамтығандығы белгілі. Орта ғасырларда қыпшақтар ұлан байтақ территорияны мекендеген: Солтүстік Кавказ таулары мен Қырым қырқаларынан бастап Балқаш көлі маңындағы кең даланы түгел қамтыған. Осынша жердің барлығы Дешт-и Қыпшақ («Қыпшақ даласы») деген жалпы атпен аталған. Қыпшақтар бұдан басқа жерлерде, Египет пен Сирияда, Батыс Украина аймағы мен Шығыс Европа елдерінде де өмір сүрген [1, 44].

Сондықтан да, ескі қыпшақ тілі өз дәуірінде түркі бірлестіктерінің қарым-қатынас, ресми іс-қағаздар, халықаралық қатынас тілі ретінде қолданылған. Және сол кездің өзінде-ақ «қыпшақ тілі» деп танылған, аумақтық таралым өрісі кең, түрлі тарихи-әлументтік құбылыстарды басынан өткерген, қазіргі дәуірде өлі тілдер санатына кірген ескі қыпшақ тілі – қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, құмық, қарашай секілді қазіргі күнде қыпшақ тілдері тобына жатқызылып жүрген тілдердің ұлт тілі дәрежесінде қалыптасуына ұйтқы болғандығы белгілі. Түркі тілдері, соның ішінде қыпшақ тобына кіретін қазақ тілінің де, өзге түркі тілдері секілді, алғашқы және кейінгі орта ғасырлық дәуірлерде басқа түркі тілдері арасында дамып, толығып, қазіргі лексикалық қоры, фонетикалық жүйесі, синтаксистік құрылымы қалыптасты. Тарихи даму ерекшелітеріне қарай орта ғасырлық қыпшақ тілінің сөздік қоры қалай қалыптасты, қазіргі қазақ және басқа да қыпшақ тілдерімен сабақтастығы жайлы мәселелер түбегейлі шешімін таба қойған жоқ. Зерттеу жұмысымызда «Китаб Муқаддима» (беташар кітап) жазба ескерткішінің сөздік қорын ғылыми айналымға түсіру арқылы осындай келелі мәселелердің шешімін табуына және зерттеліп отырған ғылыми тақырып түркологияның «қыпшақтану» деген ғылыми саласына жататындықтан осы саланың қалыптасып, дами түсуіне өзіндік үлесін қосатын нәтижелер қарастырылады деген сенімдеміз.

«Китаб Муқаддима» (كتاب مقدمه) X ғасырдың екінші жартысында араб тілінде жазылып, XV ғасырда Мәмлүк қыпшақтарының тіліне аударылған. Жалпы мазмұны – ислам дінінің ережелері мен қағидалары, иман негіздері, намаз және дәрет алудың шарттары мен үлгілері. Авторы - Әбу Ләйс әс-Самарқанди X ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген, ислам әлеміне кеңінен танымал, көрнекті ғалым, Ханәфи мәзхабының үлкен имамдарының бірі және фықықшысы (заңгер). Туылған жылы жайында әр түрлі болжамдар бар. 983 ж. қайтыс болған. Толық аты жөні *Наср бин Мухаммед бин Ахмед бин Ибраһим әс-Самарқанди* [2, 90]. Қолжазба мәмлүктер мемлекетінің соңғы дәуірінде, яғни XV-ғасырдың аяғында қыпшақ тіліне аударылып, сол кездегі Сұлтан әл-Мәлік әл-Әшіраф Әбу Нәсір Қансуқ әл-Гуруға сыйға тартылған [3. 19-20]. Сұлтан әл – Мәлік Мысыр жерінде 1500 – 1517 жылдар аралығында билік жүргізген, Мәмлүктер династиясынан шыққан соңғы сұлтан екендігі тарихтан да белгілі. Бұл мәмлүктер мемлекетіндегі түркі әдебиетінің қамқоршысы және үлкен меценанты болған адам. Ол кісінің құрметіне XV ғасырдың аяғында иран эпопеясы «Шахнаме» түркі тіліне аударылған [4. 52].

Түпнұсқасы Ыстамбулдың Айа – София музейі кітапханасының түрік манускриптері каталогында 1451 манускрипте сақтаулы тұрған бұл трактат, «Муқаддима ас-салат» деп те аталады екен [4. 52]. Бірақ қолжазбаның алғашқы бетінде «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» (مقدمه ابی الليث كتاب السمرقندي) деген атау берілген. Қолжазбаның жалпы көлемі – 47 парақ (94 бет). Әр бетте 6 жол арапша мәтін және астында қыпшақша жолма-жол аудармасы берілген. Манускриптің көшірмесі мәмлүк *Асанбай ибн*

Судунның қолымен жасалғандығын қолжазбаның соңғы, яғни 47 беттегі дөнгелек экслибристегі арабша мәтіннен оқып білуге болады.

Сырлы болуының себебі де, бұл жазба ескерткіштің тек аты ғана аталып жүргендігі болмаса, еңбек әлі еш жерде толық аударылып, жан-жақты зерттеліп, ғылыми айналымға түсе қойған жоқ. Тек ф. ғ. д. , профессор, түркітанушы Ә. Құрышжанов және С. Боранбаевтардың хабарлама ретінде мақалалары жарық көрген. Сондай-ақ атақты поляк түркітанушысы А. Зайончковский 1959 (Будапешт) және 1962 (Варшава) жылдары ескерткішті француз тіліндегі түсініктемелерімен бірге жариялады.

Трактат мәмлүк мемлекетіндегі мәмлүк қыпшақтарының тілін, әдебиетін оқып үйренуде, және оны басқа түркі халықтары тілінде жазылған жазба ескерткіштермен салыстыра зерттеуде, қазақ тілі тарихына тереңірек үңілуде алатын орны ерекше. Осы уақытқа дейін аталмыш ескерткіштің мәтіні, мазмұны мен тілдік материалдары қазақ тілінде сөйлеп, қазақ зерттеушілерінің қолына толығымен жете қоймағандығы белгілі. Зерттеудің басты нысандарының бірі де, осы мәселенің шешіміне қол жеткізу болып табылады.

Китаб Муқаддима» жазба ескерткіші мәтінін сөзбе-сөз аударуға байланысты бірсыпыра қазақ сөздерінің тарихи төркіні анықталып, олардың мағыналық сырлары кеңірек ашылды.

Жазба ескерткіш жалпы діни мазмұнда болғандықтан, араб-парсы элементтерінің басым болуы заңды құбылыс. Осы сөздердің басым көпшілігінің сол дәуірлерде Алтын Орда және Хорезм аймақтарында жазылған ескерткіштер мен қазіргі қыпшақ тілдерінде кездесетіндігі және ол сөздердің Мәмлүк жеріне қыпшақ тілімен бірге осы жақтан барғандығы анықталды.

- Жазба ескерткіш мәтіні алғаш рет толық күйінде қазақ тілінде ғылыми айналымға енгізілді. Қыпшақтану саласына қосылған жаңа үлес.

- Жазба ескерткіш мәтініндегі сөздердің толық реестрі жасалынды. Зерттеу ауқымына кірген 1000-ға жуық сөз бен олардың грамматикалық форманттары жайлы сабақталған ойлар, пішімді қортындылар, үйлесімді тұжырымдар мен болжамдар жасалды.

- Жазба ескерткіштің лексикалық қоры қыпшақ тобына жатқанымен оғыз элементтерінің де басым екендігі анықталды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, 1971, 272 б.
2. İslam Ansklopedisi. 4 cild. Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir

3. Құрышжанов Ә. Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған бір ескерткіш жайында // Көне Түркі Жазуларының Зерттелуі: бүгінгі мен болашағы. Астана, 2004. 17-22 бб.
4. Боранбаев С. Әбу Ләйс ас-Самарқанди және кітаб муқаддима // ММНТК Түркі таным және қоғамдық пәндер. Алматы, ХҚТУ 2002. 51 – 54 бб.
5. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. Алматы, 1982.

«КИТАБ МУҚАДДИМА» ДІНИ ТРАКТАТАТЫНДАҒЫ КІРМЕ СӨЗДЕР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ешетова Гүльжан

Резюме: В статье раскрываются особенности перевода на казахский язык религиозного трактата «Китаб Муқаддима».

Әлемдегі кез келген тілдің сөздік құрамы, өздерінің ежелден келе жатқан төл сөздерінен және басқа халықтардың тілдерінен енген кірме сөздерден тұратындығы белгілі жәйт. Халықтардың тарихи, экономикалық және мәдени байланыстары, өмірдің түрлі саласындағы құбылыстар тілдің сөздік қорына ықпал етіп, түрлі оқиғаларға байланысты сөздерді куә етіп қалдырып отырады. Сол секілді халқымыздың басынан кешірген сан қилы тарихи факторлардың тілімізге тигізген әсері де әр түрлі болған. Түркі тіліне араб элементтерінің енуіне түркілердің ислам дінін қабылдауы едәуір әсер еткендігі сөзсіз. Ислам дінінің түркі топырағына жетуі VIII ғасырда басталғанымен оның кең етек жаюы X ғасырда Қараханиттер мемлекетінің тұсында болды. Бұл дәуірде Таяу және Орта Шығыс халықтарының мәдени өмірінде араб тілі халықаралық тіл қызметін атқарған болатын. Яғни, бір кездері Батыс Европа халықтарына латын тілі қандай қызмет атқарса, шығыс халықтары үшін де араб тілі сондай болды. Ал парсы сөздері түркі тайпаларының тіліне араб сөздерінен әлдеқайда ертеректе ене бастағанын тарихи деректер көрсетеді. Б.з.д. VI-IV ғасырларда Қазақстан территориясын мекен еткен сақ тайпаларының солтүстік тобы түркі тілдерінде сөйлесе, оңтүстік тобы көршілес тайпалармен иран тілі арқылы қарым-қатынас жасаған. Мәдениеті мен өнері дамудың біршама жоғары сатысына жеткен сақ тайпалары Персиямен тығыз қарым-қатынаста болған.

Сондай-ақ VII-VIII ғасырларда Зеревшан, Қашқадария ойпатын мекендеген соғды тайпалары да түркі тайпаларымен қоян-қолтық араласып тұрған. М. Қашқари да Шығыс Түркістанның оңтүстігі мен Талас, Шу ойпаттарын мекен еткен соғдылардың екі тілде сөйлейтіндігін атап көрсеткен. Сонымен қатар Тараз бен Аққаланың (Сайрам) тұрғындары секілді Баласағұн қаласының тұрғындары да соғды және түркі тілдерінде сөйлейтіндігін айтады [1, 45]. Демек бұл тарихи деректер парсы сөздерінің түркі тілдеріне ене бастауы араб сөздерінен бұрын болғандығын растайды.

Сондай-ақ түркі тілдеріндегі парсы тілінен енген сөздердің дені діни ұғымнан гөрі егін, су шаруашылығына, сауда-саттыққа, құрылыс істеріне, тұрмыстық салт-санаға, әдебиет пен өнерге байланысты. Тіптен ғалымдар парсы тілдерінде едәуір мөлшерде араб элементтерінің бар екендігін және оларды өз бойына әбден сіңіріп төл сөздеріне айналдырып жібергендігін, ал ол сөздердің түркі тілдеріне парсы тілі арқылы енгендігін де айтады.

Тілдік құбылыстардың бүгінгі жайын білу үшін, оның өткен күйін білу шарт. Тіліміздегі араб және парсы элементтерінің сырлы тұстарын айқындауда орта ғасыр жазба ескерткіштері таптырмайтын құнды дерек көзі екендігі даусыз. Қолжазбаның негізгі мазмұны ислам дінінің шарттары мен иман негіздері болғандықтан да араб сөздерінің едәуір мөлшерде болуы заңды құбылыс. Қолжазба тіліндегі араб сөздеріне лингвистикалық түсініктеме бере отырып оларды өз ішінде бірнеше мағыналық топтарға топтасыруға болады:

Кісі есімдері: ‘Абдуллаһ **عبدالله** - жалқы есім; ‘Абдуллаһдан **عبدواللهدن** «хабар вирилди ‘Абдуллаһдан Омароғлы (2б, 6)» (Хабар берілді Омарұлы Абдуллаһтан). Абдуллаһ ибн Омар. Ғалым сахаба. Ғықықшы және хадисші. Пайғамбарымыздың (с.ғ.у) екінші сахабасы Омар бин Хаттабтың ұлы. Сөздің өзі арабша ‘**абд** (құл) және **иләһ** (тәңір) сөздерінің бірігуінен қалыптасқан. Яғни «Тәңірдің құлы» деген лексикалық мағына береді. Түркі тілдерінің барлығына дерлік енген сөз. Қазақ тілінің артикуляциялық базасына жат болып саналатын арабшадағы «ع» және «» дыбыстары кейде түсіріліп, ал кейде орнын басқа дыбыстар ауыстыратын болғандықтан, тілімізде осы сөздің **Абдулла, Әбділдә, Әбділдә, Ғабдулла, Қабдолла, Қабдылла т.б** сияқты бірнеше аллофондары кездеседі.

‘Иса **عيسى** – Жалқы есім; ‘Исайя **عيسى يه** «дахы ‘Исайя виргән савабы (36б, 2)» (және Исаға берген сауапты). Төрт үлкен пайғамбардың бірі. Яхуди (еврей) халқына жіберілген пайғамбар. Оған уаһи арқылы інжіл кітабы түсірілген. Бұл есім мұсылман түркі халықтарының барлығында кездеседі. **ҚБ:** ‘Иса (Иисус, ДТС; 213); **ГТ, КФ:** ‘Иса; Кітаби тіліміз бен діни туындыларда **Ғайса** формасында да ұшырасады. Арабша кірме сөздердегі **з//ө** заңдылығы жөнінде жоғарыда баяндалды.

‘Али - **علي** - Али. «хабар вирилди ‘Алидән Абиталибоғлы 32 а. 1» (Хабар берілді Әбутәліпұлы Алиден). Али бин Абуәліп. Пайғамбарымыз Мухаммәдтің (ғ.с.) немере інісі, күйәу баласы, сенімді серігі және төртінші халифасы. **Али-** «**биік, сұңғақ**» деген мағына береді. Кісі есімі ретінде қазіргі түркі тілдерінің барлығында дерлік кездеседі. Қазақ тілінде жоғарыда атап өткен заңдылықтар негізінде **Али, Әлі, Ғали** деген фонетикалық варианттары кездеседі. Сондай-ақ **Әлібек, Әліби, Сапарәлі, Тұрдалі, Шералы, Серғали** секілді көптеген күрделі кісі есімдері құрамынан да көреміз.

Әби Бәкир **أبي بكر** - Жалқы есім. «бу дәлил бирлә хабар вирилди **Әби Бәкр** сыддықдан (32а, 3)» (бұл дәлелмен хабар берілді Әбу Бәкір сыддықтан). Мұхаммед (ғ.с) пайғамбарға тұңғыш иман келтірген, исламды

тұңғыш қабылдаған ер кісі. Ең жақын досы және бірінші халифасы. Есімнің өзі «*Бәкірдің (тайлақтың) әкесі*» деген лексикалық мағына береді. Түркі тілдерінің барлығында кісі есімі ретінде кездеседі. Тілімізде «Әубәкір, Әбуәбірі» деген есімдер жиі ұшырасады.

Әби Йусуф *أَبِيُوسُفٍ* – жалқы есім; «ол **Әби Йусуф** анды амали адлу кітабында (9а, 6)» (ол Әбу Йусуф еске алды «айтты» амали атты кітабында). «**Әби Йусуф** қатында дахы Мухаммәд қатында (10б, 4)» (Әбу Юсуф және Мұхаммед қасында /пікірінше/). Ислам ғалымы. Әбу Ханифаның мүжтәхид (реформатор) дәрежесіне жеткен атақты шәкірттерінің бірі. «*Жүсіптің әкесі*» деген мағынаға келеді. «Йусуф» есімі барлық түркі тілдерінде кездеседі. Қазақ тілінде де **Жүсіп** есімі көп қолданылатын кісі есімдерінің бірі. Сондай-ақ **Жүсіп, Үсіп, Нүсіп, Түсіп** секілді бірнеше фонетикалық варианттары кездеседі.

Әби Ханифә *أَبِيْحَنِيفَةَ* - жалқы есім; «фарздур **Әби Хәнифә** қатында» (Әбу Ханифа қасында /пікірінше/ парыз); «намазуң ижиндә дәгүлдүр **Әби Ханифә** қатында 10 б. 6» (намаздың ішінде емес Әбу Ханифа пікірінше). Имам Ағзам Әбу Ханифа, әли сүннәттің 4 имамының бірі. Ханефи ағымының (мәзхәбінің) құрушысы. Толық аты-жөні Нұғман ибн Сәбит. Ханиф -«нағыз, шын, шынайы» деген мағына береді. Қазақ тілінде сөз басындағы х (ح) дыбысы түсірілген және орнын қ дыбысына алмастырған **Қанапия, Әнәпия** деген кісі есімдері қолданылады.

Ибраһим *إِبْرَاهِيمَ* – жалқы есім; «**Тәңри Тағала виргәй аңа Ибраһимә виргән савабы** (36б, 1)» (Тәңір Тағала берсін оған Ибраһимге берген сауапты). Құран Кәрімде аты кездесетін, «үлүлазм» деп аталатын алты үлкен пайғамбардың бірі. Келдани қауымына пайғамбар болған. Жалпы «Ибраһим» есімі түркі тілдерінің барлығында кездеседі. Қазақ тілінде де түрлі фонетикалық өзгерістерге ұшырап, **Ибраһим, Ибрагим, Ибрахим, Ыбырайым, Ыбырай, Ибрәкім** сияқты бірнеше варианттары қалыптасқан.

Мұхәммәд *مُحَمَّدًا* - жалқы есім; «дахы **Мұхәммәдә** виргән савабы (36б, 2)» (және Мұхаммедке берген сауапты). «хақ **Мұхәммәд** һәм ‘абдидүр һәм расүлидүр (3а, 4)» (хақ Мухаммед әрі құлы, әрі елшісі). Өте мақтаулы мағнасына келетін бұл сөз пайғамбарымыз Мұхаммед Мұстафа б. Абдуллаһтың есімі. 571 жылы рабиуләууәл айының 12-де (17- сәуір) дүйсенбі күні Меккеде туып, 632 жылы рабиуләууәл айының 12-де дүйсенбі күні Мәдинада дүниеден озды. Соңғы пайғамбар. (Siyer-i Nebi). «Мұхаммед» есімі түркі тілдерінің барлығына танымал және өте жиі қолданылатын арапша кірме есімдердің бірі. Қазақ тілінде **Мұхаммед, Маханбет, Мәмбет** секілді бірнеше аллофондары бар.

Мәс’удоғлы *مَسْعُودًاغَلِي* - жалқы есім. **Мәс’удоғлындан** *مَسْعُودًاغَلِنَدَان* «хабар вирилди **Мәс’удоғлындан** (28б, 3)» (хабар берілді Мәсүдұлынан). Абдуллаһ ибн Мәсүд. Алғаш мұсылман болған кісілердің бірі. Хадисші, фикықшы және тәпсірші. **Мәс’уд** – «бақытты» деген лексикалық мағына береді. Лексеманың өзі азербайжан және түрік тілдерінде қолданылады **месуд олмақ** – бақытты болу [6, 1544] Ал қыпшақ

тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде кісі есім ретінде сирек кездеседі. *Абайдың лирикалық өлеңдерінің көпшілігі 20 – 40 жол болып келеді, ал «Масғұт» поэмасы 128-ақ жол (Б. Кенжебаев, ө. Есназаров).*

Хасан حَسَن - *Хасан Басри*; «хабар вирилди **Хасан** Басриден тәңри рахмәти аңа 40б. 1» (*хабар берілді Хасан Басриден*). Толық аты-жөні Әбу Саид әл-Хасан бин Әбил-Хасан Йесар әл-Басри. Хз Омардың халифалығы дәуірінде 621-жылы Басрада туып, 728-жылы қаза тапқан. Үлкен ислам ғалымы. Фикықшы және тәпсірші [2, 61]. **Хасан** - түркі тілдерінде жиі ұшырасатын есімдердің бірі. «Сұлу, көркем» мағынасындағы бұл сөздің қазақ тілінде **Асан**, **Қасен** деген формалары да бар.

Шафи’и شَافِعِي - *жалқы есім*; «хужжат әйләди **Шафи’и** (28б, 2)» (*дәлел етті Шафиғи*). «ол **Шафи’и** қаулидүр (8б, 1)» (*ол Шафиғи қаулысы*). «ол кижәр саймақ шартдур **Шафи’и** қатында (28б, 1)» (*ол жарамды деп санау шарт Шафиғи қатында /ікірі бойынша/*). Мұхаммед бин Идрис әс-Шафиғи. Әһли сүннәттің 4 имамының бірі. 767 жылы Палестинаның Газза қаласында туып, 819-жылы мысырда дүниеден озды және сол жерге жерленген.

ә. Ислам дініне байланысты наным сенімдер мен терминдер:
Аллаһ اللَّهُ - *Алла, тәңір, құдай*; «хақ намаз димәк **Аллаһ** Та’аладан рахмәтдүр (5б, 3)» (*Хақ намаз деген Алла Тағаладан рахмет*). **Аллаһа** اللَّهُ «ол киші айдағай шүкр **Аллаһа** кидәрди мәнән бәни инжиткәни (31б, 4)» (*Ол кісі айтсын, шүкір Аллаға, кетірді менен менің жанымға батқанды*). Түркі тілдеріне ислам дінімен бірге еніп, көне **тәңір** сөзімен әлі күнге дейін жарыса қолданылатындығы белгілі. Қолжазба тілінде де солай. Арабша **әл-иләһ** сөздерінің біріккен түрі. **ГИ, ГТ, ИМ, КФ:** *Аллаһ*; **қаз.:** *Алла, Алда, Аллаһ*; **баиш., тат.:** *Аллаһ(ы); Аллаһ(ы)*; **қырғыз:** *Алла*; **түрік, азерб. өзб.:** *Аллаһ*; **түркм.:** *Алла*; **ұйғ.:** *Алла(һ)* [8, 38-39]. Тілімізде сөз соңындағы **һ** (ه) дыбысының түсірілген **Алла** (*Алланың өзі де рас, сөзі де рас, Рас сөз ешуақытта жалған болмас. Абай*) және сөз ортасындағы **л** (ل) дыбысының орнын «д» дыбысы алмастырған **Алда** (*Алда риза болсын Батима ханым, - деді Төле би. «Т. Ахтанов»*) деген варианттары кездеседі. Соңғы кездері тілімізде соңғы дыбысын түсірілмеген формасы да қолданылып жүр. Мысалы: *Ислам дінінде жауапкер- Аллаһтың әмірлерін орындап, тыйым салған нәрселерден бойын аулақ ұстаған адам* [3, 27].

Аллаһү әкбәр اللَّهُ أَكْبَرُ - *Аллаһ ұлық; Аллаһ ұлылардың ұлысы*; «биз айтдук әууәл **Аллаһү әкбәр** димәк рүкндүр (16б, 3)» (*біз айттық, алдымен Аллаһү әкбәр деп айту шарт*). Арабша **Аллаһ** (*тәңір*) және **әкбар** (*ұлы, асқан биік*) сөздерінің тіркесінен жасалып тұр. Н. Оңдасынов осы тіркестің қазақ тілінде кездесетін «**Алла әкбар, Аллау әкбар, Алла әкбар, Аллаһү әкбар, Алла әкбар, Аллаһү әкбар, Алла әкбар**» сияқты аллофондарын көрсете отырып, әрқайсысына мысалдар келтіреді [9, 44].

‘ибадет عِبَادَت - *ғибадат; құлшылық; тәңірдің бұйрықтарын орындау*. «‘ибадет идүң тәңрийә ари көңүл бирлә (15б, 6)» (*ғибадат етіңдер тәңірге пәк көңілмен*). Мұсылман түрік халықтарының барлығына еніп, түркі

тілдеріне ортақ сөзге айналған және өте жиі қолданылатын сөздердің бірі. *ДТС*: 'ибадат (служение богу; поклонение; 201); *ГИ, ГТ, КФ, МГ*: 'ибадат; Қазақ тілінде арабша «ع» дыбысымен басталатын өзге сөздер секілді *г/ө* заңдылығы бойынша *гибадат, ибадат* фонетикалық варианттары қалыптасқан. Лексикалық мағыналарында өзгешелік жоқ. *қаз.*: *гибадат; ибадат; баш.*: *гыбадат; тат.*: *гибадат; түрік.*: *ибәдет; азерб.*: *ибәдат; түркм.*: *ыбәдат; өзб.*: *ибадат; ұйғ.*: *ибадат* [4, 362; 8, 401; 9, 22; 10, 1031].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы, 1971, 272 б.
2. İslam Ansklopedisi. 4 cild. Anadolu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir
3. Құрышжанов Ә. Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған бір ескерткіш жайында // Көне Түркі Жазуларының Зерттелуі: бүгінгі мен болашағы. Астана, 2004. 17-22 бб.
4. Боранбаев С. Әбу Ләйс ас-Самарқанди және кітаб муқаддима // ММНТК Түркі таным және қоғамдық пәндер. Алматы, ХҚТУ 2002. 51 – 54 бб.
5. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. Алматы, 1982.

THE PROCEDURE OF COMMUNICATIVE LEARNING. MIXED ABILITY AN 'INCLUSIVE' CLASSROOM

Amze Nursaule

Резюме: В статье говорится о Процедура обучения коммуникативной речи. Обучение английского языка в инклюзивном классе.

Why are some students 'worse' than others? It is very easy to label a student as 'good' or 'bad' and then expect them to match the label ever after, but there are a number of reasons why learners may be better or worse at English. Many of the reasons are temporary and can be overcome.

They have a different starting point. Perhaps they learnt or did not learn. English at primary school or kindergarten.

They have had a very poor teacher.

- They have missed out on an important stage of learning but have good skills in a different area.

They have been labeled as 'bad at English' and how they believe it, so why bother? They are bored and demotivated.

- They are less mature than other students or lack confidence to get involved.

So, in fact, there are good reasons why a less able student may, potentially, will be a good language learner. It is realization that has undermined the old idea of streaming where, once labeled, a student got stuck. A mixed ability class should offer all the students in it an appropriate challenge to help them to progress in their

own terms. Unfortunately, we all have to work within the bureaucracy of education – exams, tests and soon – in other words in someone terms else. If classes operate a dividing line of ‘pass’ and ‘fail’ in everyday activities, it can create a sense of failure and a feeling that the task of learning is too hard.

What are the characteristics of good mixed ability classes?

The thought of having to develop a completely new approach in order to deal with mixed ability teaching is understandably frightening. In practice, what is needed most is a change of emphasis in the classroom to create the context where all the learners feel valuable and have the space and confidence to try. All these characteristics share a common feature – they aim to make classroom inclusive for all students.

There is a sense of discipline and shared purpose in the class. The students have learned to work together and to be self – directed for sports periods.

Linguistic and non – linguistic skills are valued and everyone can contribute even if the contributions are not linguistics.

Students work and drawing are displayed on the wall or kept in a class folder that is regularly reviewed. All the students in the class will be involved and each student will have something appropriately challenging to work on.

To provide a range of challenges for different abilities, there will be a range of achievable objects for many tasks. Many of these objectives will be small and immediate, like learning five new words, saying one sentence correctly or repeating an earlier exercise and getting it right.

There will be and space for everyone to think. Students learn that they don’t need to think when the teacher asks a question because the most able students will answer. They can be encouraged to note down the answer or put up their hands briefly when they know, without giving the answer. This way, all students in the class will have the chance to think about the question.

There will be opportunities for regular assessment against a personal standard.

For example: I got three sentences right last time and five rights this time! Is a great step forward?

If students are helped to measure themselves against their own personal achievements, all students, including the stronger ones, can focus on improving their own performance and value regular opportunities to find out how they are progressing.

The syllabus will be planned to allow different rate of progress within each lesson, so that students can work at the best speed for them. However, the general pace of the syllabus will be same for all students. They can feel that they are learning together. The more vocabulary and engage in more challenging practice.

What makes a successful mixed ability activity?

Activities need to be quick and easy to prepare and they need to take account of the practicalities of teaching. In the following activity, there is little extra preparation because it uses one piece of material a standard course book dialogue. Memorization is the common starting point while the dialogue is a springboard for more challenging work.

The teacher writes the dialogue on the board and establishes the context in their own language then all students can participate. The students take the parts of Helen and Katrina and they say the dialogue in pairs. They do it again. Each time, the teacher erases a few more words until the students can repeat the dialogue from memory. Now the students then talk about their pictures using the questions and answers they memorized as a basis. Every student will have something to say and will be able to participate in the activity. The better students will be able to communicate more.

The activity has several features that make it suitable for mixed ability teaching:

The starting points are the same for all the students – predicting the context in their own language, and then memorizing.

The starting points do not depend upon previous linguistic knowledge. Other non – linguistic starting points might be: using music, drawing or painting. Mining, generating ideas or sharing world knowledge in the own language.

Linguistic and non – linguistic skills integral to the success of the activity.

There is more than one objective – memorization, drawing, a simple controlled dialogue, dialogue departing further from the memorized model. Every conversation in this activity, however fluent or halting it may be successful because students are asking and answering something real about their families.

In the case of teaching speaking communicatively, the teacher's job is to put across what operation the students are doing to learn. This can be as simple as telling the students that the lessons on asking for and giving, an approach of this kind may be the best. But there are many operations and there for many years of conveying objectives. For one such as apologizing and forgiving, it may be possible to show what the objective is by showing the students a cartoon strip, for example, that depicts somebody spilling coffee over someone in a café. In this case you invite the students to try to say what would be said in the circumstances.

In this way you make clear what is to be learnt assuming the students do not know what to say – if they do, teach something else – they know they have a learning problem. Another approach is to use the cartoon strip with speech balloons which convey the whole learning load to the student, just at a glance. In practice, a combination of illustration, problem setting and explanation may be used to make one's objectives clear. Telling the students explicitly what they are going to learn has been criticized as involving too much reliance on meta – language, but this is more defensible than the structural equivalent: saying, for example, that they are going to learn the present continuous tense. "Giving advice", for example, is something that anyone can grasp the meaning of, with the use of the dictionary if necessary.

The cartoon methods have the virtue of carrying a good deal of contextual information as well as indicating what is to be learnt. It provides the link, so important in communicative teaching between the language used and the culture. Consideration of visual means of making your objectives clear leads one naturally to a consideration of contextualization in a communicative context.

«*Contextualization*» - is the means by which the meaning of a language item is made clear. Structural approaches used two broad categories of contextualization to do this – one unsuccessful, the other successful. The unsuccessful one puts the item in a context but does not incorporate into the context and details that really clarify the meaning of the item. For example, the item is put in a story and used over and over again so that students became familiar with the form, but not with the idea it expresses. The more successful type of contextualization exemplifies the new item and by means of clues in the context, demonstrates what it means. Whatever type of contextualization is used in structural approaches, however, the concern is to convey the ideational content of the form, not its use. To contextualize communicatively, however, you have to do more than convey this level of meaning as a result of the total context in which it is used and an item without context in this sense cannot properly be said to have meaning at all. It must therefore be made clear to the students as a general observation about how language works, that you say takes on its meaning as a result of the context is taken to mean a constellation of factors, such as who the speakers and their relationship to one another, what they are, and so on, in addition to the ideational content of what they are saying.

If the students have been informed about and convinced of, the importance of leaning communicative operation and the effect on meaning of the constellation of factors alluded to above, and then they can be expected to appreciate and look out for information of this kind. Such information may already have been given to the students at the stage when objectives were set, for example, cartoons or other visuals were used. If this has not been done, then the students have to know who the language they are going to learn is appropriate for and under what conditions. So language is contextualized in terms of who is speaking to whom, where and why.

“*Practice and transfer*” The presentation of the material is followed by drilling. Because we are concerned with teaching communicative operation and not with structures per se two drilling procedures commonly used in structural teaching are no longer appropriate. The first is the use of question and answer to practice the language presented. This is appropriate only for the practice of ‘reporting’ language. It is not a procedure that works for teaching ‘doing’ language. In this communicative context any questions asked after the language is presented are to check whether students have understood what is going on. The answers are not judged from the point of view of grammatical accuracy, but on whether they indicate students have understood who the people are and what they are trying to do. Similarly, a second technique, pattern drilling is often not relevant. Where, for example, part of the target language is ‘So do I’ to indicate agreement with someone’s statements of what they like, it would be irreverent to drill ‘So do I’ and so on, because, although they are formally related, they are not functionally related. Communicative teaching aims to build up sets of language items for a given function, not formal paradigms.

It is feature of communicative methodology that practice follows quickly upon presentation. It may start with choral repetition by the students of the language presented and then move into individual responses directed by the teachers. The teacher can ask students to repeat a line and give the answers himself. He can then ask individual students to ask the questions and prompt individual answers. When he sure that students are competent in handling the language, the can put the students into pairs and ask them to practice the dialogues with each member of the pair taking it in turns to perform the two roles and make appropriate substitutions. It can be seen that, even with material and operations as these, some amount of information gap be introduced.

Elements of information gap and feed back can be increased by some very simple means, beyond suggesting 'prompts' from which a free choice can be made by the learners.

The 'conversation grid' bellow illustrates a means of offering great freedom, while at the same time making clear to the learner the 'moves' that are open to him during practice. In this case the particular exponents chosen by each speaker are not laid down, but the play is kept to. The precise content, course and outcome of the conversation can be determined and influenced by either speaker. In the particular case, learners have gust practiced asking where something is and giving directions. How a student answers the questions affects the outcome of the conversation in terms of what it is appropriate to say. This aspect of feed back is catered for in 'End conversation' on the grid, because students have to discriminate between what they say if they are helped and what they are helped and what they say if they are not. Clearly this material is intended for pair practice, but could also be used with the teacher taking one part. This activity, using conversation grids, can be adapted for use with groups of three or more.

The application of procedure described above is confined to beginner or elementary level. Any interaction that is composed of a limited number of easily defined 'moves' may be practiced in this way. However, the technique cannot applied to sustained and extended practice, where even the wide limits set by conversation grids would inhibit the learner's freedom too much. Accordingly, the communicative approach emphasizes the importance of games and role plays as a way of setting limits to a activity that are sufficiently wide, to promote practice in using language freely over longer periods time. These procedures are discussed in papers later in this book.

In this paper I have tired to show how the communicative approach to teaching speaking can be organized to teach whole operations. It has to provide input in the form of language appropriate for the operations, carefully contextualized with regard to the role of the speakers, their attitudes, ages and intensions. Practice takes the form of rapid transfer to further applications of the target operation, there by putting language to use as soon as possible. Role plays and games are important because they present learners with opportunity to practice speaking under conditions to that are as close as possible to those of normal communication, involving information gap and feedback, given the

language. From a communicative point of view, using language well is not a simple question of grammaticality, but one overall appropriacy and acceptability.

Bibliography

1. Keith Johnson, Keith Marrow. 'Communication in the classroom'. pp. 70-77. Longman, 1986 y.
2. Thomas Karl. 'Teacher Development making the right moves'. pp. 61-64. Washington, 1994 y.
3. Paul Nation. 'Group work and language learning'. pp. 83-86. New Zealand.
4. Rebecca L. Oxford. 'Language learning strategies'. pp.4-8. Alabama, 1994.

POSITION OF A SPEAKER IN COMMUNICATION. CORRECTNESS AND COMMUNICATION CLASSROOM

Amze Nursaule

Резюме: В статье говорится о Позиция и корректность спикера в общении на уроках английского языка.

As teachers, we are reasonable happy with the concept of “correctness” in English. It is a good thing. It is obviously our job to know what is and is not correct: and it is clearly our duty to make our students similarly aware. However, the teachers who are non-native speakers may not be able to detect all errors and even native speakers disagree on points of correctness, especially concerning certain features of everyday English which do not get into textbooks, the use of them meaning him or her. If anyone has not got their passport, they had better go and get it now. Teachers, whether native speakers or not, may regard such a feature as incorrect because it is not found in textbook and does not seem “logical”.

Further more, we should agree that languages are for communicating with. We are ware that linguistic communication is the transfer of meaning from one person to another and that a meaning can be expressed in various ways as we saw here:

Why do not forget all about it?

I'd forget about it if I were you.

What makes us uneasy is the fact that

I suggest you to forget it, OK?

Also communicates just as effectively, if said with a responsible pronunciation. If we take effective communication in English as our aim, they are accepting utterances which are correct? The answer, of course, how on earth could you be seen to accept an incorrect sentence offered by a student, when another student – or indeed the same student after a quick glance at his notes – is likely to challenge you? And how could we allow our students to go on using forms which an outside examiner is going to mark wrong? On the other hand, mistakes are inevitable: they occur and recur, sometimes with a frequency that we

find alarming. What is meant by 'communication' in this context? Does it mean 'passing information to somebody? Yes' but this can be achieved without linguistic accuracy. Does it mean "saying what one wants to say, instead of what one is told to say? Yes' but again we have seen that in a tenor situation a pupil may not truly want to say anything in English, though he may be coaxed into willing operation. Communication means 'paying attention to what people mean rather than how they express what they mean?' Certainly, but people sometimes express themselves so badly that we do not know what they mean, and so we come back to the need for accuracy. All of the above ideas are part of the recent 'communicative' movement and we had to qualify each of them a 'but'. The growth of this movement is reflected in the materials for oral activity developed in the last twenty years ago. In order to avoid criticizing other people adversely. Make senescence's of the same pattern as the given example:

Flour Flour is made into bread.

Bread Bread is made from flour.

Wood Wood is made into paper.

Paper Paper is made from woof.

The drill in its full form contained five pairs of items. It was intended to be done orally with repetitions when pronunciation wasn't good enough and the answer were to be written in. It is not difficult with it. To share my blushes, I will confine myself to two major defects:

1. Given examples, it is quite easy for a student to go all through the drill correctly without knowing what he is saying. In substitution drills of this sort, the student's utterance often sounds very good.

2. It is difficult to imagine the four sentences as a part of a conversation. There is an attempt here to tackle the business of dialogue, there is merely a catalogue of similarly constructed.

The problem which the learners have at the production stage may be viewed under three headings:

a) **Linguistic.** The students, it is sometimes argued, don't know enough of the language to speak with ease. Free expression will merely tax their limited competence and result in errors which could be avoided if their expression continued to be guided. All this is in a sense true but largely irrelevant. It has already been pointed out that they must be trained to cope with a variety of new situations. And of course teacher will be helping discreetly much of the time. A great deal will depend of the activities they are called upon to perform. Free discussion, for example belongs to the stages of language learning and even then has to be carefully prepared for. What one particularly wishes to avoid at this stage is the frustration that can result from not being able to say anything in a given situation. As for mistakes, it is better that they should occur in the classroom, where they provide feedback for remedial teaching rather than later, when the teacher is no longer in a position to help the students. We need not be unduly worried that mistakes overhead will be picked up by other students in the classroom: learning rarely takes place so easily!

b) **Psychological.** There are two main problems to be noted here. In the first place, while many students are happy to speak in chorus or under the teacher's direction, they are inhibited when asked to express themselves freely in the presence of the whole class. This may be because they have never been sufficiently encouraged 'to have a go'. But in part this may also be due to the fear of being corrected by the teacher in front of their peers. This situation can be set right in two ways. Firstly, the teacher should avoid unnecessary correction. When he does feel that it is called for, he should do it obliquely rather than directly – leading the learner to perceive his mistake rather than rubbing his nose in it. Secondly, provision must be made on an increasing scale for the students to work on their own. A step was made in this direction through paired practice. This must now be taken a stage further through group work. The second problem is that of interest. In order to talk the students must have something to talk about. But how do we select topics and themes which will arouse their interest? There is no easy answer here but clearly the starting point must be the learners themselves: their own background and experience. Whatever activities we involve in must relate – or be shown to relate.

c) **Cognitive.** Here we must consider the question of providing the students with something to talk about: a topic, a theme, a stimulus of some kind. The first thing to note is that this need be verbal. A picture or set of pictures may be far more effective in conveying ideas to talk about to the students. The special role of pictorial aids at this purpose should not call for specialized knowledge. If information is needed to arouse talk, it can be provided through a text or through a pictorial aid.

At the presentation and practice stages of learning it is normally both economical and effective to teach the whole class as a single unit. But 'class' is after all a purely arbitrary unit whose size may vary and to increase the amount of practice the students can get as making it realistic by getting them to talk to one another, we have already suggested dividing the class up into pairs. Our concern now at the production stage is to provide the students with an environment within which they can communicate easily and freely and within which they can work together independently and meaningfully with the only the minimum amount of direction from the teacher. The solution lies in forming smaller units or groups.

We should note that the group made up perhaps six to eight students under the direction of a group leader, whose function is to coordinate the activities of the group and to serve as required as a link with teacher, is a largely autonomous practice unit. The activities which the students are asked to undertake in their groups are defined by the teacher and discussed first with the class as a whole but this has been done, the students should be allowed to work to a large extent in their own. Divided into groups, the students are now able to sit together, facing one another in a small and intimate circle and talk freely. The teacher is still present and usually has a demanding role to play in helping and advising the students as required but he has abdicated the previous one and become something like a guide or consultant. Of course it cannot be pretended that all will go smoothly from the start. Like all procedures – from chorus work, when the students have to speak in

unison, to paired practice, when they have to begin to work on their own – group activities take some time to get accustomed to. But the students quickly appreciate the value of self – directed activity, of being allowed to be ‘agents in their own learning’. Above all, they are motivated to go on learning because they can use for themselves, on however limited a scale, the language they are learning. It should not be forgotten that for many learners group activities offer the only opportunity of putting the language to a real and immediate use.

Bibliography

1. Jack C. Richards. 'Reflective learning in second language classroom'. pp. 34-38. Cambridge language education, 1994 y.
2. Jane Revel. 'Teaching techniques for communicative English'. pp. 1-7.
3. Jane Willis, Dove Willis. 'Challenge and change in language teaching'. pp. 20-24. Heinemann, 1996 y.

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мамырханова Асел

Резюме: В статье рассматриваются идейно-эстетические проблемы Казахской прозы.

Жоғарыда барлық талантты суреткерлер секілді 1970-1980 жылдарда жарық көрген таңдаулы қазақ баяндарының авторлары өз тақырыптарына алуан-алуан жолдармен, қилы-қилы бұралаң соқпақтармен келді дедік. Алайда, осы тұста жазушы үшін тақырып табудың жалаң мақсат еместігін, тақырып оған өзінің оқырманға айтар ең көкейкесті сыры — идеяны ашу үшін қажет екендігін айта кетуге тиістіміз. Ал, суреткердің жан сыры — идеяны жан-жақты толғап, жарқыратуға сәтімен табылған бір тақырып аздық етеді. Көркем шығарманың тақырыбын да, айтар идеясын да заттандырып, тірілтетін, оның бойына қан мен жан беретін сол туындылардағы характерлер мен типтер, образдар жүйесі. Тақырып, характер, немесе тип, идея — бұл үшеуі бейнелеп айтқанда, көркем шығарманы шығарма ететін ошақтың негізгі үш бұты, қасиетті ұштаған. Әрине, көркем туындының композициясы да, сюжеті де, тағы да басқа толып жатқан компоненттері болашақ шығарманың керегесін жайып, шаңырағын көтеру процесінде аз міндет атқармайды, дегенмен характерлердің айшықты дараланып, тақырып пен идеяның сәтімен табылуы қашан да көркем әдебиет туындысы үшін шешуші рөл атқарады.

Сырттай қарағанда, характер мен тип бір-біріне мүлде өзгеше ұғымдар болып көрінгенімен, бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланысты. Бір әдеби образ бойына бірнеше ұқсас характерлердің жинақталуы типті тудырады. Сонымен бірге характер жеке адамның басында көркем туынды кейіпкерлерінің мінезіндегі барша ерек-шеліктердің тоғысуы да. Бұл

жөнінде белгілі әдебиет теоретигі Г.Л.Абрамович: «Характер — определенная человеческая индивидуальность во всем живом многообразии присущих ей черт и качеств» (1, 65), деп қысқаша түйеді. Ал тип ше? Тағы да сол Б. Абрамовичқа жүгініп көрелік. Ол әдеби типтің табиғатын жан-жақты талдай келіп, өз пікірін төмендегіше қорытады: «Тип литературный (от греч. typos — образ, отпечаток, образец) - художественный образ определенного индивидуума, в котором воплощены черты, характерные для той или иной общественной группы, класса, народа, человечества. Обе стороны составляющие органическое единство — живая индивидуальность и общезначимость литературного Т., одинаково важны: без первой нет и не может быть художественного образа, без второй образ не будет иметь к.-л. ценности, не получит доступа к умам и сердцам. И.А.Гончаров писал: "Кому какое дело было бы, например, до полоумных Лира и Дон-Кихота, если бы это были портреты чудаков, а не типы, то есть зеркала, отражающие в себе бесчисленные подобию — в старом, новом и будущем человеческом обществе» [1, 3]

Бұл жерде И.А.Гончаров типке тән басты белгіні дәл көрсетіп отыр: тип, шынында да, көпшілігіміз ойлайтындай көркем шығарма суреттеп отырған заманның аясында ғана өмір сүретін адамдық қасиеттерді жинақтап қоймайды, ол сонымен бірге өз айнасына адамзаттың кешегі, бүгінгі және ертеңгі қоғамында кездесетін сансыз ұқсастықтарын сыйғызады. Сондықтан да, мәселен, бізге, қазақ оқырмандарына, тұманды Альбион жағалауларында күн кешкен ағылшын королі Лир мен испандық әпенде Дон-Кихоттың, онын орыс әріптесі Шукарь шалдың, қазақ бауыры Судыр Ахметтің істеп жүрген істері мен қылықтары бірдей түсінікті болып шығады. Олардың өмір сүрген қоғамдық-әлеуметтік ортасының, ұстанған салт-саналары мен көзқарастарының бүгінгі біз өмір сүріп отырған мезгіл шындықтарымен үш қайнаса сорпасы қосылмайды, бірақ, бір қызығы сол, қазіргі замандық оқырман оларды мүлде жатырқамайды, оларды кәдімгі күнде өздерімен бірге қоян-қолтық өмір сүріп жүрген таныс жандардай түсіністікпен күліп қарсы алады. Өйткені өткенге канша танауымызды шүйіріп қарағанымызбен, біз бар болғаны сол көненің, ескінің жалғасымыз, сондықтан болашақ та бізден көп алыстап кете қоймайды. Өндірістік қарым-қатынастар күрделеніп, жер бетіндегі өркениет қанша шарықтап дамыса да, адам қашан да адам болып қалады. Міне, типтің құдіреті осында.

Көркем шығармадағы характер мен типтің даму диалектикасының әдеби теориясындағы қисындардың ешбірімен түсіндіріп беруге болмайтын өз логикасы болады. Характер мен тип тек осы логикаға ғана бағынады. Сондықтан бұлардың әдеби теориясындағы қисындар түгел кейде соларды жасап отырған құдіретті күш —суреткердің өзінің де "тілін алмай», жазушының о бастағы діттеген межелерінен ауытқып кететіні туралы көркемсөз иелерінің талайы шағына айтқан. Мысалы, Л.Н.Толстойдың Анна Каренинасы, о бастағы авторлық пайымдау бойынша, теміржол апатына ұшырауға тиісті болмаған. Жазушының айтуына қарағанда, Анна тіпті

көзсіз махаббат құрбаны емес, бар болғаны сүйкімді, қылықты, жеңілтек сұлу әйел ғана болуға міндетті екен. Алайда, Каренина характерінің көркемдік даму тарихы кейін басқаша қалыптасқанын осы романды оқып шыққандардың бәрі біледі. Осылайша, сұлу әйелдің асау образы ұлы жазушының өзіне "бағынбай" мүлде басқаша өмір кешеді. Міне, характер логикасы дегеніміз — осы.

Характер дамуының өз логикасы шығармадағы оқиғалар желісін — сюжетті ғана емес, көркем әдебиет туындысының тақырыбы мен басты идеясын да белгілейді. Сондықтан да белгілі орыс ғалымы В.Шкловский: "Для русской классической литературы и впоследствии для театра Станиславского в основе произведения лежит характер (100, 268) — десе, филология ғылымдарының кандидаты, әдебиетші С.Мақпыров: "Ұлы қаламгерлер ең алдымен (астын сызған біз - С.А.) өз кейіпкерлеріне өмірден лайықты тип іздеген, оны жан-жақты зерттеп білген" [2, 3] — дейді. Осылардың бәрінен шығатын қорытынды мынау: көркем шығарманы жан-жақты түсіну үшін сондағы характерлер мен типтердің табиғатын тани білу керек ең алдымен. Ендеше біз де қазіргі заманғы қазақ повестерін талдау барысында бұл жайды айналып өте алмаймыз. Сондықтан енді қазіргі қазақ прозашыларының орта буынының қаламы қайратты өкілдерінің бірі Д.Исабековтың шығармашылығындағы характерлер мен типтердің даму логикасының диалектикасын зерттей отырып, қазіргі қазақ баяндарында бұл көркемдік проблеманың қалай шешіліп жүргеніне назар аударып көрейік.

Оның туған әдебиетімізге келуі талғампаз оқырман қауымды бей-жай қалдырған жоқ. Осының өзі-ақ сөз өнеріне өзіндік айтары бар қаламгердің келгенінің куәсі еді. Алпысыншы жылдардың аяғы мен жетпісінші жылдардың басындағы модаға айналған жазушылардың бірі болған Дулат Исабековты біреулер мақтады, біреулер оның шығармасындағы кейде шектен шығыңқырап кететін сентиментализмге күдіктене қарады. Оны мақтаушылар да, оған күдіктенушілер де қателескен жоқ: алдыңғылар жас суреткердің өзгеше қабілетін көре білсе, соңғылар сол өзгешеліктің табиғатын жасандылықтан сақтандырды.

Қоғамның дамуымен байланысты әдебиетіміздің тақырыптық ауқымы кеңейді. Соған байланысты қазақ әдебиетінің алған шептері мен шыққан биіктері аз емес. Тақырыптық өрістің кеңеюінен творчестволық еркіндіктің артқанын байқауымызға болады. Қазақ әдебиетінде қазіргі өмір шындығына арналып жазылған шығармалар қатары кең. Олар дәуіріміздің маңызды мәселелерін көтерген, қызықты қаһарман, жаңа адам бейнесін жасаған көлемді шығармалар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы. 1992. Алматы. Мектеп.1970.
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. - Алматы: Атамұра, 2003. - 208 б.
3. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі. -Алматы: Қазақ университеті, 1981. - 47 б.

4. Елеуменов Ш. Ғасырлармен сырласу. - Алматы: Елорда, 2004. - 480 б.
5. Дәдебаев.Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім - Алматы: Ғылым, 1991.-250 б.

ПРОЗАДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАҒАШЫЛДЫҒЫ

Мамырханова Асел

Резюме: В статье рассматриваются вопросы новизны традиции в прозе.

Бұл дәуірдегі қазақ прозасының бір сала жетістіктерін повестің жанрлық дамуынан да көруге болады. Көркем прозаның көлемді үлгілерінің бірі-повесть бұл кезде сан жағынан да көп жазылып, бірталай әдеби-эстетикалық жүкті арқалады, көркем творчествоға еркіндік көзімен қарауға алпысыншы жылдардың басында басталған бет-бұрыс, алдымен, осы жанрда молырақ көрініп, кейін жалғасын тапты. Ол бұрынғы жағдай баяндаудан, шұбалаң қылықтан арылып, жинақтап айтуға, көркемдікке жетіле түсті.

Бұл дәуірдегі қазақ повесінің басым көпшілігі бүгінгі заман тақырыбына, замандастардың бейнесін жасауға арналған. Олардың да белгілі тарихи ізі бар. Алыс тарих болмаса да, біз өткен Кеңестік дәуір шындығын бүгінгі күннің биігінен таразылап көрсетеді. Өмір қандай күрделі жан-жақты болса, әдебиет ізденістерінің проблемасы да, тақырыптық ауқымы да кең. Бұл қазақ повестерінің әр алуан түрінен байқалады[26,205]. Қазақ повестерінің бір алуаны соғыс туралы естеліктерге құрылған. Бұл тақырыптағы туындылар соғыс кезінің ауыртпалығын басынан кешкен әйелдің (К.Қазыбаевтың «Құпия» повесі), алыс ауылда сол кездің қиыншылығына куә болған баланың (Д.Исабековтің «Біз соғысты көрген жоқпыз» повесі), еңбек армиясының қатарында болған азаматтың (О.Бөкеевтің «Бөрі де майдан» повесі) әңгімелері түрінде жазылған. Бұлардың бәрі де алыстағы қазақ ауылының жоқшылық пен аштық жайлаған кейпін шебер суреттеп, аянышты тағдырларды ашады.

Бұл айтылғандар, бір тақырыптағы шығармалардың өзі, өмірдегі сияқты, әрқилы жолмен дамып, түрліше аяқталып, шешіліп жататынын көрсетеді. Оның бәрі, түптеп келгенде, өмір шындығын танудың, түсінудің жолдары. Шындықты тану мен оны көркем бейнелеудің әр түрлі жолдарын іздестіру соңғы жылдардағы әдеби процестің елеулі ерекшелігі болып табылады. 70-90 жылдар ішінде қазақ поэзиясы, оның ішінде, қазақ лирикасы адамды тану, оның ой-сезімін, рухани тіршілігін бейнелеу саласында бірсыпыраға жетті. 60-жылдарда басталған адам бойындағы сілкіністі суреттеу арқылы лирика да тың сапаларды бойына сіңіріп, жаңарды, пафосын жетілдіріп, өлең мәдениетін көтерді. Қазақ лирикасының бұл жылдардағы дамуына Ғ.Қайырбеков, Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев, С.Жиенбаев, Ж.Нажімеденов, Ф.Оңғарсынова, М.Айтқожина, Қ.Жұмағалиев, Е.Зікібаев, М.Шаханов,

С.Иманасов, К.Салықов, Ш.Сариев, Т.Есімжанов сияқты ақындар елеулі үлес қосты. Көбі 60 жылдары танылған жас таланттар аз жылдың ішінде есейіп, поэзияның ауыр жүгін көтерісті. Оларға ілесе И.Оразбаев, Т.Рахимов, Ж.Жақыпбаев, С.Тұрғынбеков, И.Сапарбаев, Ұ. Есдәулетов, Е. Раушанов, т.б. жас ақындар тобы шықты.

Қазақстан өміріндегі өзгеріс есебінде қазақ ақындары бұл кезде тың даланы игеру оқиғаларына көбірек үңілді. Сол негізде халық еңбегін, оның қоғамдық істерін бейнелеуге ұмтылды. Елімізде егіншілік кәсіпті орнықтыру мен астық өнімін молайтуда тың игерудің пайдалы болғанын ескерсек, бұл тақырыпты осылай көтере жырлаудың дәлелді екені түсінікті. Бұл жылдары бүгінгі еңбек адамының жиынтық бейнесін жасауға арналған кең көлемді сюжетті эпикалық поэмалар қатары да толықты. Әрине, бұл дәуірдің ширек ғасырлық мерзімінде баспасөзде жарияланған поэма саны бұл аталғандардан көбірек. Алайда жұртшылық назарын аударарлық, биік рухани талапқа жауап берерлік дүние осы аталғандардың ішінде. Жалпы, бұл жылдар қазақ поэмасының өмірмен байланысының артқанын, көркемдік ізденісте жаңа қырларын ашып, кемелдене түскенін танытады.

Әдебиеттің басқа жанрлары сияқты, бұл жылдары драматургия да едәуір өркендеді. Ол өмір шындығын терең тартыс арқылы бейнелеуде, сол арқылы адам бойындағы сыр мен мінезді ашуда, оны өмірдің күрделі құбылыстарымен байланыстыра көрсетуде бірсыпыра табыстарға жетті. Өмірдегі жаңалықтарды тану және көркем бейнелеу жаңа кейіпкерлер туғызды. Мұндай жаңашыл ізденістер, ең алдымен, бұл жанрда қызмет істейтін қаламгерлердің жаңа буынының таланты мен табысына байланысты. Бұл жылдары драматургияға, негізінен, жас авторлар келді. Олар өмірді тануда, оны көркем бейнелеуде өз ұғым-түсінігін жария етті [27, 23]. Сонымен қатар бұрын біздің драматургияда қалыптасқан классикалық драмадан бой тарту, жанрдың жеңілдеу үлгілеріне еліктеу де көзге түспей қалмайды. Соңғы жылдары театр сахналарында режиссердің күшімен қойылған құранды туындылар көбірек көрсетіліп жүр.

Бұл дәуір қазақтың әдеби-көркем сыны мен әдебиеттану ғылымының кең қанат жайып өркендеген мезгілі болды. Оған бастаушы партияның өзі баскөз болып, көркем әдебиеттің дамуы жолындағы сынның атқарар рөліне мән бере қарауы да белгілі дәрежеде көмектесті. Сыншы кітаптар көп басыла бастады. Күнделікті баспасөзде сын еңбектерге көңіл аударылды. Жыл сайын шығып тұратын «Уақыт және қаламгер» атты сын еңбектерге көңіл аударылды. Ең бастысы сын еңбектердің көркемдік-теориялық дәрежесін көтеруге, олардың әдебиет тәжірибесін жинақтап, халық арасында кең насихаттап отыруына жол ашылды. Жеке жазушылардың шығармашылық еңбегі, басты шығармалары, әдеби үрдістің даму бағыты, жанрлардың дамуы, туысқан халықтар әдебиетінің байланысы, т.б. жайлар әдеби сын тұрғысынан бағаланды. Аға сыншылар дәстүрін жалғастырып, бір топ талантты жас сыншылар тобы әдебиетке келді.

Әдеттегідей, бұл жылдарда да біздің әдебиеттік пікіріміздің дамуына қазақ жазушылары белсене қатысты. Олардың пікірлерінің бағалы жағы - әдебиет туралы ойларды өз тәжірибесіне сүйене, жазушы лабораториясымен таныстыра айтуында. Сондықтан жазушылардың әдебиеттік ойлары көбінесе, шеберлік мәселесін, өмір мен байланысты арттыру жайларын қозғайды. Әдеби сыншылдық ой-пікірдің баюы оның әдебиеттік зерттеулермен байланысын көтеріп, қазіргі әдеби процестің ерекшеліктері мен жалпы Кеңестік дәуір әдебиеті тарихының мәселелерін әдеби-теориялық жағынан жинақтауға көп себін тигізді. Осы негізде Кеңестік қазақ әдебиетінің дамуы кезеңдерін айқындау, ондағы жанрлардың есеюі мен табыстарын қорытындылау, жеке жазушылардың творчестволық жолы мен әдебиеттегі орнын белгілеу мәселелері қолға алынды. Қазақ әдебиетінің басқа салаларында да бірқатар табысты зерттеулер жүргізілді. Бұл тұрғыда осы дәуірде мәдени-әдеби мұраны бағалауға, оның тарихи-танымдық, қоғамдық-ғылыми маңызын түсінуге деген жаңа көзқарастың қалыптасқанын атау орынды.

Соның нәтижесінде қазақ ауыз әдебиетінің көп томдық үлгілерін басып, оларды қалың көпшілік оқырманға таратуға мүмкіндік туды. Қазақ Кеңес әдебиетінің тарихы күрделі де қайшылықты жағдайларға толы. Ол негізінен дәуірдің, қоғамдық шындықтың жағдайларымен байланысты болды. Оның бірсыпыра жағдайлары жоғарыда айтылды. Ал, сонымен бірге бұл дәуір қазақтың ұлттық мәдениеті мен әдебиетінің өсу, өркендеу жолында елеулі өзгерістер әкелген кезең болғаны да даусыз. Оны 1917 жылға дейінгі әдебиет пен бүгінгі әдебиет дәрежесін салыстыру арқылы да көре аламыз. Бұл кезде қазақ әдебиеті көп салалы, көп жанрлы әдебиет болып, әлем әдебиетінің деңгейіне көтерілді. Үлкен-үлкен қайраткерлерді, ұлы шығармаларды тудырды.

Осы әдеби очерк қазақ әдебиетінің, ұлттық сөз өнерінің өсу, жетілу жолы жайлы қысқаша мәлімет берсе, автордың ойлаған мақсатының орындалғаны. Негізінде, бұл дәуір қазақ әдебиетінің жаңа қарқынмен дамыған кезеңі болды. Қазақ әдебиетінің тәуір туындылары дүние жүзіне таныла түсті. Қазақ жазушылары әлем әдебиетімен қарым-қатынасқа түсіп, шет елдердің тәуір туындыларын қазақ тіліне аударуға жәрдемдесті. Халықаралық жазушылар қатынасына араласты. Мұның бәрі қазақ әдебиетінің интернациональдық негізінің нығайып, оның кемелдене түсуінің белгісі еді. Мезгілі жағынан бұл дәуір әдебиеті алпыс жылдан астам уақытты қамтиды. Бірақ бұл қоғам дамуы мен ой-пікірдің алмасуы жағынан біртекті емес. Жеке адамға табыну саясаты сыналғаннан кейін қоғамдық ой-пікірде болған «жылымық» бұл тұста біраз тежеуге түсті де, идеология саласында партиялылық қайтадан бұрауын қатайтуға тырысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы. 1992. Алматы. Мектеп.1970.

2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер. - Алматы: Атамұра, 2003. - 208 б
3. Дәдебаев Ж. Қазіргі кезеңдегі қазақ тарихи прозасының дамуындағы М. Әуезов дәстүрі. - Алматы: Қазақ университеті, 1981. - 47 б
4. Елеуқенов Ш. Ғасырлармен сырласу. - Алматы: Елорда, 2004. - 480 б.
5. Дәдебаев.Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім - Алматы: Ғылым, 1991.-250 б.

МӘТІН ТЕОРИЯСЫ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Өмірзақ Аяғөз

Аннотация: В Статье рассматриваются основные направления развития теории текста.

Әртүрлі тілдердің материалдары бойынша күрделі мәтіндік құрылымдарды зерттеумен айналысатын тіл мамандары мұнда дәл осы құрылымдарға тән және тіл ғылымына үлкен қызығушылық тудыратын бірқатар ерекшеліктерді ашады. Мәселені зерттеуге деген мұқият назар аудару салдары – бұл мәселені тұтастай қарастыруға да, оның жеке аспектілерін талдауға арналған жұмыстардың көбеюі. Алайда, әлі күнге дейін күрделі мәтіндік құрылымдардың сипаты мен ерекшеліктеріне қатысты бірыңғай көзқарас жоқ. Бірқатар авторлар олардың бөлінуі туралы сұрақтың қойылу заңдылығына күмән келтіре отырып, сөйлемнен күрделі бірліктің болуын жоққа шығарып отыр.

Сөйлемнен күрделі бірліктерді бөлудің қарсыластары өздерінің көзқарастарын әртүрлі жолдармен негіздейді. Олардың кейбіреулері сөйлемнің табиғатын, оның ерекшеліктерін, жеке қасиеттерін ескере отырып, оның интегрант ретінде үлкен бірлікке кіруінің мүмкін еместігін түсіндіреді. Сонымен, Э.Бенвенист былай деп жазады: «Сөйлем басқа типтегі бірліктер үшін интегрант бола алмайды. Бұл, ең алдымен, сөйлемге ғана тән және оны барлық басқа бірліктерден ерекшелейтін, яғни предикативтіліктен түсіндіріледі» [1,446]. Осының негізінде Э.Бенвенист сөйлемдер тобы сөйлем деңгейіне қатысты күрделі деңгей бірліктерін құрмайды және категорематиялық деңгейден, яғни сөйлем деңгейінен, күрделі тілдік деңгей жоқ деген қорытындыға келеді. Р.Якобсон де [2,585] сөйлемді тілдің ең күрделі бірлігі деп санайды.

Кейбір кеңестік лингвистер олардың ерекшеліктеріне байланысты интегрант ретінде жоғары деңгейдің бірлігіне ене алмайтындығы, сондықтан мұндай бірліктерді бөлудің мүмкін еместігі туралы жазады. Сонымен, И.Ф.Вардулдың пікірінше, бір сөйлемнің басқа сөйлемдермен байланысы жаңа құрылымдық тұтастықты бермейді, бірақ тәуелсіз сөйлем бұл тұтастықты бере алады. Автор бұл сөйлемдер бір-бірімен біртұтас бірліктерді құрайды, яғни жеке тұрғанда құрылымдық жағынан тұтас, бірақ

синтаксистік байланысы болса да бір-бірінен оқшауланған, сондықтан сөйлеу соңындағы тәуелсіз сөйлемдер біртұтас мәтіннің бөлігі ретінде емес, бірыңғай бүтін бірліктер тобындағы жеке бірліктер ретінде байланысады деп санайды [3]. Бұл тұжырымдамамен кейбір басқа авторлармен қоса, С.Н.Сыроваткин де келіседі, ол кез-келген үлкен бірліктер шеңберіндегі сөйлемдердің интегративті функциясын анықтау мүмкін емес және сөйлемді синтаксистің ең үлкен бірлігі деп тұжырымдайды [4,57].

Сөйлемдердің интегрант ретінде күрделі деңгейдің бірлігіне кіруінің мүмкін еместігі туралы дәлелдердің әртүрлілігін атап өткен жөн, бұл өз кезегінде әртүрлі авторлардың сөйлемнің табиғатын әртүрлі түсіндіруімен байланысты. Сонымен, лингвистикалық деңгейлер иерархиясына тек кодтық бірліктерді қосатын Р.Якобсон сөйлемді тілдің ең жоғарғы бірлігі деп санайды. Э.Бенвенист «сөйлеммен біз тіл аймағын белгілер жүйесі ретінде қалдырып, басқа әлемге, тіл әлеміне қарым-қатынас құралы ретінде өтеміз, оның көрінісі сөйлеуден көрінеді» [1,447]. Осылайша, ол Р.Джейкобсоннан айырмашылығы, сөйлемді тіл емес, сөйлеу бірлігі деп санайды. Алайда, сөйлемді тіл бірліктерімен бірге деңгейлердің бірыңғай иерархиясына қосқанда, ол осылайша тіл бірліктерін (сөздерді) интегрант ретінде оның түсіндірмесінде тілге емес, сөйлеуге қатысты күрделі деңгей (сөйлем) бірлігіне енгізуге мүмкіндік береді. Р.Якобсоннан өзгеше сөйлемнің табиғатын түсіндіре отырып, Э.Бенвенист, әрине, сөйлемнің интегрант ретінде күрделі деңгейдің бірлігіне кіре алмайтынын, сонымен қатар, сөйлемнен күрделі деңгейдің болуының мүмкін еместігін басқаша негіздейді: «Ажыратуға болатын сөйлемдердің барлық түрлері,— дейді ол, — предикативтілікпен бір сөйлемге дейін азаяды. Предикациядан тыс сөйлем жоқ. Сондықтан, категорематиялық деңгей тілдік тұжырымның тек бір ерекше формасын — сөйлемді қамтитынын мойындау керек. Ол бірліктер класын құрмайды, сондықтан күрделі деңгей бірлігіне кіре алмайды» [1,449].

Сөйлем табиғатын мұндай түсіндіру және сөйлемнің интегрант ретінде күрделі деңгейдегі бірліктерге енуінің мүмкін еместігін дәлелдеу жеткіліксіз. Ол, біздің ойымызша, сөйлемнің мәнін түсінуге біржақты көзқарасқа негізделген, бұл өз кезегінде тіл мен сөйлеудің арақатынасын түсіндіруден туындайды, алайда бұл көзқараспен келісу қиындау. Р.Джейкобсон тілдің жүйелік сипатын мойындай отырып, сонымен бірге сөйлеуде қандай да бір жүйенің болуын жоққа шығарады. Сондықтан ол сөйлемді ең күрделі код бірлігі деп санайды, ал сөйлеу құрылымдары, атап айтқанда сөйлем шегінен тыс, өзіне тән белгілерден айырылған тек кездейсоқ, жеке құрылымдар ретінде қарастырылады. Сөйлемді тек сөйлеу бірлігі ретінде қарастыратын Э.Бенвенист үлкен құрылымдар құрамына кіретін сөйлем белгілерінде қандайда бір өзгерістердің болуын жоққа шығарады және осылайша мұндай құрылымдардың болу мүмкіндігін мойындамайды.

Екі зерттеуші де сөйлемнің әртүрлі тараптары арасындағы өзара әрекеттесуді елемейді. Оны тілдің бірлігі ретінде сипаттайтын Э.Бенвенистің құрылымдық моделі сөйлемдегі қарым-қатынас процесінде сөйлеу бірлігі ретінде жүзеге асырылады, сонымен қатар сөйлеу бірлігінің, өз кезегінде, өзіндік белгілері бар (синтаксистік, интонациялық, семантикалық). Сөйлем пайда болуының екі жағы да, оның тіл бірлігі және сөйлеу бірлігі ретіндегі белгілері органикалық түрде байланысты, В.Г.Адмони бұл туралы «олар сөйлем құрылымында бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне қарама-қайшы сфералар ретінде емес, бір-біріне ауысып отырады»,– дейді [5,232]. Сөйлемнің тілдік және сөйлеу аспектілерінің бұндай өзара байланысы мен өзара әрекеті оның табиғаты мен мәнін неғұрлым дәл көрсетеді және сөйлемді тіл бірлігі ретінде де, сөйлеу бірлігі ретінде де қарастырады.

Көптеген ғалымдар Р.Джейкобсонның тіл мен сөйлеудің табиғаты туралы көзқарасын заңды деп есептемейді, оған қарсы Г.В.Колшанский, А.С.Чикобава және т.б. ғалымдардың тілде тіл мен сөйлеу жүйесінің болуы туралы пікірлерін қолдайды. Құрамына сөйлем кіретін сөйлеу құрылымы қандайда бір кездейсоқ нәрсе ретінде емес, өз белгілерінің жүйесі бар сөйлеу бірлігі ретінде саналады. Сондай-ақ, Э.Бенвенистің пікірін де көпшілік қолдамайды, өйткені үлкен сөйлеу құрылымдарының құрамына кіретін сөйлемде тек осы жерге ғана тән бірқатар жаңа белгілер мен сипаттар пайда болады.

Басқа зерттеушілер сөйлемнен күрделі бірліктерді бөлу мүмкіндігін олардың құрылымдық белгілері әлі анықталмағандығының және дамымағанының негізде жоққа шығарады. Сонымен, Н.Ю.Шведова мәтіннің тілдік құрылымының ережелері сөйлемнің құрылымдық сызбаларын жүзеге асыру ережелерінен гөрі өзгеше сипатқа ие деп санайды, мұндай ережелер әлі тұжырымдалмағандықтан, мәтін деңгейінің тілдік деңгейлерінің иерархиясына енгізу туралы тезис даулы болып көрінеді [6,232]. Бір қызығы, соңғы көзқарасты жақтаушылар оның құрылымының ережелерінің дамымауына байланысты сөйлемнен күрделі бірліктің болуын жоққа шығарып, сонымен бірге егер оның белгілер жүйесі қалыптасып, сипатталса, мұндай бірлікті бөлудің объективті мүмкіндігін мойындайды.

Бұл тұрғыда, көрнекті мысал ретінде Т.В.Булыгинаның айтқанын көрсетуге болады: «Мүмкін, егжей-тегжейлі дәлел... бұл сөйлемді үлкен бірліктің интегранты деп санауға мүмкіндік береді, бірақ қарапайым сөйлем тұрғысынан сипаттау мүмкін емес. Мен бұл жағдайда қарсылықтарымды алдын-ала алып тастауға дайынмын» [7,13].

Бұл құрылымдарға лингвистикалық бірлік мәртебесін бермесе де, құрамдас бөлігі ретінде кіретін сөйлемнен үлкен қандайда бір құрылымдардың барын осындай көзқарасы бар авторлар мойындайды. Р.Якобсон былай деп жазады: «Сөйлем – бұл тілдің ең жоғарғы бірлігі, ол сонымен бірге еркін, кодтық емес бірліктердің, сөйлеу құрылымдарының құрамдас бөлігі болып табылады» [2,585].

Лингвистердің көпшілігі сөйлемді ең күрделі синтаксистік бірлік деп санамайды, бірақ тілде күрделі деңгейдегі бірліктердің болуы туралы пікірді ұстанады және осы бірліктерді зерттеуді лингвистиканың негізгі міндеті ретінде қарастырады. «Сөйлем, – дейді Х.Бринкман, – басқа сөйлемдерде жалғасуы және дамуы мүмкін ойды білдіруі мүмкін. Мұндай сөйлемдердің жиынтығын тәуелсіз синтаксистік бірлік ретінде қарастыруға болады. Осылайша, жеке сөйлем «сөйлеуге» айналуы мүмкін. Одан әрі олардың «сөйлеуге» орналасуына көмектесетін грамматикалық қатынастар жеке сөйлемде көрініс табатындықтан, бұл мүмкін болып отыр» [8,376]. Жеке сөйлемнің ары қарай «сөйлеу» ретінде қолдану мүмкіндігі мынаған байланысты: «Онда қарым-қатынас процесінде қарапайым грамматикалық қатынастар бар. Сөйлемнен тыс жаңа коммуникативті бірліктер құрылады, олардың ұзақтығы сөйлеу процесінде күрделі грамматикалық қатынастарды түсіндіру мүмкіндігіне байланысты» [8,377].

Н.С.Поспеловтың пікірінше, жүйелі сөйлеуде жеке сөйлемдер емес, тек сөйлемдер тобынан тұратын күрделі синтаксистік бірліктер жабық синтаксистік құрылымға ие және тұжырымның толық ойын білдіреді. Сондықтан мұндай сөйлем топтары монологиялық сөйлеудің нақты синтаксистік бірлігі болып табылады [9,300]. Сөйлемнен үлкен синтаксистік бірліктердің болуын басқа авторлар да өз еңбектерінде атап өтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике. –М., 1965, вып. 4. -589 с.
2. Якобсон Р. Итоги IX конгресса лингвистов // Новое в лингвистике. – М., 1965, вып. 4. -589 с.
3. Вардуль И.Ф. О сцеплении самостоятельных предложений в японском языке. –М.: Военного института иностранных языков, 1955. т. 7. - 348 с.
4. Сыроваткин С. Н. Система дифференциальных признаков для описания одного типа меж фразовых отношений // «Лингвистика текста». Материалы научных конференции. – М.: МГПИИЯ им. М.Тореза, 1974. ч. 2. – 402 с.
5. Адмони В. Г. Типология предложений // Исследования по общей теории грамматики. –М.: Наука, 1968. -296 с.

КҮРДЕЛІ МӘТІНДІК БІРЛІК – МӘТІННІҢ НЕГІЗГІ САПАЛАРЫНЫҢ БІРІ

Өмірзақ Аяғөз

Аннотация: В Статье рассматриваются основные направления развития теории текста.

Мәтін лингвистикасы бойынша жұмыстарды талдау осы мәселені зерттеудегі бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді: тұтас мәтінді және

оның ішіндегі жеке сегменттерді зерттеу. Олардың әрқайсысының ішіндегі зерттеу сипаты талдау объектісінің ерекшеліктерімен, соңғысының түсіндіруімен, оның әдістемесімен анықталады.

Шетелдік лингвистикада бірінші бағыттағы жұмыстар басым. Кеңес авторларының еңбектерінде осы екі жол да ұсынылған, дегенмен бұл жерде тұтас мәтіннің бөліктері күрделі мәтіндік бірлік ретінде қарастырылатын зерттеулер басым.

Мәтін лингвистикасы бойынша бірқатар зерттеулердің авторлары олардың зерттеулері тұтас мәтінге немесе оның сегменттеріне қатысты ма, әлде жоқ па, осы екі ұғымды өз жұмыстарында бір-бірінен анық ажыратады. Көптеген еңбектерде, ең алдымен шетелдік ғалымдардың жұмыстарында мұндай айырмашылық жоқ. Бұл зерттеулердің авторлары бір-бірінен тұтас мәтіннің құрылымын және оның сегменттерін ажыратпайды, өйткені олардың арасында ешқандай айырмашылық жоқ деп есептейді.

Тұтас мәтінді зерттеуге байланысты көптеген мәселелердің ішінде оның құрылымын сипаттауға басты назар аударылады. Осы аспектіні сипаттауға арналған жұмыстарды талдау, біздің ойымызша, олардың авторларының тұтас мәтіннің құрылымдық белгілерінің сипатын анықтаудағы қайшылықты көрсетеді. Бір жағынан, тұтас мәтінді сөйлеммен салыстырғанда ең күрделі бірлік ретінде және оның белгілері бойынша ерекшеленетін синтаксистік бірлік ретінде қарастыра отырып, олар екінші жағынан оның құрылымын бір-бірімен байланысты сөйлемдердің қарапайым жиынтығы ретінде анықтайды.

Егер біз тұтас мәтінді құрылымы бар синтаксистік бірлік деп санасақ, онда, ең алдымен, тұтас мәтінге тән және оның құрылымын сөйлем құрылымынан басқа деңгейдің бірлігі ретінде ажырататын соңғысының ерекшелігін көрсету керек. Егер тұтас мәтін құрылымының дәл осы ерекшелігі анықталмас, онда ол сапалы ерекше тұтас бірлік ретінде пайда болмайды, бірақ оны тілдік бірліктер-сөйлемдердің әртүрлі синтаксистік байланыстары бір-бірімен біріктірілген форма ретінде көрсек болады.

Тұтас мәтіннің құрылымы қалай қарастырылады? Көптеген авторлар оның сызықтық сипатын атап өтеді және мәтінді әртүрлі құралдардың көмегімен өзара байланысқан және белгілі бір тәртіппен реттелген сөйлемдердің сызықтық тізбегі (оның элементтері ретінде) ретінде анықтаса, И.В.Арнольд бұл сипатты көп өлшемді деп санайды, бұл мәтін тек сыртқы жағынан сөйлемдердің сызықтық тізбегі ретінде ұйымдастырылатындығын баса айтады [1,29]. Мәтінді тек когерентті, яғни өзара байланысты сөйлемдер тізбегі ретінде анықтау, олардың пікірінше, жеткіліксіз. Кореференциялық конституенталарды сипаттау кезінде сөзсіз мәтін құрылымының тиісті белгілерін атап өтуге болады, бірақ бірқатар сөйлемдердің олардың үйлесімді реттілігі болуы үшін қажетті жағдайлар қандай екендігі туралы нұсқау жоқ, яғни мәтін ретінде қабылданғаны, өйткені сөйлемді білдіретін сөйлемдердің кез-келген реттілігі мәтін ретінде қарастырыла бермейді. Сөйлемдер арасындағы қатынастардың сипатын

олардың когерентті тізбегінде анықтау маңызды. Мәтін құрылымын жан-жақты зерттеу мәтіндегі тіркесудің сызықтық сипаты туралы тұжырымды жоққа шығарады және мәтін өзара байланысты факторлар мен элементтерден тұратын күрделі көп өлшемді форма деген қорытындыға келуге мүмкіндік береді.

Мәтіннің тағы бір маңызды белгісін атап өткен соңғы көзқарас – оның элементтері арасындағы қатынастардың болуы, дегенмен, бұл оның күрделі мәтіндік бірлікті қарастыруға мүмкіндік беретін мәтін құрылымының барлық ерекшеліктерін ашпайды.

Тұтас мәтіннің құрылымы туралы мәселе оның шекаралары туралы сұрақпен байланысты. Бұл жерде де ғалымдардың көзқарастарында бірліктің жоқтығын атап өту керек.

Бірқатар авторлар тұтас мәтіннің толықтығын оның маңызды белгілерінің бірі ретінде қарастырады және тіпті бұны оның анықтамасына қосады. Мәселен, мысалы, М.Пфюце мәтінді салыстырмалы түрде аяқталған ой кешенін білдіретін сөйлемдер жиынтығы ретінде анықтайды [2, 13]. Рас, сонымен бірге ол осы салыстырмалы толықтығымен не түсінетіні және ол қандай құралдармен таңбаланатыны туралы бір сөз айтпайды. Г.В.Эйгер мен В.Л.Юхта пікірі бойынша, «мәтіннің жоғарғы шегін автор белгілейді». Мұндай анықтаманы тұтас мәтіннің осы жоғарғы шекарасының кез-келген объективті көрсеткіштерін белгілейтін лингвистикалық деп атауға болмайды. Бір қызығы, зерттеушілердің өздері тұтас мәтіннің жоғарғы шекарасы әрқашан болуы керек деп мәлімдегенімен, олар бірден оның өте белгісіз екенін мойындауға мәжбүр [3,104].

Көптеген ғалымдар тұтас мәтіннің шекараларын анықтау мүмкіндігін жоққа шығарады. Бұл, ең алдымен, оның төменгі және әсіресе жоғарғы шекарасын орнатуға мүмкіндік беретін соңғысының көлемінің бірыңғай анықтамасының жоқтығымен түсіндіріледі. «Кейбір зерттеушілер, – деп жазады И.Р.Галперин, – мәтіннің төменгі шегі екі сөз, ал оның жоғарғы шегі мүлдем жоқ». Сондай-ақ, ол «мәтіннің «оқшаулану» параметрі жоқ» деген пікірді ұстанады және оның шоғырлануы, ықшамдылығы мен тұтастығы оны әлі де «ашық» қалдырады [3,71-74]. Басқа лингвистердің пікірінше, мәтін "бір сөйлемнен N сөйлемге дейінгі реттілікті" білдіруі мүмкін [1,145]. Х.Бринкманның анықтамасы бойынша мәтіндер (оның терминологиясында – "сөйлеу") бір монемамен шектелуі мүмкін, бірақ бірнеше сағаттық сөздер мен әңгімелерді, сондай-ақ көп томдық шығармаларды қамтуы мүмкін. Олардың ортақ белгісі – олар одан да үлкен бөліктің бөліктері бола алмайды. Бұл Х.Бринкманның пікірінше, олардың жоғарғы шекарасының жалғыз көрсеткіші [4,723].

Ғалымдар мәтіннің төменгі шекарасын, егер ол тәуелсіз, толық мәлімдемені білдірсе, оның минималды бірлігі, бір сөйлем ретінде анықтайды (бұл қысқа хабарламалар, анықтамалар, сентенциялар, мақал-мәтелдер, атаулар және т.б. болуы мүмкін). Жоғарғы шекараны біржақты анықтау мүмкін емес, өйткені тұтас мәтін өзінің көрінісін жоғалтады. Бір

сөйлемнің толықтығын тілдік құбылыстармен салыстыруға болады, ал жалпы мәтінде оның ұқсастығы таза ситуациялық құралдармен жасалады. Мәтіннің тұтастай безендірілуі синтаксистік толықтығымен байланысты емес.

Тұтас мәтіннің шекарасын белгілеу қиындыққа түседі, өйткені, әлі күнге дейін, нені мәтін ретінде қарастыруға болатындығы туралы бірізді ойлар жоқ болып отыр. Сонымен, Х.Бринкман мәтінді бір монемадан бастап көп сағаттық әңгімеге және көп томдық шығармалар жинағына дейін қарастырады. И.Ольшанский «сөйлеу жұмыстарының екі түрін: бір мәтін (бұл сөйлем немесе көп томдық роман бола ма, жоқ па, айырмашылық жоқ) және жалпы авторлықпен біріктірілген мәтіндер жиынтығы (бір жазушының, ғалымның шығармалар жинағы) немесе прагматикалық себептермен (энциклопедия, антология, мақалалар жинағы, газет және т.б.)» – ажырату орынды деп санайды [4,219]. М.Пфюце әртүрлі функционалды стильдерді мәтін түрлері деп есептейді. «Мәтіндердің түрлері, – дейді ол, – көркем әдебиеттің жанрлары (драма, эпос, роман, шағын поэтикалық шығармалар, мысалы, сонет және т.б.) болуы мүмкін». Жалпы, оның пікірінше, «мәтін түрлерінің саны әлі де ашық мәселе» [3,10].

Бұл сәйкессіздіктер көбінесе мәтін ретінде қарастырылатындығымен түсіндіріледі, біріншіден, тұтас мәтінді анықтаудың нақты критерийлерінің болмауы, екіншіден, әртүрлі өлшемдердің негізінде осы мәтіндерді бөлшектеуде бірізділіктің болмауы. Сонымен, егер сөйлем минималды мәтін ретінде құрылымдық және семантикалық белгілердің жиынтығымен ерекшеленсе, онда басқа, үлкенірек, жоғарыда аталған мәтіндер құрылымдық белгілерді ескерусіз, тек семантикалық, стилистикалық, композициялық немесе жанрлық белгілердің негізінде немесе осы белгілердің барлығы біреуге біріктірілген кезде ғана ерекшеленеді [5,17].

Тұтас мәтінді анықтау мен бөлекшектеудің нақты критерийлерінің болмауының салдары бірқатар жағдайларда соңғысын және оның сегменттерінің арасын ажыратпау, оларды сәйкестендіруге ұрындыруда. Сонымен, В.Дресслер бір жерде тарауды, абзацты, параграфты, бөлімді және т.б. сөйлем мен мәтін арасындағы аралық түзілімдерге жатқызады, ал сол жұмыстың басқа жерінде тұтас мәтіндерді бөлшектерге бөлу туралы айтқанда, сол құрылымдарды мәтіндер типтері ретінде анықтайды, сонымен бірге мәтін түрлері ретінде әңгіме, анекдот, өлең, драма, роман және т. б. қарастырады [20]. М.Пфюце мен Е.Виттмерс өз еңбектерінің бірінде абзацты зерттеуге арналған Л.Г.Фридманның мақаласын келтіре отырып, былай деп жазады: «Абзац (біздің түсінігімізде "Мәтін" – М.Пф./ Е.В.) синтаксистік аспектіде қарастырылатын жұмыстарда...» Олар тұтас мәтінді және абзацты оның сегменті ретінде анықтайды және олардың белгілерін ажыратпайды [6,6].

Мәтінді құрайтын бірліктерді тұтас мәтінмен сәйкестендіруге қарсылық білдіре отырып, И.Р.Галперин «бұл бірліктерді мәтін ретінде қарастыру бұл

терминді шатастырып, күңгірт ету дегенді білдіреді» деп әділ аңғарады [7,74].

Мәтін түрлерін бөлуде бірліктің болмауы, мәтін деп нені қарастыру керектігін әртүрлі түсіну, өз кезегінде, ол тек жазбаша тілде қолданыла ма немесе ауызша сөйлеуде естілуі мүмкін бе деген келіспеушіліктерге әкеледі. Көптеген ғалымдар соңғы көзқарасты ұстанады. Х.Бринкман мұндай құрылымдардың ауызша да, жазбаша да қолданылатындығын атап көрсетеді және осыған сүйене отырып, "мәтін" терминіне қарсылық білдіреді, өйткені соңғысы жазбаша нысанды білдіреді және ауызша сөйлеу үшін маңызды сәттерді жоққа шығарады. Сондықтан ол "мәтін" терминін "сөйлеу" терминімен алмастыруды ұсынады, оның пікірінше, ол өзі белгілеген тұжырымдаманың мәнін барынша дәл білдіреді [8].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа // Новое в лингвистике. –М., 1965, вып. 4. -589 с.
2. Якобсон Р. Итоги IX конгресса лингвистов // Новое в лингвистике. – М., 1965, вып. 4. -589 с.
3. Вардуль И.Ф. О сцеплении самостоятельных предложений в японском языке. –М.: Военного института иностранных языков, 1955. т. 7. - 348 с.
4. Сыроваткин С. Н. Система дифференциальных признаков для описания одного типа меж фразовых отношений // «Лингвистика текста». Материалы научных конференции. – М.: МГПИИЯ им. М.Тореза, 1974. ч. 2. – 402 с.
5. Адмони В. Г. Типология предложений // Исследования по общей теории грамматики. –М.: Наука, 1968. -296 с.
6. Шведова Н.Ю. О взаимоотношении структурной схемы и ее реализации // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М., 1969. -230-241 с.
7. Булыгина Т.В. О границах между сложной единицей и сочетанием единиц // Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. – М., 1969. -223-230 с.

PECULIARITIES OF FUNCTIONAL PARTS OF SPEECH IN ENGLISH LANGUAGES

Raimkulov Bekzat Zhumadillauly

Abstract: *The article says about Peculiarities of functional parts of speech in English and Kazakh Languages.*

English and Kazakh are very different in many important aspects. In particular the theoretical grammar systems show significant variations. English

has a fairly fixed word order. Meaning is expressed through the addition of words (for example auxiliaries) and movement of words within limited boundaries. .Kazakh, on the other hand, conveys meaning largely through changes in the composition of words (e.g., by inflections or the addition of suffixes and conjunction). Its word order is very fluid. Because of these differences Kazakh often find learning English a serious challenge. The theoretical grammar systems show significant variations that the English parts of speech are different from Kazakh.

Kazakh is part of the Turkish branch of the Turk language family. It is closely related to other Turkish languages such as Kyrgyz Karakalpak, Uzbek and Turkish. Kazakh language is .Very rich language.

The Russian writer A.A.Reformatski called the parts of speech as a grammatical category .He wrote that: "the parts of speech are the grammatical categories, but they are different in each language with their meaning and with their order and of course with their types"¹. The parts of speech we call in Kazakh as *сөз таптары*. As we know in English language the parts of speech are traditionally subdivided into notional & functional ones. But in Kazakh language it is not the same . K.Akhanov writes about this that: "Тіл білімінде ертеден бастап сөздерді негізгі немесе атауыш сөздер, көмекші сөздер және одағай сөздер деп бөлу дағдарысы бар. Ал бірақ сөз таптары ешқандай топтарға бөлінбейді. Сөз таптарына тоғыз сөз таптары жатады. Олар: зат есім, сын есім, сан есім, үстеу, есімдік, етістік, шылау, одағай.

Preposition is a part of the functional parts of speech which denotes the relations between objects and phenomena.Kazakh has no preposition. From this we can notice that there are many differences of functional parts of speech in English and in Kazakh.Conjunction in Kazakh is «шылау». Conjunction has the same meaning in Kazakh ' and English languages. In English the conjunction - is a part of speech which denotes connections between objects and phenomena. It connects parts, of the sentence, clauses, and sentences. And in Kazakh it means the same as S.Isayev said: "Шылаулар – сөз бен сөздің немесе сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстыру, құрастыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздерінің ұғымдарына әр қилы реңктер үстеп, ортақтасып, тұлға жағынан тиянақталған, лексика-грамматикалық мағынасы бар сөздер " -

For examples:

I saw him and talked to him later by telephone.

Мен оны көрдім және кешірек сымтетік арқылы сөйлестім.

Here the conjunction "және" and "and" have the same meanings.

Kazakh conjunctions are similar to those in English. Their function is to conjoin various parts of sentences in such a way as to tell the relationship of those parts.

Conjunctions are small function words that conjoin nouns, verbs, adjectives,

adverbs, prepositional phrases and the clauses of compound sentences, like *and, or, but* in English. Coordinating conjunctions indicate certain relations between

clauses of equal status in a compound sentence, such as inclusivity (A and B), exclusivity (A or B), and contradistinction ([not] A but B). Subordinating conjunctions mark relations between a primary and a dependent or subordinate clause, such as causality (A because B), purpose (A so that B) and result (A if B). A and B must belong to the same class, e.g. two nouns, two adjectives, two verb phrases or two clauses. Conjunctions do not agree, decline or conjugate (Hurray!) And they have got two types which are similar in English and in Kazakh. They are

"салаластырғыш жалғаулықтар" which is called as coordinating conjunctions and the second "сабақтастырғыш жалғаулықтар" which is called as subordinating conjunction. Coordinating conjunctions, also called coordinators, are conjunctions that join two items of equal syntactic importance. As an example the traditional view holds that the English coordinating conjunctions are *for, and, nor*. In Kazakh Seilbek Isayev mentioned: "Салаластырғыш жалғаулықтар бірыңғай жеке сөздер мен сөз тіркестерін және бірыңғай сөйлемдерді байланыстырады да, солардың өзара байланысу жолдары мен қатынастарын көрсетеді.". For example:

Dombira *and* Kobiz are our national instruments.

Домбыра мен қобыз біздің ұлттық аспабымыз Here the conjunction "және" and "and" have the same meanings. They join two items of equal syntactic importance. Subordinating conjunctions may introduce subject clauses, object clauses, predicative clauses, adverbial clauses, and attributive clauses. In Kazakh Seilbek Isayev mentioned: "Сабақтастырғыш жалғаулықтар тек құрмалас сөйлемдердің құрамдарындағы жай сөйлемдерді бір-бірімен жалғастырып байланыстырып, солардың арақатынасын анықтап көрсету үшін жұмсалады.

Here examples of that they have same meaning in two language. *Although* I'm quite busy, I'll come.

Менің уақытым болмаса да әйткенмен барамын. Here conjunction "Although""әйткенмен" means one meaning.

The Inclusive және and мен,пен "and" The conjunction және, мен(пен) are used as often as an inclusive coordinating conjunction. As such, they may coordinate virtually anything: two or more nouns, verbs, adjectives, adverbs, " prepositional phrases or clauses. For example:

Кеше Абай мен Жақыпты тоғайдан көрдім.

Yesterday I saw Abai and Zhakip in the field.

Михаил Степанович бай және бақытты болды.

Mikhail Stepanovich was rich and happy.

The Exclusive немесе, яки "or" Kazakh also has an exclusive coordinating conjunction немесе әлде "or" excludes one of the clauses it conjoins as a possibility. It offers a choice rather than including all items in the list it conjoins (as does мен and және) and behaves otherwise very much like English *or*.

For example:

Қуаныш сымтетік алды ма әлде теледидар алды ма?

Did Kuanish buy a telephone or television set?

Сереза пейджер сатты ма немесе сатып алды ма?

Did Seryozha buy or sell a pager?

This conjunction may also be doubled, болмаса,не болмаса,не ,немесе to mean "either. . . or".

Мына сыраны тоңазтқышқа қой не болмаса балконға қой.

Put the beer either in the refrigerator or on the balcony.

Лена не Голландияға не Парижге бара жатыр.

Lena is going either to Holland or to Paris.

The Compounds like *біпесе, не* "first...then" This conjunction indicates an alternation of things, states, and actions. The closest correlate of this conjunction in English is *first. . . then*, as the following examples demonstrate.

Біпесе Айнұр біпесе Сымбат байқұс Мөлдірдің ашуын келтірді.

First Amur then Simbat would tease poor Moldir.

Ол жақта көктемде біпесе суық біпесе ыстық болады.

In the spring it is first cold then hot there.

The Contradictory *біпак* "but" This conjunction implies a that there is a contradiction in the subordinate clause. Corresponding roughly to the English conjunction *but*: The conjunction *біпак* is used in all other situations, as exemplified in the following

There are many differences of conjunction in English and in Kazakh .They have got differences in subdividing. In Kazakh the conjunctions are not divided as in English. For example in English the conjunctions are divided according to their morphological structure and they divided according to their function. And in Kazakh it divided according to their grammatical structure. Secondly the main differences are in types. There are many types which are not similar in Kazakh language. Or the Kazakh conjunctions haven't got such conjunctions as in English. They are simple conjunctions, derivative conjunctions, derivative conjunctions, composite conjunctions and the correlative conjunction .In

Kazakh grammar there isn't a conjunction which used with pair. The third there are many types in Kazakh than in English. As Ahmedi Iskakov wrote about this that: "грамматикалық сипаттарына қарай, шылаулар ішінара үш жікке бөлінеді: олар септеуліктер, жалғаулықтар және демеуліктер"

а) салаластырғыш жалғаулықтар

ә) сабақтастырғыш жалғаулықтар

1. Ыңғайластық жалғаулықтар.

2. Талғаулықты жалғаулықтар.

1) Қарсылықты жалғаулықтар

2) Себептік жалғаулықтар

3) Салдарлың жалғаулықтар

4) Шарттық жазаулықтар

5) Айқындағыш жалғаулықтар

- 6) Ұшастырғыш жалғаулықтар
- 7) Барыс септікті меңгеретін септеуліктер
- 8) Шығыс септікті меңгеретін септеуліктер
- 9) Көмектес септікті меңгеретін септеуліктер

Демеуліктер

- 1) Сұраулық демеуліктер
- 2) Күшейткіш демеуліктер
- 3) Нақтылық демеуліктер
- 4) Шектік демеуліктер
- 5) Болжалдық демеуліктер
- 6) Болымсыздық демеуліктер
- 7) Қомсыну демеулігі

The particle is a part of speech giving modal or emotional emphasis to other words or groups of words or clauses. A particle may join one part of the sentence to another (connecting particles). Particles have no independent function in the sentence. In Kazakh grammar has no particle.

The Article is a form-word of the noun, and serves to specify it. Kazakh has no articles. This causes significant problems because the whole concept of article use is alien to Kazakh learners of English, and the English, article system itself is extremely complex. This results in problems such as: Have you seen my book? I put her on the table.

The modal word in Kazakh is known as "қыстырма сөз". In English grammar the modal word is a part of speech which express the attitude of the speaker to the reality, possibility or probability of the action he speaks about. And in Kazakh as Balakayev said: "Айтушының өз ойына қатынасын мақсатында сөйлем ішіне кірістірілетін сөздердің түрін қыстырма сөз деп атайды".

For example:

Certainly, you will join to us.

Әрине сен бізге қосыласың.

From this examples I can say that Kazakh modal words are the same in English. From this analysis we know they are same in meaning. And they have same function that the attitude of the speaker to the reality, possibility or probability of the action of the speaker.

For example:

May be I'm freely exhausted. (Supposition)

Мүмкін, мен қатты шаршаған болармын.

Here the modal word "may be" and the modal word "мүмкін" in two languages it shows words expressing supposition.

The comparative analysis show that they have got three types which are similar in English and in Kazakh. As Bekturov wrote: "**сенушілік**, мақұлдауды, мойындауды білдіретін қыстырма сөздер: *сөз жоқ*, *бәсе*, *рас*, *әрине*, *дау*". in English words expressing certainty: *certainly*, *surely*, *of course*.

For example:

Certainly, you will come.

Әлбетте, сен келесің.

In this example the modal words "Certainly" and "әлбетте" means one meaning and function.

2) "Сөйлемдегі ойға күмән келтіру мағынасында жұмсалатын қыстырма сөздер меніңше, менің байқауымша" in English words expressing supposition : *maybe, perhaps, possibly*. For example:

Perhaps we can find the gold.

Бәлкім біз алтынды таба алармыз.

Here the modal words "Perhaps" and "бәлкім" also means one meaning.

3) "Көңіл күйін сездіру үшін жұмсалатын қыстырма сөздер: бақытына қарай, амал қанша, т.б.:" in English words showing whether the speaker considers the action he speaks about desirable or undesirable '*happily, luckily, fortunately*,

For example:

Unfortunately, we are winners of this game.

Өкінішке орай біз бұл ойынның жеңімпазымыз.

This analyse shows us that these modal words such as "Unfortunately" and "өкінішке" means the same meaning. And they have got identification in grammatical category. Because in two language this kind of functional parts of speech don't have grammatical category. These were the identification of modal words in English and in Kazakh.

At first lets answer for the question that what is the differences of functional parts of speech in English and in Kazakh?

In English language the modal word according for the structure is divided into the three parts. But in Kazakh language the modal word according to their meaning is divided into six parts. How Sh. Bekturov and M. Sergaliev said: "Мағынасына қарай қыстырма сөздер бірнеше топқа бөленеді:

1. Кейбір қыстырма сөздер қуанышты, ренішті, аяшылықты, өкінішті білдіреді.

2. Кейбір қыстырма сөздер сенушілікті, мақұлдауды, мойындауды, білдіреді.

3. Кейбір қыстырма сөздер айтылған ойдың кімнен, қайдан шыққанын көрсетеді.

4. Кейбір қыстырма сөздер ойдың шамамен ғана я сенер-сенбестікпен айтылғанын білдіреді.

5. Кейбір қыстырма сөздер бір ойдың алдыңғы жақта айтылған оймен байланысын білдіреді.

6. Кейбір қыстырма сөздер ой тәртібін білдіреді.

From comparing modal word I want to show my analyze in this diagram. Interjections.

Bibliography

1. Blokh M.Y. A course in theoretical English grammar. - Moscow: Nauka, 2000. 7, T. Barkhudarov L. S., Shteling, D. A. Грамматика Английского языка. Москва,
2. "Воронцова Г. Очерки по грамматике английского языка._ Москва, 1960.
3. Close R.A. A Reference Grammar for students of English._ Москва: Просвещение, 1979.
4. Dolgina Y. Concise English Grammar._ Moscow: Kursiv, 1999.
5. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English grammar.-Moscow: Higher school
6. З.Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. Алматы:Білім 2000

COMPARATIVE ANALYSIS OF FUNCTIONAL PARTS OF SPEECH IN ENGLISH LANGUAGE

Raimkulov Bekzat Zhumadillauly

Abstract: *The article says about Comparative analysis of functional Parts of speech in English language.*

The preposition is a part of speech which denotes the relations between objects and phenomena. It, shows the relations between a noun or a pronoun and other words. The preposition is a part of speech characterized by the following features:

1. Its lexical -grammatical meaning of relations (of substances).
2. Its bilateral combinability with a right-hand noun (or noun-equivalent) and a left-hand word belonging to almost any part of speech.
3. Its function of a linking word.

Usually the preposition is not stressed and stands before the word it refers to.

• *Desert moved quickly to the windows.*

Prepositions "are not characterized by any grammatical categories or typical stem-building elements.

Sometimes, however, a preposition may be separated from the word it refers to and placed at the end of the sentence or clause. In that case it is stressed.

But he sounds as though he knows what he's talking about.

The preposition may be weakly stressed before a pronoun.

She wrote the words to them herself, and other poems.

The preposition is stressed when its meaning is emphasized. The book was in the table, not on it.

As to their morphological structure prepositions fall under the following groups:

(1) simple (*in, on, at, for, with, etc.*);

- (2) derivative (*behind, below, across, along, etc.*);
- (3) compound (*inside, outside, within, without, etc.*);
- (4) composite (*because of, in front of, in accordance with, etc.*).

According to their meaning prepositions may be divided into prepositions of place and direction (*in, on, below, under, between, etc.*), time (*after, before, at, etc.*),

prepositions expressing abstract relations (*by, with, because of, with a view*

The lexical meaning of some prepositions is quite concrete (e. g. *in, below, between, before, after, "till etc.*), while that of some other prepositions may be

weakened to a great extent (e. g. *to, by, of*).

For instance, the preposition *to* generally indicates direction or movement towards something: Every night Sissy went to Rachel's lodging, and sat with her in her small neat room.

But in some cases the lexical meaning of the preposition *to* is weakened. ... all the house belongs to me, or will do in a few years.

Some prepositions are polysemantic and may express different relations; e. g. *for*:

Never once had Erik sensed the struggle for life.

Even when their eyes, had met and her sister had approached the bed, Louisa lay for minutes looking at her in silence...

She could scarcely move her head for pain and heaviness, her eyes were strained and sore, and she was very weak. (*Dickens*)(*cause*)

Some prepositions are homonymous with adverbs and conjunctions.

These prepositions are homonymous with adverbs (*about, before, below, down, since, etc.*), conjunctions (*before, since, etc.*), participles (*regarding, concerning, etc.*), lexico-, grammatical word-morphemes (*in, on, up, etc.*).

There is an old saying that if a man has not fallen in love before forty, he had better not fall in love after.. When he got back to Ann Arbor, he found Savina in a state of excitement because Trasker had heard from Regan after Erik had left..

"Where do you intend to stay tonight?" she asked after a moment.

The colour rushed into Bosinney's face, but soon receded, leaving it sallow-brown as before. (ADVERB) He did not write to her, and it was almost a year before he began to see her again. (CONJUNCTION) This letter seemed to afford "her peculiar satisfaction; she read it through twice before replying to the landlady. •

Though identical in form, adverbs, prepositions, and conjunctions are different parts of speech. The adverb, unlike the preposition and conjunction, serves as part of the sentence, e. g. *after* is an adverbial modifier of time, etc. Some prepositions (*on, in, by, over, off, up*) are homonymous with postpositions.

A preposition as well as a postposition does not perform any independent function in the sentence. But while a preposition denotes the relation between objects and phenomena, a postposition is part of a composite verb. A preposition is not usually stressed, while a postposition usually bears the stress. We've got to live on what we earn.

He liked Erik more than any of the assistants the department had taken on in a long time, as much as he could like one of the younger men. As elsewhere the lexica-grammatical meaning of prepositions is an abstraction from their individual lexical meanings. Let us compare the following combinations of words:

the book i n the bag,
the book on the bag,
the book under the bag,
the book near the bag.

In all of them the preposition shows the relation of one noun to another, which reflects the relations of the corresponding substances in the world of reality. This meaning of relations (of substances)' common-to all prepositions is their texico-grammatical meaning. But each preposition in the expressions above shows a different relation revealing thus its individual lexical meaning.

It is much more difficult to define the lexical meaning of a preposition than that of a noun or an adjective, because prepositions usually have very general, abstract meanings. Nevertheless the lexical meaning of a preposition is always there, however weak or general it may be. We may call prepositions *semi-notional words*, but the *term form-word* often applied to them is not adequate: they have not only form, but content as well. It is necessary to make some remarks in connection with the classification of prepositions according to their meaning into those of place, direction, time, etc. . When we say "that the prepositions *at* or *by* have local meanings in *at the window*, *by 'the window* and temporal meanings in *at 6 o'clock*, *by six o'clock* we simply add the meanings of the neighboring words to those of the prepositions. Originally, a preposition like *in* is supposed to have had a concrete local meaning. But at present *in* is used with such a variety of words that it has a very vague and general meaning, some thing like 'inside some sphere'¹. That sphere may be local as *in Moscow*, temporal, as *in January*, abstract as *in love*, *in thought*, etc.

Prepositions, like *in*, *at*, *on*, *by*, etc, which are used with all kinds of nouns, so that the local, temporal, etc. meanings of the prepositional construction do not depend on the preposition, but on the noun, may be called *general* prepositions. There are some other prepositions which might be called *special*. They are used chiefly with nouns of certain' meaning. For instance, the preposition *till can* be used with nouns like *midnight*, *dawn*, *time*, but not with *window*, *town*, *place* and the like. That shows that *till* has acquired a temporal meaning. The causal meaning of the special

preposition *because of* is so strong that it determines the meaning of the prepositional construction irrespective of the noun. Cf. *because of the time* (*place*, *love*, *John*).

Here are some special prepositions; of time: *before, after, during, since, till, until*; of place: *across, along, among, behind, below, beside, in front of*; of cause: *because of in view of, owing to*.

The combinability of the preposition is rather peculiar. As a rule, it is followed by a noun or a noun equivalent with which it is closely connected. At the same time it is associated with some preceding notional word belonging to nearly any part of speech. We may speak of stable right-hand connections and variable left-hand connections. ,

Bilateral combinability is typical not only of prepositions but of other linking words as well: conjunctions, link-verbs and modal verbs. But the combinability of prepositions differs from that of all of them. As stated above, prepositions have stable right-hand and variable left-hand connections. Conjunctions and link-verbs have both connections variable (Cf. *He is a student; afraid of being late*). Modal verbs have both connections stable: the subject on the left and an infinitive on the right.

Of certain interest is the model Verb + preposition -J- noun'. Sometimes the preposition is but loosely connected with the verb. In such cases one and the same verb can be followed by different prepositions depending on the sense, e. g- *Speak of (about, with, to) a person*.

In other cases a verb is regularly followed by a fixed preposition, e. g. *depend on (somebody, something)*.

Though bilateral combinability is typical of prepositions, there are cases in the English language when either the left-hand or the right-hand connections are weakened or even lost altogether.

In the sentence *In his opinion, they would get copped doing it* the preposition *in* has retained no left-hand connection

In the sentence *Had he been laughed at?* the preposition *at* has retained no right-hand connection.

The combinability of *at*. in the last example resembles, to some extent, that of an adverb. Cf *to be laughed any way (off)* On the basis of sentences like

They bought chairs to sit on. I have no pen to write with. Children like to read and to be read to. The book was not looked for.

And the fact that many prepositions are homonymous with adverbs A. I. Smirnitsky thinks it possible to regard prepositions not as a separate part of speech, but as a group of adverbs. We are definitely against that view.

1. The number of instances when prepositions lose their right-hand connections is comparatively small. According to V. I. Artyukhova it occurs in 65 instances out of 4,575 in *The White Monkey* by J. Galsworthy. That means that in an overwhelming majority of cases (98,6 per cent) the combinability of prepositions differs from that of adverbs.

2. Many prepositions such as *to, at, for, from, among, with, of, into, out of, in front of*, etc. are not homonymous with adverbs.

3. Those _я prepositions that are homonymous with adverbs (*down, along, before*) are related with the latter by conversion. These relations, as we know, are typical of English and connect words of different parts of speech. (Cf. *home* n. -- *home* adv.; *since* adv. -- *since* conj. -- *since* prep.).

Though the lexico-grammatical meaning, the combinability and function of English prepositions are similar to those of the Russian counterparts, the role of prepositions in the two languages is different. This difference, however, depends not on the prepositions, but on the nouns they introduce.

The lexico-grammatical meaning of prepositions, 'relations (of substances)', approximates to the grammatical meaning of case .

Prepositions are but a secondary means of specifying these relations. In English the only positive case morpheme *- 's* shows but a very limited number of relations. So prepositions become a primary means of denoting relations of substances. Their role, as we see, is determined by the grammatical system of the language.

So the preposition is closely connected with the noun it precedes. It cannot be used without the noun. In English the preposition is much more independent. It can be separated from the noun, as in *The house I speak of*. Several prepositions may refer to one noun in the sentence, as in *He ... played with and read to the children*. (Jerome). A preposition may refer not only to a word, but also to a word-combination (*That is for you to decide.*) or a clause (*It all depends on how he-will act.*).

1. A preposition may, show the relation:

a) Of a noun to a noun (or pronoun); the noun preceded by the preposition is an attribute to the other noun: *A girl in a cotton dress and straw hat ran up to him*. (Voynich.)

b) Of a noun (or pronoun) to an adjective; the noun preceded by the preposition is either 1) an object or 2) an adverbial modifier:

Hans was clever at carving in wood. (Dodge.) *Rip felt famished for want of his breakfast*. (Irving.) (cause.)

c) Of a noun (or pronoun) to a verb; the noun preceded by the preposition is either 1) an object or 2) an adverbial modifier:

The girl smelled at her roses. (Galsworthy.) *He walked away slowly into the forest*. (Kingsley.) (place.)

2. A preposition may also show the relation of a whole clause to:

a) A verb (or adjective); the clause is 1) an object clause, or 2) an adverbial clause

b) A noun; the clause is an attributive clause:

A preposition by means of which the verb governs its object is often omitted before ^ subordinate object-clause:

I am frightfully keen that you should do it OR *I am frightfully keen on your doing it*.

Also before attributive clauses:

I have my own ideas what is good for the child OR I have my own ideas about it. In some cases the use of the preposition is made possible by the insertion of a purely formal object expressed by *it, this (that), the fact, the circumstance*:

Rely on it that I shall come in time. We must see to it that the work is done in time. *The Meaning of Prepositions*

1. Most prepositions are polysemantic comprising a variety of meanings. The meaning of the preposition is determined a) by the meaning of the noun before which the preposition stands and b) by the meaning of the word on which the prepositional phrase depends.

/ saw him on Monday, in October, at seven o'clock—here the temporal meaning of the prepositions *on, in* and *at* is determined by the meaning of the nouns with which these prepositions are connected.

/ rely on you. This district abounds in mineral deposits. What are you pointing at?—here the objective meaning of the prepositions *on, in* and *at* is defined by the meaning of the governing verbs.

2. Most prepositions have local or temporal meaning. Local relations are expressed by prepositional phrases denoting:

a) Position in a place; these prepositional phrases answer to the question *where?* The following prepositions are used here: *in, at, on, upon, by, beside, near, before, in front of, behind, beyond, over, under, beneath (underneath), below, amidst, among, between, within, without, out, outside, around, round, about, etc.:*

A young girl... comes out and stands in the doorway. (Galsworthy.) In the east, mountain peaks, fingers of snow, glitter above the mist. (Galsworthy.)

b) Direction: these prepositional phrases answer to the questions *where* and *from where?* The following prepositions serve to express those meanings: *to, towards, into, along, through, across, on, by, before, over, round, under, out of, from, etc.:*

The sun throws a glow under their hats. (Galsworthy.) The sappy scent of the bracken stole forth from the wood...

Temporal relations are expressed by prepositional phrases denoting: A point or period of time; these prepositional phrases answer to the question *when?* The following prepositions express those meanings: *in, at, on, of, by, near, before, after, past, over, beyond, between, within, during, for, through, etc.:* She turns her head for just a second. "What have you been doing for the last two weeks, Dele?" he asked.

b) The point of time- at which the action starts or terminates; these prepositional phrases answer to the question *since when?* or *till what time?* The following prepositions serve to express those meanings: *from, since, to (down to, up to), into, till, until, etc.:*

"Where have you been since last Thursday?" (Wilde.) ...till evening the wind whistled above our heads but the sea was blue and smooth.

3. Besides local and temporal meanings prepositional phrases may have a variety of more abstract meanings such as:

a) *Manner or comparison:*

I looked in astonishment towards the old man. The scented air of the garden came to us in a warm wave...

b) *Attending circumstances:*

Winter set in early and unexpectedly with a heavy fall of snow....I have slept lately with the blind drawn up...

c) *Cause:*

Maggie's cheeks began to flush with triumphant excitement... (Eliot.) My dog pants with the heat... d), *Purpose:*

He went in search of it. Do it for your own sake. He fought for his life... (London.)

e) *Agent or instrument of an action:*

The shining sea was blotted out by blackness.. The next five weeks were spent by Gemma and the Gadfly in a whirl of excitement and overwork...

f) *Participation*

They played all sorts of games with other children.....she trudged up the hill under the tall hedge with her child.

4. The preposition has a still more abstract meaning in those cases when the verb requires a definite preposition to govern its object:

The dogs barked at him as he passed. (Irving.) "You must call upon me some day." (Marryat.) I rely on that promise.

Morphological Classification Of Prepositions

With regard to their forms prepositions are divided into:

a) Simple prepositions such as: *at, by, in, on*, etc.

b) Compound' prepositions formed by two simple prepositions. In the compound prepositions one preposition supplements the meaning of the other: *within, out of, upon, into, throughout*.

c) Participial (converted from participles): *concerning, during past, regarding, respecting, considering*:

She had acquired information concerning Mr. Scales, at secondhand, from Lawyer Pratt. (Bennett.)

d) Phrase prepositions (usually consisting of a noun preceded and followed by a preposition): *by means of, in consequence of, on account of. -with regard to. in front of, in spite of*, etc.:

With respect to your offer I cannot say anything definite yet. The teacher can

often, by means of rough chalk-drawings on the blackboard, illustrate various things in the text. They accompanied us as far as the garden gate.

Place of Prepositions

1. Prepositions are usually placed immediately before the word with which they are connected:

He lay, sniffing the scent of the night which drifted into the low room through the open casement close to his head.

2. A preposition may stand at the end of an interrogative sentence, an object clause or an attributive clause:

"Well, what are we waiting for?" (Braine.)

Tom knew that the affair his uncle had to speak of was not urgent.

A preposition is a word used to link nouns, pronouns, or phrases to other words within a sentence. They act to connect the people, objects, time and locations of a sentence. Prepositions are usually short words, and they are normally placed directly in front of nouns. In some cases, you'll find prepositions in front of gerund verbs.

Bibliography

7. Raymond Murphy. English Grammar in Use. Third edition. Singapore: Cambridge University Press 2004.
8. Cambridge University Press 2004.
9. Резник Т.В., Сорокина Т.С. Казарицкая Т.А. Практическая грамматика английского языка. _ Москва, 2002.
4. Azar B.S. Fundamentals of English Grammar. _ Longman, 2003.

ФОЛЬКЛОРДЫ ЗЕРТТЕУДЕ ОҚУЛЫҚТАР МЕН ХРЕСТОМАТИЯЛАРДЫҢ ЖАРИЯЛЫНЫМДАРЫ

Тилемисова Багила

Резюме: В статье рассматриваются учебно-просветительские цели изучения фольклора советской эпохи.

XX ғасырдың бірінші жартысында қазақ фольклорының жекелеген мәселелері А. Байтұрсынов, Х. Досмұхамедов, М. Әуезов, Ә. Бөкейханов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов т.б. зиялылар тарапынан сөз болғаны мәлім [37]. Сондай-ақ бұл кезде орыс зерттеушілері Е. А. Алекторов, В. Бартольд, Н. Я. Бичурин, П. М. Мелиоранский, А. В. Васильев, Н. И. Гродеков т.б. еңбектерінде қазақ фольклоры туралы зерттеулер жүргізді [1, 38].

1920-жылдары қазақ фольклорын зерттеу жұмыстары белгілі аға буын ғалымдары еңбектері негізінде іске асса, 1930-шы жылдары аға буын ғалымдар ісін жас ғалымдар жалғастыра түсті, алайда, олардың зерттеулеріне жаңа идеологиялық ұстанымдардың әсері күшті болды. Тағы бір ескеретін нәрсе, бұл кезеңде ғалым мамандардың жетіспеушілігі, олардың арнайы фольклортанушылық білімі болмауы т.б. – бәрі зерттеу жұмыстарының сапасына да әсер етті. Осының салдарынан да қазақ фольклорының көптеген жанрлары ескерусіз қалып, оның біразы ғана зерттеу нысанасына ілініп үлгерді.

1920–1930 жылдардағы фольклортану ғылымы тақырып жағынан болсын, зерттеулердің ауқымы жағынан болсын ілгерілеп дами түсті. Қазақ

фольклорын сипаттауға арналған маңызды да көлемді зерттеулер көріне бастады.

1920–1930 жылдары қазақ фольклортану ғылымында қолға алынған басты мәселелердің бірі – оқулық пен хрестоматия жазу болды. Мұндай игілікті істі бастаған, қазақ халық ауыз әдебиетінің тарихын алғашқылардың бірі болып оқулық көлемінде сипаттауды мақсат еткен А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Сейфуллиндер еді. Қазақ әдебиеті тарихын, оның ішінде халық ауыз әдебиеті, тарихын оқулық көлемінде баяндауды мақсат еткенін С. Сейфуллин алдымен 1929 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде [2, 39] ашық хат арқылы хабарласа, ал 1932 жылы қазақ әдебиеті тарихына арналған «Билер дәуірінің әдебиеті» деген атпен кітабын жарыққа шығарды.

Ғалым А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» оқулығы (Қызылорда-Ташкент, 1926) негізінен алғанда, қазақ әдебиеті қисынына арналғанымен, онда сонымен бірге қазақ фольклортану ғылымына т.б. қатысты материалдар мол қамтылуымен де ерекшеленеді. Бұл кітап мәні хақында белгілі ғалымдарымыз: З. Ахметов, С. Қирабаев, З. Қабдолов, Ш. Сәтбаева, Р. Нұрғалиев, Ш. Ыбыраев, Б. Абылқасымов т.б. сараптаулары жарияланғаны белгілі [3, 40]. Бұл дәйектемелерде, көбінесе еңбектің сөз өнері болмысын, бітімін жүйелі саралаған тұңғыш теориялық оқулық ретіндегі маңыздылығы, әдебиет теориясына қатысты терминдік атаулар рөлі туралы т.б. мәселелер көтеріліп, ал фольклортануға қатыстылары: эпостану, ғұрып фольклоры тұрғысынан т.б. зерделеу жағы сөз болғаны да мәлім. Расында, жоғарыда аталған зерттеушілер орынды атап көрсеткендей, еңбектің, әсіресе, көрнек өнері тараулары саласында қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты категориялары мен терминдері түп-түгел осы кітапта қарастырылған.

Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» атты оқулық кітабы өзінің құрылымдық ерекшелігіне қарай, негізінен, жоғары оқу орындарына арналған [4, 41]. Оқулық ішіндегі 15 тараудың «Ауыз әдебиеті» атты бір тарауы ғана фольклорға арналған [4, 232-261 б.]. Фольклорға А. Байтұрсынов: «Жазу-сызу, өнер-ғылым жоқ анайы халықтарда жазба шығарма болмайды. Ондай халықтардың асыл сөздері анайы тілмен айтылған ауыз шығармалар болады. Сондықтан ондай асыл сөздер ауыз әдебиет, яки анайы әдебиет деп аталады», -деген дұрыс анықтама береді [5, 231 б.]. Демек автор фольклорды ауызша айтылған шығармалар деп қабылдаған.

Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегі тұтастай өзара дербестенген 15 тараудан тұрады: «Арнау», «Көрнек өнерінің тараулары», «Сөз өнері», «Шығарма сөз», «Мазмұн түрлері», «Сөз өнерінің ғылымы», «Тіл қисыны», «Сөз талғау», «Тіл әуезділігі», «Өлең шығару», «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі», «Қара сөз», «Дарынды сөз», «Жазу әдебиеті» мен «Ауыз әдебиеті».

Әйтсе де А. Байтұрсыновтың фольклортанушылық еңбегі өзі аты айтып тұрғандай «Ауыз әдебиеті» тарауында неғұрлым көп сарапталынады

десек те, басқа да тараулардағы мысал ретінде келтірілген фольклорлық үлгілерді т.б. назардан тыс қалдырмау керектігіне назар аудартқымыз келеді. А. Байтұрсыновтың осы кітаптағы фольклористік қызметі «ауыз әдебиетіне» (қазақ фольклорына) қатысты көтерген күрделі де, түрлі де т.б. ғылыми сараптауларының мәні, оның фольклор үлгілерін қолдану, оларды жүйелеу, жіктеу ерекшеліктерін т.б. дәйектеуі ескерілуі қажет.

Зерттеуші көрнек өнерінің тараулары ретінде өнер атаулыны іштей беске бөледі: сәулет өнері, сымбат өнері, кескін өнері, әуез өнері, сөз өнері. Міне, осы орайда: «Өнердің ең алды – сөз өнері» деп саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» – деген қазақ мәтелі бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан», – деп түйген пікірінен, біз ғалымның мақалды (фольклорды)- дайын дәлел, үгіт, мәтін көзі ретінде, филологиялық тұрғыда, сөздің құдіретін, сырын өнер саласында сараптау құралы үлгісінде танытуын көреміз. Фольклорлық материалдарды филологиялық тұрғыдан осылай қолдану үлгісі орыс ғалымы М. В. Ломоносов (1711– 1765) еңбектерінде де болған [6, 42].

Ахмет Байтұрсынов фольклорды сөз өнері деп біледі. Сондықтан ол сөз өнері адам санасының көрінісі болып табылатын ақыл, қиял, көңіл ұғымдарымен байланысты дейді де, соның бәрі тіл арқылы іске асатынын, сол себепті фольклор тілі де өзіндік сипатқа ие екенін айтады. Фольклорды да әдеби де шығарма дей отырып, оның тақырыбы, жоспары, мазмұны, түрі болатынына назар аудартады [6, 142 б.]. Мұнда шығарма, яки әдебиет дегенде, ең бірінші болып «ауызша шығарылған сөзді» (яғни халық ауыз әдебиетін) А. Байтұрсыновтың алдымен атауы т.б. – бәрі фольклортанушының жазып шығарған әдебиеттің (жазба әдебиеттің) негізін қалаған фольклор екен деген ойын діттейді. Мұндай пікір үлгісінің ХІХ ғасырда өмір сүрген орыс ойшылы А. И. Герцен (1812–1870) еңбегінде кездесетініне белгілі [7, 30]. Демек әлемдік фольклористика тарихында фольклорды зерттеушілер арасында мұндай үндестік, сарындастық туу себептері десек, ол – дәстүрлілікте, алға қойған зерттеушілік мақсаттың ортақ екендігінде, ағартушы-демократтық көзқарастан туындайтынында. Ауызша туған, тараған, біздің заманға дейін жеткен т.б. халықтық нұсқалардың – бәрін алғашқылардың бірі болып, қазақ әдебиеті, қазақ фольклортану тарихында т.б. ғылыми тұрғыда Ахмет Байтұрсынов әдебиет, асыл сөз деп таныған. Шығарма тақырыбына келгенде: «Әңгімедегі пікір не нәрсе болса, сол нәрсе шығарманың тақырыбы болады», – дей отырып [8, 142 б.], зерттеуші А. Байтұрсынов өз пікірінің дәлелі ретінде «Айман-Шолпан», «Қобыланды батыр», «Атымтай жомарт» т.б. фольклорлық үлгілердің аттарын келтірген. Демек А. Байтұрсынов ауызша шығарылған фольклорлық нұсқаларды – дәлел көзі, дайын мәтін үлгісінде т.б. сөз өнеріне жатқызған.

Мәселен, бірде тіл тазалығы дегенде, ғалым ана тілдің құнарын сақтау үшін тілді шұбарламау керектігін алға тартса, ал сөз тұтыну қажеттігі туса, халыққа ұнаған, жиі қолданыстағы, жалпыға түсінікті сөздерді алу керек

дегенді бөліп көрсеткен [9, 151 б.]. Ал, түсінікті тіл дегенде, дәстүрді сақтау, шығарма халықтығын негізге алу дегенді дұрыс айтқан. Мұның бәрі А. Байтұрсыновтың ана тілінің табиғилығын, тазалығын сақтауда, үлгі, нұсқа ретінде т.б. дайын фольклорлық мәтіндерді (Асан Қайғы, Ер Тарғын, Ер Сайын, Қобыланды, Жиренше шешен т.б.) келтіре отырып дәлелдеуге тырысқанын көрсетеді. Сөйтіп, фольклор үлгілерінің табиғатына сүйене отырып, ғалым елді мәдениетке үгіттеудегі, кітап жазудағы негізгі мақсат т.б. ағартушылық екенін айқындаған.

Ғалым ел арасында ауызша айтылған: «...Атымтай жомарт, Жиренге шешен, Қаз дауысты Қазыбек...», деген [9, 155-156 б.], тарихи фольклорлық есім-аттарды белгілі бір теориялық ұғымдарды (көріктеуді - эпитетті), пікірлерді айқындау, дәлелдеу үшін де қолданған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Алаш А. «Сөз мәдениеті» жаңа қолданыстар негізінде. Алматы, 2015ж
2. Бердібай Р. Қазақ фольклорының типологиясы. Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2009. - 367 бет
3. Алты томдық жинақ : Шоқан Уәлиханов. Алматы: Таймас ИД, 2010
4. Бердібаев Р. Жыршы дәстүр. А., 1980. – 38 б.
5. Ежелгі дәуір әдебиеті. Христоматия. А., 1991. – 56 б.
6. Қасымжанов А., Алтаев Ж. Ежелгі рухани таным және қазақ философиясы. Альманах. «Мұрагер»., 1992. №1.2.
7. Қасыбек А.Қ. Қазақ философиясы дамуының тарихи ерекшеліктері. ҚазМУ Хабаршысы. А., 1994.
8. Каскабасов С.А. Казахская волшебная сказка. А.-А., 1972.
9. Қазақ мифтері туралы кеңірек қараңыз: Қасқабасов С.А. Қазақтың халық прозасы. А., 1984; Соныкі: Жаназық. Астана, 2002.

КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРДЫ ЗЕРТЕУДІҢ ОҚУ-АҒАРТУШЫЛЫҚ МАҚСАТТАРЫ

Тилемисова Багила

Резюме: В статье рассматриваются учебно-просветительские цели изучения фольклора советской эпохи.

XX ғасырдың бірінші жартысында фольклорды теориялық тұрғыдан зерттеу жұмысы Қазан төңкерісінен кейін қолға алына бастады. Бұл кезеңде фольклор мен әдебиеттің өзара байланысын, сондай-ақ қазақ фольклорының жекелеген жанрларын зерттеуге көңіл бөлу өсті. Кеңестік фольклористикада фольклор мен әдебиеттің өзара байланысына ерекше назар аударылды. Бұл мәселені зерттеу жұмыстарының негізі сонау 1920-шы жылдары қалана бастады. Бұл кездегі ғалымдар көзқарастарында қарама-қарсы екі пікір

қалыптасты: бірі – әдебиетте фольклордың ізі жоқ дегенге табан тіресе, енді біреулері – керісінше, әдебиетте фольклордың элементтері кездеседі дегенді алға тартты.

Сонымен қатар фольклордың теориялық мәселелері де зерттеле бастады. Мәселен, қазақ фольклорының әр түрлі жанрларының өзіндік жеке ерекшеліктерін ажырату, саралау, сараптау т.б. жұмыстарының негізі қаланды. Көбінесе ертегілер, батырлар жыры, тұрмыс-салт жырлары т.б. тәрізді фольклор жанрлары қарастырыла бастады.

Қазақ фольклортану ғылымы тек Кеңестік дәуірде ғана түбегейлі қалыптасты деуіміз Қазан төңкерісіне дейін қазақ фольклоры жайында жүргізілген кейбір зерттеу еңбектерін жоққа шығармайды. Мәселен, Ш. Уәлиханов, В. Радлов, Г. Потанин, П. Мелиоранский, Ә. Диваев т.б. тәрізді ғалымдар мен ағартушылардың жалпы қазақ фольклоры туралы, оның кейбір жанрлары жайында айтқандары бар. Әрине, мұнда пікірлер үлкен ғылыми зерттеу еңбектерінің міндеттерін атқармаса да, қазақ фольклортану ғылымының қалыптасуына үлкен әсер еткені күмәнсіз.

Мәселен, қазақ халық поэзиясын жинаумен зерттеуде Г. Потаниннің қосқан үлесін бағалағанда, ең алдымен, оның ертегі, эпосты зерттеуге қаншалықты мол еңбек сіңіргені көзге түседі. Г. Потаниннің жиған-тергендерінің арқасында фольклордың құрамы әлемнің жаратылысы, рудың шығуы туралы және қиял-ғажайып, тұрмыс-салт, мысқыл-сықақ ертегі, аңыздармен толықтырылды. Салыстырмалы әдістің кемшіліктеріне қарамастан Г. Потаниннің қазақ, ұйғыр, монғол және Сібір мен Алтайдағы түркі тілдес халықтардың поэзиясындағы өзара жақындықты анықтауы да аса бағалы [1, 21].

Халық мұрасын қолма-қол жинау арқасында, әрі халықтың өмірі мен әдет-ғұрпын ұзақ жыл бақылаудың нәтижесінде Ә. Диваев өзінің зерттеу жұмыстарына негіз етіп халықтан алынған дәйекті материалға сүйенді. Қазақ халық поэзиясын зерттеуші ғалымдар мен замандастары: В. Радлов, Г. Потанин, И. Березин, А. Васильев, П. Мелиоранский сияқты Ә. Диваев те қазақ поэзиясының ерекшеліктері туралы көп ізденді. Қазақ халық поэзиясының шығармалары басқа да халықтардың фольклоры сияқты «халық көзқарасының сәулесі», оның рухани бейнесі мен ұлттық характері екендігін ол жақсы түсінді [2, 22].

1920-шы жылдардың басында қазақ халқының ауыз әдебиеті жайында көтерілген мәселелер баспасөз беттерінде үлкенді-кішілі мақалалар, зерттеулер түрінде жариялана бастады. Мұнда қазақ фольклорын жинау, жариялау, зерттеу, бағалау мәселелері көтерілді. Мұның өзі халық ауыз әдебиетін зерттейтін қазақ фольклортану ғылымының қалыптасуына негіз салды. Сол тұста қазақ фольклоры туралы жазылған кішігірім мақалалардан басталған фольклортану ғылымы идеология майданында таптық күрес, фольклордың тарихи және оның қоғамдағы рөлі жайында көтерілген мәселелерге белсене араласты.

Сол кездегі Кеңес үкіметі қолдауына сүйеніп, үстемдік алған солақай пікірлер Қазан төңкерісіне дейін жарияланған фольклор үлгілеріне:

- 1) шығыстан келді;
- 2) ұлтшыл-буржуазиялық көзқараста деп сынға алды;
- 3) халыққа қатысы аз;
- 4) феодалдық қоғамға бас иеді деп;
- 5) діни-шығыстық шығармаларға ғана назар аударады;
- 6) ғылымға буржуазиялық талап негізінде ғана келді;
- 7) қарапайым халық мәдени бағалықтарды қалыптастыра алмайды;
- 8) байлар үстемдігі;
- 9) тап тартысы тұрғысындағы т.б. сыңайдағы сыңаржақ пікірлер үстемдік етіп, фольклордың біржақты ғана зерттелгені де белгілі. Соның салдарынан да фольклорды зерттеу халықтың ұлттық ерекшелігін түсіну үшін қажет деп, сөз жүзінде мойындалған болса да, іс жүзінде фольклорды жинау мәселесіне арнайы қомақты еңбектер жазылған жоқ.

Идеологиялық күрестің негізінде қалыптаса бастаған Кеңестік қазақ фольклористикасы 1920 жылдардың өзінде-ақ төмендегідей мәселелерге айрықша көңіл бөлді:

- 1) ескі мәдени мұраны игеру;
- 2) халық ауыз әдебиетінің тарихын зерттеу т.б.

Ескі әдеби мұраның иесі үстем тап емес, еңбекші халық екенін дәріптеген таптық мақсаттағы мақалалар дені сол кездегі «Еңбекші қазақ», «Лениншіл жас» т.б. сияқты газет-журнал беттерінде жарияланды. Мәселен, Сәбит Мұқанов «Қазақ әдебиеті әм Ыбырай» деген мақаласын «Қызыл Қазақстан» журналының 1924 жылғы № 7— 9 сандарында жариялайды. Мұнда халық ауыз әдебиеті әрі бай, әрі әдемі әдебиет дей отырып, оны тудырушы үстем тап емес, еңбекші халық мүддесін жырлаған жыршы-ақындар екенін айтады. Осы ретте С. Мұқанов халық әдебиетінің ең көрнекті өкілдері деп Орынбай, Шөже, Арыстанбай, Шал, Біржан, Ақан, Ыбырай сияқты ақын, жыршы, әншілердің есімін атай отырып, олардың шығармаларын әрі жинау, әрі жарыққа шығару жайын сөз етеді. Сондай-ақ ғалым Бейсембай Кенжебаев та «Абай өлеңдерінің 1923 жылғы басылуы туралы» мақаласында (Еңбекші қазақ, 1925, № 359— 360) халық ауыз әдебиетінің негізгі мұрагері еңбекші қазақ екенін айтады. Демек ескі мәдени мұраны таптық мақсатта халық мүддесіне сәйкес бағалап, таптық тілекке сәйкес зерттеу, пайдалану туралы мәселелер 1920 жылдардың өзінде-ақ көтерілді.

Ал, ескі мәдени мұраның бәрін «халықтық» деп жарияламай, тек олардың ішінен ең асылдарын, идеялық және көркемдік сапасы жоғарыларын тек еңбекші таптың мүддесіне сай келетіндерін ғана тандап алу мәселесіне ерекше назар аударуы т.б. – бәрі сол тұстағы қазақ фольклортану ғылымында біржақтылық, асығыстық т.б. тәрізді кемшіліктерді тудырды. Қазақ фольклорын таптық тұрғыдан, еңбекші халықтың арман-мүддесі тұрғысынан зерттеп бағалау ісіне С. Сейфуллин

[23] кейін 1920 жылдардағы С. Мұқанов, Б. Кенжебаев тәрізді біраз әдебиетші фольклористер назар аударды.

1920 жылдардағы қазақ фольклортану ғылымының көтерген екінші бір үлкен мәселесі қазақ халық ауыз әдебиеті тарихын зерттеу болатын. Бұл мәселеге ерекше көңіл бөлген М. Әуезов қазақ фольклоры туралы бірнеше зерттеу жазды: «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» (1922 ж.), «Қобыланды батыр» (1925 ж.), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1927 ж.) т.б. Бұл еңбектерде: қазақ әдебиетінің даму жолдары, қазақ жазба әдебиетінің XVIII-XIX ғасырда қалыптаса бастағаны, бұл әдебиеттің алдында халықтың ғасырлар бойы жасаған бай халық ауыз әдебиеті жатқаны, ол кейінгі жазба әдебиеттің бастамасы екендігі т.б. сөз болады. Сонымен қатар М.Әуезов қазақ жазба әдебиетінің кейбір өкілдерінің шығармашылығы халық әдебиетімен тығыз байланыста екендігін дәлелдейді. Қазақ ауыз әдебиетін іштей жанрларға жіктейді, әрбір жанрдың өзіндік ерекшеліктерін сөз етеді. Қазақтың эпостық жырларына арнайы тоқталып, олардың белгілі бір оқиғаларға, әлеуметтік жағдайларға байланысты туғандығын көрсетеді

Қазан төңкерісінен кейін Кеңестік оқу ағарту саласында кадрлардың жетіспеуі өз алдына, тіпті оқу орындарындағы оқулықтардың жұтандығы сол кездегі қазақ зиялыларын толғандырған басты мәселелердің бірі болғандығы анық. Осы олқылықтың орнын толтыру үшін де белгілі ғалым М. Әуезовтың «Халық ауыз әдебиеті туралы» мақаласы 1924 жылы «Жас қайрат (Ташкент) журналының 4 санында (Б.19) жарияланған [3, 24]. Бұл мақалада автор уақыт өткізбей халық ауыз әдебиеті үлгілерін тездетіп жинап алуға шақырады. Халық ауыз әдебиетін жинауға қолайы бар адамдар, оқыған шәкірттерді тарта отырып, автор оларға қазақ елі тұрмысының ерекшелігіне орай ескі мұраны жан-жақты жинастыру міндетін жүктейді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Алаш А. «Сөз мәдениеті» жаңа қолданыстар негізінде. Алматы, 2015
2. Бердібай Р. Қазақ фольклорының типологиясы. Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2009. - 367 бө
3. Алты томдық жинақ : Шоқан Уәлиханов. Алматы: Таймас ИД, 2010
Бердібаев Р. Жыршы дәстүр. А., 1980. – 38 б.
4. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. А., 1991. – 56 б.
5. Қасымжанов А., Алтаев Ж. Ежелгі рухани таным және қазақ философиясы. Альманах. «Мұрагер», 1992. №1.2.

МӘЖҮР-ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ МЕН ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКАСЫ

Төлбасиева Алия

Аннотация: В статье рассматривается язык и этнокультурная лексика произведений Мажхур-Жусуна.

Р.Р. Гельгардт: «Географический аспект комплексного изучения различных явлений материальной и духовной культуры позволял устанавливать «культурные провинции», «культурные ландшафты», то есть такие же «культурные круги» (kulturkreise), идея и основы методики исследований которых были выдвинуты и разработаны еще Гребнером» – деп сәл басқашалау пікірін білдіреді [1, б.340]. Р.Г. Ахметьянов: «Лексика любого языка делится на слова, обозначающие общечеловеческие понятия, и слова с национальными этнокультурными значениями» – дейді [2, б.3]. Е. Н. Жанпейісовтің «М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі (тарихи-этимологиялық байқаулар, материалдар)» [3, б.165] еңбегінің орны ерекше. Кейіннен бұл еңбек, М. Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағының этномәдени лексикасын зерттеуге мұрындық болды. Ол: «Ее богатство и разнообразие позволяют построить наше исследование по четырем основным тематическим разделам, в которых соответственно будет рассматриваться лексика материальной культуры, лексика духовной культуры, лексика народной метрологии (нумеративы) и лексика родственных и семейных отношений» – дейді [1, б.4].

Дәл осы сөзді М-Ж. Көпеевтің тіліне қатысты қолдансақ қателеспейміз. М-Ж. Көпеев шығармаларының тілі өзі өмір сүрген органы ғана қамтымайды. Тілдің даму барысындағы қазақтың көне этномәдени лексикасын да қамтиды. Мәшһүр-Жүсіп қолданысындағы этномәдени сөздердің түркі тектес тілдерде де ұшырасуы кездейсоқтық емес. Бұл түбі бір түркі тілдерінің генетикалық тұрғыдан бір болғандығының тағы да бір дәлелі. Әрине, кейбір сөздер этимологиясы жағынан көнеленіп басқа мағына, басқа сипат алғандығын да байқауға болады. Р.Г. Ахметьяновтың пікірі осы ойды жалғастыра түседі: Термины материальной культуры при совместной хозяйственной жизни быстро переходят из одного языка в другой. В ходе расселения по обширным пространствам Евразии тюрки вошли в контакты со множеством различных племен. Поэтому у них образовалось много локальных вариантов сельскохозяйственной, жилищной, ткацкой и т.д. терминологии. Но при этом все тюркские народы сохранили основной костяк словаря, относящегося к различным областям хозяйственной деятельности. Особенно прочно сохранилась терминология охоты и животноводства [2, б.170]. Бұл ойға орай Е.Н. Жанпейісов: «В прошлом материальная культура казахского во многом была связана с животноводством» – дейді [4, б.4]. Біз зерттеу объекті қылып алған: М-Ж. Көпеевтің 30 томдай [4, б.127-129] мол мұрасының баспадан шыққаны 2 томдық [5, 12], Мәшһүр-Жүсіп шығармалар жинағының 10 томы (2003 –

2007) және Көп томдық шығармалар жинағы [6, б.430], «Қазақ шежіресі» [14, б.75] мен «Гүлшат-Шеризат» [6, б.57-298] дастандарының түрлі нұсқасы т.б.

Жиналған материалдар мен карточкалар М-Ж. Көпеев шығармаларында этномәдениеттің барлық түрлері: 1) заттық мәдениет; 2) этнонимдер мен антропоним және топонимикалар (оның ішінде: оронимдер, гидронимдер, ойконимдер, эргонимдер, некронимдер, дрогонимдер, космонимикалар); 3) рухани, қоғамдық-әлеуметтік этномәдениет; 4) халықтық метрологиясы (нуменативтер); 5) туыстық және жақын-жекжат атаулары мен жыныс – жас ерекшеліктеріне байланысты бөлінуі; 6) діни салт-дәстүрлері; 7) егін шаруашылығына байланысты лексика; 8) мал – аң, балық лексикасы (зоонимия); 9) халықтық метрология; 10) көне әскери қару-жарақ аттары; 11) халықтың ескілікті наным-сенімдері; 12) мифология; 13) өсімдік терминдері (фитонимия) кездесетінін көрсетті. Зерттеу жұмысында бұл салалардың барлығын түгел қамту мүмкін еместігі байқалды. Оның сыртында Мәшһүр-Жүсіп қолжазбаларында орыс-еуропа зиялыларының еңбектеріне талдау жасағаны байқалады.

Ақынның мысалшы екендігі, мақал-мәтелдің шығу тегін қарастырып, жұмбақтарды жинап, бай мұра ауыз әдебиетінен қазына қалдырып кеткені баршаға белгілі. Мал шаруашылығына байланысты сөздер, сөз тіркестері, фразеологизмдер М-Ж. Көпеевтің тілінде де көп кездеседі. Дегенмен, біз қазақ этносының әдет-ғұрып, салт-дәстүрімен тығыз байланысты тарихи-этнографиялық мінездемесі бар, өзінің келбетімен фонеморфологиялық қарым-қатынасқа түсе алатын, семантикалық мағынасы жағынан көне сөздермен этимологиялық байланыс жасауға қабілетті толық қатарлы формасы бар, және олармен гомогендік рет түзей алатын, қазақ халқының ұлттық тарихынан, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпынан, мәдениетінен мәлімет беретін лексикамен ғана шектелміз.

Мәшһүр-Жүсіпті кеңінен танып білу үшін ол – туралы айтылған нақты деректерге көз жүгіртелік. М-Ж. Көпеев шығармашылығымен кеңінен таныс С. Садуақасов: «Оның өлеңдері тұңғыш рет жазба түрде жарық көріп, қазақ әдебиетінің тарихында халықшылдық (астын сызған біз – А.Қ.) пен атайтын жаңа бір ағымның арнасын ашып берді» – деді [7, 16]. Ақынның шығармаларымен бала кезден таныс академик Ә. Марғұлан: «Мәшһүр ақындықтан басқа ғалым – адам. Күншығыс, араб, парсы халқының тарихын, фәлсафасын жақсы білген. Химия, физика, геология, астрономия ғылымдарынан жақсы хабары болған. Мәшһүрдің бұл сияқты терең ғылымдармен танысуына көз болған, көбінесе атақты Әбдуғали Сина, Әл-Фараби сияқты орта ғасырдағы бұқара ғалымдарының шығармалары, жаңа араб, фарсы, түрік кітаптарын көп оқыған» – деп, бағасын берді.

«Сіз қазақтың заманында дүниеге келіп қалған гауһарсыз. Сіздің құлашыңыз ұзын, қиялыңыз терең, арманыңыз алыстағы өткен өмірде. Өйткені ескі сөздің, бұрынғы ақындардың қадірін білетіндер азайып бара жатыр» – дейді Ж. Аймауытов (ФП. № 1177. 1927 жылғы хаттан). Қазақ

арасындағы сауатты ақындар – деп жазды Н. Сауранбаев қиссаларды, кейбір әңгімелерді шығыс дәстүрі деп осы тілде жазған, бірақ қазақ тілінің ерекшеліктерін көп сіңірген Мысалы: Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің, Нұржан Наушабаевтың, Ақмоланың т.б. шығармаларының тілі – осындай тіл [18, б.140. 19, б.330]. Бұл тұжырымдар – М-Ж. Көпеев шығармаларын оқып, зерттеп барып айтылған пікір. Түркітану ілімінде этномәдени лексика ғылыми үрдіс ала қойған жоқ.

Бұның себептері жекелей тілдердің генетикалық, этимологиялық шығу тегі әлі де болса аз зерттелуінен болуы мүмкін. Кеңестік дәуірдің қолдан жасалған жалған интернационализмі де әсер етпей қойған жоқ. Қазақ тілінің екінші сортты болып, кенже қалуы да қатты ықпалын тигізді. Ғылыми зерттеу еңбектер орыс тілінде жазылды. Сонда да қазақ халқының этномәдениетіне тікелей немесе жанама болса да қатысты мәселелер ғалым түркітанушылар тарапынан өз қолдауын тауып жатты. Қазан төңкерісіне дейін, одан кейін де аз да болса қолға алынды. Академик Ә. Қайдаров: «Тек революцияға дейін ғана қазақ этнографиясы бойынша ірілі-уақты 1000 – нан астам еңбек жарық көрген екен» – дейді [1, б.20]. Ә. Қайдаровтың редакторлығымен жарыққа шыққан М.М. Копыленконың «Основы этнолингвистики» деген кітабында 1044 еңбектің тізімі берілген [6, б.13-32]. ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап, Ш. Уәлиханов [6, б.13-32] пен Ы. Алтынсариннің [7, б.13-32] қазақтың этномәдениет лексикасына байланысты қызығушылық танытатын еңбектері жарық көрді.

Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңде қазақ этносының мәдени лексикасын оқып-үйрену 70 - 80 жылдары кеңінен дамыды. Ғылыми сипаттағы, көптеген этномәдени лексикалық деректерді бойына сақтаған тілдік қабаттар [7] аршылып, ғылыми-көпшілік мақсаттағы қазақ халқының тұрмыс-салтынан, әдет-ғұрпынан мәлімет беретін көптеген тілдік дереккөзді жадығаттар дүниеге келді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тимошенко В. Культурология / В. Тимошенко. – Алматы; 2001. – С. 101.
2. Ахметьянов Р. Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков / Р. Г. Ахметьянов. – М. : Наука, 1978. – С.184-185, 170.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Ә. Қайдар –Алматы: Ана тілі, 1998. – Б. 13.
4. Маркс К. и Энгельс Ф. Происхождения семьи, частной собственности и государства / Маркс К. и Энгельс Ф. // Сочинения. Издательство второе. Государственное издательство политической литературы. – М. ;1961. – Т. 21. – С. 92-93.
5. Гумилев Л. Көне түріктер / Л. Гумилев. – Алматы: Білім, 1994. – Б. 59.

ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКАНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Төлбасиева Алия

Аннотация: В статье рассматривается язык и этнокультурная лексика произведений Мажхур-Жусуна.

«Этномәдениет» сөзінің этимологиясын екіге бөліп қарастырамыз. «Этнос» – тарихи қалыптасқан этникалық қауымдастық – тайпа, халық, ұлт. «Этно» күрделі сөздің бірінші бөлігі мағынасы халыққа байланысты: этногеография, этнодемография, этномәдениет, этнолингвистика, этнопедагогика, этнотілдік, этноәлеуметтік, этномінез-құлық айқындалады. Этномәдениет – этнографияның құрамдас бөлігі болып табылады. Этнография – белгілі бір халықтың этногенезін, заттық, рухани мәдениетін, тұрмыс-салт, әдет-ғұрып ерекшеліктерін зерттейтін ғылым. Академик Ә. Қайдаровтың: «Зерттеу мақсатына байланысты қазақты «этнос» деп қараудағы мақсат – оны төмендету емес, қайта оның басып өткен ұзақ та сатылы даму жолын (ретроспективті бағытта) саралай түсудің, тарихи этнотұлға ретінде танудың бірден-бір дұрыс жолы, кепілдігі» - деген сөзі зерттеудің бағыты дұрыс екендігін көрсетсе керек.

Екінші компоненті «мәдениет» араб тіліндегі «мудун» сөзі біздің түсінігіміздегі «қала» мағынасын берсе, «медэни» - «қала тұрғыны» деген ұғымды меңзейді. Осыдан «мәдениет» деген сөз пайда болған. Сөздіктерде бұл сөзге дұрыс анықтама бермеген. Мәдениет орта ғасырлық мұсылман мәдениетінің өркендеу кезеңінде қалыптасқан түсінікпен байланысты. М-Ж. Көпеев «мәдениет» терминін XIX-XX ғ. ең алғашқы қолданған адам. Кейбіреулер шаһарларда жиылып, егінмен ас қылады. Бұларды: «Мәдени халық – дейді, яғни Ғылымды жұрт» - дейді (М-Ж. 9 т. – Б. 223). «Мәдениет» терминінің орнына әдет-ғұрып нормаларының ережесі ретіндегі көрсеткіші болып табылатын басқа синонимдер де қолданылды. Мысалы: Өлгеніңше өзіңді тәрбиелеп бағайын (Қамбар батыр, 339). Тәрбие, әдет-ғұрып (Ш. Уәлиханов), дәстүр (Ы. Алтынсарин), хикмет, ғибадат, иман, ғылым сөздерін (А.Құнанбаев) пайдаланған.

Мәдениет осы мағынасында Еуропаның әлеуметтік ойшылдарының сөз қолдану айналымына XVIII ғасырда енді, дегенмен «мәдениет» деген ұғым туралы түсініктері ертерек қалыптасты. Ағартушылардың көзқарасы бойынша «мәдениет» «ақыл - ой» дегенді білдірді. Джамбаттист Вико (1689 – 1744), Иоганн Готфрид Гердер (1744 – 1803), Шарль Луи Монтескье (1689 – 1755), Жан Жак Руссо (1712 – 1778) «мәдениет» қоғамдық орындардағы тәртіпте және саяси мекемелерде «ақыл-ой» ретінде айқындалады деп есептеді. Ол, ғылым мен өнер жетістігімен өлшенеді дейді. Мәдениеттің мақсаты мен жоғарғы ақыл-ой бір-бірімен сай келеді: ол – адамдарды бақытты ету. Бұл мәдениеттің концепциясы болды – эвдемоникалық¹ деген атпен аталды. XIX ғасырдың екінші жартысында «мәдениет» деген ұғым ғылыми терминге айналды.

Ол қоғамның жоғарғы дамуы деген қағидадан арылады. Енді «мәдениет» – «өркениет» және «қоғамдық-экономикалық формация», «жаһандану» деген ұғымдармен түйіседі. Сөйтіп, «мәдениет» пен «өркениет» ұғымы қатар қолданылып келді. «Қоғамдық – экономикалық формацияны» ғылыми айналымға енгізген Карл Маркс (1818 – 1883). Ол тарихты материалистік тұрғыдан түсіну негізін қалады. Көптеген жылдар бойы «мәдениет» пен «өркениет» арасы бірлікте қаралып жүрді. Тек қана алғаш рет неміс философы Иммануил Кант (1724 – 1804) шекарасын салды. Басқа неміс философы Освальд Шпенглер (1880 – 1936) бұл екі ұғымды тіпті бір-біріне қарама-қарсы қойды. XX ғасырда «мәдениет» туралы ғылыми таңданыс мүлдем жойылады. Романтикалық бейне «мәдениетке» өте сирек шығармашылық нәр қосады. Рухани түсінік жөніндегі маңызын арттыра түседі. Оны күнделікті тұрмыс нормаларынан аршып алады. Француз философы Жан Поль Сартр (1905 – 1980): «Мәдениет ешкімді, ешнәрсені құтқармайды және ақтамайды. Ол – адам қолымен жасалады, одан ол өзінің бейнесін іздейді, өзін таниды, тек қана осындай қиын айнадан ғана ол өзінің бетін көре алатын мүмкіндікке ие бола алады» – деген . Сонымен «мәдениет» туралы нақты анықтама жоқтың қасы. Бұл «мәдениеттің» көп мағыналығын білдірсе керек. Зерттеушілердің бағасы бойынша «мәдениеттің» мыңға жуық анықтамасы бар екен. Қазіргі заманғы мәдениетте: технология, шығармашылық, құнды концепциялық мәдениет таралған.

Технологиялық көзқарас бойынша келсек, мәдениет қоғамдық өмірдің өндіріс саласын және қайта өндірудің белгілі бір деңгейін анықтайды. Шығармашылық концепция мәдениетті адам тіршілігінің нәтижесі мен өмір сүру тәсілі ретінде жалпы қоғамдық қозғалыстың көрсеткіші. Құнды(аксиологиялық) концепция мәдениеті өмір сүру моделінің кіршіксіз маңызын ерекше атайды – қоғамдағы орнын анықтайды ал мәдениет ондағы толықтырушы, дем беруші ретінде соны іске, шынға асырушы болып табылады. «Мәдениет» ұғымы туралы философиялық сөздікте былай деп анықтама берген: исторически определенный уровень развития общества, творческих сил и способностей человека, а также в создаваемых ими материальных и духовных ценностях . Сондықтан да мәдениет әлемі, кез келген затты немесе құбылысты – табиғаттың сыртқы күшінің әсері емес, адамдардың өздерінің әрекетінің нәтижесі деп біледі, табиғаттың бергенін тек қана жетілдіруге бағыттайды, жаңғыртады.

А. Медоевтың «Гравюры на скалах» Алматы, Жалын, 1979 жылғы еңбегінде жан-жақты сипатталған. Онда ат (жылқы) көлік ретіндегі қызметі, өмір сүру динамикасындағы рөлі сипатталды. Мал шаруашылығымен айналысқан түріктер әрдайым құдайлардың қоршауында болды. Сондықтан да олар малдың иесі бар деп түсінді. Мысалы: жылқы (Қамбар ата), түйе (Ойсыл ата), сиыр (Зеңгі баба), қой (Шопан ата) т.б. С.Е. Толыбеков: «Культ животных у кочевых народов, как одна из форм общественного сознания, надо полагать, не мог сразу исчезнуть даже после того, когда эти народы

уже превратились в оседлых земледельцев или смешались с ними» – деген болатын .

Түріктер үшін құдай: күн кейіннен Тәңір мен Ұмай болды. Көшпенділер үшін доңғалақты арба көшіп-қонып жүргенде үй-жай болса, жаудан қорғанатын қорғанның да рөлін атқарған. Қорғанның өз заңдылықтары болған. Ор (үй) қала есебінде жүрген. Түріктердің бұзылмас дала заңы құқық ережелерін сақтап отырған. Міне, осындай «ор» кейін «орда» да бір уақытта «тәрбие», «өнер», «ғибрат сенім» қатар жүрген. Сонымен жас түрікті полисте (қала) өмір сүру қағидасымен тәрбиелеген. Шыныққан түрікті, бала түріктен тәрбиелеп шығарған. Гректер мұны «пайдейя» терминімен (pais– бала) деген. Демек, «пайдейя» тәрбие, оқу, үйрену, кең ұғымда білім алу, білімді, мәдениетті дегенді білдірген. Полистің толық қанды мүшесі «техне» «саяси техне» дегенде мәні ашыла түскен. Түрік – ат әбзелін жасауды, тері өңдеуді, мал шаруашылығына байланысты, кейіннен егін шаруашылығына қатысты «әліпбиді» өте жақсы меңгеруі шарт. Полис «әскери шынығу» азаматтық борышпен толығып отырған. Ол ұзақ жылғы тәжірибе жолы «схоле» арқылы келген. Грек ойшылы Геродот: массагеттер соғыстың екі әдісін біледі – садақ тартып та, найзамен де шайқасады; әдетте айбалтамен де қаруланған. Олардың заттары алтынмен мыстан жасалған бас киімдері, белдіктері және орамалдары алтынмен безендіріледі.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тимошенко В. Культурология / В. Тимошенко. – Алматы; 2001. – С. 101.
2. Ахметьянов Р. Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков / Р. Г. Ахметьянов. – М. : Наука, 1978. – С.184-185, 170.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Ә. Қайдар –Алматы: Ана тілі, 1998. – Б. 13.
4. Маркс К. и Энгельс Ф. Происхождения семьи, частной собственности и государства / Маркс К. и Энгельс Ф. // Сочинения. Издательство второе. Государственное издательство политической литературы. – М. ;1961. – Т. 21. – С. 92-93.
5. Гумилев Л. Көне түріктер / Л. Гумилев. – Алматы: Білім, 1994. – Б. 59.

АУДАРМАНЫҢ ТІЛ ДАМУДАҒЫ РОЛІ

Утепова Ұлмекен

Резюме: В статье рассматривается роль перевода в развитии языка.

М.О. Әуезов 1955 жылы жазылған «Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері» атты мақаласында аударманың үш түрін атап өтеді.

Бірінші – сөзбе-сөздік – әріпқойлыққа негізделген аударма. Екінші – еркін аударма, аудармашының өзіншелеп әңгімелеп отырғанына өте ұқсас келеді. Соңғысы аударманың өте-мөте қонымды ғылыми дәлелденген түрі – шығарманың мазмұнын да, формасын да толығырақ беретін ғылыми дәл, балама аударма [1]. Аударма қиын мәселе. Аудармаға қойылатын талап пен талғам да зор. Аудармаға қойылатын басты талап автордың стилистикалық өзіндігін сақтау, яғни адамдардың келбет бітімі, жүріс-тұрысы бір-біріне қандай ұқсамаса, олардың сөз саптау машығы да бір-біріне сондай ұқсамайды, ендеше сол ерекшелікті айыра білу керек. Аударма мамандық емес өнер. Өнерге өмірді арнағанда ғана өнімді еңбек беруге болады. Сондықтан «жүрдім-бардым» атүсті айналысу дегендер мақал-мәтелдерді, қанатты сөздерді аудару ісін көгертпейді, аударма мәдениетін биікке көтермейді. Бұл іске бірыңғай берілген, белсене, құлшына, жүрек әмірімен жұмылған аудармашылар керек. Қандай сөзді болса да, кілтін тапса, қазақшаға аударуға болады. Аударма теориясын зерттеуде кездесетін қиындықтар өте көп. Аударма теориясы, соның ішінде, қазақ аудар-масының теориясы да жас, жаңа ғана туып, қалыптасу дәуірін бастан кешіріп отырған кенже ғылым. Міне, осы себептен де қазақ аудармасының тарихы да жазылмаған. Ал «заттың тарихы жоқ жерде заттың теориясы жоқ, ал заттың теориясы жоқ жерде оның тарихы туралы тіпті сөз болуы мүмкін емес». Өйткені ондай жағдайда зат туралы, оның шекарасы мен мағынасы туралы мүлде ұғым болмайтыны айдан анық. Аударма өнерінің дәл өзіне арналмағанымен, ұлт тілінің тазалығын сақтау, қазақшаға аударылған еңбектерде оқырманға түсінікті етіп жеткізу жайында қазақ оқымыстыларының XVIII-XIX ғасырлар мен XX ғасырдың бас кезінде айтқан пікірлері бар.

Қазақ аудармасы ұлттық мәдениетіміздің, әдебиетіміз бен публицистикамыздың құрамдас бір саласы ретінде дамып отырған кезде оның теориясы, тарихы, жеке аудармашының шеберлігі жайында келелі пікірлер айтыла бастады, жеке авторлардың монографиялық зерттеулері, жинақтар, мақалалар жарияланды. Аударма қызметінің ең басты мақсаты, Белинскийдің айтуынша, халықтардың бір-бірімен танысып, өзара идеялар алмасуы, соған орай, әдебиеттерінің гүлденіп өсуі, ақыл-ой өрісінің үлгілері бір халық әдебиетінің екінші халық тіліне аударылуына негізделеді. Аударманың тарихын сөз еткенде оның өзі әрбір ұлттың әдебиет пен мәдениеттің құрамдас бөлігі болғандықтан, ізін де, дәстүрін де, даму дәрежесінің қандай сатыда болған да сол ұлттың әдебиеті мен мәдениетінің тарихынан іздеген дұрыс. Демек, қазақ тіліне аударылған әдеби туынды қазақ әдебиетінің қазынасына қосылған дүниелік, ол қазақ, әдебиетінің төл туындысымен туыстас, үзеңгілес бола алады.

Аударма әдебиеті жеке бір жанр емес, ол ана тіліміздегі әдебиетіміздің барлық жанрын қамтитын бел баласы, солардың ажырамас бір бөлігі. Қаламгер өз ортасының, өзі өмір кешкен заманының перзенті. Ол өзімен бағыттас, әріптес қайраткерлердің шығармашылық тәжірибелері мен

тағылымын бойына сіңіргенде, олармен өзектес, үндес болғанда ғана қоғам алдындағы парызын өтеген. Аударма әрқашан да адамдар, қауымдар, тайпалар, халықтар, ұлттар арасындағы әлеуметтік-экономикалық, рухани, ғылыми қарым-қатынастың алмасуы, айырбастаудың құралы, ел танудың құралы, достықтың, тәжірибе тағылым алысудың дәнекері болады. Аударманың тарихы тереңде жатыр. Ол ой тұжырымының, сөз өнерінің қажетті қасиеттерін жинақтаған; қазына іспетті.

Аударма өнерінің дәрежесі тума мәдениеттің кемелденуіне әсер ете отырып, аударманың өзі де сол мәдениеттің нақты нәтижесі, көрнекті жемісі ретінде өркендейді. Қазақ аудармасының жазба тарихын жасаудың, қазақ әдебиетінде аударма өнерінің туған кезеңін дәл белгілеп айтудың көптеген қиындығы бар. Жарыққа шыққан зерттеулерде XIX-XX ғасырдағы аударма жайы ғана айтылып жүр. Қазақ аудармасының тарихы тереңде жатыр деп айтқанымызбен, оның тарихи өркендеу сатысын белгілі жүйемен зерттеп, ғылыми әдеби жағынан бір ізге, бір арнаға түсіру қажеттілігі байқалуда. Мұның бірінші себебі: аударма теориясының зерттелуі жиырмасыншы жылдардан қолға алынды. Сондықтан қазақ тайпалары мен халқының әдебиетіндегі бізге жеткен шығармалардың қайсысы төл тума, қайсысы аударма екенінің ара жігі әлі де анықталмаған. Ертеде, әсіресе, қазақ сахарасында ислам дінінің уағыздарымен қоса, араб, үнді әдебиетінің үлгілері таралғаны мәлім болса, сол шығармалардың, аудармалардың аудармашысы кім екендігі беймағлұм.

Аударма мәселесі жайындағы ой – пікірлер газет – журналдарда ептеп, аздап алғаш бой көрсеткен. Содан бері осы мәселе күн тәртібінен түскен жоқ. Бұған әрқашан әдебиет, мәдениет қайраткерлері араласып, өз ойларын, көзқарастар мен пікірлерін айтып келді. Ғылыми әдебиетте аударма жайында алғаш пікір айтқан маман С.Сейфуллин болатын. 1914 жылы «Айқап» журналында Верный қаласында уезд бастығы болып жұмыс істеген И.Лиханов дегеннің қазақ өмірінен алып жазған «Манап» драмасы жарияланады. Көп кешіктірмей осы драма жайында С.Сейфуллиннің пікірі жарық көреді. Сонда ол: «оны қазақшаға сөзбе – сөз аударған. Соның үшін сөздері нағыз қазақша болып шықпаған» деп қорытынды жасайды.

Қазақ аударматану ғылымының зерттелуі, іргелі тұжырымдар А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, М. Әуезов еңбектерінен бастау алады. XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ тілінің өміршендігін сақтау, лексикалық қорын сақтау, қазақ тілін ғылым тіліне айналдыру мақсатында жасалған шаралардың басында А. Байтұрсыновтың тіл білімінің терминдерін қазақ тіліне аударуын, Қ. Жұбановтың қазақ терминологиясына қатысты тұжырымдарын, М. Әуезовтың көркем аударма мәселелері төңірегіндегі пікірлерін атауға болады.

М. Әуезов аударма туралы ойларын бұдан әрі жалғай түсіп, іле – шала тағы бірнеше мақала жариялайды. Мысалы, «Ревизордың аудармасы туралы» («Қазақ әдебиеті», 1936, №37), «Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не берді?» («Қазақ әдебиеті», 1937, №9), «Евгений Онегиннің»

қазақшасы туралы («Соц. Қазақстан», 1937, №6), «Қазақ сахнасындағы аударма пьесалар» («Соц. Қазақстан», 1937, №49). Қазақтың көркем аударма мәдениеті үшін үлкен бір белес болғалы тұрған кезеңді дәл түсініп, осы құрметті істі қолға алушыларға аз да болса жәрдемі тисін деген мақсатпен арнайы жазылған мақалаларында жазушы ең алдымен аударма түпнұсқаның сөз байлығын, ой тереңдігін, стиль ерекшеліктерін дәл беруді міндет санайды. М. Әуезов аударма теоретигі есебінде осы ұстанымды өмір бойы қолдап өткен. М. Әуезовтен кейін аударманы саликалы әңгіме еткен адам – белгілі сыншы, әдебиетші М. Қаратаев. Оның 1937 жылы жарияланған «Жүз жылдан кейінгі Пушкин», «Пушкин мен Абай» деген екі мақаласында орыс халқының ұлы ақынының адамзатқа, Абайға, қазақ ақындарына тигізген игі әсерін әңгімелей келіп, соны аударудағы қиыншылықтар мен ұстанымдарды талдап кетеді.

ПАЙДАЛАНАҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Алдашева А. Аударматану: аударманың жалпы және дербес теориясы // Ілеспе аударма жұмысын ұйымдастыру мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық семинар жинағы. – Павлодар, 2009. – 80 б.
- 2 Латышев Л.К. Курс перевода: эквивалентность перевода и способы его достижения. – СПб., 1992. – С. 105-108.
- 3 Комиссаров В.Н. Слово о переводе (очерк лингвистического учения о переводе). – М.: «Международные отношения», 1973. – 215 с.
- 4 Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: «Международные отношения», 1975. – 240 с.
- 5 Catford, J.C., A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics. London, 1965.

ҚАЗАҚ АУДАРМА ТАЛУЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕЛУІ

Утепова Ұлмекен

Резюме: В статье рассматривается лингвистическое изучение казахского переводческого познания.

Қазақ аударма тануына алғаш рет таза лингвистикалық тұрғыдан келген зерттеу Ө. Айтбаевтың «Аудармадағы фразеологиялық құбылыс» атты еңбегі. Бұл – 70-інші жылдарда орыс тілінен қазақ тіліне аударылған көркем шығармадағы фразеологиялық тілдік бірліктерді тілдік стильдік тұрғыдан жүйелі етіп талдаған алғашқы еңбек. Содан бастап ғалым әрі терминжасам мәселелерін жүйелі түрде зерттеуде. Оған дәлел «Основы казахской терминологии» (Алматы: Арыс, 2000), «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» (Алматы: Ғылым, 1988), «Терминдер және олардың аудармалары» (Алматы: Ғылым, 1990), «Қазақ сөзі» (Алматы: Рауан, 1997), «Терминжасамдағы аударманың орны» атты еңбектерін атауға болады.

Қазақстан Республикасының шет мемлекеттер мен басқа да құрылымдармен байланыстарына орай соңғы жылдары аудару іс-әрекетінің нысаны ұлғайды, көркем аудармамен қоса, күнделікті баспасөз материалдары, публицистикалық стильдің әр алуан жанрлары, саяси қайраткерлердің сөздері мен баяндамалары, ресми құжаттар (жарлықтар, бұйрықтар, өкілдер, жарғылар мен ережелер, қатынас қағаздары), жарнамалар, т.б. аударма жолы арқылы жүзеге асырылуда. Жазба аудармамен қатар ауызша (ілеспе аударма, қосарлама аударма) жеке жанр ретінде байқалуда. Бұрын бір тілден екінші тілге аудару іс-әрекеті орыс тілі мен қазақ тілінің арасында көрініс тауып келген болса, енді өзге де еуропалық тілдерден және қытай, жапон, парсы, араб, түрік тілдерінен қазақ тіліне тікелей аудару тәжірибесі белгіленуде. Қазақ тілінен өзге тілдерге тәржімалау ісі де жолға қойыла бастады. Бүгінге дейін орыс тілінен қазақ тіліне аударылған әдебиет – қазақ мәдениетіндегі күрделі арна болып келді. Сандық және сапалық көлемі жағынан ауқымды аударма нұсқалар қазақ әдеби тілінің динамикалық жай-күйіне елеулі әсер етті; тіл дамуындағы семантикалық іс-әрекеттер, лексикалық бірліктер мағыналық құрылымының стильдерге қарай жіктелуі, қазақ тілі терминдік жүйесінің реттелуі, бірқатар сөзжасам тұлғаларының қызметіндегі белгілердің даралануы іспеттес эволюциялық сипаттарға интралингвистикалық факторлармен қатар аударма әдебиетінің де ықпалы болды. Аударма ұлттық әдебиеттің өскелең бір саласы деген өлшем берген әдеби сыншылар, жазушылар мен журналистер көркем төл әдеби туындыны әдеби ғылыми, мәдени тұрғыдан қалай сараптап өткізсе, әрбір тәржіме шығарманы да сондай дәрежедегі талқыға салуда.

Қазақ тіл біліміндегі аудару ісінің лингвистикалық тұрғыдан зерттелуін жүйелі талдап, бағдарламалық нақты ғылыми тұжырымдар ұсынылған еңбек ретінде А. Алдашеваның «Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер» деген монографиялық еңбегін атауға болады. Ғалым былай деп жазады: «Адам факторының тілдегі көрінісін, тіл мен сол тілді иеленуші адамның ойлау пайымдау қабілетінің арасындағы байланысты, ұлттық мәдениеттің ұлт тіліне ықпалын зерттеуде аударма әдебиет көп көмек жасайды. Аударма әдебиетті түпнұсқамен салыстыру бірнеше тілдерде бар универсалды бір ұғым, образ, стереотиптер үшін жұмсалатын тілдік единицалардың ұлттық-мәдени құндылығын дәлірек танытуға мүмкіндік береді» [1, 17].

Жалпы соңғы жылдары аударма теориясының шеңберінде контрастивті лингвистика және аударма, универсалий мәселерді (Э.Д. Сүлейменова), жалпы теориялық мәселелер (А. Алдашева, А. Жұмабекова) зерттеліп, оқу бағдарламалары (Н. Шаймерденова), аударма ғылымының метатіліне қатысты сөздіктер (А. Жұмабекова) шығарылды.

Сондай-ақ аударманың дербес теориясына қатысты ағылшын, қытай, араб, түрік тілдерінен қазақ тіліне аудару талдана бастады, бұған

байланысты Г. Бегимованың, П. Дәулетованың, А. Донбайдың еңбектерін атауға болады.

А. Қайдаровтың, З. Ахтамбердиеваның және Б. Өмірбековтің, Ш. Жарқынбекованың, Ф. Ахметжанованың, Р. Садықованың еңбектерінде түс атаулары арқылы ұлттық мәдени мазмұнның жеткізілуіне мән беріледі.

А. Жұмабекова аударманың жалпы, жеке және арнайы теориялары бар екендігін атап өтеді. Оларды осы жіктемелер бойынша кімдер зерттегенін мақсатына сай төмендегіше сипаттайды:

Аударманың жалпы теориясының мақсаты – аударма ісінің жалпы заңдылықтары мен ерекшеліктерін анықтау (осы саланы зерттеген ғалымдар: В.Н. Комиссаров, Я.И. Рецкер, Ю. Найда, Р.К. Миньяр-Белоручев, С.В. Тюленев, т.б.).

Аударманың жеке теориясының мақсаты – бір тілден екінші тілге аудару кезіндегі заңдылықтарды анықтау. Мыс., қазақша-орысша, орысша-немісше аудармасының теориясы (А.М. Алдашева / орысша-қазақша/, В.Г. Гак /французша-орысша/, Л.К. Латышев / орысша-немісше / т.б.).

Аударманың арнайы теориясының мақсаты – аударманың әр алуан жанрлары мен стильдерінің ерекшеліктерін, заңдылықтарын анықтау. Мыс., көркем аударманың теориясы, ауызша аударманың теориясы, т.б. (Г. Гачечиладзе, А.Л. Пумпянский, А.Д. Швейцер, т.б.) [2, 9].

Бүгінгі таңда қазақ елінде аударма іс әрекеті күнделікті қажетті үдеріске айналуы заңды құбылыс. Қай халықтың тарихын оқып қарасақ та, ол өзінің мәдени, рухани байлығын, экономикалық, техникалық, шаруашылық өресін ең басты екі негізден алып, дамытып отырған. Бірі өзінің ішкі мүмкіндіктері болса, екіншісі өзге елдің мәдени, рухани, тарихи байлығына иек арту.

Өз мәдениетін дамыта түскен ел қашанда басқа халықтың ғылым – білімін үйреніп, соны игеруге ұмтылады. Осындай істің жандануына аударманың елеулі қызмет атқарып келгені бәрімізге белгілі. Егер біз бүгін дүние жүзі халықтарының бәріне ортақ түрлі мәдени, әдеби, тарихи мұраларды оқып, танып, біле алатын жағдайда – болсақ, ол тек аударманың арқасы. Ендеше аударма қай заман, қай ғасыр, қай кезең болсын қоғам өмірінің ілгері жылжи, дами түсуіне айтарлықтай қызмет етіп келді.

Аударма үдерісінің жандануы тіларалық қатынас мәселесін шешті. Біз көптеген ұғымдарды орыс тілігіндегі порым – пошымына, пішініне қарап, өз тіліміздің мүмкіндігіне орай жаңадан жасап алдық. Тілімізде жаңа сөз, жаңа термин, жаңа тіркес, жаңа сөйлем құру дағдысы пайда болды. Бұл іс әрекетті ғылыми әдебиеттен де, көркем әдебиеттен де байқауға болады.

Қазіргі кездегі аударма ауқымын жай шолып өтудің өзі оңайға түспейді. Аударманың қазір сала – саласы бұтақтап, тамыр таратып дамып отыр. Көркем әдебиет пен саяси – қоғамдық әдебиет аудармаларының сыртында, көгілдір экран мен эфирден берілетін неше алуан хат – хабарлар

тағы басқаның берілімдердің басым көпшілігі аударма материалдардан тұрады.

ПАЙДАЛАНАҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алдашева А. *Аударматану: аударманың жалпы және дербес теориясы // Ілесе аударма жұмысын ұйымдастыру мәселелері. Республикалық ғылыми-практикалық семинар жинағы. – Павлодар, 2009. – 80 б.*
2. Латышев Л.К. *Курс перевода: эквивалентность перевода и способы его достижения. – СПб., 1992. – С. 105-108.*
3. Комиссаров В.Н. *Слово о переводе (очерк лингвистического учения о переводе). – М.: «Международные отношения», 1973. – 215 с.*
4. Бархударов Л.С. *Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: «Международные отношения», 1975. – 240 с.*
5. Catford, J.C., *A Linguistic Theory of Translation: An Essay in Applied Linguistics. London, 1965.*

КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ӘДЕБИ СЫННЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Үдербаева Лаура

Резюме: В статье рассматриваются тенденции развития литературной критики советского периода.

Ұлттық әдебиеттанудағы сын жанрының туу, қалыптасу, даму тарихына үнілсек, үздіксіз өрлеу, даму үстіндегі сын саласының мол мүмкіндіктері мен сындарлы сын жолына көз жеткіземіз. Әдебиет қоғамның тәрбиешісі десек, сыншы өз қаламынан туған мақалаларын да зерттеу нысанасына алған, әрбір тақырыбына көркемдік шеберлік, биік талап тұрғысынан қарайды. Көркем туындылардың жетістігі мен кемшіліктерін саралап көрсетіп, «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» дегендей, турасын айтуға талаптанады. Қазақ сын өнеріндегі сыншылық, зерттеушілік ғалымдық ізденістердің үлгі тұтар тағылымды үрдіс көп

Еліміз өз тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен бергі уақытта төл мәдениетімізді, салт-дәстүр, мәдени мұраларымызды жинақтап, қайта қарау мүмкіндіктеріне ие болдық. Әр халықтың өзінің құндылықтары арқылы елдігі, халықтығы танылар болса, қазақ халқының да ұлттық сипаттары – тілі, әдебиеті, тарихы, сал-дәстүрі тереңге тамыр жайған мәңгілік қазынасы. Қазақ мәдениетінің өркениет көшіне ілесуіне айтарлықтай әсер ететін факторлардың бірі – төл әдебиетінің дамуы. Қазақ әдебиеттануы да өзінің жеке ғылым саласы ретіндегі қалыптасу, даму жолындағы жетістігі мен кемшілігіне қайта үңіліп, әділ баға беруге ұмтылуда.

Мұның өзі ұлттық әдебиеттанудың бастан өткізген негізгі кезеңдерін, яғни туу, қалыптасу дәуірлерін арнайы зерттеудің, шығармашылық кескін-келбетін, әдіснамалық мәселелерін ғылыми тұрғыда саралаудың шешуші қадамы болып табылады. Қазақ әдебиеттану ғылымы қиын-қыстау кезеңге толы ұзақ та күрделі тарихи жолды бастан кешірді. Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың қолдауымен еліміз өзінің рухани мұраларын жинақтап, том-том ұлттық құндылықтарын жарыққа шығару мүмкіндіктеріне ие болды. Расында, тәуелсіздікке қол жеткен соң, кейінгі жылдары әдебиетіміз бен тарихымызды зерделеуде жаңаша көзқарастар қалыптасып, дұрыс та, келешегі зор бағыттарға бет бұрдық.

Әдебиет – қоғамдық өмірдің айнасы, әрі халықтың рухани деңгейінің даму көрсеткіші болатындықтан, мемлекет үшін айрықша маңызды мәселе. Өйткені, әдебиеттану саласындағы іргелі ізденістер жүзеге аспайынша, жалпы халықтың санасына халықтық, елдік сезімін сіңіру оңай емес. Қай халық болмасын әлемдік өркениетке өз ұлттық құндылықтары арқылы жететіні белгілі. Қоғамның рухани-көркемдік дамуына үлес қосып, халықтың мұнын мұндап, жоғын жоқтауда әдебиеттің маңызы ерекше зор. Академик З. Қабдоловтың: «Әдебиет – ақиқат өмірдің сырлы суреті, көркем тарихы», – деген пікірі рас сөз [1,25]. Ендеше, ұлттық әдебиетті зерттеу және оны зерттеуші ғалымдарымыздың еңбегін лайықты саралап, тиісті бағасын беру – уақыттың талабы.

Осы тұрғыдан алғанда, ХХ ғасырдың екінші жартысындағы кезең қазақ әдебиетін салыстырмалы-тарихи теориялық және сын тұрғысынан зерттеген ғалымдардың ғылыми еңбектері бүгінгі таңда арнайы қарастыруды талап етеді. Өйткені, оларды танып, білу арқылы сол кездегі әдебиеттанудағы ғылыми ізденістерді саралауға мүмкіндік туады. Әдебиетті зерттеу – ауқымы зор еңбекті талап ететін іс. Ол жалпы әдеби процессті зерттеу бағытында және жекелеген көркем шығарма мен суреткер еңбегін бағалау арқылы жүзеге асырылады. Халқымыздың «Сын түзелмей, мін түзелмейді» деген даналық сөзінің жаны бар. Яғни, сынның дұрыс болуы, дамуы - әдебиетіміздің дамуының айқын көрінісі болмақ. Ал, әдебиеттің басқа көркемөнермен байланысы, қоғамдағы орны, әдебиеттер байланысы, көркем аударма, т.б. зерттеу бағыттары осылардан келіп туындайтыны белгілі. Қазақ әдебиетінің сан ғасырлық өркендеуі жолында біздің ғалымдарымыз соны ізденістер мен тың деректерге толы зерттеулерін жасауда бар қабілет-қарымын, білімі мен біліктілігін көрсетіп отыр.

Қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет сыны өкілдерінің өсіп, әртүрлі бағытта, көптеген арналармен жедел дамып, қауырт көтерілген ең жемісті дәуірі – ХХ ғасырдың ІІ жартысы болды. Бұл кезең – Кеңес өкіметінің қатаң бақылауындағы, үнемі коммунистер саясаты мадақталып, әдебиетте, өнерде таптық көзқарастар байқалып тұратыны рас еді. Алаш қозғалысы, ұлттық мұраларымыз, фольклорлық шығармалардың біразы, ежелгі әдебиет туралы бір жақты көзқарастар болған. Дегенмен, тұтастай алып қарағанда, бұл

кезеңдегі қазақ әдеби сыны жанр ретінде қалыптасып, әлем әдебиетіндегі, әсіресе, орыс Еуропа топырағындағы методологиялық тәсілдерді, түрлі мектептердің сабақтарын, ұлы ойшылдар, әдебиетшілер, сыншылар мұрасын біраз меңгеріп, оларды ұластыра дамытып, ұлттық өнерді талдап-бағалап, саралауда көп іс тындырды.

Әрбір кезең әдебиеті дамуына ықпал ететін тарихи-әлеуметтік жағдайлар болады. Әдебиеттің де, әдебиет туралы ғылым мен сынның да дамуына бұл тұста Сталиннің жеке басына табыну салтын сынау, демократиялық нормаларды қалыпқа келтіруге тырысу жайлы партияның нұсқаулары әсер етті. Бұрын қатып-семіп қалған коммунистік қағидалардың босаңсуы «жылымық» деп аталатын кезеңді туғызды. Одақтық әдебиет те, ұлт әдебиеттері де осы мүмкіндікті пайдаланып, өздерінің қордаланып қалған мәселелерін көтерді. Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті 1957 жылы «Қазақ халқының әдеби-поэзиялық және музыка мұрасын зерттеудің, сын тұрғысынан қарап пайдаланудың жайы және оны жақсарту шаралары туралы» қаулы қабылданды. Онда 50 жылдары жаппай сынға ұшыраған мәдени мұраны қайта қарау, сын тұрғысынан қарап, пайдалану жайы қозғалды. Бұл бұрынғы нигилистік көзқарасты қайта қарауға бетбұрыс болды. Осы мақсатпен 1959 жылы Ғылым Академиясында мәдени мұраға байланысты үлкен ғылыми конференция ұйымдастырылды. Конференция ұсыныстарына сәйкес қазақ халқының фольклорлық мұралары мен әдебиеті тарихының мәселелері жан-жақты зерттеле бастады. «Сын көзімен қарай» отырып, бұрын шығармашылығы қайшылықты делінген ақын-жазушылар еңбектері жайлы тың пікірлер туды. Осы тың, жаңа байламдарға сүйеніп, алпысыншы жылдардың басынан бастап, қазақ әдебиеті өзінің туу, қалыптасу, зерттелу жайын сын тұрғысынан жинақтауды қолға алды. Газет-журналдар, ғылыми басылымдар, баспалар, жоғары оқу орындары, Ғылым Академиясының Әдебиет институты әдебиет сыны мен ғылымының өсуіне мұрындық болды. Жүздеген мақалалар жазылды, ондаған кітаптар, жинақтар жарыққа шықты, диссертациялық еңбектер қорғалды. Конференциялар мен пленумдарда, жыл қорытындыларында, жеке жанрларға, жеке кітаптарға арналған талқылауларда әдебиет мәселелері жан-жақты сарапқа түсті. Қысқасы, тар заманда кеңес заманының қыспағына қарамай көркем әдебиет, соның сыны мен ғылымы ұлттық рухтың негізгі ұраншысы бола білді. Әдебиет сыны басқа жанрлар сияқты өз арнасын тауып, тарам-тарам жолмен өрістей бастады. Жеке жанрлар мәселелері, бір қаламгер шығармашылығы, белгілі дәуір әдебиеті, текстология, библиография, фольклортану, әдебиеттер байланысы, анықтамалық энциклопедиялық еңбектер, оқулықтар, ұжымдық зерттеулер өрістеп, әдебиетші-сыншы, әдебиетші-ғалымдардың маманданған легі пайда болды.

Әдебиеттену ғылымының негізі – әдеби сын. Сын – әдебиеттің айнасы. Қашанда әділ сынға жүгініп, көркем әдебиеттің сипатын, даму жолын,

бағытын байқаймыз. Сын - әдебиетті жан-жақты саралап, оқырманға талдап түсіндіретін сөз өнерінің күрделі түрі. Сынның мақсаты – өнер туындыларының тууы, оның оқырманның жанына, ішкі әлеміне әсер етуін анықтау және әдеби пікірталас, әдеби ағымдардың эстетикалық жарысын көрсетіп, жаңашылдықты айтып отыру. «Сын түзелмей –мін түзелмейді» деген, немесе «Сын шын болсын, шын сын болсын» деген қанатты сөздер осыдан келіп туған, яғни қоғамымыздағы көрінісі әдебиетте суреттелсе, сол шығарманың әділ бағасын беретін - сыншылар. Шынайы сын көркем шығармаларды талдау арқылы әдебиетті қалыптастырады. Бұл туралы А.Байтұрсынов: «Әдебиет алқасына кіретін шығармалар қара сөз, дарынды сөз болып екі айырылады. Сынға түскенде, мұның екеуі екі жүйе таразымен өлшеніп, сынға түседі. Қара сөздер, мейлі әуезе, мейлі әліптеме, мейлі байымдама болсын – ғылым таразысына түсіп, ғылым жүйесінің сынымен тексеріледі. Ғылым сыны ғылым жүйесіне дұрыс, теріс қарайды, шынында сондай нәрсе ме, топшылауы дұрыс па, дәлелдері толық па, сипаттары күшті ме деп, со жағынан тексереді»,– деген болатын [2, 266-267-бб.]. Ал, «Әдебиеттану терминдер сөздігінде»: «Әдеби сынның негізгі міндеті шығарманы нақты тексеріп, жетістік-кемшіліктерін саралап, эстетикалық баға беру», – деген анықтама берілген. Ендеше, сынның көтерер жүгі ауыр, жазушы алдында үлкен жауапкершілікті талап ететін, ар алдындағы тазалықты талап ететін маңызды жанр.

Классикалық филологияда бірінші болып Буало сыналса, ол өз кезеңінің әдебиетін, яғни француз классикасының ерекшеліктерін анықтап, оны дәлелдеп көрсеткен. ХҮІІІ ғасырда Германияда Лессинг, Францияда Дидро еңбектерінің мәні зор болды. Орыс әдеби сынының басы болып, В.Г. Белинский мойындалса, ол да өз уақытының әдебиетінің маңызды шығармаларымен өз замандастарын таңғалдыра білген. Ұлы сыншы көркем әдебиет пен сөз өнерінің айырмашылығын дәлелдеген. В.Г.Белинскийдің шығармашылығы орыс әдебиетінің қалыптасуына тікелей әсер еткені тарихтан белгілі. Сонымен қатар, Писарев, Н.А.Добролюбов, Н.Г.Чернышевский т.б. әдебиетшілер орыс қоғамының рухани әлемін оятып қана қоймай, басқа халықтардың әдеби-мәдени жағынан дамуына ықпал етті. Пушкиннің, Некрасовтың, Толстойдың, Горькийдің, Маяковскийдің, Шолоховтың әдебиеті – жоғары шеберліктің мектебі болды. Кеңес дәуірі кезінде –социалистік реализм терминінің туып, қалыптасуына негіз болып, оның өріс алуына жол ашты. Орыс әдебиеті туралы сөз қозғағанда басқалардан биік көрінетін тұлғалардың бірі Н.А.Добролюбов өз еңбегінде жазушының өмірді терең түсініп, оның ең елеулі тұстарын айшықты да ажарлы суреттеуін аса жоғары бағалай келіп, былай дейді: — Нақты сынның міндеті – жазушының шындық дүниеге қатысын анықтау. Шындыққа сәйкестікті көркем шығарманың жетістігі деуден гөрі, оның қажетті шарты деу дұрыс. Ал, шығарманың нағыз құндылығын біз жазушы көзқарасының кеңдігінен, өзі суреттеп отырған құбылыстарды мінсіз дұрыс түсінуден және оны жан бітіре бейнелеуден көреміз[3,172-б.].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Жүз жылға татитын он жыл. Егемен Қазақстан, 2001, №291.
2. Луначарский А.В. Статьи о литературе. – Москва:1957.
3. Ысқақов. Д. Сын өнері. Қазақпарат. – Алматы: 2001.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 374 б.
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра, 2003. – 216 б.
6. Добролюбов Н.А. Собрание сочинений в 3-х т. Госиздат. Худ. лит.-ры. – Москва: 1952. 312 с.
7. Белинский В.Г. Собрание сочинений в 13-ти томах, 5-т. Москва: 1954. – 481с.
8. Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік. – Алматы: «Жазушы», 1993. – 315 б.

XX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ СЫНЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Үдербаева Лаура

Резюме: В статье рассматриваются тенденции развития литературной критики советского периода.

Әдебиет - елдің қуанышы мен мұңын, тарихы мен тағдырын баяндайтын шежіре. Ол – бүкіл өнердің арқауы мен азығы. Кеңес дәуірі кезінде әдебиетіміз кең өркен жайған, әлемдік әдебиет қатарынан өз орнын еншілеген, іргелі әдебиетке айналғаны белгілі. Оған қаламгерлеріміз бен қоса сыншыларымыздың да ерен еңбегі ықпал еткені анық.

Жоғарыда жиырмасыншы ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби сынының даму жолындағы елеулі ізденістеріне тоқталып өттік. Қай халықта болсын қоғамның дамуы әдебиетінен көрініс береді. Кешегі көне дәуірден бүгінгі күнге дейінгі адам, заман дамуы ертегі, жыр-аңыздан бастап, жекелеген шығармалардың тууынан қоғам көріністерін, адамдар санасының өсуін пайымдаймыз. Кеңес дәуірі кезеңінің соңындағы әдебиеттің зерттелуі де – осының айғағы. Яғни, рухани мәдениеттің қалай ілгерілегенін әдебиетімізден байқап отырамыз. Оны жасаушы адамның талғамы, көзқарасы, арманы, идеясы оны әрқашан жаңартып, жетілдіріп, отыратыны белгілі. Сонымен қатар, сол көркем дүниеге деген жекелеген пікірлер мен көзқарастардың таласы, жиынтығы пайда болады. Көркем әдебиеттегі сын - шығармаларға берілген халықтың ілтипаты мен дүниетанымынан туатын нәрсе. Оны ғалымдар мен зерттеушілер сараптап, талғам таразысына салады. Жалпы не нәрсе, құбылыс болсын оған сын көзімен қарап, баға берушілік – кез-келген халықтың бойынан табылатын қасиет. Ал, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде сөз өнеріне ерекше мән беріп, қоғам өмірінде аса маңызды қызмет атқаратыны белгілі. Орынды сөзге тоқтау, уәжге тоқтау, тауып айтқан оң шешімді бала болсын,

дана болсын құрмет тұту – қазақ халқына ғана тән асыл қасиеттердің бірі. Халық арасында ел билеген әкімдерден гөрі, сөздің майын тамызған шешендер, көркем сөзден кесте тоқыған ақын-жыраулар көбірек танымал болған. Ел билеуге сөздің құдіретін түсінетін, аузы дуалы азаматтар араласқан. Сыншы-ғалым Д.Ысқақұлының. «Халық арасынан сөз өнерімен арнайы айналысатын ақын- жыраулар шыға бастағанда халықтың ұлттық талғамымен бірге олардың өздерінің де эстетикалық көзқарастары дами түсті»,– деуі де осыны аңғартады [1,7-б.]. Көркем әдебиеттегі сын жанры туралы әрдайым айтылып келеді, айтыла да бермек. Олай дейтініміз – әдебиетсіз сын, сынсыз әдебиет болмайтынын аға буын ғалымдарымыз дәлеледеп, айтып кеткен. Ә.Жәмішев: «Әдебиеті өспеген елдің сыны да керенау, ал сын өспеген жерде әдебиет те әлжуаз, мешеу. Сондықтан да бұл екеуі «көркем творчество атанатын рухани байлықтың қатар жиналатын жиһазы, біртұтас рухани құбылыстың айнымас, ажырамас сипаттары»,– деп атап көрсеткен еді [2,5-б.]

Кеңес дәуірі әдебиетінің 60-90 жылдарындағы көркем әдебиет еңбекшілерді коммунистік рухта тәрбиелеудің басты құралы – көркем әдебиет деп түсінді. Барлық жанрдағы шығармалар әуелі партиялық тұрғыда қатаң бақылауда болды, сөз еркіндігі, ой бостандығы шектелгенін тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі уақытта айқын аңғардық. Әдебиет сынының атқаратын міндеті де, жауапкершілігі де заман жүгін арқалауымен құнды, бағалы болуы осыдан келіп туындаса керек. Сөйтіп, көркем әдеби сын екі жақты міндет атқарды деп атап айта аламыз: бірі– идеялық жоғары адамгершілік бағыттағы эстетикалық көзқарастарды қалыптартырып, әдебиеттің көркемдік талғамын жетілдірсе, екіншіден – қаламгер мен оқырман арасындағы дәнекерші. Көркем өнерді халыққа жақындатуда, оның табыстарын насихаттауда, сонымен бірге, халықтың эстетикалық танымын молайтуда, оқушы талғамын тәрбиелеуде сындың рөлі айрықша. Сыншылық пікірлердің негізі көркем әдебиеттен, оған деген көпшіліктің көзқарасынан, қоғамдық өмірдің рухани қажеттілігінен барып туындайды.

Орыс әдебиетінде В.А.Жуковский: «Сын дегеніміз – жетілген талғамға негізделген тура және еркін айтылған пікірлер. Сіз поэма оқисыз, сурет көресіз, соната тындайсыз, сонда қанағаттанғандықтан сезімге бөленесіз – осы талғам, осылардың себебін талғасаңыз ол – сын», - деген қарапайым, әрі тура анықтама береді [3,95-б.]. Өткен ғасырда орыс әдебиетіндегі сыншылдық дәстүр В.Г.Белинскийдің, Н.Г.Чернышевскийдің, Н.А.Добролюбовтың, Д.И.Писаревтің, т.б. талантты шығармалары арқылы классикалық дәрежеге көтерілді. Орыс әдебиетінің алтын ғасыры алыптары А.С.Пушкиннің, Л.Н.Толстойдың, И.С.Тургеневтің, Ф.И.Достоевскийдің, т.б. әдеби сынының әдеби дамудағы маңызын аса жоғары бағалап, оған белсене араласқандығы сындың қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-әдеби шоқтығын жоғары көтеріп жіберді. Г.В.Плехановтың, А.В.Луначарскийдің,

В.В.Воровскийдің, А.М.Горькийдің эстетикалық ой-пікірлері орыс әдеби сынының таптыққа негізделген жаңа дәуірін бастады

Кеңес кезеңіндегі қазақ әдеби сынының *идеялық, эстетикалық және танымдық құндылықтармен* сабақтастығы дау тудырмайды. Көркем образ бен айшықты әдебиет үшін күресте, қоғам дамуының көркем шежіресін жасауда сынға жүгінетініміз белгілі. Әдебиет пен өнер таразысы – сын. Ал, халықтың рухани байлығы болған әдебиет пен өнер туындылары – елдің қымбат қазынасы, халық игілігі, оның бұрынғы тарихы мен бүгінгі өмірінің көркем шежіресі, келісті кестесі, асқақ арманы. Оны жеткізуші суреткер еңбегі, қиялы, ой-пікірі халық үшін маңызды. Шын талант, нағыз суреткер халық талабын қастерлей біледі, халыққа қызмет етуді зор бақыт деп біледі, үлкен абырой, қасиетті парыз санайды. Халық қаламгердің оқушысы ғана емес, бағалаушысы, әрі ұстазы. Бұл турасында М.Горькийдің халықты барлық материалдық игіліктерді жасаушы күш қана емес, рухани қазына-байлықтың бірден-бір және сарқылмас қайнар көзі, сұлулығы мен даналығы жөнінен жер бетіндегі барлық ұлы поэмаларды, барлық трагедияларды, бұлардың бәрінен де ұлық – бүкіл ғалам мәдениетінің тарихын жазушы философ, әрі ақын деп танығаны ойға оралады.

Талант пен айқын көзқарас күш қосып, тұтастық тауып көркем шығарманың биігін мұрат тұтқан жазушы - әрқашан да мерейлі, абыройлы, қадірлі. Кеңес дәуірі әдебиетінің біз нысанға алып отырған тұсы көркем әдебиеттің ең гүлденген, жемісті шағы деп атап көрсетуге болады. Қазақ әдебиетін әлемдік деңгейге дейін көтерген туындылар әдебиеттің барлық жанрында да көрініс берді. Ол арқылы халықтың өмірін, адамдар арасындағы қарым- қатынас, қоғам дамуы, ұлттық сана, тұрмыс-тіршілік көз алдымызға келеді. Сол дәуірдегі идеология бойынша жазушылар мен ақындарымыздың алдына үлкен жауапкершіліктер жүктелген еді. Социалистік өмірдің жарқын көріністерін, соғыстан кейінгі тіршілік, колхоздастыру, тың игеру, техниканы меңгеру, адамдардың тең дәрежелігі, әйел азаматтарының белсенділігі көркем әдебиетте көрініс тапты. 1972 жылғы КПСС Орталық Комитеті «Әдеби көркем сын туралы» қаулы қабылдағанын алдыңғы бөлімде айтып өттік, осы қаулының жүзеге асуына мәдениет мекемелері, шығармашылық одақтар, баспасөз орындары қызу кірісті.

Сын міндеттері шығармашылық топтардың жиналыстарында, басқосуларында жиі талқыланды. Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының да сын мәселесіне арналған пленумдары болып өтті. Бұл мәселені талқылауға сыншылар мен бірге жазушылар мен ақындар да, драматургтер де, баспасөз қызметкерлері де қызу қатысты. Онда сынның методологиясы мен теориясы, өмірмен байланысы көркем әдебиеттің эстетикалық тәрбие берудегі рөлі, сыншылардың кәсіби біліктілігі мен шеберлігі, таланты мен еңбегі туралы пікірлер мен ойлар ортаға салынды. Күнбе-күн әдеби процеске сынның араласып, қатысуы айтарлықтай жандана түсті. Әдебиет тарихын зерттеу саласында, әдеби- теориялық және әдеби-

сын жұмысының өзекті де көкейтесті проблемалары төңірегінде елеулі еңбектер жарыққа шыққаны тілге тиек етілді. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін осы қаулылардың, кеңестік идеологияның шырмауынан шыға алмаған сын туралы зерттеушілеріміз С.Қирабаев, Т.Кәкішев, Д.Ысқақұлы еңбектерінде атап өтеді. Коммунистік партияның бұл әрекетін өткір сынға алған ғалымдар: «Әдеби сынның әлеуметтік-саяси мәселелерге еркін араласа алатын мүмкіндігін коммунистік партия өз мүддесіне барынша пайдаланып келді.

Мәдени өмірді, әдебиеттегі идеологиялық жұмыстың бір түрі ретінде қарап, әдеби сынды партияның идеологиялық қаруы деп білді. Бірақ, өмірдің өзі көрсеткендей партиялық қаулылармен әдебиет те, сын да өркендемейтінін өмірдің өзі көрсетіп берді» дейді. Әдеби сынның әлеуметтік, идеологиялық сипаты да оның басқа да қасиеттерімен тығыз байланыста болады. Әдеби сын ғылыммен де, баспасөзбен де, шығармашылық еркіндікпен де байланыстағы күрделі құбылыс. Д.Ысқақұлының зерттеу еңбегінде сынның сан қырлы қасиеттеріне сипаттама бере келіп, оның маңызына айрықша тоқталады. Ғалымның пайымдауынша, сын сан қырлы сыпатта, яғни, ол көркем туынды жайлы пікір білдіргенде әдебиеттану ғылымына сүйену керек, бұл оның ғылыми сипатын көрсетеді, оқушы тұшынып оқуы үшін сын көркем тілмен жазылуы керек, бұл оның көркемдік сипатын айқындайды; сыншы шығармада әлеуметтік мәселелер қалайша көрініс тапты, соған баға беруі тиіс, бұл оның идеологиялық сипатын белгілейді; әдеби сын баспасөз арқылы ғана жемісті дами алады, бұл оған публицистикалық сипат беретінін атап көрсетеді. Әдебиетті жүйелі, әрі жан-жақты қарастыру - әдеби сынның табиғаты. А.М.Корокотина: «Сынды әдебиеттің, немесе әдебиеттанудың жанры деп санауға болмайды. Сын – ғылыми-көркем шығармашылықтың ерекше түрі» –деп жазды» [4,12-б.]. Сонымен, әдеби сын дегеніміз, көркем әдебиет күнделікті әдеби үдерісті зерттейтін, оның жетістіктері мен кемшіліктерін саралап, көрсететін, оқырман мен қаламгердің арасындағы оң көзқарасты қалыптастыратын, рухани әлем аясында қызмет атқаратын күрделі сипатты шығармашылық ізденіс. Көркем әдебиет туралы заман үні, дәуір көзқарасы. Оның ғасырлар бойы қалыптасқан, өзіндік құрылымы, жүйесі бар.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. Жүз жылға татитын он жыл. Егемен Қазақстан, 2001, №291.
2. Луначарский А.В. Статьи о литературе. – Москва:1957.
3. Ысқақов. Д. Сын өнері. Қазақпарат. – Алматы: 2001.
4. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 374 б.
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Алматы: Атамұра, 2003. – 216 б.

МАЗМҰНЫ

GENERAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF THE CONSONANT SOUNDS IN ENGLISH LANGUAGE, <i>Аббасова М.М.</i>	4
CONSONANT SYSTEMS OF ENGLISH LANGUAGE, <i>Аббасова М.М.</i>	8
THE IMPORTANCE OF DIFFERENT LEARNING STYLES IN THE EFL CLASSROOM, <i>Абдеш А.</i>	12
THE AUDIOLINGUAL METHOD, <i>Абдеш А.</i>	14
Ж. АЙМАУЫТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ТАҚЫРЫБЫ МЕН ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯСЫ, <i>Аметова Д.</i>	18
«ҚАРТҚОЖА» РОМАНЫНДАҒЫ ДӘУІР ШЫНДЫҒЫ, <i>Аметова Д.</i>	20
БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС КӨРІНІСТЕРІ, <i>Амирбекова Г.</i>	23
БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС КӨРІНІСТЕРІ, <i>Амирбекова Г.</i>	26
МЕМУАР ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ТАҚЫРЫПТЫҚ, ИДЕЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕР, <i>Аралбаева С.</i>	30
«АЙ МЕН АЙША» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИЛЫҚ, <i>Аралбаева С.</i>	32
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СЕНТИМЕНТАЛИЗМ АҒЫМЫНЫҢ ӨКІЛДЕРІ, <i>Әйбеш Ә.</i>	35
ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СЕНТЕМИНТАЛИЗМ, <i>Әйбеш Ә.</i>	37
IMPACTFUL WAY OF TEACHING PRESENT TENSES IN SECONDARY SCHOOL, <i>Базарбаева С.</i>	39
ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF THE INDUCTIVE AND DEDUCTIVE APPROACHES, <i>Базарбаева С.</i>	42
ӘДЕБИЕТТЕГІ ҒАШЫҚТЫҚ ХАТТАРДЫҢ ТІЛДІК СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, <i>Батенова Н.</i>	48
ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ СТИЛІ, <i>Батенова Н.</i>	51
М.ӘУЕЗОВТІҢ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ МАЗМҰН ДАРАЛЫҒЫ, <i>Бурлыбаева Б.</i>	53
М.ӘУЕЗОВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ «ҚОРҒАНСЫЗДАР» ТАҚЫРЫБЫ: ДРАМАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ МЕН ТАРИХИ ШЫНДЫҚ БОЛМЫСЫ, <i>Бурлыбаева Б.</i>	56
COMPARATIVE ANALYSIS OF PROVERBS AND SAYINGS IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES, <i>Есенова К.</i>	58
ANALYSIS OF POSSIBILITY OF TRANSLATION OF THE MEASUREMENT UNITS OF VARIOUS CULTURES, <i>Есенова К.</i>	61
THE WORLD VIEW OF SHAKESPEAREAN TRAGEDY, <i>Жаппарбекова С., Сейдикенова А.С.</i>	64
TRAGEDY AND CHARACTER OF SHAKESPEARE'S PLAYS, <i>Жаппарбекова С., Сейдикенова А.С.</i>	67
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ТАРТЫС МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ	71

ЗЫЛИХА ЖАНТАСОВАНЫҢ ЖАЗУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІГІ, <i>Иманберді Ж.</i>	
ЗЫЛИХА ЖАНТАСОВА ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ТАРТЫСТЫҢ КӨРІНІСІ, <i>Иманберді Ж.</i>	74
ЗАР ЗАМАН АҒЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ, <i>Каппарова Н.</i>	77
ЗАР ЗАМАН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ АҚЫНДЫҚ ӨНЕРІНІҢ ДАМУЫНА ТИГІЗГЕН ЫҚПАЛЫ, <i>Каппарова Н.</i>	80
ПУБЛИЦИСТИКАДАҒЫ ХАТ АЛМАСУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ, <i>Куандықова Н.</i>	82
БАСПАСӨЗДЕГ ХАТ ЖАНРЫНЫҢ ТІЛДІК, СТИЛЬДІК БЕЛГІЛЕРІ, <i>Куандықова Н.</i>	85
ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ДАМУ ТАРИХЫ, <i>Кунафина Н.</i>	88
МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ АТАУЛАРДЫҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ, <i>Кунафина Н.</i>	90
Т.ӘЛІМҚҰЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨНЕР АДАМДАРЫ БЕЙНЕСІ, <i>Курманбаева Г.</i>	93
ТӘКЕН ӘЛІМҚҰЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ, <i>Курманбаева Г.</i>	95
ҚАЗІРГІ ПРОЗАДАҒЫ ПОСМОДЕРНИЗМ БАҒЫТЫ, <i>Қаниева Б.</i>	98
Қазіргі қазақ прозасындағы постмодернизм бағытының көріністері, <i>Қаниева Б.</i>	100
М. МАҒАУИН ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ТАҚЫРЫПТАРЫ МЕН ИДЕЯСЫ, <i>Қауменова Қ.</i>	102
«ҚЫПШАҚ АРУЫ» ХИКАЯТЫНДАҒЫ АВТОРЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯ, <i>Қауменова Қ.</i>	105
ҚАЗАҚ АҚЫН ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫ, <i>Қуандықова Н.</i>	106
ШАЛКИІЗ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ РУХАНИ ДҮНИЕСІНДЕГІ ОРНЫ, <i>Қуандықова Н.</i>	109
ҚАЗАҚТЫҢ АЙТЫСКЕР АҚЫН ҚЫЗДАРЫНЫҢ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ДӘУІР ШЫНДЫҒЫ, <i>Құрманбекова Ұ.</i>	111
DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE BETWEEN CHILDREN AND ADULTS IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING, <i>Медеубек А.</i>	113
TEACHING CHILDREN VERSUS TEACHING ADULTS, <i>Медеубек А.</i>	116
АҚАН СЕРІ МҰРАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ, <i>Мырзаханова Б.</i>	119
АҚАН СЕРІНІҢ ӘНШІЛІК ӨНЕРІ, <i>Мырзаханова Б.</i>	122
ҰЛТТЫҚ ӘДЕБИ ПРОЦЕССТЕ СЫНЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕРГЕ ОБЪЕКТИВТІК СЫН МӘСЕЛЕЛЕРІ, <i>Наймантаева Р.</i>	123
ҰЛТТЫҚ СЫН ЖАНРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАР МЕН СЫННЫҢ ЖАНРЛЫҚ ФОРМАСЫ, <i>Наймантаева Р.</i>	127
ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АДАМГЕРШІЛІК ҮНІНІҢ ШЫРҚАЛУЫ, <i>Нұрқасым А.</i>	130
Т. АЙБЕРГЕНОВТЫҢ ТУҒАН ЖЕР, ҰЛТТЫҚ БОЛМЫСТЫ БЕЙНЕЛЕЙТІН ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕР, <i>Нұрқасым А.</i>	133

I.ЕСЕНБЕРЛИН РОМАНДАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ, <i>Оңғарбаева Б.</i>	136
I. ЕСЕНБЕРЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ, <i>Оңғарбаева Б.</i>	139
FEATURES AND CONTENT OF PARABLES AS A GENRE IN ENGLISH LANGUAGE, <i>Ордабекова Ұ.</i>	142
METHODOLOGICAL RECCOMENDATIONS FOR TEACHING FAULKNER’S CREATIVE WRITING, <i>Ордабекова Ұ.</i>	145
ИСЛАМСКАЯ ЭТИКА В МЕДИЦИНЕ : УСТАНОВЛЕНИЯ И ЗАПРЕТЫ, <i>Рахматуллаева Ф.</i>	149
ANALYSIS OF THE USE OF UNDERSTANDING-CHECK QUESTIONS IN THE EFL CLASSROOM, <i>Салыбекова Ж.</i>	153
SPEAKING AND TEACHING SPEAKING, <i>Салыбекова Ж.</i>	156
ҚАЗАҚ, ШЫҒЫС ҒАШЫҚТЫҚ ЖАРЛАРЫН САЛЫСТЫРА ЗЕРТТЕУ, <i>Сембиева Г.</i>	161
ШЫҒЫСТЫҢ ҒАШЫҚТЫҚ ЖЫРЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ, <i>Сембиева Г.</i>	165
МҰҚАҒАЛИ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ,МАЗМҰНДЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ, <i>Сергебаева Г.</i>	169
МҰҚАҒАЛИ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ, <i>Сергебаева Г.</i>	173
ПРОЗАДАҒЫ РОМАНТИЗМ БАҒЫТЫ, <i>Спатаева Г.</i>	176
О.БӨКЕЙ РОМАНТИЗМІНДЕГІ БОЛМЫС, ҰЛТ, АДАМ ОБРАЗДАРЫНЫҢ СУРЕТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, <i>Спатаева Г.</i>	181
С.МҰҚАНОВТЫҢ «БАЛУАН ШОЛАҚ» РОМАНЫНДАҒЫ ҒАШЫҚТЫҚ ХАРАКТЕРДІҢ БЕРІЛУІ, <i>Сралиева Т.</i>	185
ТАРИХИ РОМАНДАРДАҒЫ ҒАШЫҚТЫҚ САРЫННЫҢ СИМВОЛДЫҚ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ, <i>Сралиева Т.</i>	187
ЖАНУАРЛАР ТУРАЛЫ ЕТЕГІЛЕРДІҢ БАЛАЛАРДЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫН ДАМУДАҒЫ ОРНЫ, <i>Тойчиева М.</i>	191
Батырлық ертегілер арқылы ерлікке баулу, <i>Тойчиева М.</i>	194
М.МАҒАУИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР ЖӘНЕ ДЫБЫСТЫҚ АЛМАСУЛАР, <i>Төлеш Г.</i>	197
АУЫСПАЛЫ МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ШЫҒАРМАҒА КӨРКЕМДІК ҮЛЕС ҚОСУЫ, <i>Төлеш Г.</i>	200
«АҚЫЛ-ПАРАСАТ» МАКРОКОНЦЕПТІСІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЛИНГВОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ, <i>Түлебаева Г.</i>	202
АҚЫЛ-ПАРАСАТ ЖӘНЕ КОНЦЕПТ: ҰҒЫМДЫҚ ПАРАДИГМАЛАР, <i>Түлебаева Г.</i>	205
GOTHIC ELEMENTS IN CHARLOTTE BRONTË’S NOVELS «JANE EYRE» AND «THE PROFESSOR», <i>Тусынбекова А.</i>	208
TEACHING AND EDUCATION IN CHARLOTTE BRONTË’S NOVELS «JANE EYRE» AND «THE PROFESSOR», <i>Тусынбекова А.</i>	212
МОЛДА МҰСА ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ, <i>Усербаева А.</i>	215
МОЛДА МҰСА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДЕГІШ ҚҰРАЛДАР, <i>Усербаева А.</i>	219

ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАСЫНЫҢ АНТРОПОЦЕНТРИСТІК ПАРАДИГМАДА ЗЕРТТЕЛУІ, <i>Шамұратова Ш.</i>	213
«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ОНИМДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ КОНЦЕПТОСФЕРАСЫНДАҒЫ ОРНЫ, <i>Шамұратова Ш.</i>	227
ҚАЗАҚ ТІЛІ ЭКСПРЕССИВТІК СТИЛИСТИКАСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ, <i>Шірінбет Ж.</i>	231
ҚАЗАҚ ТІЛІ ЛИНГВОСТИЛИСТИКАСЫНЫҢ ЛОГИКА-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ, <i>Шірінбет Ж.</i>	234
ҚАЗАҚТЫҢ АЙТЫСКЕР АҚЫН ҚЫЗДАРЫНЫҢ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ, <i>Құрманбекова Ұ.</i>	237
КӨРКЕМ ПРОЗАСЫНДАҒЫ МОДЕРНИЗМНІҢ КӨРІНІСІ ЖӘНЕ КЕЙІПКЕР ДАРАЛЫҒЫ, <i>Алипбаева А.</i>	240
О. БӨКЕЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІ, <i>Алипбаева А.</i>	243
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДА ӘЙЕЛДЕР ОБРАЗЫНЫҢ СОМДАЛУЫ, <i>Бакиева Ш.</i>	247
«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІ, <i>Бакиева Ш.</i>	250
EDUCATIONAL TECHNOLOGY AND LEARNING RESOURCES IN ENGLISH LANGUAGE, <i>Gapbar Zh.</i>	253
WAYS OF FINDING OUT NEW MATERIALS AT THE ENGLISH LANGUAGE LESSONS, <i>Gapbar Zh.</i>	256
«КИТАБ МУҚАДДИМА» ДІНИ ТРАКТАТЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, <i>Ешметова Г.</i>	259
«КИТАБ МУҚАДДИМА» ДІНИ ТРАКТАТАТЫНДАҒЫ КІРМЕ СӨЗДЕР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, <i>Ешметова Г.</i>	262
THE PROCEDURE OF COMMUNICATIVE LEARNING. MIXED ABILITY AN 'INCLUSIVE' CLASSROOM, <i>Amze Nursaule</i>	266
POSITION OF A SPEAKER IN COMMUNICATION. CORRECTNESS AND COMMUNICATION CLASSROOM, <i>Amze Nursaule</i>	271
ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ, <i>Мамырханова А.</i>	274
ПРОЗАДАҒЫ ДӘСТҮР ЖАҢАШЫЛДЫҒЫ, <i>Мамырханова А.</i>	277
МӘТІН ТЕОРИЯСЫ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ, <i>Өмірзақ А.</i>	280
КҮРДЕЛІ МӘТІНДІК БІРЛІК – МӘТІННІҢ НЕГІЗГІ САПАЛАРЫНЫҢ БІРІ, <i>Өмірзақ А.</i>	283
PECULIARITIES OF FUNCTIONAL PARTS OF SPEECH IN ENGLISH LANGUAGES, <i>Raimkulov B.Zh.</i>	287
COMPARATIVE ANALYSIS OF FUNCTIONAL PARTS OF SPEECH IN ENGLISH LANGUAGE, <i>Raimkulov B.Zh.</i>	293
ФОЛЬКЛОРДЫ ЗЕРТТЕУДЕ ОҚУЛЫҚТАР МЕН ХРЕСТОМАТИЯЛАРДЫҢ ЖАРИЯЛЫНЫМДАРЫ, <i>Тилемисова Б.</i>	300
КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРДЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ОҚУ-	303

АҒАРТУШЫЛЫҚ МАҚСАТТАРЫ, <i>Тилемисова Б.</i>	
МӘЖЪҮР-ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ МЕН ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКSIKACЫ, <i>Төлбасиева А.</i>	307
ЭТНОМӘДЕНИ ЛEKCIKACЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ, <i>Төлбасиева А.</i>	310
АУДАРМАНЫҢ ТІЛ ДАМЫТУДАҒЫ РОЛІ, <i>Утепова Ұ.</i>	312
ҚАЗАҚ АУДАРМА ТАНУЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕЛУІ, <i>Утепова Ұ.</i>	315
КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ӘДЕБИ СЫННЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ, <i>Үдербаева Л.</i>	318
XX Ғ. ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ СЫНЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР, <i>Үдербаева Л.</i>	322

**«Қазіргі заман жағдайындағы ғылым мен білім» тақырыбындағы
Халықаралық
ғылыми-тәжірибелік конференцияның**

ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК ТРУДОВ

**Международной научно-практической конференции
на тему
«Наука и образование в современных реалиях»**

VII том

Басуға 04.05.2021 қол қойылды.
Қалыбы А4. Қарып түрі «Times New Roman»
Ризографиялық басылым.
Көлемі **15,5** шартты баспа табақ. Таралымы 100 дана.

«Нұрлы бейне» баспасында басылды.
Тапсырыс №0405

Шымкент қаласы, А.Байтұрсынов көшесі, 15 Б
e-mail: nurly-beine@mail.ru

+7 701 77 97 167;   8(7252) 50 16 21
+7 775 389 18 28;   +7 771 144 46 30